

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
Міністерство освіти і науки України

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЗУЗЯК ТЕТЯНА ПЕТРІВНА

Прим. № 1

УДК 37.091.4(477.43/44) «17/19» (043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ТЕНДЕНЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ
(КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

**13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки
(011 – освітні, педагогічні науки)**

01 – освіта/педагогіка

Подається на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Т.П. Зузяк

Науковий консультант:

Лавріненко Олександр Андрійович,
доктор педагогічних наук, професор

Вінниця – 2018

АНОТАЦІЯ

Зузяк Т. П. Тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі (кінець XVIII – початок XX століття). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». – Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2018. Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. Полтава, 2018.

Вирішення складних завдань інтеграції вітчизняної освіти в світовий освітній простір неможливе без ретельного вивчення власного історичного минулого, ознайомлення з педагогічною спадщиною видатних теоретиків і практиків, які стояли біля витоків педагогічної освіти. Це, передусім, потрібно для обґрунтування теоретико-методологічних і організаційних концепцій, систем і технологій учіння, провідне місце серед яких у сучасних реаліях займають педагогічні технології, які мають забезпечувати особистісний розвиток та саморозвиток учителя, його професійну і соціальну мобільність, конкурентоспроможність на ринку праці, адаптаційну гнучкість. Окрім того, звернення до національних історико-педагогічних надбань має вагоме науково-практичне значення і сприяє цілеспрямованій, послідовній професійній підготовці вчителя.

Актуальність проведеного дослідження зумовлена гострою потребою розроблення наукових підходів для відображення в змісті та структурі сучасної педагогічної освіти етносоціальної своєрідності, прогресивного історико-педагогічного досвіду професійної підготовки майбутніх учителів у педагогічних закладах освіти окремих регіонів України.

Генералізуюче положення дисертації полягає в тому, що становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. було детерміновано сукупністю суспільно-історичних чинників. Її зміст представляли духовна та світська освіта, єдність педагогічних ідей та освітніх практик, що

збагатило педагогічний інструментарій професійної підготовки вчителів і відіграло вагомий роль у розбудові української національної освітньо-виховної системи.

В основу дослідження покладено обґрунтовану авторську періодизацію становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст., де розкрито освітні тенденції кожного з виокремлених етапів, окреслено специфіку, зміст, методичні та організаційно-педагогічні засади підготовки вчителів у духовних і світських закладах освіти.

У дисертації «Тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі (кінець XVIII – початок XX століття)» проаналізовано концептуальні, методологічні та теоретичні засади дослідження, стан наукової розробки теми, її джерельну базу. З'ясовано, що до цього часу відсутні фундаментальні праці з проблем становлення й розвитку педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст., здійснено систематизацію й узагальнення ідей і творчих надбань педагогічних колективів навчальних закладів Поділля в царині формування високопрофесійної, креативної, здатної на належному рівні здійснювати педагогічну діяльність-дію особистості вчителя.

На основі архівних матеріалів і маловідомих джерел вперше досліджено генезу становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. із погляду сучасних методологічних засад: історико-хронологічного, системного, структурно-функціонального, парадигмального, аксіологічного та культурологічного підходів, принципів науковості, історизму, об'єктивності, природовідповідності, культуровідповідності, системності, єдності історичного та логічного, багатофакторності, конкретності, взаємодії теорії та практики, соціально-історичної детермінації педагогічної дійсності минулого, що дали змогу проаналізувати основні ідеї та освітні практики підготовки педагогічних кадрів на Поділлі.

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вперше: у вітчизняній історико-педагогічній науці виявлено та здійснено цілісний і системний аналіз сутнісного змісту тенденцій поетапного становлення

педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.: «педагогізація» духовних закладів освіти, що здійснювали підготовку вчителів нижчих шкіл (уведення до освітнього процесу риторики, гомілетики, предметів естетичного спрямування); інтеграція складників педагогічної майстерності в освітньо-виховний процес духовних і світських навчальних закладів; удосконалення курсу педагогіки та його спрямування на розвиток не лише теоретичних знань із основ учіння й виховання, а передусім на їхнє практичне застосування; запровадження педагогічного класу в жіночих закладах і другокласних церковнопарафіяльних школах; інституціоналізація педагогічних закладів освіти – вчительських шкіл, учительських семінарій та Вінницького вчительського інституту; упровадження прогресивних методик і технологій формування особистості вчителів; створення чіткої системи спеціальних дисциплін (педагогіка, історія педагогіки, дидактика), які готували випускника до якісної, педагогічно і психологічно зумовленої діяльності-дії; відкриття зразкових шкіл для практичної професійно-педагогічної підготовки («школи вправ»); запровадження елементів допрофесійного відбору на вчительські спеціальності, введення творчих іспитів при вступі до педагогічних класів та в інші освітні заклади, а також при складанні випускних іспитів на отримання звання вчителя тощо.

На основі авторських критеріїв (конкретно-історичні: суспільно-політичний, соціально-економічний і культурно-освітній розвиток Поділля; нормативно-правові: постанови урядів, законодавчі акти з проблем організації педагогічної освіти, рішення щодо відкриття чи припинення діяльності освітніх закладів; ідейно-педагогічні: розвиток педагогічної науки та педагогічної думки; парадигмальні: зміна підходів до реалізації педагогічної освіти, зокрема її мети, цілей, змісту і структури тощо) виокремлено етапи становлення педагогічної освіти на Поділлі: перший – «Час освітнього двовладдя» (кінець XVIII – перше десятиліття XIX ст.); другий – «Реформи духовної освіти в Подільській губернії» (20-ті – 60-ті рр. XIX ст.); третій – «Становлення жіночої педагогічної освіти Поділля» (70-ті рр. – кінець XIX ст.); четвертий – «Інституціоналізація

професійно-педагогічної освіти Поділля» (1900–1917 рр.); виявлено особливості (розвиток загальнопедагогічної підготовки вчителя-вихователя; формування гуманістичних принципів особистості педагога, практичне спрямування процесу оволодіння психолого-педагогічними дисциплінами; орієнтування на загальнолюдські цінності під час теоретичної та практичної підготовки, уведення педагогічної майстерності для розвитку творчої особистості вчителя, наявність елементів допрофесійної підготовки на педагогічні спеціальності й професійного добору осіб, які прагнули здобути педагогічний фах; взаємозумовленість і взаємозв'язок курсів педагогіки і психології), розкрито закономірності (поєднання європейських і вітчизняних традицій, залежність розвитку педагогічної освіти Поділля від соціально-політичних, культурно-освітніх і суспільно-економічних чинників, а також політики урядів – Австрії та Росії тощо) і з'ясовано суперечності (між тогочасними соціально-політичними й соціокультурними реаліями та необхідністю змін у підготовці педагогічних кадрів, між потребою суспільства у кваліфікованих учителях і низьким рівнем їхньої професійної підготовки, між традиціями диференціації підготовки вчительських кадрів у духовних і гімназійних закладах освіти; між особливостями освітньо-професійної діяльності педагогічних закладів освіти Західного та Східного Поділля; між поглибленням теоретичної підготовки майбутніх учителів і послабленням її практичного складника тощо) становлення педагогічної освіти на Поділлі досліджуваної доби, окреслено шляхи творчого використання прогресивних надбань педагогічної освіти Поділля в сучасних умовах інноваційного розвитку освітньої галузі України.

Уточнено термінологічний апарат дослідження, а саме: дефініції понять «педагогічна освіта», «складники педагогічної майстерності», «педагогічне мистецтво», «система професійних компетентностей вчителя-вихователя», «тенденції розвитку педагогічної освіти в історичному поступі», «технології педагогічної взаємодії»; історію виникнення (дати відкриття та припинення діяльності) окремих освітніх закладів Поділля.

Подальшого розвитку набули наукові положення щодо ознак процесу розвитку педагогічної освіти в цілому (інтегрованість, об'єктивність, дотичність до сфери сучасного відродження національної освіти); ідеї одухотвореності педагогічної освіти на всіх її рівнях, що суттєво сприятиме розв'язанню її стратегічного завдання – творенню духовності народу, зміцненню його національного духу; теоретичні й методологічні підходи щодо модернізації викладання курсу педагогіки в педагогічних закладах освіти України, наповнення його новим змістом для забезпечення інтеграції з педагогічною практикою, використання вчителями-практиками та майбутніми освітянами теоретичних знань як засобів вирішення конкретних завдань, синтезування часткових знань і вмій у цілісні операційні комплекси.

Уведено до наукового обігу 305 архівних джерел, з-поміж них: 200 маловідомих і 105 невідомих (зокрема, справи із фондів: Летичівська чоловіча гімназія (ДАХМО, ф. 55), Жмеринська чоловіча гімназія (ДАВіО, ф. Д-17), Могилів-Подільська чоловіча гімназія (ДАВіО, ф. Д-74), Жмеринська чоловіча єврейська гімназія (ДАВіО, ф. Д-351), Брацлавська жіноча гімназія товариства сприяння жіночої освіти (ДАВіО, ф. Д-56), Могилів-Подільська жіноча гімназія (ДАВіО, ф. Д-82), Жмеринська приватна гімназія Г. Я. Лукашевич (ДАВіО, ф. Д-173), Степашківська церковно-учительська школа другого класу (ДАВіО, ф. Д-189), Забузька церковно-учительська школа другого класу (ДАВіО, ф. Д-190), Майдано-Трепівська церковно-учительська школа другого класу (ДАВіО, ф. Д-284), Чуківська церковно-учительська школа другого класу (ДАВіО, ф. Д-349) та інші).

Розширено уявлення про внесок тогочасних видатних діячів освіти, культури та релігії у розбудову педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. (О. Барвінський, Ю. Богданов, Г. Ващенко, П. Вікул, В. Гречулевич, М. Губчак, С. Дністрянський, П. Житецький, Д. Жудін, М. Коцюбинський, М. Леонтович, О. Маркович, М. Пирогов, М. Сімашкевич, М. Симонов, Й. Сліпий, І. Сошенко, І. Ставицький, К. Стеценко, О. Хиждеу, І. Шипович, М. Яворовський та ін.).

Основним підґрунтям написання наукової праці стали документи Державного архіву Вінницької області та Державного архіву Хмельницької області, більшість із яких вперше введено до наукового обігу. Серед архівних джерел, які були залучені для дослідження, значну частину становлять документи із архівних фондів дорадянського періоду. Використані матеріали включають у себе нормативно-правові документи, статистичні данні, хронологічно-фактологічні й тематичні довідники, покажчики тощо. В ході дослідження були опрацьовані періодичні видання, на сторінках яких публікувалися нормативні, освітні, релігійні документи, що регламентували педагогічну освіту Подільського краю, а саме: «Журнал Министерства народного просвещения» (1834–1917 рр.), «Циркуляр по управлению Киевским учебным округом» (1859–1915 рр.), «Подольские епархиальные ведомости» (1862–1905 рр.), «Православная Подолия» (1906–1917 рр.), «Русская школа» (1890–1917 рр.), «Вестник воспитания» (1890–1917 рр.), «Киевская старина» (1882–1906 рр.), «Педагогический сборник» (1864–1918 рр.), «Педагогический листок» (1871–1918 рр.) та інші.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що сформульовані в дисертації положення щодо становлення й розвитку педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. можуть бути використані для проведення якісних перетворень у сучасному освітньому просторі вищої педагогічної освіти України, а також сприяти вдосконаленню рівня підготовки майбутнього вчителя-практика. Фактологічний матеріал і систематизована джерельна база становлять цінність для подальших наукових досліджень з історії освіти та педагогічної думки, історії України, історіографії історії педагогіки, українознавства, джерелознавства, архівознавства та країнознавства. Наукові положення дисертації можуть використовуватися для розробки лекційних і практичних занять із курсів «Історія педагогіки», «Загальна педагогіка», «Педагогіка вищої школи», «Основи педагогічної майстерності», «Історія України», «Історичне краєзнавство та джерелознавство», визначення змісту вибіркового дисциплін із проблем розвитку педагогіки, а також у процесі

вдосконалення змісту науково-педагогічної підготовки сучасних магістрів-гуманітаріїв, укладання енциклопедичних, довідково-біографічних, краєзнавчих видань, підготовки підручників, методичних рекомендацій, навчальних посібників та укладанні хрестоматій тощо.

Матеріали дисертації відбито в монографії «Становлення й розвиток педагогічної освіти на Поділлі (кінець XVIII – початок XX століття)», а також в авторській хрестоматії «Педагогічна освіта на Поділлі» (кінець XVIII – початок XX століття), складниками якої є історико-педагогічні матеріали, що висвітлюють генезу педагогічної освіти Подільського краю наприкінці XVIII – на початку XX ст., персоналістичні описи, невідомі та маловідомі факти із організації освітнього процесу в духовних і світських закладах освіти Поділля.

Ключові слова: педагогічна освіта Поділля, заклади освіти Поділля, тенденція, періодизація, психолого-педагогічна підготовка, педагогічний професіоналізм, педагогічна майстерність, педагогічна дія.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографія та хрестоматія

1. Зузяк Т. П. Становлення й розвиток педагогічної освіти на Поділлі (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. 452 с.

2. Зузяк Т. П. Педагогічна освіта на Поділлі (кінець XVIII – початок XX ст.) : хрестоматія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. О. А. Лавріненка. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. 136 с.

Наукові статті у фахових (у т.ч. наукометричних) виданнях України

3. Зузяк Т. П. Розвиток освіти в Подільській губернії у кінці XVIII – XIX століть. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2014. Вип. 38. С. 271–276.

4. Зузяк Т. П. Підготовка вчителя на Поділлі : історичний аспект. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2014. Вип. 40. С. 256–259.

5. Зузяк Т. П. Політичні передумови розвитку педагогічної освіти Поділля другої половини XVIII століття. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2015. Вип. 41. С. 304–307.

6. Зузяк Т. П. Підготовка вчителя в духовних навчальних закладах Поділля. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2015. Вип. 42. С. 444–447.

7. Зузяк Т. П. Педагогічна діяльність М. І. Пирогова на Східному Поділлі як попечителя Київського навчального округу (1858–1861 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Педагогіка і психологія* : зб. наук. пр. Вінниця, 2014. Вип. 44. С. 232–235.

8. Зузяк Т. П. Законодавча база Австрійської та Російської імперій щодо становлення педагогічної освіти Поділля (кінець XVIII – початок XX ст.). *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2015. Вип. 43. С. 28–35.

9. Зузяк Т. П. Освітньо-виховна діяльність у другокласних церковно-приходських школах Поділля (кінець XIX – початок XX ст.). *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2015. Вип. 44. С. 170–174.

10. Зузяк Т. П. Особливості викладання навчальних дисциплін у Подільській духовній семінарії (кінець XIX – початок XX ст.). *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці*

фахівців : методологія, досвід, проблеми : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2016. Вип. 45. С. 195–199.

11. Зузяк Т. П. Підготовка вчителя в духовних учительських школах Поділля (кінець XIX – початок XX століття). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Педагогіка*. Тернопіль, 2016. № 3. С. 6–13.

12. Зузяк Т. П. Професійний склад наставників-викладачів духовних закладів освіти Поділля (середина XIX – початок XX ст.). *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2016. Вип. 47. С. 164–168.

13. Зузяк Т. П. Професійне становлення вчителя в жіночих духовних училищах Поділля (друга половина XIX – початок XX ст.). *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. Полтава, 2016. Вип. 66–67. С. 181–187.

14. Зузяк Т. П. Естетичні засади професійної підготовки майбутніх учителів у жіночих духовних училищах Поділля (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Житомир, 2017. Вип. 1 (87). С. 60–63.

15. Зузяк Т. П. Зміст курсу «Педагогіка» в жіночих духовних училищах Поділля (друга половина XIX – початок XX ст.). *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / Херсонський державний університет. Херсон, 2016. Вип. LXXIV. Т. 1. С. 33–37.

16. Зузяк Т. П. Допрофесійна підготовка майбутніх учителів у чоловічих гімназіях Східного Поділля першої половини XIX ст. *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / Херсонський державний університет. Херсон, 2017. Вип. LXXV. Т. 1. С. 34–37.

17. Зузяк Т. П. Допрофесійна підготовка майбутніх учителів у чоловічих гімназіях Східного Поділля на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Педагогіка*. Тернопіль, 2017. № 2. С. 55–62.

18. Зузяк Т. П. Розвиток педагогічної майстерності в Кам'янець-Подільській жіночій гімназії (кінець XIX – початок XX ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Педагогіка і психологія* : зб. наук. пр. Вінниця, 2017. Вип. 50. С. 127–132.

19. Зузяк Т. П. Розвиток післядипломної педагогічної освіти Поділля на початку XX ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки* : зб. наук. пр. Миколаїв, 2017. № 3 (58). С. 156–162.

20. Зузяк Т. П. Особливості становлення жіночої гімназійної освіти на Поділлі на початку XX ст. *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / Херсонський державний університет. Херсон, 2017. Вип. LXXVII. Т. 1. С. 18–22.

21. Зузяк Т. П. Основні закономірності та тенденції розвитку педагогічної освіти на Поділлі в кінці XVIII – початку XX ст. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2017. Вип. 48. С. 114–120.

22. Зузяк Т. П. Вплив західноєвропейських діячів освіти на підготовку вчительських кадрів Східного Поділля (кінець XVIII – початок XX ст.). *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань : Візаві, 2017. Вип. 2. Ч. 1. С. 165–175.

23. Зузяк Т. П. Історичні витоки становлення другокласних церковно-приходських шкіл на Поділлі (кінець XIX – початок XX століття). *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи* : зб. наук. пр. / Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань : Візаві, 2017. Вип. 57. С. 263–270.

24. Зузяк Т. П. Становлення і розвиток педагогічної освіти на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст. : джерельна база дослідження. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Педагогічні науки*. 2017. Вип. 149. С. 240–244.

25. Зузяк Т. П. Прогностичне обґрунтування ідей та творче використання досвіду організації педагогічної освіти на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.

для модернізації освітньої теорії і практики в сучасній Україні. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Педагогіка і психологія* : зб. наук. пр. Вінниця, 2017. Вип. 52. С. 191–199.

26. Зузяк Т. П. Особливості формування професійних педагогічних умінь і навичок в Вінницькій учительській семінарії. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Педагогіка*. Тернопіль, 2017. № 3. С. 13–20.

27. Зузяк Т. П. Сутнісний зміст психопедагогічної підготовки у Вінницькому вчительському інституті. *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / Херсонський державний університет. Херсон, 2017. Вип. LXXVII. Т. 2. С. 17–21.

Наукові статті в зарубіжних виданнях

28. Зузяк Т. П. Практична професійно-педагогічна підготовка майбутніх учителів в духовних закладах Поділля середини XIX – початку XX ст. *International scientific-practical congress of pedagogues, psychologists and medics «Mind technologies : Retrospective and perspective»*. Prague, Czech Republic, the 27 of October, 2017 / Publishing Center of the European Association of pedagogues and psychologists «Science», Geneva, 2017. Т. 1. Р. 37–42.

29. Зузяк Т. П. Особливості професійного становлення особистості майбутніх учителів у Подільській духовній семінарії (кінець XVIII – перша пол. XIX ст.). *Zbiór artykułów naukowych Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej organizowanej dla pracowników naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych «Pedagogika Naukowa i Praktyczna Nauka światowa : problemy i innowacje»* (31.10.2017). Sopot, 2017. S. 70–76.

30. Зузяк Т. П. Професійне становлення вчителя в Подільській губернії середина XIX – початок XX ст. *Proceedings of the II International Scientific and Practical Conference «Topical Problems of Modern Science»* (November 18, 2017). Warszawa, 2017. Vol. 3. P. 66–70.

31. Зузяк Т. П. Педагогічна діяльність поляків на Східному Поділлі на початку XIX ст. *Zbiór artykułów naukowych z Konferencji Międzynarodowej*

Naukowo-Praktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracowników naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych oraz badawczych z państw obszaru byłego Związku Radzieckiego oraz byłej Jugosławii (30.11.2017). Warszawa, 2017. S. 148–150.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

32. Зузяк Т. П. Специфіка підготовки в педагогічних класах жіночих духовних училищах Поділля на початку ХХ ст. *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень* : зб. наук. пр. Вінниця : Планер, 2016. Вип. 6 (9). С. 227–229.

33. Зузяк Т. П. Джерельна база дослідження становлення духовних навчальних закладів Східного Поділля (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень* : зб. наук. пр. Вінниця : Планер, 2015. Вип. 4 (7). С. 258–261.

34. Зузяк Т. П. Фахові періодичні журнали як допоміжний засіб в підготовці вчителя на Поділлі (середина ХІХ – початок ХХ ст.). *Актуальні проблеми математики, фізики і технологічної освіти* : зб. наук. пр. Вінниця : Планер, 2016. Вип. 13. С. 116–117.

35. Зузяк Т. П. Педагогічні погляди М. І. Пирогова та їх вплив на становлення чоловічих гімназій Східного Поділля. *Педагогіка і психологія : актуальні проблеми досліджень на сучасному етапі* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 31 березня – 1 квітня 2017 р. К. : ГО «Київська наукова організація педагогіки і психології», 2017. С. 18–21.

36. Зузяк Т. П. Особливості організації навчально-виховного процесу чоловічих гімназій Східного Поділля першої третини ХІХ ст. *Актуальні проблеми реформування системи виховання та освіти в Україні* : зб. тез наук. робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф., Львів, 21–22 квітня 2017 р. Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2017. С. 69–72.

37. Зузяк Т. П. Організація та зміст навчально-виховного процесу першої державної української чоловічої гімназії Західного Поділля на початку ХХ ст.

Педагогіка і психологія : напрями та тенденції розвитку в Україні та світі : зб. наук. робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 14–15 квітня 2017 р. Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2017. С. 94–96.

38. Зузяк Т. П. Становлення чоловічих гімназій Східного Поділля другої половини XIX ст. *Сучасний вимір психології та педагогіки* : зб. наук. робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф., 26–27 травня 2017 р. Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2017. С. 93–96.

39. Зузяк Т. П. Особливості організації навчально-виховного процесу у 8-му педагогічному класі Вінницької міністерської гімназії на початку XX ст. *Сучасна педагогіка та психологія : перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 14–15 липня 2017 р. К. : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017. С. 7–10.

40. Зузяк Т. П. Становлення та розвиток Тернопільської учительської семінарії (кінець XIX – початок XX ст.). *Пріоритетні напрями розвитку сучасних педагогічних та психологічних наук* : зб. наук. робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 11–12 серпня 2017. Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2017. С. 83–86.

41. Зузяк Т. П. Історіографія генези педагогічної освіти на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст. *Сучасна система освіти і виховання : досвід минулого – погляд у майбутнє* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 6–7 жовтня 2017 р. К. : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017. С. 10–12.

42. Зузяк Т. П. Естетизація освітнього процесу Вінницького вчительського інституту (початок XX ст.). *Педагогіка та психологія сьогодні : постулати минулого і сучасні теорії* : зб. наук. робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 20–21 жовтня 2017 р. Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2017. С. 97–100.

**Наукові праці, що додатково відображають
наукові результати дисертації**

43. Зузяк Т. П. Наукові погляди на розвиток теоретичного компонента педагогічної психології у XVII – початку XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Педагогіка і психологія* : зб. наук. пр. Вінниця, 2014. Вип. 41. С. 349–352.

44. Зузяк Т. П. Соціально-економічні та політичні чинники розвитку педагогічної освіти Західного Поділля (сер. XVIII – XIX ст.). *Наукові записки. Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти / Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. Кіровоград : РВВ КДПУ імені В. Винниченка, 2015. Вип. 7. Ч. 1. С. 68–72.*

45. Зузяк Т. П. Впровадження західноєвропейських традицій у навчальний процес гімназії та вчительської семінарії Тернополя (кінець XVIII – кінець XIX ст.). *Наукові записки. Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти / Центр. укр. держ. пед. ун-т імені Володимира Винниченка. Кропивницький : РВВ ЦДПУ імені Володимира Винниченка, 2017. Вип. 12. Ч. 2. С. 153–159.*

ANNOTATION

Zuziak T.P. Trends of the formation of pedagogical education in Podillia (the end of the XVIII – the beginning of XX century). – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

The dissertation for obtaining a scientific degree of Doctor of Pedagogics specialty 13.00.01 «General pedagogics and history of pedagogy». – Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsubynsky. Vinnystia, 2018. Poltava National Pedagogical University named after V.G. Korolenko. Poltava, 2018.

Solving the complex tasks of integrating domestic education into the world educational space is impossible without a careful study of its own historical past, acquaintance with the pedagogical heritage of outstanding theorists and practitioners who were at the origins of pedagogical education. This, above all, is necessary to justify

theoretical, methodological and organizational concepts, systems and technologies of learning, the leading place among which in modern realities take place teaching technology, which must ensure the personal development and self- development of the teacher, his professional and social mobility, competitiveness in the labor market, adaptive flexibility. Besides it, the appeal to the national historical and pedagogical heritage has an important scientific and practical significance and contributes to the purposeful, consistent training of the teacher.

The actuality of the study is due to the acute need for the development of scientific approaches to reflect in content and structure of modern pedagogical education of ethno-social identity, progressive historical and pedagogical experience of training future teachers in pedagogical institutions of education in selected regions of Ukraine.

The generalization position of the dissertation is that in each of the periods, the establishment of pedagogical education in Podillia at the end of the XVIII – the beginning of XX century was determined by a set of socio-historical factors. Its contents were spiritual and secular education, the unity of pedagogical ideas and educational practices, which enriched the pedagogical toolkit of teacher training and played a significant role in the development of the Ukrainian national educational and training system.

The foundation of the research is based on an authorial substantiated timeline of the formation of pedagogical education in Podillia at the end of the XVIII – the beginning of the XX century, where the educational trends of each of the isolated stages are revealed, the specifics, content, methodological and organizational-pedagogical principles of teacher training in spiritual and secular educational institutions are outlined.

In the dissertation «Trends of the formation of pedagogical education in Podillia (the end of the XVIII – the beginning of XX century)» is analyzed conceptual, methodological and theoretical basis of the research, the state of scientific development of the theme, its source base. It is revealed that by this time there are no fundamental works about the problems of the establishment and development of pedagogical

education in Podillia at the end of XVIII– the beginning of XX centuries, there was made systematization and synthesis of ideas and creative achievements of pedagogical collectives of educational institutions of Podillia in the field of formation of highly professional creative capable of the proper level of pedagogical activity-action of personality teacher.

On the basis of archival materials and little-known sources, the genesis of the development of pedagogical education in Podillia at the end of the XVIII – the beginning of the XX century was explored for the first time from the point of view of modern methodological foundations: historic-chronological, systemic, structural-functional, paradigmatic, axiological and cultural approaches, principles of science, historicism, objectivity, natural correspondence, cultural correspondences, systematic, unity of historical and logical, multifactor, specific, interaction of theory and practice, socio-historical determination of the pedagogical reality of the past, which allowed to analyze the main ideas and educational practices of teaching pedagogical personnel in Podillia.

The scientific novelty and the theoretical significance of the results obtained is that for the first time: in the national historical and pedagogical science, a holistic and systematic analysis of the essential content of trends in the phased formation of pedagogical education in Podillia at the end of the XVIII – the beginning of the XX century was revealed and implemented: «pedagogy» of religious educational institutions, which trained teachers of lower schools (introduction of rhetoric, homiletics, objects of aesthetic direction to the educational process); the integration of components of pedagogical skill in the educational and upbringing process of spiritual and secular educational institutions; improvement of the course of pedagogy and its focus on the development of not only theoretical knowledge on the basics of teaching and education, but above all on their practical application; the publication of special textbooks and teaching aids on pedagogy, didactics, psychology, teaching methods of individual subjects; introduction of a pedagogical class in women's institutions and second-class church parish schools; institutionalization of pedagogical educational institutions – teachers' schools, teacher seminaries and Vinnitsa Teachers' Institute;

application of advanced methods and technologies for the formation of the teacher's personality; creation of a clear system of special disciplines (pedagogy, history of pedagogy, didactics), which prepared a graduate for a qualitative, pedagogically and psychologically determined activity-action; the opening of exemplary schools for practical vocational and pedagogical training («school of exercises»); the introduction of elements of pre-professional selection at the teacher's specialty, the introduction of creative exams in the entrance to the pedagogical classes and other educational institutions, as well as in the final exams for the title of teacher, etc.

On the basis of author's criteria (particular historical – socio-political, socio-economic, cultural and educational development of Podillia, normative and legal – resolutions of governments, legislative acts on the problems of organizing pedagogical education, decisions on the opening or termination of educational institutions, ideological and pedagogical – development of pedagogical science and pedagogical thought, paradigm – changing approaches to the implementation of pedagogical education, in particular its aim, goals, content and structure, etc.), the stages of formation of pedagogical education are singled out: the first – «The time of educational dual power» (end of XVIII – the first decade of the XIX cent.) the second – «The reforms of the spiritual education in Podillia province» (the 20's – 60's of the XIX century); the third – «The formation of women's pedagogical education of Podillia» (the 70's – the end of the XIX century); the fourth – «The institutionalization of vocational and pedagogical education of Podillia» (1900–1917); features are found (development of general pedagogical preparation of teacher-educator, formation of humanistic principles of the personality of the teacher, practical orientation of the process of mastering psychological and pedagogical disciplines, orientation to universal values during the process of theoretical and practical training, introduction of pedagogical skill for the development of the creative personality of the teacher, the presence of elements of pre-professional training on pedagogical specialties and professional selection of persons who sought to obtain pedagogical skills (the combination of European and national traditions, the dependence of the pedagogical education of Podilia on the socio-political, cultural and educational and socio-economic

factors, as well as governments' policy – Austria and Russia, etc.) and are identified the contradictions (between the socio-political and socio-cultural realities of the time and the need for changes in the training of pedagogical staff; between the need of a society for qualified teachers and their low level of vocational training; between traditions of differentiation of training of teachers in spiritual and gymnasium educational institutions; between the peculiarities of educational and professional activity of pedagogical educational institutions of the Western and Eastern Podillia; between the deepening of the theoretical training of future teachers and the weakening of its practical component, etc.) of the formation of pedagogical education in the Podillia of the period under study; analyzed the provisions for the justification of the experience of organizing pedagogical education in Podillia for the modernization of current educational theory and practice in Ukraine.

The terminology apparatus of the study is specified, namely: the definition of the concepts «pedagogical education», «components of pedagogical skill», «pedagogical art», «system of professional competencies of teacher-educator», «development trends of pedagogical education in historical progress», «technologies of pedagogic interaction»; history of the origin (dates of the opening and termination of activity) of individual educational institutions of Podillia.

Further development of scientific positions on the signs of the process of development of pedagogical education in general (integration, objectivity, relevance to the sphere of modern revival of national education); the idea of the spiritual education of pedagogical education at all its levels, which will significantly contribute to the solution of its strategic task – to create the spirituality of the people, to strengthen their national spirit; theoretical and methodological approaches to modernizing the teaching of pedagogy in pedagogical institutions of education of Ukraine, filling it with a new content to ensure integration with pedagogical practice, use of teacher-practitioners and future educators of theoretical knowledge as a means of solving specific problems, synthesizing partial knowledge and skills in integral operational complexes .

305 archival sources were brought to scientific circulation, among them are: 200 little-known and 105 unknown (in particular, cases from foundations: Letichevsky

male gymnasium (SAKhMR, f. 55), Zhmerinka male gymnasium (SAVR, f. D-17), Mohyliv-Podilsky Male Gymnasium (SAVR, f. D-74), Zhmerinka Jewish Male Gymnasium (SAVR, f. D-351), Bratslav Women's Gymnasium of Women's Education Association (SAVR, f. D-56), Mohyliv-Podilsky Women's Gymnasium (SAVR, f. D-82), Zhmerinka private gymnasium named after G. Lukashevich (SAVR, f. D-173), Stepashkivska parochial school of secondary class (SAVR, f. D-189), Zabuzhka parochial school of secondary class (SAVR, f. D-190), Maidan-Trepivska parochial school of secondary class (SAVR, f. D-284), Chukivska parochial school of secondary class (SAVR, f. D-349) and others.

The idea of contribution of the prominent figures of education, culture and religion to the development of pedagogical education in Podillia at the end of the XVIII – the beginning of the XX centuries was expanded. (O. Barvinsky, Yu. Bogdanov, G. Vaschenko, P. Vikul, V. Grechulevich, M. Gubchak, S. Dnistriansky, P. Zhitetsky, D. Judin, M. Kotsyubinsky, M. Leontovich, O. Markovich, M. Pirogov, M. Simashkevich, M. Simonov, J. Slipuy, I. Soshenko, I. Stavitsky, K. Stetsenko, O. Khidzheu, I. Shipovich, M. Yavorovsky and others).

The main basis for writing a scientific work was the documents of the State Archives of Vinnytsia Region and the State Archives of Khmelnytskyi Oblast, most of which were first introduced to scientific circulation. Among the archival sources that were involved in the study, a significant part of the documents is from archival funds of the pre-Soviet period. Used materials include legal documents, statistical data, chronological and factual and thematic handbooks, indicators, etc. Within the process of research, there were worked out periodicals, on the pages of which were published normative, educational, religious documents regulating the pedagogical education of the Podilsky Region, namely: «Journal of the Ministry of Public Education» (1834–1917), «Circular in the management of the Kiev educational district» (1859–1915), «Podilsky diocesan reports» (1862–1905), «Orthodox Podolia» (1906–1917), «Russian school» (1890–1917), «Herald of education» (1890–1917), «Kievan antiquity»(1882–1906), «Pedagogical collection» (1864–1918), «Pedagogical leaflet» (1871–1918) and others.

The practical significance of the research is that the position in the dissertation on the formation and development of pedagogical education in Podillia at the end of the XVIII – the beginning of the XX century formulated can be used to carry out qualitative transformations in the modern educational space of higher pedagogical education of Ukraine, as well as to contribute to the improvement of the level of preparation of the future teacher-practitioner. Factual material and systematic source base are valuable for further research on the history of education and pedagogical thought, history of Ukraine, historiography, history of education, Ukrainian country studies, archival studies and regional studies. The scientific provisions of the dissertation can be used for the development of lectures and practical classes from the courses «History of Pedagogy», «General Pedagogy», «Pedagogy of Higher School», «Fundamentals of Pedagogical Excellence», «History of Ukraine», «Historical Local Studies and Source Studies», definition of the content of selective subjects with problems of pedagogy, and in the process improve the content of scientific and pedagogical training of masters of modern humanities, creating of encyclopedic, biographical reference, local history publications, training textbooks, methodical recommendations, manuals and creating chrestomathies, etc.

The materials of the dissertation are reflected in the monograph «Formation and development of pedagogical education in Podillia (the end of XVIII – the beginning of XX century)», as well as in the author's textbook «Pedagogical education in Podillia» (the end of XVIII – the beginning of XX cent.), which cover the genesis of pedagogical education in Podolsky region in the end of XVIII – the beginning of XX cent., personalistic descriptions, unknown and little-known facts about the organization of the educational process in the spiritual and secular institutions of Podillia.

Key words: pedagogical education of Podillia, institutions of education in Podillia, tendency, periodization, psychological and pedagogical preparation, pedagogical professionalism, pedagogical skills, pedagogical action.

REFERENCES

Published works reflecting main scientific results of the dissertation

The monograph and the chrestomathy

1. Zuzjak, T. P. (2017). *Stanovlennja j rozvytok pedagogichnoi' osvity na Podilli (kinec' XVIII – pochatok XX st.) [Formation and development of pedagogical education in Podillia region (the end of the XVIII century – the beginning of the XX century)]*. Vinnycja : Nilan-LTD [in Ukrainian].

2. Zuzjak, T. P. (2017). *Pedagogichna osvita na Podilli (kinec' XVIII – pochatok XX st.) [pedagogical education in Podillia region (the end of the XVIII century – the beginning of the XX century)]*. Vinnycja : Nilan-LTD [in Ukrainian].

Scientific articles in professional (including scientometric) editions of Ukraine

3. Zuzjak, T. P. (2014). Rozvytok osvity v Podil's'kij gubernii' u kinci XVIII – XIX stolit' [Development of education in Podillia province in the end of the XVIII century – the XIX century]. *Suchasni informacijni tehnologii' ta innovacijni metodyky navchannja v pidgotovci fahivciv : metodologija, teorija, dosvid, problemy. – Modern information technologies and innovative methods of education in professional training : methodology, theory, experience, problems*, Vyp. 38, 271–276 [in Ukrainian].

4. Zuzjak, T. P. (2014). Pidgotovka vchytelja na Podilli : istorychnyj aspect [Teacher training in Podillia region : historical aspect]. *Suchasni informacijni tehnologii' ta innovacijni metodyky navchannja u pidgotovci fahivciv: metodologija, dosvid, problemy. – Modern information technologies and innovative methods of education in professional training : methodology, theory, experience, problems*, Vyp. 40, 256–259 [in Ukrainian].

5. Zuzjak, T. P. (2015). Politychni peredumovy rozvytku pedagogichnoi' osvity Podillja drugoi' polovyny XVIII stolittja [Political preconditions of pedagogical education development in Podillia region in the second half of the XVIII century]. *Suchasni informacijni tehnologii' ta innovacijni metodyky navchannja u pidgotovci fahivciv : metodologija, dosvid, problemy. – Modern information technologies and*

innovative methods of education in professional training : methodology, theory, experience, problems, Vyp. 41, 304–307 [in Ukrainian].

6. Zuzjak, T. P. (2015). Pidgotovka vchytelja v duhovnyh navchal'nyh zakladah Podillja [Teacher training in theological educational institutions of Podillia region]. *Suchasni informacijni tehnologii' ta innovacijni metodyky navchannja u pidgotovci fahivciv : metodologija, dosvid, problemy. – Modern information technologies and innovative methods of education in professional training : methodology, theory, experience, problems*, Vyp. 42, 444–447 [in Ukrainian].

7. Zuzjak, T. P. (2014). Pedagogichna dijal'nist' M. I. Pyrogova na Shidnomu Podilli jak popechytelja Kyi'vs'kogo navchal'nogo okruhu (1858–1861 rr.) [Pedagogical activity of M.I. Pyrohov in the Eastern Podillia as a curator of Kyiv educational district (1858-1861)]. *Naukovi zapysky Vinnyc'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni M. Kocjubyns'kogo. – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Pedagogics and Psychology*, Vyp. 44, 232–235 [in Ukrainian].

8. Zuzjak, T. P. (2015). Zakonodavcha baza Avstrijs'koi' ta Rosijs'koi' imperij shhodo stanovlennja pedagogichnoi' osvity Podillja (kinec' XVIII – pochatok XX st.) [Legislative base of Austrian and Russian empires concerning the genesis of pedagogical education in Podillia region (the end of the XVIII century – the beginning of the XX century)]. *Suchasni informacijni tehnologii' ta innovacijni metodyky navchannja u pidgotovci fahivciv : metodologija, dosvid, problemy. – Modern information technologies and innovative methods of education in professional training : methodology, theory, experience, problems*, Vyp. 43, 28–35 [in Ukrainian].

9. Zuzjak, T. P. (2015). Osvitn'o-vyhovna dijal'nist' u drugoklasnyh cerkovno-pryhods'kyh shkolah Podillja (kinec' XIX – pochatok XX st.) [Educational and upbringing activity the second-class parish schools of Podillia region (the end of the XIX century – the beginning of the XX century)]. *Suchasni informacijni tehnologii' ta innovacijni metodyky navchannja u pidgotovci fahivciv : metodologija, dosvid, problemy. – Modern information technologies and innovative methods of education in professional training : methodology, theory, experience, problems*, Vyp. 44, 170–174 [in Ukrainian].

10. Zuzjak, T. P. (2016). Osoblyvosti vykladannja navchal'nyh dyscyplin u Podil's'kij duhovnij seminarii' (kinec' XIX – pochatok XX st.) [Peculiarities of subject teaching in Podillia theological seminary (the end of the XIX century – the beginning of the XX century)]. *Suchasni informacijni tehnologii' ta innovacijni metodyky navchannja u pidgotovci fahivciv : metodologija, dosvid, problemy. – Modern information technologies and innovative methods of education in professional training : methodology, theory, experience, problems*, Vyp. 45, 195–199 [in Ukrainian].

11. Zuzjak, T. P. (2016). Pidgotovka vchytelja v duhovnyh uchytel's'kyh shkolah Podillja (kinec' XIX – pochatok XX stolittja) [Training of teachers in the theological teacher training schools (the end of the XIX century – the beginning of the XX century)]. *Naukovi zapysky Ternopil's'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni Volodymyra Gnatjuka. – Scientific Papers of Ternopil' Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Pedagogics*, № 3, 6–13 [in Ukrainian].

12. Zuzjak, T. P. (2016). Profesijnyj sklad nastavnykiv-vykladachiv duhovnyh zakladiv osvity Podillja (seredyna XIX – pochatok XX st.) [Professional staff of tutor-teachers of theological educational institutions in Podillia region (the middle of the XIX century – the beginning of the XX century)]. *Suchasni informacijni tehnologii' ta innovacijni metodyky navchannja u pidgotovci fahivciv : metodologija, dosvid, problemy – Modern information technologies and innovative methods of education in professional training : methodology, theory, experience, problems*, Vyp. 47, 164–168 [in Ukrainian].

13. Zuzjak, T. P. (2016). Profesijne stanovlennja vchytelja v zhinochyh duhovnyh uchylshhah Podillja (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [Professional genesis of the teachers in female theological schools of Podillia region (the second half of the XIX century – the beginning of the XX century)]. *Pedagogichni nauky. Poltavs'kyj derzhavnyj pedagogichnyj universytet imeni V. G. Korolenka. – Pedagogical Sciences. Poltava Volodymyr Korolenko State Pedagogical University*, Vyp. 66–67, 181–187 [in Ukrainian].

14. Zuzjak, T. P. (2017). Estetychni zasady profesijnoi' pidgotovky majbutnih uchyteliv u zhinochyh duhovnyh uchylshhah Podillja (druga polovyna XIX – pochatok

XX st.) [Aesthetic groundings of the future teachers' professional training in female theological schools of Podillia region (the second half of the XIX century – the beginning of the XX century)]. *Visnyk Zhytomyrs'kogo derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka*. – *Bulletin of Zhytomyr Ivan Franko State Pedagogical University*, Vyp. 1 (87), 60–63 [in Ukrainian].

15. Zuzjak, T. P. (2016). Zmist kursu «Pedagogika» v zhinochyyh duhovnyh uchylyshhah Podillja (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [Content of the course «Pedagogics» in female theological schools in Podillia region (the second half of the XIX century – the beginning of the XX century)]. *Pedagogichni nauky. Hersons'kyj derzhavnyj universytet*. – *Pedagogical Sciences. Kherson State University*, Vyp. LXXIV. T. 1, 33–37 [in Ukrainian].

16. Zuzjak, T. P. (2017). Doprofesijna pidgotovka majbutnih uchyteliv u cholovichyyh gimnazijah Shidnogo Podillja pershoi' polovyny XIX st. [Pre-professional training of future teachers in male grammar schools of the Eastern Podillia region in the first half of the XIX century]. *Pedagogichni nauky. Hersons'kyj derzhavnyj universytet*. – *Pedagogical Sciences. Kherson State University*, Vyp. LXXV, T. 1, 34–37 [in Ukrainian].

17. Zuzjak, T. P. (2017). Doprofesijna pidgotovka majbutnih uchyteliv u cholovichyyh gimnazijah Shidnogo Podillja na pochatku XX st. [Pre-professional training of future teachers in male grammar schools of the Eastern Podillia region in the beginning of the XX century]. *Naukovi zapysky Ternopil's'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni Volodymyra Gnatjuka*. – *Scientific Papers of Ternopil' Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Pedagogics*, № 2, 55–62 [in Ukrainian].

18. Zuzjak, T. P. (2017). Rozvytok pedagogichnoi' majsternosti v Kam'janec'-Podil's'kij zhinochij gimnazii' (kinec' XIX – pochatok XX st.) [Pedagogical proficiency development in Kamianets-Podilsky female grammar school (the end of the XIX century – the beginning of the XX century)]. *Naukovi zapysky Vinnyc'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni M. Kocjubyns'kogo*. – *Scientific*

Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Pedagogics and Psychology, Vyp. 50, 127–132 [in Ukrainian].

19. Zuzjak, T. P. (2017). Rozvytok pisljadypломnoi' pedagogichnoi' osvity Podillja na pochatku XX st. [Development of post-graduate pedagogical education in Podillia region in the beginning of the XX century]. *Naukovyj visnyk Mykolai'vs'kogo nacional'nogo universytetu imeni V. O. Sukhomlyns'kogo. – Scientific Bulletin of Mykolajiv Vasyl' Sukhomlynsky National University. Pedagogical Sciences*, № 3 (58), 156–162 [in Ukrainian].

20. Zuzjak, T. P. (2017). Osoblyvosti stanovlennja zhinochoi' gimnazijnoi' osvity na Podilli na pochatku XX st. [Peculiarities of genesis of female grammar school education in Podillia region in the beginning of the XX century]. *Pedagogichni nauky. Hersons'kyj derzhavnyj universytet. – Pedagogical Sciences. Kherson State University*, Vyp. LXXVII. T. 1, 18–22 [in Ukrainian].

21. Zuzjak, T. P. (2017). Osnovni zakonomirnosti ta tendencii' rozvytku pedagogichnoi' osvity na Podilli v kinci XVIII – pochatku XX st. [Main regularities and tendencies of pedagogical education development in Podillia region in the end of the XVIII century – the beginning of the XX century]. *Suchasni informacijni tehnologii' ta innovacijni metodyky navchannja u pidgotovci fahivciv: metodologija, dosvid, problemy. – Modern information technologies and innovative methods of education in professional training : methodology, theory, experience, problems*, Vyp. 48, 114–120 [in Ukrainian].

22. Zuzjak, T. P. (2017). Vplyv zahidnojevropejs'kyh dijachiv osvity na pidgotovku vchytel's'kyh kadriv Shidnogo Podillja (kinec' XVIII – pochatok XX st.) [Influence of the Western European education figures on teacher training process in the Eastern Podillia region (the end of the XVIII century – the beginning of the XX century)]. *Zbirnyk naukovyh prac' Umans'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni Pavla Tychyny. – Collection of Scientific Papers. Uman Pavlo Tychyna State Pedagogical University*, Vyp. 2, Ch. 1, 165–175 [in Ukrainian].

23. Zuzjak, T. P. (2017). Istorychni vytoky stanovlennja drugoklasnyh cerkovno-pryhods'kyh shkil na Podilli (kinec' XIX – pochatok XX stolittja) [Historical sources of

the genesis of the second-class theological schools in Podillia region (the end of the XIX century – the beginning of the XX century)]. *Psychologo-pedagogichni problemy sil's'koi' shkoly. – Psychological-pedagogical problems of a rural schools*, Vyp. 57, 263–270 [in Ukrainian].

24. Zuzjak, T. P. (2017). Stanovlennja i rozvytok pedagogichnoi' osvity na Podilli kincja XVIII – pochatku XX st. : dzherel'na baza doslidzhennja [Genesis and development of pedagogical education in Podillia region in the end of the XVIII century – the beginning of the XX century : source basis of investigation]. *Visnyk Chernigivs'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni T. G. Shevchenka. – Bulletin of Chernihiv Taras Shevchenko National Pedagogical University. Pedagogical Sciences*, Vyp. 149, 240–244 [in Ukrainian].

25. Zuzjak, T. P. (2017). Prognostychni obg'runtuvannja idej ta tvorche vykorystannja dosvidu organizacii' pedagogichnoi' osvity na Podilli kincja XVIII – pochatku XX st. dlja modernizacii' osvityn'oi' teorii' i praktyky v suchasnij Ukrai'ni [Prognostic grounding of ideas and creative usage of the pedagogical education organization experience in Podillia region in the end of the XVIII century – the beginning of the XX century for modernization of educational theory and practice in modern Ukraine]. *Naukovi zapysky Vinnyts'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni M. Kocjubyns'kogo. – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Pedagogics and Psychology*, Vyp. 52, 191–199 [in Ukrainian].

26. Zuzjak, T. P. (2017). Osoblyvosti formuvannja profesijnyh pedagogichnyh umin' i navychok v Vinnyts'kij uchytel's'kij seminarii' [Peculiarities of formation of professional pedagogical abilities and skills in Vinnytsia teacher training seminary]. *Naukovi zapysky Ternopil's'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni Volodymyra Gnatjuka. – Scientific Papers of Ternopil' Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Pedagogics*, №3, 13–20 [in Ukrainian].

27. Zuzjak, T. P. (2017). Sutnisnyj zmist psihopedagogichnoi' pidgotovky u Vinnyts'komu vchytel's'komu instytuti [Essential content of psycho-pedagogical training in Vinnytsia teacher training institute]. *Pedagogichni nauky. Hersons'kyj derzhavnyj*

universytet. – Pedagogical Sciences. Kherson State University, Vyp. LXXVIII. T. 2, 17–21 [in Ukrainian].

Articles published in foreign issues

28. Zuzjak, T. P. (2017). Praktychna profesijno-pedagogichna pidgotovka majbutnih uchyteliv v duhovnyh zakladah Podillja seredyny XIX – pochatku XX st. [Practical professional-pedagogical training of future teachers in theological schools in Podillia region in the middle of the XIX century – the beginning of the XX century]. Proceedings from: *International scientific-practical congress of pedagogues, psychologists and medics «Mind technologies: Retrospective and perspective»*. (Vols. 1), (pp. 37–42). Prague: Publishing Center of the European Association of pedagogues and psychologists «Science» [in Ukrainian].

29. Zuzjak, T. P. (2017). Osoblyvosti profesijnogo stanovlennja osobystosti majbutnih uchyteliv u Podil's'kij duhovnij seminarii' (kinec' XVIII – persha pol. XIX st.) [Peculiarities of the future teachers' professional formation in Podillia theological seminary (the end of the XVIII century – the first half of the XIX century)]. Proceedings from: *Konferencja Miedzynarodowa Naukowo-Praktyczn organizowana dla pracownikow naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych «Pedagogika Naukowa i Praktyczna Nauka swiatowa: problemy i innowacje» – International Scientific and Practical Conference organized for teaching and researching staff «Scientific Pedagogics and World Practical Science: problems and innovations»*. (pp. 70–76). Sopot [in Ukrainian].

30. Zuzjak, T. P. (2017). Profesijne stanovlennja vchytelja v Podil's'kij gubernii' seredyna XIX– pochatok XX st. [Professional formation of teachers in Podillia province in the middle of the XIX century – the beginning of the XX century]. Proceedings from: *The Second International Scientific and Practical Conference «Topical Problems of Modern Science»* (Vols. 3), (pp. 66–70). Warszawa [in Ukrainian].

31. Zuzjak, T. P. (2017). Pedagogichna dijal'nist' poljakiv na Shidnomu Podilli na pochatku XIX st. [Pedagogical activity of Poles in the Eastern Podillia region in the beginning of the XIX century]. Proceedings from: *Konferencja Miedzynarodowa Naukowo-Praktyczna (on-line) zorganizowana dla pracownikow naukowych uczelni,*

jednostek naukowo-badawczych oraz badawczych z państw obszaru byłego Związku Radzieckiego oraz byłej Jugosławii. – International Scientific and Practical Conference (on-line) organized for teaching and researching staff from countries of former Soviet Union and former Yugoslavia. (pp. 148–150). Warszawa [in Ukrainian].

Scientific works certifying the dissertation materials approbation

32. Zuzjak, T. P. (2016). *Specyfika pidgotovky v pedagogichnyh klasah zhinochych duhovnyh uchylyshhah Podillja na pochatku XX st.* [Specificity of training in pedagogical classes of female theological schools in Podillia region in the beginning of the XX century]. Proceedings from: *Vseukrayins'ka naukova konferentsiya «Aktual'ni problemy suchasnoi' nauky ta naukovykh doslidzhen'» – All-Ukrainian Scientific Conference «Actual problems of modern science and scientific investigations».* (pp. 227–229). Vinnytsia : TOV «Firma «Planer» [in Ukrainian].

33. Zuzjak, T. P. (2015). *Dzherel'na baza doslidzhennja duhovnyh navchal'nyh zakladiv Shidnogo Podillja (kinec' XVIII – pochatok XX st.)* [Source base for investigation of theological educational institutions in the Eastern Podillia region (the end of the XVIII century – the beginning of the XX century)]. Proceedings from: *Vseukrayins'ka naukova konferentsiya «Aktual'ni problemy suchasnoi' nauky ta naukovykh doslidzhen'» – All-Ukrainian Scientific Conference «Actual problems of modern science and scientific investigations».* (pp. 258–261). Vinnytsia : TOV «Firma «Planer» [in Ukrainian].

34. Zuzjak, T. P. (2016). *Fahovi periodychni zhurnaly jak dopomizhnyj zasib v pidgotovci vchytelja na Podilli (seredyna XIX – pochatok XX st.)* [Specialized periodical journals as an adjuvant means of teacher training in Podillia region (the middle of the XIX century – the beginning of the XX century)]. Proceedings from: *Vseukrayins'ka naukova konferentsiya «Aktual'ni problemy suchasnoi' nauky ta naukovykh doslidzhen'» – All-Ukrainian Scientific Conference «Actual problems of modern science and scientific investigations».* (pp. 116–117). Vinnytsia : TOV «Firma «Planer» [in Ukrainian].

35. Zuzjak, T. P. (2017). *Pedagogichni pogljady M. I. Pyrogova ta i'h vplyv na stanovlennja cholovichykh gimnazij Shidnogo Podillja* [Pedagogical views of

M.I. Pyrohov and their influence on genesis of male grammar schools in the Eastern Podillia region]. Proceedings from: *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiya «Pedagogika i psihologija: aktual'ni problemy doslidzhen' na suchasnomu etapi» – International Scientific and Practical Conference «Pedagogics and Psychology: actual problems of scientific research on the contemporary stage»*. (pp. 18–21). Kyiv: PO «Kyiv scientific organization of Pedagogics and Psychology» [in Ukrainian].

36. Zuzjak, T. P. (2017). Osoblyvosti organizacii' navchal'no-vyhovnogo procesu cholovichyh gimnazij Shidnogo Podillja pershoi' tretyny XIX st. [Peculiarities of educational and upbringing process organization in male grammar schools in the Eastern Podillia region in the first third of the XIX century]. Proceedings from: *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiya «Aktual'ni problemy reformuvannja systemy vyhovannja ta osvity v Ukrai'ni» – International Scientific and Practical Conference «Actual problems of reformation of educational and upbringing system in Ukraine»*. (pp. 69–72). Lviv: PO «Lviv pedagogical society» [in Ukrainian].

37. Zuzjak, T. P. (2017). Organizacija ta zmist navchal'no-vyhovnogo procesu pershoi' derzhavnoi' ukrai'ns'koi' cholovicho'i' gimnazii' Zahidnogo Podillja na pochatku XX st. [Organization and content of educational-upbringing process in the first state Ukrainian male grammar school in the Western Podillia region in the beginning of the XX century]. Proceedings from: *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiya «Pedagogika i psihologija : naprjamy ta tendencii' rozvytku v Ukrai'ni ta sviti» – International Scientific and Practical Conference «Pedagogics and Psychology: directions and tendencies of development in Ukraine and the whole world»*. (pp. 94–96). Odesa: PO «Southern foundation of Pedagogics» [in Ukrainian].

38. Zuzjak, T. P. (2017). Stanovlennja cholovichyh gimnazij Shidnogo Podillja drugoi' polovyny XIX st. [Genesis of male grammar schools of the Eastern Podillia region in the second half of the XIX century]. Proceedings from: *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiya «Suchasnyj vymir psihologii' ta pedagogiky» – International Scientific and Practical Conference «Modern dimension of Psychology and Pedagogics»*. (pp. 93–96). Lviv: PO «Lviv pedagogical society» [in Ukrainian].

39. Zuzjak, T. P. (2017). Osoblyvosti organizacii' navchal'no-vyhovnogo procesu u 8-mu pedagogichnomu klasi Vinnyc'koi' ministers'koi' gimnazii' na pochatku XX st. [Peculiarities of organization of educational-upbringing process in the 8th pedagogical form of Vinnytsia ministerial grammar school in the beginning of the XX century]. Proceedings from: *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiya «Suchasna pedagogika ta psihologija : perspektyvni ta priorytetni naprjamy naukovyh doslidzhen'» – International Scientific and Practical Conference «Modern Pedagogics and Psychology: prospective and priority directions of scientific research»*. (pp. 7–10). Kyiv: PO «Kyiv scientific organization of Pedagogics and Psychology» [in Ukrainian].

40. Zuzjak, T. P. (2017). Stanovlennja ta rozvytok Ternopil's'koi' uchytel's'koi' seminarii' (kinec' XIX – pochatok XX st.) [Genesis and development of Ternopil teacher training seminary (the end of the XIX century – the beginning of the XX century)]. Proceedings from: *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiya «Priorytetni naprjamy rozvytku suchasnyh pedagogichnyh ta psihologichnyh nauk» – International Scientific and Practical Conference «Priority directions of modern pedagogical and psychological sciences development»*. (pp. 83–86). Odesa: PO «Southern foundation of Pedagogics» [in Ukrainian].

41. Zuzjak, T. P. (2017). Istoriografija g'enezy pedagogichnoi' osvity na Podillja kincja XVIII – pochatku XX st. [Historiography of pedagogical education genesis in Podillia region in the end of the XVIII century – the beginning of the XX century]. Proceedings from: *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiya «Suchasna systema osvity i vyhovannja : dosvid mynulogo – pogljad u majbutnje» – International Scientific and Practical Conference «Modern system of education and upbringing: experience of the past – glance to the future»*. (pp. 10–12). Kyiv: PO «Kyiv scientific organization of Pedagogics and Psychology» [in Ukrainian].

42. Zuzjak, T. P. (2017). Estetyzacija osvitn'ogo procesu Vinnyc'kogo vchytel's'kogo instytutu (pochatok XX st.) [Aesthetic coloring of educational process in Vinnytsia teacher training institute (the beginning of the XX century)]. Proceedings from: *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiya «Pedagogika ta psihologija s'ogodni: postulaty mynulogo i suchasni teorii'» – International Scientific and Practical*

Conference «Pedagogics and Psychology today: postulates of the past and the modern theories». (pp. 97-100). Odesa: PO «Southern foundation of Pedagogics» [in Ukrainian].

Scientific works additionally reflecting the dissertation results

43. Zuzjak, T. P. (2014). Naukovi pogljady na rozvytok teoretychnogo komponenta pedagogichnoi' psihologii' u XVII – pochatku XIX st. [Scientific views on the development of pedagogical psychology theoretical component in the XVII century – the beginning of the XIX century]. *Naukovi zapysky Vinnyc'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni M. Kocjubyns'kogo. – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Pedagogics and Psychology*, Vyp. 41, 349–352 [in Ukrainian].

44. Zuzjak, T. P. (2015). Social'no-ekonomichni ta politychni chynnyky rozvytku pedagogichnoi' osvity Zahidnogo Podillja (ser. XVIII – XIX st.) [Social-economic and political factors of pedagogical education development in the Western Podillia region (the middle of the XVIII century – the XIX century)]. *Naukovi zapysky Kirovograds'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. – Scientific Papers of Kirovograd Volodymyr Vynnychenko State Pedagogical University. Problems of Methodology of Physical-Mathematical and Technological Education*, Vyp. 7. Ch. 1, 68–72 [in Ukrainian].

45. Zuzjak, T. P. (2017). Vprovadzhennja zahidnojevrops'kyh tradycij u navchal'nyj proces gimnazii' ta vchytel's'koi' seminarii' Ternopolja (kinec' XVIII – kinec' XIX st.) [Implementation of Western European traditions into the educational process of the grammar school and teacher training seminary in Ternopil (the end of the XVIII century – the end of the XIX century)]. *Naukovi zapysky Centralnoukrajins'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka – Scientific Papers of Central-Ukrainian Volodymyr Vynnychenko State pedagogical University. Problems of Methodology of Physical-Mathematical and Technological Education*, Vyp. 12. Ch. 2, 153–159 [in Ukrainian].

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	35
ВСТУП	36
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО – МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	52
1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження	52
1.2. Історіографія генези педагогічної освіти на Поділлі	66
1.3. Передумови становлення педагогічної освіти Поділля	80
Висновки до першого розділу	114
РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ ПОДІЛЛЯ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	116
2.1. Загальнопедагогічна підготовка вчителів у чоловічих духовних училищах та семінарії	116
2.2. Розвиток творчої особистості майбутніх учителів у жіночих духовних училищах	151
2.3. Освітньо-виховна діяльність учительських шкіл	182
2.4. Допрофесійна підготовка майбутніх учителів у чоловічих гімназіях	215
2.5. Розвиток педагогічної майстерності у жіночих гімназійних установах	270
Висновки до другого розділу	312
РОЗДІЛ 3. ОСВІТНЬО - ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ПОДІЛЛЯ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	315
3.1. Особливості формування професійних педагогічних умінь і навичок в учительських семінаріях	315
3.2. Сутнісний зміст психопедагогічної підготовки у Вінницькому	350

вчительському інституті	
3.3. Післядипломна професійно-педагогічна підготовка на Поділлі	375
Висновки до третього розділу	392
РОЗДІЛ 4. ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ	395
ВЧИТЕЛІВ ПОДІЛЛЯ У РЕФОРМУВАННІ СИСТЕМИ	
ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ	
4.1. Основні закономірності та тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі в досліджуваний період	395
4.2. Прогностичне обґрунтування ідей та творче використання досвіду організації педагогічної освіти на Поділлі для модернізації освітньої теорії і практики в сучасній Україні	412
Висновки до четвертого розділу	437
ВИСНОВКИ	439
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	450
ДОДАТКИ	531

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського – Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

ВНЗ – Вищий навчальний заклад

ВОУНБ – Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва

ДАВіО – Державний архів Вінницької області

ДАХмО – Державний архів Хмельницької області

ЖМНП – Журнал Міністерства народного просвещения

КНО – Київський навчальний округ

КШР – Крайова шкільна рада

МВіО – Міністерство віросповідань і освіти

МНО – Міністерство народної освіти

НАПН України – Національна академія педагогічних наук України

ПЕВ – Подольские епархиальные ведомости

ПЄУР – Подільська єпархіальна училищна рада

ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи

РіЦ – відділ рідкісних і цінних видань

Св. Синод – Святійший Синод

ЦВШ – Цековно-вчительська школа

ЦПШ – Церковнопарафіяльна школа

ЦУКУО – Циркуляр по управленію Киевским учебным округом

ВСТУП

Актуальність і доцільність дослідження. Для досягнення Україною основних показників сталого розвитку виняткове значення має формування інноваційної системи підготовки педагогічних кадрів, принципи, зміст і організаційно-інституційні механізми якої були б відкриті до оновлення, суспільного діалогу та зорієнтовані на набуття освітянами гідного статусу в державі. Реалізація означених пріоритетів вимагає залучення освітньо-виховної спадщини видатних теоретиків і практиків минулого, українських національних традицій підготовки вчителя й історичних надбань педагогічної майстерності, творча інтерпретація та актуалізація яких уможливить вирішення складних завдань інтеграції вітчизняної освіти в світовий цивілізаційний простір.

Науково-теоретичне осмислення здобутого українськими педагогами досвіду формування сприятливого середовища розвитку і саморозвитку особистості майбутнього вчителя є важливим для обґрунтування новітніх теоретико-методологічних концепцій викладання та учіння, провідне місце серед яких у сучасних реаліях займають педагогічні технології, покликані забезпечити духовно-культурне зростання особистості, її професійне і соціальне збагачення, сприяти формуванню конкурентоспроможності педагога на ринку праці. Про це йдеться в Законах України «Про освіту» (2017 р.), «Про вищу освіту» (2014 р.), «Концептуальних засадах розвитку педагогічної освіти України та її інтеграції в європейський освітній простір» (2004 р.), «Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр.» (2012 р.), «Галузевій концепції розвитку неперервної педагогічної освіти» (2013 р.), «Концепції розвитку освіти України на 2015–2025 рр.» (2015 р.), «Концепції Нової Української школи» (2016 р.), «Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні» (2016 р.), «Національній доктрині розвитку освіти України в XXI столітті» (2002 р.).

Для досягнення поставлених у документах завдань розвитку ціннісних, змістових і методичних засад сучасної педагогічної освіти, виняткове значення становить досвід діяльності освітніх установ, що здійснювали підготовку

педагогічних кадрів для окремих регіонів України, зокрема Поділля, де наприкінці XVIII – на початку XX ст. сформувалися умови для становлення професійно-педагогічної освіти вчителів. Підготовка педагогічних кадрів у регіоні засвідчила синтез і взаємозбагачення багатьох субкультур, що сьогодні становлять етнокультурний зміст багатонаціональної панорами України, а вироблені тогочасними теоретиками й практиками педагогічної освіти підходи до становлення особистості вчителя стали невід’ємним складником національно-культурної ідентичності України. Незважаючи на те, що педагогічна освіта на Поділлі в досліджуваний період розвивалася під впливом ідеологічно різних політичних режимів, у ній були закладені перспективні тенденції, детальне осмислення яких становить вагомий інтерес для розбудови сучасної української педагогічної галузі.

Обґрунтуванню теоретико-методологічних засад дослідження історичного досвіду підготовки педагогічних кадрів присвячені наукові праці В. Андрущенка, Г. Васяновича, І. Зязюна, В. Кременя, С. Клепка, О. Кучерявого, Н. Ничкало, В. Огнев’юка, С. Сисоєвої, В. Сластьоніна та ін. Концептуальні ідеї професійно-педагогічної освіти вчителя представлено в дослідженнях Б. Гершунського, С. Гончаренка, В. Загвязинського, М. Махмутова, В. Мозгового, О. Новікова, М. Поташніка, А. Хуторського та ін. Методичні засади формування педагогічних кадрів розглядалися у творах таких учених, як О. Акімова, Р. Гуревич, О. Дубасенюк, А. Коломієць, Л. Онищук, В. Радул, М. Солдатенко, Г. Тарасенко, Л. Хомич, В. Шахов, О. Шестопалюк та ін.

Вагомим внеском у вивчення історико-педагогічних засад досліджуваної проблеми стали наукові доробки Л. Березівської, С. Бобришева, М. Богуславського, Л. Вовк, Б. Года, Н. Гупана, Н. Дем’яненко, М. Євтуха, В. Курила, В. Лугового, В. Майбороди, О. Сухомлинської, А. Черкашина, М. Ярмаченка та ін. Регіональні аспекти підготовки педагогічних кадрів і становлення вищої та середньої освіти в Україні розглядали З. Гіптерс, М. Гриньова, Т. Завгородня, Л. Зеленська, Н. Кузьменко, О. Лавріненко, Б. Ступарик, Н. Шиян та ін. Деякі особливості організації освітнього процесу на

Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. проаналізовано в працях Л. Анохіної, Н. Балабуст, М. Барни, М. Вороліса, О. Кошолопа, І. Курляк, А. Лисого, Е. Мельника, Н. Опушко, С. Пахолківа, В. Перерви, І. Сесака, І. Шоробури та ін.

Матеріали студій названих учених значно розширили сферу розробки досліджуваної проблеми та мають вагомий історико-педагогічний потенціал для багатовекторного вивчення феномена педагогічної освіти на Поділлі. Проте залишаються недостатньо розкритими питання про шляхи її становлення, зміст теоретичного і практичного складників у загальнопедагогічній підготовці, тогочасні організаційно-педагогічні та методичні механізми розвитку творчої особистості вчителя, збагачення його педагогічної майстерності, удосконалення умінь і навичок необхідних для здійснення належного рівня педагогічної дії. Потребує вивчення і педагогічний досвід організації підготовки вчителів у гімназійних установах, жіночих і чоловічих духовних училищах та семінарії, церковнопарафіяльних учительських школах, учительських семінаріях і вчительському інституті Поділля.

Доцільність аналізу становлення педагогічної освіти на Поділлі зумовлена необхідністю подолання низки *суперечностей*, що загострюються в умовах сучасної освітньої дійсності, а саме: між соціальним замовленням на якісну професійну підготовку вчителя та недостатньою розробкою наукових підходів до її організації та здійснення; між необхідністю дотримання загальнодержавної системи стандартів розвитку педагогічних кадрів і відсутністю відповідної узгодженості в сучасній системі психолого-педагогічних підходів до особистісних параметрів педагогічної дії учителя, його фахової майстерності, морально-етичних і соціально-психологічних рис; між визначеною в державних документах вимогою щодо відбиття в змісті та структурі педагогічної освіти етносоціальної своєрідності окремих історичних регіонів України й спорадичним висвітленням регіонального складника в сучасних історико-педагогічних дослідженнях; між наявністю певних здобутків в організації підготовки педагогічних кадрів на

Поділлі та недостатнім науково-теоретичним осмисленням її змісту в сучасних науково-педагогічних студіях.

Актуальність вивчення регіональних вимірів генези педагогічної освіти України, потреба її творчої інтерпретації для розвитку сучасної освітньо-виховної системи, а також відсутність фундаментальних історико-педагогічних праць про поступ освітньої галузі на Поділлі зумовили вибір теми дисертації «**Тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі (кінець XVIII – початок XX століття)**».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконувалося в межах держбюджетної теми кафедри педагогіки і професійної освіти Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського «Теоретико-методичні засади формування загальнопедагогічної компетентності сучасного вчителя в контексті становлення європейського простору вищої освіти» (номер державної реєстрації 0115U002571). Тему дисертації затверджено рішенням ученої ради Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України 28 жовтня 2013 р., протокол № 9 та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології НАПН України 24 березня 2015 р., протокол № 2.

Мета дослідження – виявити та здійснити цілісний і системний аналіз тенденцій становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. та обґрунтувати перспективи творчого використання її прогресивних надбань у контексті інноваційного розвитку освітньої галузі України.

Відповідно до мети поставлено такі **завдання**:

1. Визначити теоретико-методологічні засади дослідження.
2. Проаналізувати стан вивчення дисертаційної проблеми та з'ясувати передумови становлення педагогічної освіти на Поділлі.
3. Розкрити специфіку та виявити тенденції підготовки освітянських кадрів у закладах духовної та гімназійної освіти Поділля досліджуваного періоду.

4. Схарактеризувати зміст і з'ясувати тенденції професійної підготовки майбутніх учителів у педагогічних закладах освіти Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст.

5. Теоретично обґрунтувати періодизацію становлення педагогічної освіти на Поділлі та простежити тенденції її поетапного розвитку.

6. Виявити особливості, закономірності та суперечності становлення педагогічної освіти на Поділлі в досліджуваний період.

7. Окреслити шляхи творчого використання прогресивних надбань педагогічної освіти Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст. в умовах інноваційного розвитку освітньої галузі України.

Об'єкт дослідження – розвиток педагогічної освіти України.

Предмет дослідження – сутнісний зміст тенденцій становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з кінця XVIII – до початку XX ст. *Нижня межа* – кінець XVIII ст. – зумовлена початком діяльності Едукаційної комісії (1783 р.), що започаткувала проведення освітніх реформ на території Поділля (Волинський округ з окружним містом Кременцем та Український округ з окружним містом Вінницею). Такі перетворення мали регіональну диференціацію: польський варіант був запропонований Едукаційною комісією, а російський – Петербурзькою училищною комісією.

Верхня межа – початок XX ст. – визначена схваленням «Тимчасового положення про Вчительські інститути» від 14 червня 1917 р., за яким для Вінницького вчительського інституту (спеціальний заклад для підготовки педагогічних кадрів, відкритий у 1912 р.) була запроваджена чітка організаційна структура з визначеними напрямками професійної підготовки.

Територіальні межі дослідження охоплюють сучасну Вінницьку та Хмельницьку області (без Славутицького району), Андрушівський, Бердичівський і Любарський райони Житомирської та Балтський район Одеської області, а також частину Тернопільщини включно із м. Тернопіль. У цілому Поділля – історико-

етнографічний регіон, що займає басейн межиріччя Південного Бугу та лівобережного середнього Придністров'я.

Концептуальні засади дослідження. В основу наукового пошуку покладено положення про те, що становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. було детерміновано сукупністю суспільно-історичних чинників. Її зміст представляли духовна та світська освіта, єдність педагогічних ідей та освітніх практик, що збагатило педагогічний інструментарій професійної підготовки вчителів і відіграло вагомую роль у розбудові української національної освітньо-виховної системи.

З-поміж визначальних домінант становлення професійної підготовки вчителів на Поділлі виняткове значення становили: суспільно-політичні, соціально-економічні та культурно-освітні чинники формування педагогічної освіти регіону (приналежність його території до юрисдикції різних держав, поширення ідеології їхніх політичних режимів, полонізація та русифікація місцевого населення); регіональні особливості Поділля, зумовлені специфікою його географічного розташування, переважаням аграрного сектора, неоднорідністю соціально-етнічного складу, низькою освіченістю місцевого населення; оригінальні підходи до підготовки вчителів, представлені у духовних (Подільська духовна семінарія, жіночі та чоловічі училища, церковнопарафіяльні вчительські школи, Вінницька церковно-вчительська школа) і світських (чоловічі та жіночі гімназії, учительські семінарії, Вінницький учительський інститут) закладах; творча спадщина видатних діячів освіти, культури та релігії, діяльність яких була пов'язана з розбудовою педагогічної освіти на Поділлі; науково-методичне підґрунтя педагогічної підготовки у досліджуваній період (цілі, цінності, педагогічні підходи, принципи, форми, методи і засоби).

В основу дослідження покладено обґрунтовану авторську періодизацію становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст., де розкрито освітні тенденції кожного з виокремлених етапів, окреслено специфіку, зміст, методичні та організаційно-педагогічні засади підготовки вчителів у духовних і світських закладах освіти. Педагогічна освіта у

Подільському краї наприкінці XVIII – на початку XX ст. була представлена єдністю *предметно-змістового* (психолого-педагогічні механізми особистісного розвитку; ціннісний зміст фахових предметів і шляхи їхньої гуманітаризації; посилення професійної орієнтації спеціальних дисциплін та інтегративна функція психолого-педагогічної науки як джерело розвитку нових парадигм освіти та виховання), *операційного* (володіння способами і прийомами професійної діяльності, необхідними педагогічними знаннями, навичками та вміннями), *вольового* (самоконтроль, вміння керувати діями, із яких складається виконання обов'язків учителя-вихователя) та *оцінювального* (самооцінка педагогічної підготовленості й відповідність процесу вирішення професійних завдань оптимальним зразкам) складників. Педагогічна освіта регіону наприкінці XVIII – на початку XX ст. мала свою специфіку. Вона визначалася особливостями організації професійної спрямованості освітнього процесу, оригінальними формами і методами підготовки майбутніх учителів.

Концепція дослідження ґрунтується на трьох взаємопов'язаних концептах – *методологічному, теоретичному і практичному.*

Методологічний концепт сформовано з урахуванням положень діалектичної теорії пізнання та ідей синергії методологічних підходів, з-поміж яких для дослідження тенденцій становлення педагогічної освіти регіону використано такі:

– *історико-хронологічний* – сприяв обґрунтуванню періодизації становлення педагогічної освіти на Поділлі, розкриттю сутнісного змісту основних тенденцій і характерних особливостей її збагачення наприкінці XVIII – на початку XX ст. у зв'язку з конкретними історичними умовами та в чіткій хронологічній послідовності;

– *системний* – надав можливість цілісно та всебічно розглянути поступ педагогічної освіти Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст. як неперервний процес змін її складників, еволюція яких залежала від рівня узгодженості між ними (мета навчання, суб'єкт-суб'єктні відносини, зміст, організація та результат здобуття педагогічної освіти);

– *структурно-функціональний* – дозволив здійснити науково-теоретичний аналіз змісту педагогічної освіти на Поділлі, виявити сукупність функціональних зв'язків між складниками її внутрішньої структури, а також з'ясувати рівні та характер її впливу на соціокультурний і цивілізаційний розвиток регіону;

– *парадигмальний* – забезпечив розгляд становлення педагогічної освіти на Поділлі як системного процесу, зміст якого визначив формування освітньо-педагогічних парадигм, що домінували в досліджуваній історичний період;

– *культурологічний* – орієнтував на розгортання історико-педагогічного дослідження в контексті загальнофілософського розуміння культури та зумовив розгляд педагогічної освіти Поділля в тісному зв'язку з надбаннями європейської та української культурної спадщини, їхньої взаємодії та взаємозбагачення;

– *аксіологічний* – орієнтував на вивчення ціннісних вимірів і педагогічних ідеалів у становленні педагогічної освіти Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст., обумовив з'ясування її ціннісно-сміслових пріоритетів.

Дослідження ґрунтується на загальнонаукових *принципах* науковості, історизму, об'єктивності, природовідповідності, культуровідповідності, системності, єдності історичного та логічного, багатофакторності, конкретності, взаємодії теорії та практики, соціально-історичної детермінації педагогічної дійсності минулого, що дали змогу проаналізувати основні ідеї та освітні практики підготовки педагогічних кадрів на Поділлі.

Теоретичний концепт базується на науково-теоретичних положеннях сучасного історико-педагогічного дискурсу та психолого-педагогічних студій (Г. Балл, Б. Год, С. Гончаренко, О. Ігнатович, І. Зязюн, В. Кремень, В. Луговий, Н. Ничкало, В. Рибалка, В. Семиченко та ін.); українознавчих дослідженнях з історії розвитку національної освіти (М. Вовк, С. Волков, С. Мельничук, С. Ніколаєнко, Т. Усатенко, Г. Філіпчук та ін.); студіях із проблем генези педагогічної освіти (Л. Березівська, Л. Вовк, Н. Дем'яненко, М. Євтух, М. Зотін, Н. Калениченко, С. Сірополко, Я. Чепіга та ін.); ідеях педагогічної персонології (В. Данькевич, Н. Дічек, С. Захаренко, Л. Семеновська, О. Сухомлинська, А. Ткаченко, О. Тринус та ін.); положеннях щодо специфіки становлення

педагогічної освіти в окремих регіонах України (М. Барна, З. Гіптерс, Л. Зеленська, Н. Кузьменко, В. Перерва, Б. Ступарик та ін.).

Практичний концепт забезпечив інструментарій для висвітлення практичного змісту тенденцій становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. Пріоритетними для розробки періодизації цього процесу стали особливості розвитку тогочасної педагогічної практики, а також шляхи залучення психології, методики викладання та педагогічної майстерності в систему підготовки педагогічних кадрів. Кожен із етапів характеризувався зміною парадигми педагогічної освіти, зокрема її мети, цілей, змісту та структури. Для досліджуваного періоду було притаманне основне протиріччя між суб’єктивним моментом науково-педагогічного поступу (підходи теоретиків і практиків педагогічної галузі до проблематики якісної підготовки вчителя, визначення його місця і ролі в суспільстві, необхідність розвитку та саморозвитку психолого-педагогічної і методичної майстерності) й об’єктивним станом професійно-педагогічної освіти. Причому база цього протиріччя породжувалася й закріплювалася соціальними та суспільно-політичними умовами.

У процесі дослідження використано комплекс науково-дослідницьких *методів*, а саме:

– *емпіричні* (джерелознавчий та історіографічний аналіз, описово-аналітичний метод) – для пошуку, обробки та інтерпретації масиву першоджерел і з’ясування передумов становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.; *контент-аналізу* – для вивчення змісту педагогічної освіти; *кількісний* – для студіювання автентичних документів, характеристики ступеня дослідженості науково-педагогічних проблем;

– *загальнонаукові* (аналіз, синтез, узагальнення, аналогія, порівняння, класифікація, діалектичний метод і метод науково-теоретичної інтерпретації) – для упорядкування наукового пошуку, спрямування його мети на об’єктивне, наукове та всебічне вивчення процесуально-змістових та організаційно-

педагогічних складників становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.;

– *спеціальні: історико-педагогічний* – для визначення й обґрунтування концептуальної ідеї дослідження; *порівняльно-педагогічний* – для зіставлення історико-педагогічних явищ, подій і фактів соціокультурного життя досліджуваного періоду, виявлення спільного та відмінного в змісті педагогічної освіти Поділля на різних етапах її становлення; *проблемно-генетичний* – для ретроспективного висвітлення й реконструкції досвіду підготовки педагогічних кадрів на Поділлі та обґрунтування положень щодо впровадження історичних набутків тогочасної педагогічної освіти в практику сучасних вищих педагогічних освітніх закладів; *конкретно-історичний* – для аналізу й порівняння проектів реформ і державного законодавства, у яких було зосереджено нові моделі й парадигми розвитку освітянських кадрів, а також для розробки періодизації та виявлення основних тенденцій становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.; *логіко-системний* – для висвітлення основних концептуальних засад розвитку педагогічної освіти в історичному поступі як інтегрованого соціально-педагогічного явища; *метод вивчення й узагальнення педагогічного досвіду* – для виявлення рівня навчально-виховної роботи, майстерності та новаторства викладачів, встановлення закономірностей розвитку педагогічного процесу у досліджуваній період; *системно-структурний* – для розробки структури дисертації, а також для з'ясування організаційних і процесуально-змістових особливостей підготовки педагогічних кадрів на Поділлі; *історико-типологічний метод* – для типологізації навчальних закладів і реконструкції характерних особливостей навчально-виховного процесу; *метод педагогічної біографістики* – для вивчення еволюції поглядів вітчизняних і зарубіжних педагогів у широкому соціокультурному контексті; *метод наукової екстраполяції* – для здійснення прогностичного обґрунтування творчого використання прогресивних надбань педагогічної освіти Поділля в сучасній освітній практиці; *термінологічний аналіз спеціальної літератури* – для визначення основних понять і категорій відповідно до предмета дослідження.

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів полягає в тому, що *вперше*: у вітчизняній історико-педагогічній науці здійснено цілісний і системний аналіз сутнісного змісту тенденцій становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.: «педагогізація» духовних закладів освіти, що здійснювали підготовку вчителів нижчих шкіл (уведення до освітнього процесу риторики, гомілетики, предметів естетичного спрямування); інтеграція складників педагогічної майстерності в освітньо-виховний процес духовних і світських навчальних закладів; удосконалення курсу педагогіки та його спрямування на розвиток не лише теоретичних знань із основ учіння й виховання, а, передусім, на їхнє практичне застосування; видання спеціальних підручників і навчальних посібників із педагогіки, дидактики, психології, методик викладання окремих предметів; запровадження педагогічного класу в жіночих закладах і другокласних церковнопарафіяльних школах; інституціоналізація педагогічних закладів освіти – вчительських шкіл, учительських семінарій та Вінницького вчительського інституту; упровадження прогресивних методик і технологій формування особистості вчителів; створення чіткої системи спеціальних дисциплін (педагогіка, історія педагогіки, дидактика), які готували випускника до якісної, педагогічно і психологічно зумовленої діяльності-дії; відкриття зразкових шкіл для практичної професійно-педагогічної підготовки («школи вправ»); запровадження елементів допрофесійного відбору на вчительські спеціальності, введення творчих іспитів при вступі до педагогічних класів та в інші освітні заклади, а також при складанні випускних іспитів на отримання звання вчителя тощо; на основі авторських критеріїв (конкретно-історичні: суспільно-політичний, соціально-економічний і культурно-освітній розвиток Поділля; нормативно-правові: постанови урядів, законодавчі акти з проблем організації педагогічної освіти, рішення щодо відкриття чи припинення діяльності освітніх закладів; ідейно-педагогічні: розвиток педагогічної думки; парадигмальні: зміна підходів до реалізації педагогічної освіти, зокрема її мети, цілей, змісту і структури тощо) виокремлено етапи становлення педагогічної освіти на Поділлі: перший – «Час освітнього двовладдя» (кінець XVIII – перше десятиліття XIX ст.);

другий – «Реформи духовної освіти в Подільській губернії» (20-ті – 60-ті рр. XIX ст.); третій – «Становлення жіночої педагогічної освіти Поділля» (70-ті рр. – кінець XIX ст.); четвертий – «Інституціоналізація професійно-педагогічної освіти Поділля» (1900–1917 рр.); виявлено особливості (розвиток загальнопедагогічної підготовки вчителя-вихователя, формування гуманістичних принципів особистості педагога, практичне спрямування процесу оволодіння психолого-педагогічними дисциплінами, орієнтування на загальнолюдські цінності під час теоретичної та практичної підготовки, уведення педагогічної майстерності для розвитку творчої особистості вчителя, наявність елементів допрофесійної підготовки на педагогічні спеціальності й професійного добору осіб, які прагнули здобути педагогічний фах, взаємозумовленість і взаємозв'язок курсів педагогіки і психології), розкрито закономірності (поєднання європейських і вітчизняних традицій, залежність розвитку педагогічної освіти Поділля від соціально-політичних, культурно-освітніх і суспільно-економічних чинників, а також політики урядів Австрії та Росії тощо) і з'ясовано суперечності (між тогочасними соціально-політичними й соціокультурними реаліями та необхідністю змін у підготовці педагогічних кадрів, між потребою суспільства у кваліфікованих учителях і низьким рівнем їхньої професійної підготовки, між традиціями диференціації підготовки вчительських кадрів у духовних і гімназійних закладах освіти, між особливостями освітньо-професійної діяльності педагогічних закладів освіти Західного та Східного Поділля, між поглибленням теоретичної підготовки майбутніх учителів і послабленням її практичного складника тощо) становлення педагогічної освіти на Поділлі досліджуваної доби.

Уточнено термінологічний апарат дослідження, а саме: дефініції понять «педагогічна освіта», «складники педагогічної майстерності», «педагогічне мистецтво», «система професійних компетентностей учителя-вихователя», «тенденції розвитку педагогічної освіти в історичному поступі», «технології педагогічної взаємодії»; історію виникнення (дати відкриття та припинення діяльності) окремих освітніх закладів Поділля.

Подальшого розвитку набули наукові положення щодо ознак процесу розвитку педагогічної освіти в цілому (інтегрованість, об'єктивність, дотичність до сфери сучасного відродження національної освіти); ідеї одухотвореності педагогічної освіти на всіх її рівнях, що суттєво сприятиме розв'язанню її стратегічного завдання – творенню духовності народу, зміцненню його національного духу; теоретичні й методологічні підходи щодо модернізації викладання курсу педагогіки в педагогічних закладах освіти України, наповнення його новим змістом для забезпечення інтеграції з педагогічною практикою, використання вчителями-практиками та майбутніми освітянами теоретичних знань як засобів вирішення конкретних завдань, синтезування часткових знань і вмій у цілісні операційні комплекси.

Уведено до наукового обігу 305 архівних джерел, з-поміж них: 200 маловідомих і 105 невідомих (зокрема, справи із фондів: Державного архіву Хмельницької області – ф. 55; Державного архіву Вінницької області – ф. Д-17, ф. Д-74, ф. Д-82, ф. Д-173, ф. Д-189, ф. Д-190, ф. Д-284, ф. Д-349 та ін.).

Розширено уявлення про внесок тогочасних видатних діячів освіти, культури та релігії у розбудову педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. (О. Барвінський, Ю. Богданов, Г. Ващенко, П. Вікул, В. Гречулевич, М. Губчак, С. Дністрянський, П. Житецький, Д. Жудін, М. Коцюбинський, М. Леонтович, О. Маркович, М. Пирогов, М. Сімашкевич, М. Симонов, Й. Сліпий, І. Сошенко, І. Ставицький, К. Стеценко, О. Хиждеу, І. Шипович, М. Яворовський та ін.).

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації положення щодо становлення й розвитку педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. можуть бути використані для проведення якісних перетворень у сучасному освітньому просторі вищої педагогічної освіти України, а також сприятимуть удосконаленню рівня підготовки майбутнього вчителя-практика. Фактологічний матеріал і систематизована джерельна база становлять цінність для подальших наукових досліджень з історії освіти та педагогічної думки, історії України, історіографії

історії педагогіки, українознавства, джерелознавства, архівознавства та країнознавства. Наукові положення дисертації можуть використовуватися для розробки лекційних і практичних занять із курсів «Історія педагогіки», «Загальна педагогіка», «Педагогіка вищої школи», «Основи педагогічної майстерності», «Історія України», «Історичне краєзнавство та джерелознавство», визначення змісту вибіркових дисциплін із проблем розвитку педагогіки, а також у процесі вдосконалення змісту науково-педагогічної підготовки сучасних магістрів-гуманітаріїв, у системі післядипломної педагогічної освіти і самоосвіті, для укладання енциклопедичних, довідково-біографічних, краєзнавчих видань, підготовки підручників, методичних рекомендацій, навчальних посібників та хрестоматій.

Матеріали дисертації відбито в монографії «Становлення й розвиток педагогічної освіти на Поділлі (кінець XVIII – початок XX століття)», а також в авторській хрестоматії «Педагогічна освіта на Поділлі» (кінець XVIII – початок XX століття), складниками якої є історико-педагогічні матеріали, що висвітлюють генезу педагогічної освіти Подільського краю наприкінці XVIII – на початку XX ст., персоналістичні описи, невідомі та маловідомі факти з організації освітнього процесу в духовних і світських закладах освіти Поділля.

Основні наукові результати проведеного дослідження впроваджено в навчально-виховний процес Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (довідка № 06/71 від 18 грудня 2017 р.); Житомирського державного університету імені Івана Франка (довідка № 643/1 від 13 грудня 2017 р.); Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (акт № 2932/24-03 від 21 грудня 2017 р.); Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (довідка № 708 від 28 грудня 2017 р.); Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського (довідка № 397 від 25 грудня 2017 р.); Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського (довідка № 78 В від 15 грудня 2017 р.); Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу (довідка № 01-02-119/17 від 22 грудня 2017 р.) (див. Додаток А).

Вірогідність та об'єктивність результатів і висновків дисертації забезпечено теоретичним і методологічним обґрунтуванням його вихідних позицій з використанням методів, адекватних об'єкту, предмету, меті та завданням дослідження, залученням до наукового аналізу широкого кола різноманітних першоджерел й орієнтацією на об'єктивність та академічну добросовісність у їхній інтерпретації, історіографічним аналізом досліджуваної проблеми, упровадженням результатів дослідження в освітньо-виховний процес сучасних вищих педагогічних навчальних закладів.

Апробація результатів дослідження. Наукові положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри педагогіки і професійної освіти Навчально-наукового інституту педагогіки, психології, підготовки фахівців вищої кваліфікації Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, звітних наукових конференціях Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (2014–2017 рр.), а також на семінарах і майстер-класах для науковців, педагогів-практиків у Центрах педагогічної майстерності та навчання дорослих Громадської науково-педагогічної організації «Академія педагогічної майстерності та навчання дорослих імені І. А. Зязюна» (м. Новомосковськ, 2015 р., м. Вознесенськ, 2015 р., м. Івано-Франківськ, 2016 р., м. Київ, 2016–2017 рр.).

Основні наукові результати дослідження було оприлюднено в доповідях і повідомленнях на науково-практичних конференціях різного рівня, зокрема на *міжнародних*: «Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми» (Вінниця, 2014, 2016 рр.), «Проблеми та перспективи навчання технологій» (Кіровоград, 2015 р.), «Педагогіка і психологія: актуальні проблеми досліджень на сучасному етапі» (Київ, 2017 р.), «Педагогіка і психологія: напрями та тенденції розвитку в Україні та світі» (Одеса, 2017 р.), «Актуальні проблеми реформування системи виховання та освіти в Україні» (Львів, 2017 р.), «Сучасний вимір психології та педагогіки» (Львів, 2017 р.), «Сучасна педагогіка та психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень» (Київ, 2017 р.), «Сучасна система

освіти і виховання: досвід минулого – погляд у майбутнє» (Київ, 2017 р.), «Педагогіка та психологія сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії» (Одеса, 2017 р.), «Проблеми та інновації в природничо-математичній, технологічній і професійній освіті» (Кропивницький, 2017 р.) «Pedagogika Naukowa i Praktyczna Nauka światowa: problemy i innowacje» (Сопот, 2017 р.), «Topical Problems of Modern Science» (Варшава, 2017 р.), «Mind technologies: Retrospective and perspective» (Прага, 2017 р.), «Nowy sposob rozwoju. Pedagogika» (Варшава, 2017 р.), *всеукраїнських*: «Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень» (Вінниця, 2015–2016 рр.) та *регіональних*: «Актуальні проблеми математики, фізики і технологічної освіти» (Вінниця, 2014, 2016 рр.) (див. Додаток Б).

Кандидатську дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства зі спеціальності 17.00.06 – декоративне і прикладне мистецтво на тему «Художнє плетіння з рослинних матеріалів в Україні XIX – XX століття (історія, типологія, майстри)» захищено у 2004 році. Її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Публікації. Результати дисертації висвітлено в 45 одноосібних публікаціях, у тому числі: 1 монографія, 1 хрестоматія, 27 статей у наукових фахових виданнях України та виданнях, уведених до міжнародних наукометричних баз (10 – Index Copernicus), 4 – у зарубіжних виданнях, 12 – у матеріалах міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-практичних конференціях (див. Додаток В).

Структура дисертації. Дисертація складається з анотації (українською та англійською мовами), списку публікацій здобувача, вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел – 937 найменувань (з них 305 – архівні джерела), 12 додатків. Повний обсяг дисертації – 562 сторінки, із них 418 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1.

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЗАСАДИ
СТАНОВЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ
НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження

Педагогічна освіта Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст. – складна й динамічна система, для вивчення якої необхідні оригінальні методологічні підходи, спроможні у виразити визначення сутності і змісту досліджуваного явища та прогнозування його подальшого розвитку. Її складно аналізувати у контексті однієї дисципліни або навіть на перетині кількох. Для розв’язання проблеми, що лежить в історико-педагогічній площині, використовуються відомості з педагогіки, історії, психології, соціології, політології, філософії, мистецтвознавства, культурології, а також історичного краєзнавства та педагогічної персонології, що, своєю чергою, ускладнювало дослідницький процес та передбачало заглиблення у специфічні терміни і явища. Широке розуміння поняття «Педагогічна освіта», дотичне до багатьох наукових дисциплін дозволило вести мову про його трансдисциплінарний характер і, відповідно, про можливість трансдисциплінарного наукового пошуку.

Досліджуючи розвиток педагогічної освіти на Поділлі у визначених хронологічних межах, нами був застосований провідний методологічний підхід – *цілісний*. Означений підхід на переконання І. А. Зязюна, має бути визначальним саме в історико-педагогічних дослідженнях, оскільки «цілісність освітніх систем може бути адекватно описана лише з використанням категорій «взаємозв’язок», «єдність», «інтеграція»» [154, с. 9]. Ми вважаємо, що доцільно розглядати цілісність освіти як інтегральний критерій її ефективності. На практиці про цілісність тієї чи іншої системи найчастіше судять за її ефективністю у виконанні покладеної на неї місії. В якості деяких смислотворних і системотворчих «ліній», що поєднують окремі характеристики, елементи, ланки, ступені і рівні освіти в єдину цілісність у наукових дослідженнях і інноваційній педагогічній практиці є:

1. Наявність центральної смислотворної гуманістичної ідеї освіти і відповідність їй (адекватність із урахуванням специфічних умов того чи іншого рівня освіти і реального освітнього процесу) цілей і цінностей, етапів і рівнів освіти (не мається на увазі їх «однаковість», «схожість»).

2. Взаємозв'язок, спадковість, взаємодоповнюваність і варіативність змісту та результатів освіти.

3. Відповідність процесуальних характеристик освітнього процесу (методів, освітніх технологій, умов їх використання) цілям, цінностям і смислам освіти, а також її змісту.

Використання ідей цілісного підходу при дослідженні організаційних форм, методів, зокрема й тенденцій становлення педагогічної освіти Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст. сприяло виокремленню логіки і послідовності етапів, дослідницького інструментарію, реалізація яких дозволяє стверджувати, що використовувався саме цілісний підхід у такій послідовності:

1. Вивчення ідей цілісного, історико-хронологічного, системного, структурно-функціонального, парадигмального, культурологічного, аксіологічного підходів сприяло виробленню на цій основі «концептуальної призми» подальших кроків дослідження, сформулювати уявлення про сутність, функції, склад, структуру феномена, що вивчається.

2. Здійснення кризь «призму» даних уявлень ретроспективного аналізу проблеми з обов'язковою коректною оцінкою успішності і недоліків, здобутків і втрат реалізації вищезгаданих підходів, оцінка її стану в сучасні теорії і практиці.

3. Розробка наукових уявлень про сутність, функції, склад і структуру, рівні розвитку якості як цілісного феномену в структурі цілісності більш високого порядку – особистості в цілому (передусім через виявлення і аналіз її цілісних якостей – якостей, що зумовлюють спрямованість усієї життєдіяльності особистості і мають відбиток на всі інші якості).

4. Аналіз наукової літератури, педагогічної практики вирішення досліджуваної проблеми, виявлення засобів і умов, що дозволяють досягати поставлених цілей. У контексті реалізації цілісного методологічного підходу

особливу увагу нами звернено: на засоби й умови, що уможливлюють розвиток усіх основних складових досліджуваної проблеми; на фактори, що стимулюють розвиток цілісних властивостей досліджуваної педагогічної системи; на межі й умови реалізації можливостей тих чи інших засобів.

5. Обґрунтування і реалізація моделі цілісного процесу становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. повинна відповідати таким вимогам: мати цілісний характер «статичної структури процесу» [28, с. 18], що передбачає проектування і реалізацію всієї послідовності дослідження; виявляти цілісний характер в аспекті «динамічної структури процесу» [28, с. 18], що відображує більш усього послідовну зміну етапів і стадій процесу, спрямованих на розвиток успадкованих невирішених завдань, системи засобів їх вирішення, умов ефективного досягнення, результатів; на всіх етапах і в усіх ситуаціях цілісного процесу реалізувати прагнення організуючого його суб'єкта (педагог, колектив педагогів і ін.).

Для з'ясування значного кола питань щодо сутнісного змісту тенденцій становлення педагогічної освіти Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст. була використана відповідна теоретико-методологічна база, завдяки якій вивчено та проаналізовано значну кількість джерел. У контексті здійсненої роботи раціоналізація вивчення історико-педагогічного досвіду потребувала застосування окремих методологічних підходів, принципів та методів.

Методологічний концепт сформовано з урахуванням положень діалектичної теорії пізнання та ідей синергії методологічних підходів, з-поміж яких для дослідження тенденцій становлення педагогічної освіти регіону використано такі:

– *історико-хронологічний* підхід сприяв обґрунтуванню періодизації становлення педагогічної освіти на Поділлі, розкриттю сутнісного змісту основних тенденцій і характерних особливостей її збагачення наприкінці XVIII – на початку XX ст. у зв'язку з конкретними історичними умовами та в чіткій хронологічній послідовності. Це дало змогу дослідити виникнення, формування й розвиток процесів, подій і явищ у хронологічній послідовності та у процесі їх розвитку – від виникнення чи зародження до занепаду чи зникнення, з

висвітленням основних етапів. Застосування історико-хронологічного підходу дозволило з'ясувати передумови становлення педагогічної освіти як системи та відтворити її генезу. Зміни в системі педагогічної освіти Поділля відбувалися під час реформ або для вирішення завдань ситуативного характеру (створення жіночих єпархіальних училищ, другокласних церковнопарафіяльних та вчительських шкіл, семінарій, Вінницького вчительського інституту; введення педагогічного класу; запровадження курсу педагогіки та дидактики; вирішення нагальних питань, пов'язаних із підготовкою вчителів тощо). Такі перетворення сприяли оновленню змісту педагогічної освіти Поділля досліджуваного періоду. Історико-хронологічний підхід допоміг реалізувати одну з провідних методологічних вимог – пізнання предмета дослідження на фундаментально-історичному підґрунті, що дало можливість розглянути та проаналізувати розвиток освітніх процесів та трансформацію науково-педагогічних принципів учіння і виховання відповідно до конкретних історичних умов і обставин. У контексті цього підходу теорія учіння і виховання розглянута як феномен, зумовлений соціально-політичними, історико-культурними та освітньо-педагогічними процесами, що відбувалися на Поділлі впродовж досліджуваного періоду. Історико-хронологічний підхід спонукав нас врахувати конкретно-історичні умови, що сприяли появі цілої низки джерел, насамперед, архівних, і матеріалів тогочасної періодики. Він дозволив простежити зміни, що сталися у підготовці педагогічних кадрів на Поділлі впродовж кінця XVIII – початку XX ст.;

– *системний* підхід надав можливість цілісно та всебічно розглянути поступ педагогічної освіти Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст. як неперервний процес змін її складників, еволюція яких залежала від рівня узгодженості між ними (мета навчання, суб'єкт-суб'єктні відносини, зміст, організація та результат здобуття педагогічної освіти). Системний підхід передбачав вивчення історико-педагогічного об'єкта як цілісної єдності елементів у сукупності їх взаємозв'язків. Він дозволив розкрити цілісність об'єкта дослідження з урахуванням впливу об'єктивних і суб'єктивних чинників, зокрема внутрішньої політики держав-колонізаторів, їх устрою і суспільно-політичного ладу. Використовуючи

системний підхід, ми намагалися знайти відповіді на питання: які зовнішні чинники зумовлюють зміни у функціонуванні системи педагогічної освіти; які принципові зміни відбулися у системі педагогічної освіти досліджуваного періоду; які інші науки впливали на її розвиток; які результати діяльності науковців, дослідників, освітян-практиків Поділля тощо. Системний підхід дозволив згрупувати матеріали опублікованих та неопублікованих джерел, наявної наукової літератури у структурно завершеній формі, з'ясувати умови, за яких відбувалися історичні події, процеси та явища, встановити причинно-наслідкові зв'язки;

– *структурно-функціональний* підхід сприяв здійсненню науково-теоретичного аналізу змісту та організаційних форм у педагогічній освіті на Поділлі, виявленню сукупності функціональних зв'язків між складниками її внутрішньої структури, а також з'ясуванню рівнів та характеру її впливу на соціокультурний і цивілізаційний розвиток Подільського краю;

– *парадигмальний* підхід забезпечив розгляд становлення педагогічної освіти на Поділлі як системного процесу, зміст якого визначив формування освітньо-педагогічних парадигм, що домінували у досліджуваній історичний період;

– *культурологічний* підхід орієнтував на розгортання історико-педагогічного дослідження в контексті загальнофілософського розуміння культури та зумовив розгляд педагогічної освіти Поділля у тісному зв'язку з багатством європейської та української культурної спадщини, їх взаємодії та взаємозбагачення. Визначення культурологічного підходу для вивчення проблеми дослідження зумовлено об'єктивним зв'язком науково-педагогічної діяльності з культурою, що є системою цінностей, вироблених людством упродовж тисячоліть;

– *аксіологічний* підхід орієнтував на вивчення ціннісних вимірів і педагогічних ідеалів у становленні педагогічної освіти Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст., зумовив з'ясування її ціннісно-сміслових пріоритетів. Саме збереження певних традиційних цінностей у побуті, традицій та звичаїв

стало основою відновлення національно-культурного життя населення Подільського краю, повністю «русифікованого» та «ополячуваного» наприкінці XVIII ст. – на початку XX ст.

Дослідження ґрунтується на загальнонаукових принципах науковості, історизму, об'єктивності, природовідповідності, культуровідповідності, системності, єдності історичного та логічного, багатофакторності, конкретності, взаємодії теорії та практики, соціально-історичної детермінації педагогічної дійсності минулого, що дали змогу проаналізувати основні ідеї та освітні практики підготовки педагогічних кадрів на Поділлі.

Одним із пріоритетних для дослідження став принцип *об'єктивності*. Саме він застеріг від свідомих суб'єктивних трактувань під час огляду джерел та їхнього аналізу, що дозволило уникнути упереджених, необґрунтованих, заідеологізованих, політично заангажованих підходів у процесі дослідження. Реалізуючи принцип об'єктивності, ми намагалися залучити якомога більше джерел для забезпечення не розрізнених, фрагментарних фактів, а їх сукупностей, що дозволило обґрунтовувати власну авторську позицію. Наукова об'єктивність спонукала враховувати сукупність різних чинників – суспільно-політичних, соціально-економічних, соціокультурних тощо, які впливали на становлення й розвиток педагогічної освіти Поділля в досліджуваній період. У процесі роботи над дисертацією ми прагнули проаналізувати увесь документ чи групу документів, а не якусь його частину. Завдяки цьому принципу намагалися залучати увесь спектр об'єктивних і суб'єктивних факторів, які впливали на процеси становлення педагогічної освіти Поділля в досліджуваній період.

Принцип *науковості* передбачав розкриття причинно-наслідкових зв'язків, явищ, процесів, подій, що мали місце наприкінці XVIII ст. – на початку XX ст. Використання принципу науковості сприяло комплексному ознайомленню із наповненням змісту тогочасного навчального матеріалу, зафіксованого у навчальних програмах та підручниках, а також окресленню перспектив використання набутого історичного досвіду для реформування сучасної

педагогічної галузі, об'єктивному висвітленню наукових фактів, понять, теорій досліджуваного періоду.

Принцип *історизму* спонукав до цілісного вивчення та аналізу історичних закономірностей, тенденцій становлення розглядуваного педагогічного феномену, дозволив дослідити основні етапи розвитку педагогічної освіти Подільського краю у досліджуваній період. Для осмислення культурно-історичного процесу, крім принципу історизму, були використані *цивілізаційний* і *формаційний* принципи. Завдяки їм розвиток педагогічної освіти розглянуто крізь призму особливостей Австро-Угорської та Російської доби з урахуванням існуючого державного устрою, суспільно-політичного ладу, економічного розвитку, кадрового забезпечення тощо.

Застосування принципу *природовідповідності* ґрунтувалося на визначальних ідеях підготовки педагогічних кадрів досліджуваного періоду, учіння і виховання у поступі українського суспільства й засвоєння теоретичного узагальненого досвіду попередніх поколінь. Принцип *культуровідповідності* передбачив нерозривний зв'язок становлення педагогічної освіти Поділля з національною культурою, знанням історії свого народу, націєтворенням.

Студіювання предмету дослідження передбачало використання комплексу науково-дослідницьких методів, а саме:

– *емпіричні* (джерелознавчий та історіографічний аналіз, описово-аналітичний метод) – для пошуку, обробки та інтерпретації масиву першоджерел і з'ясування передумов становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.; *контент-аналізу* – для вивчення змісту педагогічної освіти. Для аналізу автентичних документів (наукометричний аналіз назв публікацій і дисертацій, архівних документів та періодичних видань, підрахування кількості досліджень з певної тематики, характеристики ступеня дослідженості науково-педагогічних проблем, динаміки змін тематичної спрямованості проблем педагогічної освіти Поділля) нами використано *кількісний* метод. Емпіричні методи застосовувалися для аналітико-пошукової роботи в бібліотечних, архівних установах і музеях. Вивчаючи численні документи як

опубліковані, так і неопубліковані, ми застосовували метод контент-аналізу. Особливо значимим його використання стало для роботи в архівах. Радянська архівна практика не переймалася збереженням масиву документів щодо становлення навчальних закладів Подільського краю, тому пошук інформації в архівних документах вимагав глибокого знання та розуміння практики дореволюційного діловодства в документопотоці якого могли відбитися профільні відомості. Цей метод, як система пошуку та оцінки історико-педагогічних фактів реалізовувався шляхом комплексного пошуку в джерелах із наступною їх класифікацією, групуванням, виокремленням головного від другорядного, доказового від ймовірного. Метод контент-аналізу вирізнявся зручністю застосування, коли необхідно аналізувати масив історичних джерел, дотичних до сфер життєдіяльності людського суспільства. Допмагаючи отримати приховану інформацію з таких профільних документів, як бібліотечні каталоги, бібліографічні покажчики контент-аналіз дозволив також об'єктивно, системно та кількісно описати зміст цих джерел. Окрім звичного огляду або переказу розділів каталогів, покажчиків, контент-аналіз таким чином додав кількісні характеристики, які дозволили виявити та більш точно інтерпретувати те, що приховано у тексті джерела. Метод контент-аналізу дав змогу більш глибоко та всебічно вивчити розмаїття тематичної спрямованості науково-педагогічних досліджень у галузі педагогічної освіти Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст. Цей метод сприяв виявленню необхідної інформації про педагогічні процеси, явища, факти минулого, спостереження за якими вже неможливе;

– *загальнонаукові* (аналіз, синтез, узагальнення, аналогія, порівняння, класифікація, діалектичний метод і метод науково-теоретичної інтерпретації) – для упорядкування наукового пошуку, спрямування його мети на об'єктивне, наукове та всебічне вивчення процесуально-змістових та організаційно-педагогічних складників становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. Завдяки використанню загальнонаукових методів у вивченні різнопланових джерел і літератури вдалося відтворити реальні факти досліджуваного періоду з урахуванням наукового доробку зарубіжних і

вітчизняних учених, поглядів діячів освіти того часу на сутність та специфіку підготовки вчителя.

Методи наукового *аналізу і синтезу* стали незамінними для вивчення державної політики Австро-Угорщини та Російської імперії в галузі освіти, а також наслідків їх колоніальної і великодержавної політики. Використання методу *узагальнення* в історико-педагогічному дослідженні дало змогу виявити тенденції становлення й розвитку педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. та допомогло уникнути простого переписування і хронологічного переліку історико-педагогічних фактів, явищ, подій. Застосування методу *узагальнення* дозволило сформулювати висновки дисертаційного дослідження. Метод *аналогії* сприяв установленню спільних проблем розвитку педагогічної освіти Східного та Західного Поділля: жахливі умови навчання, відсутність приміщень та навчально-методичної бази, низька оплата праці вчителів, корупція, тощо. Метод *порівняння* дав можливість виявити специфічні особливості розвитку педагогічної освіти Поділля, що не були притаманними для інших територій України, а також спільні й відмінні риси у політиці урядів Австро-Угорщини та Російської імперії й інших регіонів. Разом із тим, методи аналогії і порівняння застосовували для з'ясування подібностей і розбіжностей між навчальними програмами різних за типами навчальних закладів Поділля у досліджуваній період. У процесі опанування архівних джерел, періодичних видань, як світських, так і релігійних, праць вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема їхніх наукових концепцій ми послуговувалися *когнітивним* методом. *Описовий* метод дав можливість виявити індивідуальні особливості підготовки вчителів на Поділлі в різнотипних навчальних закладах досліджуваного періоду. Для забезпечення розгляду навчальних закладів з підготовки вчителів на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. ми застосували метод *класифікації*, за допомогою якого обґрунтували типологізацію освітніх закладів з підготовки вчителів (духовні навчальні заклади – духовні семінарії, чоловічі та жіночі духовні училища, єпархіальні жіночі училища, другокласні церковнопарафіяльні

школи, вчительські школи; світські – жіночі та чоловічі гімназії та прогімназії, вчительські семінарії, Вчительський інститут).

Для пояснення педагогічних процесів, явищ, ідей і концепцій минулого нами широко використовувався метод *інтерпретації*. Інтерпретуючи ті або інші факти, явища, процеси, ми виявляли різні аспекти отриманої про них інформації, оцінювали її можливості у вирішенні завдань історико-педагогічного дослідження, висували припущення щодо причин їх виникнення, виявляли закономірності і зв'язки, виокремлювали тенденції розвитку досліджуваної проблеми. Методи *актуалізації* та *прогнозування* нами використані для коментування і визначення власне наукових здобутків освітян минулого, прогалин, а також для окреслення перспектив науково-теоретичних і методичних досліджень та можливостей їх використання в удосконаленні сучасної педагогічної освіти в Україні. У дослідженні також використано і загальнонауковий *діалектичний* метод, який дав змогу простежити взаємозв'язок та взаємовплив у процесі розвитку подій та явищ.

Історико-педагогічна матриця студіювання предмету дослідження передбачала використання спеціальних методів:

- *історико-педагогічний* метод – для визначення й обґрунтування концептуальної ідеї дослідження;

- *порівняльно-педагогічний* – для зіставлення історико-педагогічних явищ, подій, фактів соціокультурного життя досліджуваного періоду, виявлення спільного та відмінного у змісті педагогічної освіти Поділля на різних етапах її становлення. Варто відзначити, що порівняльно-педагогічний метод дав змогу дослідити стан педагогічної освіти Поділля в різні історичні періоди (Польського, Австро-Угорського та Російського імперського панування), дозволив виявити особливості різних етапів еволюції педагогічної освіти Подільського регіону та різномірних соціальних груп, визначити загальні, повторювані та специфічні їх характеристики. Використання цього методу дозволило вийти за межі досліджуваного явища і зробити значно ширші історичні узагальнення, провести історичні паралелі, пов'язані із загальним розвитком економіки, політики,

культури тощо. Наприклад, означений метод був застосований при визначенні основних тенденцій щодо політики державних органів (Міністерства народної освіти, Міністерства віросповідань і освіти, Святійшого Синоду, Подільської єпархіальної училищної ради, Попечителя Київського навчального округу та ін.);

– *проблемно-генетичний* – для ретроспективного висвітлення й реконструкції педагогічної освіти Поділля у досліджуваний період та обґрунтування положень щодо впровадження історичних здобутків тогочасної педагогічної освіти в освітню практику сучасних вищих педагогічних закладів освіти. Цей метод сприяв процесу дослідження динаміки соціальних змін та національно-культурного життя Подільського краю, ретроспективному висвітленню й реконструкції системи педагогічної освіти Поділля досліджуваного періоду, встановленню суперечностей, окресленню причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей розвитку. Характерні для цього методу конкретність і детальність допомогли сформулювати теоретичні положення щодо особливостей професійної підготовки майбутніх учителів освітніми закладами Поділля духовного і світського спрямування. Проблемно-генетичний метод також допоміг установити причини повільного розвитку педагогічної освіти Поділля аж до початку ХХ ст. Завдяки проблемно-генетичному методу вдалося відстежити хроніку подій, які відбувалися на Поділлі у досліджуваний період. Окрім того, на основі цього методу нами обґрунтовано положення щодо впровадження історичних набуток розвитку педагогічної освіти Поділля в освітній процес сучасних вищих педагогічних закладів освіти;

– *конкретно-історичний* – для аналізу й порівняння проектів реформ, державного законодавства, у яких було зосереджено нові моделі й парадигми педагогічної освіти, а також для розробки періодизації та виявлення основних тенденцій становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. Конкретно-історичний метод забезпечив можливість систематизувати становлення педагогічної освіти за хронологічними етапами, які відрізнялися між собою певними особливостями. Зокрема, враховуючи процеси, що відбувалися у досліджуваний період, виокремлено основні етапи становлення

педагогічної освіти на Поділлі (перший – кінець XVIII – перше десятиліття XIX ст. – «Час освітнього двовладдя»; другий – 20-ті – 60-ті роки XIX ст. – «Реформи духовної освіти в Подільській губернії»; третій 70-ті роки – кінець XIX ст. – «Становлення жіночої педагогічної освіти Поділля»; четвертий – 1900–1917 рр. – «Інституціоналізація професійно-педагогічної освіти Поділля»). Конкретно-історичний метод також застосовувався для встановлення подібних і відмінних рис у досліджуваних подіях. Використання цього методу зробило можливим не тільки аналіз й порівняння проектів реформ, державного законодавства Австро-Угорщини та Російської імперії, у яких акумульовано нові моделі й парадигми педагогічної освіти, але й дало змогу простежити зміни майже в усіх галузях суспільного буття майбутніх учителів Подільського краю, та з'ясувати ступінь негативної залежності від фактів впливу країн-колонізаторів. Разом із тим, конкретно-історичний метод дозволив простежити зміни державної політики країн, зокрема, щодо формування та матеріального становища студентського і викладацького складу освітніх закладів краю, організаційні форми і методи навчальної та виховної діяльності тощо. Згідно з методом конкретно-історичного аналізу, проблема становлення й розвитку педагогічної освіти Поділля розглядалася у послідовному часовому розвитку і в межах досліджуваного періоду;

– *логіко-системний* – для висвітлення основних концептуальних засад розвитку педагогічної освіти в історичному поступі як інтегрованого соціально-педагогічного явища та характеристики ступеня дослідженості проблеми;

– *метод вивчення й узагальнення педагогічного досвіду* – для виявлення рівнів навчально-виховної роботи, педагогічної майстерності та новаторства викладачів, установлення закономірностей педагогічного процесу у досліджуваній період;

– *системно-структурний* – для розробки структури дослідження, визначення його організаційних і процесуально-змістових особливостей. Як зазначено вище, педагогічна освіта розглядалася як система, її вивчення здійснювалося через аналіз провідних складників і типових зв'язків між цими

елементами. Щоб розкрити всі явища історичної реальності наприкінці XVIII – на початку XX ст. у їх взаємозв'язку як цілісний механізм з основними рисами і одночасно простежити їх структурні зміни, зміст та еволюцію, нами й було використано системно-структурний метод. Він сприяв системності дослідження та зумовлював не тільки загальність охоплення фактичного матеріалу, але й забезпечив структурну цілісність наукової роботи. Застосування системно-структурного методу дало можливість не лише визначити структуру історико-педагогічного дослідження, але й установити зв'язки між їхніми складниками. Системно-структурний метод сприяв виокремленню проблемних блоків і синхронному розгляду окремих подій у межах окресленого історичного періоду, передбачав розподіл ширших тем на вузькі, кожна з яких, своєю чергою, розглядалася у хронологічно-логічній послідовності. Саме за допомогою цього методу вдалося реконструювати загальну палітру, у якій отримувало освіту студентство навчальних закладів Подільського краю XVIII – на початку XX ст. Означений метод дозволив повною мірою простежити логіку розвитку різних проблем історії педагогічної освіти Подільського краю, послідовно студіювати базисні явища перебування Поділля у складі Російської та Австро-Угорської імперій як окремого регіону впродовж кінця XVIII – початку XX ст, став основним для формування структури роботи;

– *історико-типологічний* метод – для типологізації навчальних закладів і реконструкції характерних особливостей навчально-виховного процесу. Означений метод дозволив здійснити типологізацію історіографічного матеріалу, аналіз джерел і розподілу їх на типи;

– метод *педагогічної біографістики* – для вивчення еволюції поглядів вітчизняних і зарубіжних педагогів на проблеми професійної підготовки майбутніх учителів. Цей метод надав можливість охарактеризувати біографії, життєтворчість і особисті риси видатних діячів освіти, культури, релігії (О. Барвінський, Ю. Богданов, Г. Ващенко, П. Вікул, В. Гречулевич, М. Губчак, С. Дністрянський, П. Житецький, Д. Жудін, М. Коцюбинський, М. Леонтович, О. Маркович, М. Пирогов, М. Сімашкевич, М. Симонов, Й. Сліпий, І. Сошенко,

І. Ставицький, К. Стеценко, О. Хиждеу, І. Шипович, М. Яворовський та ін.), діяльність яких була пов'язана з розбудовою педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. Разом із тим, метод педагогічної біографістики дозволив дослідити особливості кадрового складу навчальних закладів краю досліджуваного періоду. Опрацювання формулярних списків викладачів сформувало уявлення про національність, фахову підготовку, кар'єрне зростання, їх релігійні погляди тощо;

– метод *наукової екстраполяції* – для здійснення прогностичного обґрунтування творчого використання прогресивних надбань педагогічної освіти Поділля в сучасних реаліях реформування педагогічної галузі;

– *термінологічний аналіз спеціальної літератури* – для визначення основних понять і категорій відповідно до предмета дослідження.

Таким чином, охарактеризовані методи наукового дослідження з урахуванням ключових понять дали можливість зіставити та простежити еволюцію й динаміку становлення педагогічної освіти на Поділлі у визначених хронологічних межах як складного процесу із наявністю безлічі протиріч та під впливом багатьох чинників.

Отже, теоретико-методологічна база дослідження побудована на цілісному, історико-хронологічному, системному, парадигмальному, структурно-функціональному, аксіологічному та культурологічному підходах, на загальнонаукових принципах науковості, історизму, об'єктивності, природовідповідності та культуровідповідності тощо. У межах цих підходів та принципів були застосовані відповідні методи дослідження, зокрема емпіричні, загальнонаукові та спеціальні.

Представлені методологічні підходи, принципи і методи наукового дослідження становили основу історико-педагогічного пошуку, його поняттєво-категорійного апарату. Вони дали змогу всебічно вивчити і проаналізувати досліджувану історико-педагогічну проблему шляхом осягнення сутності і взаємодії буття та свідомості, розглянути явища у їхньому розвитку та взаємозв'язку.

Загалом, комплексне використання наукових підходів, принципів та методів, уможливило оптимально використати архівні матеріали, опубліковані документи та наукову літературу, матеріали періодики, а відтак системно і неупереджено проаналізувати тенденції становлення й розвитку педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. Використаний у роботі науковий інструментарій зумовив структуру роботи, логіку викладу матеріалу, дозволив зробити відповідні висновки й аргументувати положення, що виносяться на захист.

1.2. Історіографія генези педагогічної освіти на Поділлі

Становлення й розвиток педагогічної освіти Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст. належать до маловивчених проблем. До цього часу цю тему системно не досліджено, у тому числі й на регіональному рівні. Особливості становлення педагогічної освіти Поділля зумовлюються тим, що впродовж декількох століть Західна та Східна частини території Поділля входили до складу Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій. Тому періодизацію історіографії генези педагогічної освіти Поділля досліджуваного періоду розроблено за територіальними, хронологічними, тематичними й методологічними ознаками. Окрім того, важливого значення набуває соціальний, економічний, політичний і суспільний розвиток Поділля в складі названих вище імперій.

Увесь історіографічний дискурс із вивчення, аналізу й систематизації відповідних матеріалів, джерел і фактів з історії становлення й розвитку педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. можна умовно поділити на чотири етапи, які характеризуються особливостями тематики, методології та джерельної бази: I етап – кінець XVIII – перша половина XIX ст.; II етап – друга половина XIX – початок XX ст.; III етап – 20–80-ті рр. XX ст.; IV етап – 90-ті рр. XX ст. – до сьогодні.

Специфіка досліджень педагогічної освіти кінця XVIII – першої половини XIX ст. полягала в тому, що освіта Поділля розглядалася переважно польськими

авторами в контексті історії освіти Речі Посполитої. З-поміж них слід назвати М. Балінського [606]; Т. Ліпінського [606]; В. Марчинського [613].

Із середини XIX ст. почали з'являтися праці, що висвітлювали загальну картину розвитку педагогічної освіти у зв'язку із суспільним піднесенням і активізацією педагогічного руху. Серед авторів варто відзначити Є. Левассера [239], О. Ліхачову [247–248], М. Пирогова [417], О. Піллера [416], К. Ушинського [544–545], Є. Шмідта [596], К. Шмідта [597]. Такі роботи містять важливий фактологічний матеріал, аналіз політики урядів щодо становлення освіти; у них приділено увагу проблемам організації навчального процесу в духовних семінаріях та училищах, чоловічих і жіночих гімназіях, розглянуто структуру й управління системою освіти як у Російській імперії, так і в Західній Європі. Із кінця XIX століття з'являються загальні праці, у яких висвітлено особливості розвитку педагогічної освіти на Поділлі в складі Російської та Австрійської імперій. Це праці В. Гульдмана [65], О. Лотоцького [252–253], М. Мацішевського [612], Е. Міхаловського [615], І. Міхалевича [271], М. Петрова [415], С. Стрибульського [514], П. Чубинського [587].

Проблемам становлення педагогічної освіти й педагогічної думки, формуванню особистості майбутнього вчителя другої половини XIX – початку XX ст. в Російській та Австрійській імперіях (до складу яких належало Поділля) присвячено низку наукових праць відомих педагогів і державних діячів того часу, зокрема варто виокремити праці І. Альошинцева [3], А. Анастасьєва [4], В. Вахтерова [32], М. Весселя [33], Г. Генкеля [51], В. Григорьєва [58], Я. Гуревича [67], М. Демкова [77–78], К. Єльніцького [86], Л. Іоллі [187], П. Каптерєва [199], І. Ключєва [206–207], Є. Ковалевського [209], М. Малиновського [261–263], Д. Марголіна [264], П. Монро [275], О. Острогорського [330], С. Рождественського [477], А. Селихановича [486], Д. Тихомирова [522], М. Чехова [585] та інших.

На межі XIX – XX ст. з'являються праці з історичної минувшини українського народу, в яких визначено основні етапи розвитку освіти, зокрема на Поділлі. Серед визначних істориків того часу – Д. Багалій [12], М. Грушевський

[63], Д. Дорошенко [81], І. Огієнко [323], М. Яворовський [603]. Більшість праць істориків, учених і педагогів другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. мали узагальнювальний характер, хоча в деяких із них висвітлено окремі аспекти становлення й розвитку педагогічної освіти на Поділлі.

Дореволюційні етапи історіографії генези педагогічної освіти Поділля заклали передумови створення міцного фундаменту з метою більш глибокої розробки теми. Вагоме значення праць того періоду не втратило своєї актуальності й сьогодні.

Наступний етап історіографії генези педагогічної освіти Поділля охоплює 20–80-ті рр. ХХ ст. З-поміж узагальнювальних досліджень цього періоду щодо становлення світи в дореволюційний період слід указати праці Ш. Ганеліна [50], О. Козирева [210], М. Константинова [214], Ф. Корольова [218], П. Кудрявцева [225], Є. Мединського [266], О. Мізерницького [272], О. Музиченка [276], Ф. Паначіна [406], В. Смирнова [501]. Особливо змістовними є праці з історії освіти й культури України, Н. Полонської-Василенко [440], М. Семчишина [489], І. Холмського [551], з історії освіти України – С. Сірополка [497–498], з історії духовної освіти – І. Смолича [503]. Так, у монографії С. Сірополка «Історія освіти в Україні» висвітлено тенденції становлення й розвитку освіти нашої держави, зокрема в освітянській галузі Поділля досліджуваного періоду.

У 90-х рр. ХХ ст. з проголошенням незалежності України змінилися пріоритети дослідницької роботи в галузі історії становлення педагогічної освіти України. Це було пов'язано насамперед із розвитком національної школи й подальшими регіональними дослідженнями. Цінний фактологічний і теоретичний матеріал міститься в монографіях, дисертаціях, наукових статтях, розробках і дослідженнях сучасних учених, які так чи інакше розглядали проблеми становлення й розвитку педагогічної освіти України аналізованого періоду. Серед них варто виокремити Н. Андрійчук [5], Л. Березівську [21], М. Вовк [42], Н. Гупана [66], Н. Дем'яненко [75], О. Дубасенюк [82], М. Євтуха [89–90], Н. Кузьменко [226], О. Лавріненка [231–236], О. Любара [257], Т. Паньок [407],

М. Поповича [443], Л. Семеновську [488], О. Сухомлинську [517], Т. Усатенко [537], М. Ярмаченка [605] та інших.

Вагомий науковий доробок багатьох відомих зарубіжних, українських, зокрема подільських учених і краєзнавців, у царині дослідження педагогічної освіти Поділля вирізняється незаангажованістю, об'єктивністю, науковістю. Серед авторів звертаємося до праць Л. Анохіної [8], Л. Баженова [13], Н. Балабуст [14], М. Барни [17–18], Ю. Блажевича [24], М. Вороліса [44], В. Голобородька [54], Ю. Гурського [68], Р. Гуцала [70], І. Дуди [607], Л. Земського [102], Г. Кільової [204], А.-А Климчука [205], В. Колесник [211–212], І. Курляк [228], А. Лисого [243–246], В. Луканюка [256], Е. Мельника [267–268], Н. Мисака [269], В. Мілька [273], А. Нагребецького [277], Є. Назаренка [278], О. Ніколаєнко [281], С. Пахолківа [408], Р. Паголока [409], В. Перерви [412], М. Поліщука [434–435], І. Сесака [490–495], Г. Степаненко [511], Б. Ступарика [515–516], А. Трембіцького [524], І. Шоробури [598] та інших.

Таким чином, проблему становлення й розвитку педагогічної освіти на Поділлі за більш як столітній період аналізували як дослідники дорядянського періоду, так і сучасні дослідники. Вивчення педагогічної освіти Поділля кінця XVIII – початку XX ст. пройшло кілька етапів й на цей час перебуває у стані активного пошуку. Аналіз науково-педагогічної літератури, дисертаційних робіт дає підстави стверджувати, що проблема обґрунтування цілісного процесу становлення й розвитку педагогічної освіти Поділля не була предметом системного вивчення. Тому до сьогодні немає цілісної картини поступу педагогічної освіти, об'єктивного аналізу підготовки педагогічних кадрів та особливостей цих процесів саме на Поділлі. Отже, відповідно до специфіки визначеної проблеми, складності і багатоплановості компонентів дослідження, необхідно критично осмислити широке коло різноманітних джерел. Важливою умовою об'єктивного дослідження історії педагогічної освіти Поділля кінця XVIII – початку XX ст. стала систематизація та ґрунтовий аналіз архівних, історико-педагогічних джерел і наукових досліджень з вибраної проблематики, що дозволяє зробити низку нових наукових висновків [114, с. 11].

Джерельну базу, використану в дослідженні, умовно можна поділити на такі групи:

- 1) нормативно-правові акти;
- 2) статистичні джерела, довідкові видання;
- 3) архівні джерела;
- 4) мемуари;
- 5) монографії та навчальні посібники та дисертації;
- 6) матеріали періодики.

До *нормативно-правових актів* досліджуваного періоду, що регулювали питання педагогічної освіти загалом належать закони Російської та Австрійської імперій; постанови Міністерства народної освіти та Міністерства віросповідань і освіти; накази, листи, інструктивні матеріали, що були видані МНО та МВіО; циркуляри попечителя Київського навчального округу, постанови Крайової шкільної ради, постанови Святійшого Синоду. У них сформульовано офіційну позицію держав щодо політики в галузі розвитку системи педагогічної освіти, визначено структуру системи освіти (мережа навчальних закладів) та регламентовано освітній процес відповідних закладів. До таких документів належать і збірки документів: «Полное собрание законов Российской Империи» в 55 томах [48; 290] та «Збірник розпоряджень по Міністерству народної освіти» (1901 р.) [484], із яких проаналізовано низку законів, постанов, статутів, а саме: «Статут дівчат духовного звання в західних єпархіях» (1863 р.) [47], «Положення про початкові народні училища» (1864 р.) [437], «Статут єпархіальних жіночих училищ» (1868 р.) [48], «Положення 1) про міські училища і 2) вчительські інститути» (1872 р.) [439], «Положення про церковні школи відомства Православного віросповідання» (1902 р.) [438] тощо. Важливими для вивчення законодавчої та нормативної бази педагогічної освіти використано спеціальні раритетні видання з авторськими коментарями до нормативно-законодавчої бази щодо розвитку педагогічної освіти досліджуваного періоду, зокрема Д. Марголіна «Довідник з педагогічної освіти» (1913 р.) [264], Г. Фальборка, В. Чарнолуського «Вчительські семінарії та школи. Систематичний звід законів, розпоряджень,

правил, інструкцій, програм і довідкових відомостей» (1901 р.) [546], М. Ветошкіна «Міністерські та думські проекти підготовки народних учителів» (1909 р.) [34], В. Александрова «Детальні правила і навчальні програми всіх класів жіночих гімназій та прогімназій» (1917 р.) [2] тощо. Окрім того, нами проаналізовано низку циркулярів, постанов і розпоряджень МНО, попечителя КНО та Єпархіальної училищної ради, а саме: «Інструкція раді інспекції народних училищ в губерніях: Київській, Подільській та Волинській» (1876 р.) [186], «Наказ Святійшого Синоду та журнал засідання консисторії про порядок застосування нового статуту і штатів духовних семінарій і духовних училищ» (1867 р.) [906], «Наказ Святійшого Синоду із зазначенням педагогічних заходів і прийомів для правильного ходу навчальної справи в духовних семінаріях і училищах» (1871 р.) [531], «Інструкція про порядок управління вчительськими інститутами» (1877 р.) [185], «Правила про педагогічні курси для підготовки вчителів і вчительок початкових училищ» (1900 р.) [448], «Інструкція для учительських семінарій МНО» (1914 р.) [184] тощо.

Важливими для нашого дослідження стали *статистичні й довідкові* джерела, представлені універсальними, галузевими й регіональними енциклопедіями, словниками, довідниками, губернськими та єпархіальними пам'ятними книжками, звітами. Серед них використовуємо «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом» (1877 р.) П. Чубинського [587], «Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета» (1893, 1901) [529–530], «Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий и прогимназий» за 1889 р. [388], «Отчет о состоянии Немировской гимназии за 1888–1889 учеб. год» [343], «Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания» (1889 р.) В. Гульдмана [65], «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» (1893 р.) [619–620], «Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа» за 1905 р. [391], «Обзор Подольской губернии» за 1902, 1906, 1908, 1912 рр. [315–318], «Отчет попечителя Киевского

учебного округа о состоянии педагогических курсов для приготовления учителей и учительниц начальных училищ» за 1912 р. [390], «Памятную книжку Подольской губернии» за 1885, 1911 рр. [403–404], «Памятную книжку Киевского учебного округа» за 1889, 1903, 1913, 1914, 1915 рр. [397–401], «Список учебных заведений ведомства Министерства Народного Просвещения (кроме начальных) по городам и селениям» (1912 р.) [506], «Справочную книгу Подольской Епархии» за 1911 р. [508], «Отчет по Отделу народного образования» за 1912, 1913 рр. [386–387].

Таким чином, опрацювання нормативно-правової бази, статистичних і довідкових джерел допомогло зрозуміти загальні умови функціонування й розвитку навчальних закладів Поділля в досліджуваний період. Комплекс первинних джерел дав змогу визначити етапи та шляхи формування правового поля й законодавчої платформи, на які спиралися у своїй діяльності вищі органи управління й центральні органи виконавчої влади в процесі здійснення реформ у царині педагогічної освіти: створенні нових навчальних закладів формуванні особового складу навчальних закладів, їхньої нормативно-правової бази, матеріального забезпечення тощо.

Основний масив *архівних* джерел, використаних у дослідженні, зберігається у Державних архівах Вінницької та Хмельницької областей, де сконцентровано профільну документацію щодо діяльності навчальних закладів Поділля кінця XVIII – початку XX ст.

Цінні матеріали щодо історії становлення й розвитку навчальних закладів Поділля зберігаються у Державному архіві Хмельницької області. Нами використано документи з таких фондів: Подільська духовна семінарія (ф. 64) [872–894], Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія (ф. 319) [912–932], Летичівська чоловіча гімназія (ф. 55) [871], Кам'янець-Подільська Маріїнська жіноча гімназія (ф. 65) [895–904], Приворотське духовне училище (ф. 744) [933], Подільська духовна консисторія (ф. 315) [905–911].

Із фондів Державного архіву Вінницької області опрацьовано такі фонди: Вінницька чоловіча вчительська семінарія КНО (ф. Д-13) [629–659], Вінницький

вчительський інститут (ф. Д-54) [721–767], Вінницька чоловіча гімназія (ф. Д-14) [660–668], Жмеринська чоловіча гімназія (ф. Д-17) [676–690], Могилів-Подільська чоловіча гімназія (ф. Д-74) [769–776], Брацлавська чоловіча гімназія (ф. Д-182) [789–803], Жмеринська чоловіча єврейська гімназія (ф. Д-351) [861], Вінницька міністерська жіноча гімназія (ф. Д-19) [694–720], Брацлавська жіноча гімназія товариства сприяння жіночої освіти (ф. Д-56) [768], Друга Вінницька міська жіноча гімназія (ф. Д-79) [774–776], Могилів-Подільська жіноча гімназія (ф. Д-82) [777–780], Жмеринська приватна гімназія Г. Я. Лукашевич (ф. Д-173) [781–788], Вінницька приватна жіноча гімназія І. М. Драганової (ф. Д-18) [691–693], Гайсинська жіноча гімназія О. Т. Курчинської (ф. Д-188) [804], Степашківська церковно-учительська школа другого класу (ф. Д-189) [805–807], Забузька церковно-учительська школа другого класу (ф. Д-190) [808–810], Майдано-Трепівська церковно-учительська школа другого класу (ф. Д-284) [843–849], Чуківська церковно-учительська школа другого класу (ф. Д-349) [856–860], Тульчинське духовне училище Подільської єпархіальної училищної ради (ф. Д-444) [862–865], Немирівська гімназія КНО (ф. Д-673) [866–870], Вінницьке реальне училище (ф. Д-15) [669–675].

Документація справ наведених вище фондів не тільки відображає економічний, статистичний і фінансовий аспекти, а також дає більш повну інформацію про освітній процес закладів освіти Поділля. Найбільш повна інформація про навчальні заклади Поділля знаходиться в таких архівних справах як циркуляри та розпорядження Подільської єпархіальної училищної ради, циркуляри та розпорядження МНО та попечителя КНО, листування керівництва закладів з ПЄУР, відомством імператриці Марії, МНО, попечителем КНО, журнали правління, статистичні відомості про учнів, характеристики вихованців, звіти за окремі роки, протоколи засідань педагогічних рад, протоколи екзаменаційних комісій, навчальні програми й плани занять, фінансові звіти, свідоцтва й атестати вихованців, відомості про успішність, послужні й формулярні списки учителів, особові справи, прохання й документи, охочих скласти іспит на звання вчителя тощо. Особливу цінність становлять протоколи

засідань педагогічних рад за окремі роки, із яких дізнаємося про урядові повідомлення, постанови, циркулярні розпорядження попечителя КНО, ПЄУР, інших урядових органів влади. Найбільш повну інформацію містять архівні справи з книгами протоколів педагогічних рад і конференцій, вони дають унікальну можливість для вивчення сутності та специфіки підготовки вчителів навчальних закладів Поділля аналізованого періоду, дають змогу проаналізувати методики навчання, виявити оригінальні методи, традиції підготовки вчительських кадрів, які базувалися на освітніх та виховних системах Західної Європи.

Окрім того важливими для нас стали матеріали документації навчальних закладів (статути, звіти навчальних закладів, навчальні плани й програми, інформаційні матеріали: відомості про кількість учнів, що навчалися в них упродовж різних років, відомості про директорів, педагогів, обладнання навчальних кабінетів, бібліотеку, проведення позакласних заходів тощо). Нами знайдено «Статут дівчат духовного звання в західних єпархіях», «Статут духовної семінарії та духовних училищ», «Статут єпархіальних жіночих училищ», «Статут чоловічих гімназій МНО», «Статут жіночих гімназій та прогімназій МНО» тощо. Варто виокремити звіти навчальних закладів, програми й плани занять, зокрема з педагогіки Кам'янець-Подільської Маріїнської гімназії, Вінницької вчительської семінарії, Вінницького вчительського інституту за різні роки, програму 7-го педагогічного класу Тульчинського єпархіального жіночого училища, навчальний план із педагогіки для 7-го класу жіночих гімназій, навчальний план 8-го додаткового класу жіночих гімназій МНО, відомості про жіночі педагогічні курси при 2-му Вінницькому міському училищі; звіти, програми та навчальні плани Тернопільської гімназії, вміщені до «Sprawozdanie Dyrekcji C. K. Wyższego Gimnazjum w Tarnopolu» за різні роки, тощо.

Також опрацьовано фонди окремих організацій, із яких насиченим інформацією виявилися такі фонди: Вінницьке повітове відділення Подільської єпархіальної училищної ради (ф. Д-283) [837–842], Вінницька міська управа (ф. Д-230) [812–819], Вінницька повітова земська управа (ф. Д-255) [820–824],

Гайсинська міська управа (ф. Д-286) [850–855], Інспектор народних училищ 5-го району Подільської губернії (ф. Д-281) [835–836], Вінницький повітовий предводитель дворянства (ф. Д-200) [811], Вінницька міська дума (ф. Д-262) [826–834], Вінницька окружна інспектура народної освіти (ф. Р-256) [825]. У документах цих фондів є відомості з історії становлення навчальних закладів Поділля досліджуваного періоду.

Загалом, досліджено, проаналізовано й використано значну кількість фондів (ДАВіО – 29 фондів, ДАХмО – 6 фондів, загалом 305 справ) різних подільських установ та навчальних закладів.

Окрім того, нами вперше уведено в науковий обіг низку документів із фондів меморіального музею-садиби академіка І. Зязюна в с. Пашківка Ніжинського району Чернігівської області [934–937].

Важливим джерелом для нашого дослідження є *мемуарна література*, спогади видатних державних, громадсько-політичних, культурних діячів й представників прогресивного освітянського середовища, які брали безпосередню участь у подіях того часу, без яких неможливо уявити становлення й розвиток педагогічної освіти на Поділлі. Для наукової роботи ми проаналізували спогади колишніх учнів і викладачів Тернопільської чоловічої гімназії та вчительської семінарії, які містяться в регіонально-історичному мемуарному збірнику «Шляхами Золотого Поділля» у 3-х т. (1960, 1970, 1983 pp.) [592–595], історичні нариси Б. Остап'юка та його працю «Давній Тернопіль» (1984 р.) [329], «Спомини з мого життя» О. Барвінського (2004 р.) [16]. Про Подільську духовну семінарію та духовні училища нам розповідають В. Приходько в праці «Під сонцем Поділля» (1967 р.) [455], О. Лотоцький на «Сторінках минулого» (1989 р.) [253], та «Вспомини про минуле і життя Подільської семінарії...» колишнього учня семінарії на сторінках «ПЕВ» (1890 р.) [45]. Цікавими для нашого дослідження є «Спогади про Михайла Коцюбинського» (1989 р.) [507]. Про життя подільських гімназій дізнаємося зі спогадів їхніх викладачів і вихованців, а саме: «Спогади» та «Іван Максимович Сошенко» М. Чалого (викладача Немирівської гімназії) (1876, 1895 pp.) [581–582], «Шкільні спогади про Кам'янець-Подільську

гімназію» колишнього учня В. Шабліовського (1906 р.) [588], «Вінниця у спогадах» (2013 р., т. 1) [38] тощо.

Цінним джерелом для вивчення історії становлення педагогічної освіти Поділля є *монографії та навчальні посібники*, серед яких варто назвати такі: І. Альошинцева «Історія гімназійної освіти в Росії» (1912 р.) [3], Г. Генкеля «Народна освіта на заході і у нас» (1908 р.) [51], В. Григорьєва «Історичний нарис російської школи» (1900 р.) [58], М. Грушевського «Ілюстрована історія України» (1967 р.) [63], Д. Дорошенка «Про минулі часи на Поділлі» (1992 р.) [81], М. Демкова «Історія російської педагогії» (1903 р.) [77], К. Єльніцького «Нариси з історії педагогіки» (1885 р.) [86], Л. Іоллі «Народна освіта в різних країнах Європи» (1900 р.) [187], Е. Левассера «Народна освіта в цивілізованих країнах» (1898 р.) [239], О. Ліхачової «Матеріали до історії жіночої освіти в Росії 1856–1880 рр.» (1895 р.) [248], М. Мацішевського «Історія Тернопільської Гімназії. 1820–1848. Частина І» (1896 р.), [612], І. Михалевича «Кам'янецька гімназія. Історичні записки про п'ятдесятиріччя її існування (1853–1883)» (1883 р.) [271], Е. Міхаловського «Чоловіча вчительська семінарія в Тернополі. 1871–1896» (1897 р.) [615], І. Огієнка «Коротка історія культурного життя українського народу» (1991 р.) [323], М. Петрова «Подолія. Історичний опис» (1891 р.) [415], О. Селіхановича «Історія педагогіки на Заході і в Росії» (1917 р.) [486], Є. Сецинського «Місто Кам'янець-Подільський. Історичний опис» (1895 р.) [496], С. Сірополка «Історія освіти в Україні (2001 р.) [498], Д. С.-каго «Історичні відомості про Подільську духовну семінарію» (1866 р.) [72], І. Смолича «Історія російської церкви» (2000 р.) [503], «Столітній ювілей Подільської духовної семінарії (1899 р.)» [513], С. Стрибульського «Історична записка про Немирівську гімназію. 1838–1888» (1888 р.) [514], М. Чехова «Народна освіта в Росії з 60-х рр. XIX ст.» (1912 р.) [585], Е. Шмідта «Історія середніх навчальних закладів в Росії» (1878 р.) [596], М. Яворовського «Історія цивільного та церковного життя Подолії» (1912 р.) [603] тощо.

Серед сучасних варто виокремити монографії та посібники, зокрема Л. Бойцун «Тернопіль у плінні літ: історико-краєзнавчі замальовки (2003 р.) [27],

Н. Дем'яненко «Загально-педагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.)» (1998 р.) [74], О. Лавріненка «Педагогічна майстерність в історико-педагогічному вимірі: теорія, практика, поступ» (2009 р.) [231], П. Лузана «Історія педагогіки та освіти в Україні» (2010 р.) [255], А. Лисого «Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) Єпархії 1795–1995» (1995 р.) [245], О. Любара «Історія української школи і педагогіки» (2003 р.) [257], А. Нагребецького «Шлях крізь віки» (2006 р.) [277], С. Пахолківа «Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації» (2014 р.) [408], В. Перерви «Церковні школи в Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.): забутий світ» (2014 р.) [412], «Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатні українські педагоги» за редакцією А. Бойко (2004 р.) [414], І. Сесака «Освіта на Поділлі: у 2-х ч.: Ч. II. Середні навчальні заклади Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.» (1999 р.) [492], Б. Ступарика «Шкільництво Галичини (1772–1939 рр.)» (1994 р.) [515], Г. Шенк «Немирів крізь віки: історико-краєзнавчі нариси» (2001 р.) [589], М. Ярмаченка «Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.)» (1991 р.) [605] тощо.

Нами проаналізовано низку *дисертацій*, що містяться у фондах наукових бібліотек та у відкритому доступі та на сайтах наукових установ, а саме: Б. Ступарика «Розвиток шкільництва Галичини (1772–1939 рр.)» (1995 р.) [516], І. Курляк «Зміст освіти української середньої школи в історії класичних галицьких гімназій (1864–1918 рр.)» (1995 р.) [228], В. Лугового «Тенденції розвитку педагогічної освіти в Україні (теоретико-методологічний аспект)» (1995 р.) [254], М. Євтуха «Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)» (1996 р.) [90], М. Барни «Розвиток педагогічної освіти в Східній Галичині (1867–1939 рр.)» (1996 р.) [18], Н. Дем'яненко «Загально-педагогічна підготовка вчителя в історії вищої школи України (XIX – перша чверть XX ст.)» (1999 р.) [75], І. Кравченко «Учительські інститути в системі підготовки педагогічних кадрів в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2008 р.) [222], Н. Андрійчук «Підготовка вчителів народної школи в учительських семінаріях України (1860–1917 рр.)» (2009 р.) [5] тощо.

Найбільший масив *періодичних видань*, використаних у дослідженні педагогічної освіти Поділля, знаходяться у фонді Рідкісних і цінних видань Вінницької обласної універсальної бібліотеки ім. К. А. Тімірязєва і бібліотечних зібраннях ДАВіО та ДАХМО. У фондах зберігається чимало періодичних видань, у яких висвітлюються різноманітні аспекти освітньої сфери Поділля досліджуваного періоду. Першу групу становлять офіційні друковані органи різних відомств, зокрема «Журнал Министерства народного просвещения», «Подольские епархиальные ведомости», «Православная Подолия», «Циркуляр по управлению Киевским учебным округом». Особливої уваги заслуговують щомісячні довідкові видання для навчальних закладів та осіб педагогічного персоналу – «ЦУКУО», які видавалися Управлінням КНО і складались з офіційного і неофіційного відділів. В офіційному відділі знаходимо всі необхідні керівні вказівки для навчальних закладів краю (подільських чоловічих і жіночих гімназій, прогімназій, учительських семінарій та інституту), у підпорядковані МНО: закони, царські укази, постанови Сенату, всі циркулярні пропозиції МНО, розпорядження та пояснення загального характеру, а також схвалення навчальних підручників, накази про призначення (міністерські, окружні та директорські), статистичні дані за навчальними закладами. У неофіційному відділі містилися статті педагогічного, наукового й загальнолітературного характеру, звіти про діяльність виставок, курсів, критичні замітки про книги, шкільна хроніка.

Для духовних навчальних закладів освіти Поділля й осіб педагогічного персоналу існувало офіційне періодичне видання Подільської православної єпархії «ПЕВ» (1862–1905 рр.). Із 1906 р. замість «ПЕВ» Подільська єпархія започатковує щотижневик «Православная Подолия» (1906–1917 рр.). Часопис складався з офіційної і неофіційної частин, кожна з яких мала чітко визначене тематичне спрямування, рубрики, призначення. В офіційній частині переважно друкувалися царські маніфести, «повеління», укази духовному відомству, оприлюднювалися керівні розпорядження Святійшого Синоду та інших духовних установ, відомості з церковно-шкільного життя. У неофіційній частині чільне місце займали історико-краєзнавчі праці, дослідження з історії освіти на Поділлі,

звіти про розвиток діяльності духовних навчальних закладів єпархії (Подільську духовну семінарію та духовні чоловічі училища, церковнопарафіяльні та другокласні школи, Тульчинське єпархіальне жіноче училище, Подільське училище дівчат духовного відомства) [106, с. 259].

Іншу групу періодичних видань становлять педагогічні, громадсько-політичні та художні часописи, зокрема «Вестник Европы», «Вестник воспитания», «Древняя и новая Россия», «Киевская старина», «Образование», «Педагогический листок», «Педагогический сборник», «Русская школа» тощо. На сторінках журналів регулярно друкувалися педагогічні статті відомих тогочасних педагогів, містилися нотатки довідкового характеру, які дозволили прослідкувати історичну ситуацію такою, якою її бачили сучасники подій. Серед журналів варто відзначити щомісячний загальнопедагогічний часопис для вчителів і діячів народної освіти «Русская школа», який складався з чотирьох відділів: законодавчих актів та урядових розпоряджень, експериментальної педагогіки, критики та бібліографії, педагогічної хроніки.

Серед сучасних періодичних видань варто акцентувати увагу на таких усеукраїнських і регіональних виданнях, як «Історико-педагогічний альманах», «Краєзнавство», «Народна творчість і етнографія», «Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць», «Рідна школа», «Український історичний журнал» тощо. Варто також відзначити окремі випуски регіональних збірників наукових праць: «Культура Поділля: історія і сучасність» (1993 р.), «Духовні витоки Поділля: творці історії краю (1994 р.), «Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки» (1999 р.), «Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження» (2005 р.), «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку» (2014 р.) тощо.

Збережені до наших днів названі історичні джерела дають можливість простежити істотні зміни в освіті, визначити характерні особливості розвитку навчальних закладів Поділля в аналізований період.

Цікавими для нашого дослідження є матеріали «Української радянської енциклопедії» (1980 р.) [535], енциклопедичного довідника «Митці України»

(1992 р.) [270], «Ювілейної книги Української гімназії в Тернополі 1898–1998: до сторіччя заснування» (1998 р.) [601], меморіального альманаху «Народжені Україною: у 2-х т.» (2002 р.) [279], «Тернопільського енциклопедичного словника» у 4 т. (2004 р.) [519–521], бібліографічного словника В. Колесник «Відомі поляки в історії Вінниччини» (2007 р.) [211], «Енциклопедії сучасної України: у 30 т.» (2008 р.) [88], біографічних нарисів «Видатні постаті в історії України ХХ ст.» (2011 р.) [35].

Таким чином, документи й матеріали, що зберігаються у фондах державних архівів України, а також численні друковані видання, преса, статистичні й довідкові видання є підґрунтям для об'єктивного, наукового висвітлення історії становлення педагогічної освіти Подільського краю у досліджуваній період.

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що вивченням історії освіти на Поділлі займалися різні покоління українських та зарубіжних дослідників, проте історія становлення й розвитку власне педагогічної освіти на Поділлі кінця XVIII – початку ХХ ст. до цього часу не була представлена як окрема наукова проблема, ґрунтовно опрацьована в наукових працях. Масив історичних джерел, використаний у дослідженні, охоплює всі можливі канали отримання необхідної інформації, що забезпечує здійснення системного аналізу, відбір, узагальнення й формування науково обґрунтованих висновків. Отже, потужна джерельна база дозволяє комплексно розглянути сутність, зміст і значення архівних документів у дослідженні освітнього простору Поділля. Разом із тим, пропонована наукова робота не претендує на вичерпність з огляду на те, що чимало джерел на сьогодні знаходиться поза межами України [128, с. 243].

1.3. Передумови становлення педагогічної освіти Поділля

Проблеми становлення освіти на Поділлі не можна розглядати окремо від політичних, економічних та загальнокультурних подій і процесів, що відбувалися, починаючи з другої половини XVIII ст. Розвиток педагогічної освіти на території Поділля в цей період відбувався в умовах глобальних соціально-політичних і національних протиріч, вирішення яких безпосередньо залежало від

реформаційних процесів, здійснюваних країнами-колонізаторами в той час. Колонізація Поділля іншими державами й народами стримувала процес його етнокультурної консолідації. Усі держави, які володіли Поділлям, відзначалися політично гострою своєрідністю, соціально-економічним розвитком, національним складом та релігією. Освіта Поділля, зважаючи на географічне розташування та історію, формувалася під різними впливами, як зі Сходу, так із Заходу. Усе це разом сприяло локалізації етнокультурної спільності мешканців Поділля, етнічний склад яких урізноманітнювався внаслідок міграції в Україну населення з країн-колонізаторів – угорців, поляків, румунів, євреїв, росіян та інших. Особливо потужною в економічному, політичному, культурному плані була польська громада Поділля.

Як зазначав Є. Сіцинський, Поділля – це частина України. Слід також зазначити, що історія України є разом й історією Поділля, але насправді історія Поділля має багато своєрідних особливостей у порівнянні з історією інших українських земель. «Подільська земля почасти жила не таким життям, як інші, навіть суміжні, українські землі. Вона була ніби форпостом України й українського народу: вона межувала з різними державами, на межах земель різних народів, і кожна суміжна держава, кожен сусідній народ «закидали око» на цю багату й родючу країну. Тут на Поділлі і навколо нього різного часу сходилися межі Київського, Волинського й Галицького князівств, татарських улусів, Литовського князівства, Польщі, Молдавії й Туреччини, Росії та Австрії, – писав Є. Сіцинський у «Нарисах з історії Поділля» [499, с. 1].

Перші письмові згадки про мешканців середньої течії Південного Бугу (Гіпанісу) залишив нам «батько історії» Геродот. Описуючи племена Скіфії, він згадує і плем'я скіфів-землеробів, яке мешкало в середній течії Гіпанісу [219, с. 6].

Територіальні та історичні межі Поділля не є однозначними. Були часи, коли воно займало майже всю площу Подільського нагір'я, а були періоди, коли обмежувалося лише середньою його частиною [200, с. 96]. Заселення території Поділля розпочалося в добу раннього палеоліту. Найдавнішу палеолітичну

стоянку первісних мисливців знайдено поблизу села Лука-Врублівецька Кам'янець-Подільського району [192, с. 24]. У добу середнього й особливо пізнього палеоліту первісні мисливці почали заселяти територію сучасного Поділля [192, с. 40]. У добу неоліту (VII – IV тис. до н. е.), коли людина перейшла від мисливства, збиральництва і рибальства до відтворювальних форм господарської діяльності – мотичного землеробства і скотарства, по всій території сучасного Поділля засновуються поселення найдавніших землеробів і скотарів [191, с. 10].

У ґрунтовному історико-етнографічному дослідженні «Поділля» (1994 р.) висловлюється думка, що основою історико-етнографічного районування мають бути три ознаки: історичні особливості розвитку краю, побутування комплексу традиційно-побутової культури та крайова (етнорегіональна) самосвідомість населення. Етронім «Поділля» відомий здавна і в різних джерелах звучав по-різному – «Подоле», «Подол», «Поділля», «Подільська земля», «Подільське воеводство», «Подільська губернія». Уперше термін «*Поділля*» згадувався в литовському літописі 1362 р. У давніших джерелах Поділля мало іншу назву – «Пониззя». Під такою назвою воно вперше згадується в літописах 1226 р. Пізніше, наприкінці XII – на початку XIII ст., територію Пониззя почали називати «Русью низчою» та «Русью дольною». Як самостійна адміністративно-державна одиниця Поділля згадується з XIV ст., зокрема в грамоті князя Олександра Коріатовича, який називав себе «господарем землі Подільської», наступники Коріатовичів називали себе вже «князями Поділля» [433, с. 7].

У літературі поширеним є твердження, що свою назву Подільська земля отримала внаслідок її географічного розташування відносно верхньодністровської (галицької) частини карпатського підгір'я: на схід від останньої за течією Дніпра, рельєф місцевості понижується, регіон цей відносно верхнього Подністров'я є «долом», «подолом». Деяко іншу думку висловив Я. Дашкевич: «В дійсності «Поділля», – вважав він – означає не «долина в розумінні з горами», а «територія, розташована в долинах і поряд з ними», іншими словами – «край долини» [224, с. 38].

Із 1434 р. Поділля втрачає свою самостійність і цілісність: одна його частина під назвою Подільське воєводство увійшла до складу Речі Посполитої, а інша – Брацлавське воєводство – до Великого князівства Литовського. Після першого Поділу Польщі Подільське й Брацлавське воєводства відійшли до Росії, перетворившись на області, потім – намісництва, а в 1797 р. – на Волинську та Подільську губернії. Такий стан зберігався до 1917 р., а після громадянської війни Подільську губернію було ліквідовано [499, с. 11, 15].

На XVII ст. припадає найменший розмір Подільської землі, що зберігала первісну назву (Поділля), і саме ця територія стала «долом», «подолом». У Я. Дашкевича знаходимо таку позицію: «В дійсності «ядром» регіону на заході вона обмежувалася річкою Коропець, на сході – землями, розташованими між річкою Мурафа і верхів'ям Бугу поблизу Хмільника. Північним кордоном слугувала умовна лінія, що йшла від верхів'їв річки Серет (поблизу м. Іванчева і м. Збаража) до верхів'я Південного Бугу. На півдні кордоном Поділля був Дністер». У таких межах Поділля існувало понад три століття – термін, достатній для формування своєї культури та стійкої крайової самосвідомості, всі ж інші райони, що час від часу адміністративно відходили від нього, стали перехідними зонами [442, с. 132].

У «Нарисах з історії Поділля» (1927 р.) Є. Сіцінський зазначав, що Поділля поділялося на дві досить відмінні частини: західну і східну й ті дві половини Поділля мали неоднакову історію та не завжди однаково називалися. Західна частина Подільської землі, а власне та, що простягається по середній Придністрянщині за передтатарських часів називалася Пониззям, тобто землею нижчою проти сусідньої горішньої Галичини та Прикарпаття. Займала вона лівий бік річок Дністра та Стрипи і закінчувалася річкою Лядавою, або ще далі – річкою Мурафою. Східна половина Подільської землі, що простяглася по горішній течії Бугу та по правих і лівих допливах горішньої його течії, називалася Побужжям і простягалася до Київського князівства. У XIV ст. Побужжя і Пониззя отримали спільну назву – Поділля, що має також галицьке походження й рівнозначне назві Пониззя [499, с. 5].

Різні погляди на цю проблему ми знаходимо в роботах сучасних учених. В. Самойлович до Поділля залучає сучасні Вінницьку та Хмельницьку (без Славутицького району) області, а також Любарський, Андрушівський і Бердичівський райони Житомирської та Балтський район Одеської області [482, с. 19, 31]. В окремих працях історики частиною Поділля вважають територію трьох нинішніх областей: Вінницької, Хмельницької та Тернопільської [190, с. 9].

Григор'єв-Наш (псевдонім Никифора Яковича Григорієва, 1853–1953 рр.) в історико-географічному нарисі (1919 р.) визначав географічне положення: «Поділля – західна частина України розміщується між $42^{\circ} 22^1$ та $49^{\circ} 28^1$ північної широти та між $0^{\circ} 30^1$ східної довжини і $48^{\circ} 34^1$ західної довжини від Пулкова. Воно межує на півночі з Волинню, на північному сході з Київщиною, на сході обмежене річками Синюхою, Кодимою та річкою Ягорлик з Херсонщиною, на півдні річкою Дністром з Бесарабією, а на заході – річкою Збруч із Галичиною. Межа Поділля простягається на 950 верств» [57, с. 3].

На думку С. Макарчука, Поділля – історико-етнографічний район, що займає басейн межиріччя Південного Бугу і лівобережного середнього Придністров'я. Він охоплює більшу частину Вінницької, Хмельницької, Тернопільської та суміжну з ними на півдні – частину Чернівецької, а на заході – частини Івано-Франківської та Львівської областей. В етнографічній літературі Поділля поділяють на Східне, Західне й Буковинське. За етнографічними параметрами Поділля є одним із найкolorитніших і найсвоєрідніших районів України. «Красо України, Подолля», – писала Леся Українка про цей край, маючи на увазі не лише неповторну красу його природи, а й багатство і розмаїття традиційної культури [259, с. 135].

Для означення географічних меж варто взяти за основу історико-етнографічний характер, долучаючи до зони охоплення подільського регіону ту територію, яка зафіксована в історичній пам'яті людей. Так, західна межа проходить через Бережанщину до Дністра, південна пролягає вздовж річки Дністер і закінчується в північній частині Одеської області, східна межа умовно

проходить по лінії міст Балта – Гайсин – Липовець, а північна між містами Староконстантиновим та Почаєвом [595, с. 21–29].

Упродовж століть територія й кордони Поділля змінювалися, про що певне уявлення дають літописні описи Поділля та карти, виготовлені, зокрема Н. Кузаном, С. Мюнстером, Г. Геритсом, Г. Маркатором, І. Бруно, Т. Кітчиним [433, с. 8]. Велику цінність для дослідників має археологічна карта Подільської губернії (Східного Поділля), яку оприлюднив Є. Сіцінський у 1901 р. [500].

Західне Поділля, а саме м. Тернопіль, були вперше означені на мапі, яку видав картограф А. Пограбіюсв 1570 р. у м. Венеції та на мапі Г. Меркатора, виданій у 1595 р. в м. Амстердамі [592, с. 22].

Також старі карти як специфічні джерела історичної інформації досліджують і сучасні історики Т. Балабушевич [15], А. Бойко [26], Г. Боряк [9], М. Вавричин [31], Я. Дашкевич [73], Т. Люта [258] та інші. Розвиток історичної картографії в Західній Україні з першої половини ХІХ ст. до 1939 р. вивчав І. Крип'якевич [504, с. 10].

Дослідження Поділля має давню традицію. Специфіка досліджень краю першої половини ХІХ ст. полягала в тому, що цією справою займалися переважно польські науковці. Поділля майже у всіх польських публікаціях розглядалося в контексті історії культури Речі Посполитої як її невід'ємної частини [602, с. 92].

У 1820–1823 рр. В. Марчинський видав польською мовою свою головну наукову працю в трьох томах «Статистичний, топографічний історичний опис Подільської губернії» [613]. У 1843–1846 рр. з'явився тритомник Міхала Балінського і Тимотеуша Ліпінського «Старожитна Польща з погляду географічного, історичного і статистичного», в якому згадувалися подільські території з описом їхніх географічних особливостей [606].

У 1858 р. дослідник А. Куропатницький видав «Географію, або докладний опис королівств Галиції і Лодомерії» (Львів, 1858 р.) [611]. Враховуючи, що Західне Поділля на той час належало до Галичини, ці відомості стають украй важливими для нашого дослідження.

У творі географа-краєзнавця М. Новіцького (1826–1890 рр.) знаходимо один із перших описів Тернопільського повіту. Його праця опублікована 1872 р. містила найрізноманітніші відомості про фізичні та економіко-географічні особливості території [616]. Особливо необхідно відзначити працю польського історика О. Яблоновського, який разом із директором Польського Головного архіву давніх актів професором С. Павенським упорядкували й опублікували у Варшаві впродовж 1875–1895 рр. двадцятитомну збірку документів, матеріалів та нарисів під назвою «Історичні джерела. Польща XVI – XVII ст. Географічний і статистичний огляд» [608]. Також окремі аспекти матеріальної і духовної культури українців Поділля висвітлені в дослідженнях польських авторів Ю. Крашевського [610], О. Пшездецького [618] та ін.

Етнографічному вивченню Поділля присвячені праці вітчизняних історіографів. Значний поступ у вивченні Поділля здійснив Губернский статистичний комітет, який видав «Обзоры Подольской губернии» (1871–1873, 1879–1912 рр.), «Отчеты» та «Статистические ведомости о Подольской губернии» (1862–1918 рр.). Також Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет друкував «Труды» (1870–1916 рр.) та широко використовував часописи «Подольские епархиальные ведомости», «Подольские губернские ведомости», «Православная Подолия», «Экономическая жизнь Подолии» та інші.

Грунтовним історичним зведенням майже про все Поділля є праця професора Київської духовної академії М. Петрова (1840–1921 рр.) «Поділля – історичний опис» (1891 р.) [415].

Значний внесок у збір та систематизацію відомостей про життя краю здійснив член-кореспондент Московського імператорського археологічного товариства, член-секретар Подільського губернського статистичного комітету В. Гульдман (1854–1907 рр.), який у 80-х рр. XIX – на початку XX ст. опублікував фундаментальні праці: «Подільська губернія. Досвід географічно-статистичного опису»; «Населенні міста Подільської губернії»; «Помісне землеволодіння в Подільській губернії: настільно-довідкова книжка для землевласників і орендарів»; «Пам'ятники старовини на Поділлі» [40, с. 19–20]. Зокрема, у праці

«Подільська губернія» (1889 р.) Гульдман проаналізував розвиток шкільництва за 1887 р. [65, с. 239–249].

Серед відомих подільських істориків-краєзнавців другої половини ХІХ ст. варто виділити М. Сімашкевича (1845–1902 рр.). Він працював викладачем, а згодом – ректором Кам'янець-Подільської духовної семінарії і водночас був редактором «ПЕВ». Провідним його дослідженням став «Історико-географічний та етнографічний нарис Поділля», який містить цікаві міркування про часи язичництва, побут та вірування стародавніх слов'ян. Автор подає всебічну характеристику життя подолянина, його внутрішнього світосприйняття, географічні відомості про край тощо [69, с. 177].

Результати краєзнавчих досліджень історичного минулого Поділля за останні десятиліття пов'язані з іменами С. Трубчанінова і Й. Винокура [31], В. Прокопчука [458], М. Кравця [220] та інших.

Наслідком приналежності Поділля до двох різних державних суспільно-економічних формацій стала значна відмінність розвитку економіки, а саме: Західного – такого як усієї Галичини (Поділля становило 1/3 її території), Східного – як інших українських земель у складі Російської імперії. Відмінним також був розвиток етнічних відносин. Складні соціально-економічні й політичні умови історичного розвитку Поділля зумовили особливості формування населення, спрямованість міграційних процесів, природній приріст і динаміку етнічного складу [433, с. 37].

На стан розвитку педагогічної освіти на Поділлі вплив мала політична ситуація, яка склалася в середині ХVІІІ ст. Варто зазначити, що внаслідок Люблінської унії в 1569 р. Польща й Литва об'єдналися в одну державу – Річ Посполиту, в якій Подільське та Брацлавське воєводства почали співіснувати в однакових умовах державного устрою. Обидві частини Поділля поступово деградували, тому що перебували під гнітом Речі Посполитої [499, с. 13; 133, с. 304]. Польський етнограф Я. Бистронь так характеризував шляхту тих часів: «Шляхетська гордість була гідна, певна себе, не рахувалася ні з ким і ні з чим. Шляхта була сіллю землі, була верствою, створеною для виживання інших і

вказування. Народ шляхетський ототожнювався з народом польським; інші стани є чимось додатковим, потрібними радше технічно, позбавленими власної рації існування» [443, с. 139].

Увійшовши до складу Речі Посполитої, українські землі почали піддаватись польській експансії. Завойовники вбачали в українській школі найгрізнішого противника колонізаторської політики [257, с. 122]. Як зазначав Д. Дорошенко, за часів Речі Посполитої вся школа була переважно в руках духовенства. Особливо дбали про неї ченці-єзуїти, які заснували в Україні чимало шкіл і виховували в них дітей шляхти в дусі фанатичного католицизму й непримиримої ворожнечі до православ'я, погорди до всього українського, як «мужичого», «хлопського» [81, с. 33]. Діяльність єзуїтів на українських етнічних теренах здійснювалася насамперед через мережу колегій. На українських етнічних землях такі колегії існували в різний час в багатьох містах: Ярославі, Львові, Луцьку, Острозі, Барі, Кам'янець-Подільському, Вінниці, Перемишлі, Красноставі, Самборі, Кременці, Станіславі, Житомирі, Овручі [139, с. 273]. Отці-єзуїти брали активну участь у суспільному житті, започатковуючи нові «душпастирські концепції», розвиваючи місіонерську діяльність, а оскільки вони мали добрі педагогічні здібності, прагнули запропонувати свою навчальну методику й засновували школи, колегії та академії. Регламентований порядок вивчення окремих галузей знань добре сприймався українською школою, що звикла до почергового вивчення «Граматки», «Часослова», «Псалтиря». Багато часу присвячувалося на вироблення так званого філологічного чуття, доброго стилю мовлення й письма. Єзуїтські колегії пройшли певний процес розвитку. У 1686–1773 рр. у цих навчальних закладах спостерігалось вдосконалення навчальних програм, зумовлене суспільними потребами, введення в навчальний цикл нових предметів: історії, географії, математики, французької та німецької мов. Завдяки розвиткові точних наук при колегіях почали відкриватися фізичні кабінети, астрономічні обсерваторії, де учні мали можливість проводити свої дослідження [205, с. 82–83].

Щодо успіху в єзуїтських школах, то навіть вороги римо-католицизму визнавали його. Англійський філософ Ф. Бекон відзначав: «Щодо педагогічної

частини, то найкращим правилом було би вдатися до школи єзуїтів, бо ніхто нічого кращого не досягнув» [327, с. 17].

Окрім колегій, у другій половині XVIII ст. на території Правобережної України діяли школи і розміщувалися переважно у приміщеннях при церквах [255, с. 78]. Учителями в них були дяки, які водночас виконували й різні церковні обов'язки. Вони вчили читати церковні книги, а також церковному співу. З давніх часів особливий авторитет мали мандрівні (мандровані) дяки [205, с. 82]. Окрім того, функціонували уніатські школи, а також школи духовних орденів – василіан та єзуїтів [255, с. 80].

Близько 1749 р. в м. Шаргороді польський магнат Станіслав Любомирський заснував монастир, а при ньому – школу, організовану за зразком єзуїтських, з учителями, яких готували в єзуїтських закордонних школах. Шкільна діяльність Василіанського ордену з моменту утворення в Польсько-Литовській державі Едукаційної комісії (першого в Європі Міністерства народної освіти), що провела помітну реформу в шкільній справі, виробила однотипний шкільний статут і надавала школам грошову допомогу. Василіанські школи були призначені виключно для молоді шляхетського походження й виховували у латинському та польсько-національному дусі [550, с. 86–93].

У середині XVIII ст. брати Чарторийські, вихідці цілком з полонізованої руської родини, очолили російську партію і, зрештою, привели свого племінника Станіслава Августа Понятовського на королівський престол за підтримкою Росії та Пруссії. Король Станіслав Август Понятовський (1732–1798 рр.) – яскравий приклад освіченого монарха XVIII ст., який став ініціатором низки реформ, покровителем наук і мистецтв. Зокрема, за його правління було заборонено тортури (вперше в Європі). У 1773 р. орден єзуїтів був ліквідований і відповідно до постанов сейму 1773–1776 рр. створено Едукаційну комісію, яка провела освітні реформи та визначила державну підтримку середніх та вищих шкіл [443, с. 219]. Цього ж року Едукаційна комісія передала василіанам школи в містах Кременці, Кам'янець-Подільському, Житомирі тощо. Уніатські школи за аналогією до єзуїтських мали становий характер, до них приймали тільки дітей

священників і шляхти. Початкова освіта здійснювалася в парафіяльних школах при церквах [443, с. 246–247].

Варто зазначити, що в 1781 р. Барському монастирю Едукаційна комісія передала приміщення ліквідованого в 1773 р. Барського єзуїтського кляштору (католицького монастиря) та колегії. Отримавши таку нерухомість, василіани перебралися до м. Бар, де зайнялися освітньою діяльністю, за що одержували з колишнього єзуїтського маєтку Сеферовки 3000 злотих на рік. Уже в 1782 р. в Барській шестикласній школі здобували освіту 553 учні, але в подальші роки кількість учнів значно скоротилася і в 1789 р. в школі навчалася лише 350 осіб. У навчальному процесі використовувалась як церковна, так і світська література, надрукована в Київській, Почаївській та інших друкарнях. Від єзуїтів барські василіани успадкували належно скомплектовану бібліотеку, яка нараховувала 987 назв книжок латиною, польською та церковнослов'янською мовами [550, с. 86].

У 1783 р. Едукаційна комісія встановила нову систему шкільництва [498, с. 110]. Проте усі зусилля Едукаційної комісії спрямовувалися передусім на створення системи освіти для польської шляхти. Для дітей-українців Едукаційна комісія відкривала лише школи, в яких навчання і виховання здійснювалося в дусі католицизму [605, с. 85]. Аналіз архівних джерел свідчить, що в 1789 р. на Поділлі діяли: Кам'янецька «підокружна» школа (6 учителів, 312 учнів), Шаргородська «підокружна» школа (василіанська, 4 вчителі, 30 учнів, а в 1782 р. їх було 600), Барська «підокружна» школа (василіанська, 4 вчителі, 350 учнів), Вінницька окружна школа (6 учителів, 425 учнів), парафіяльні школи в містах Браїлові та Немирові [498, с. 111].

Аналіз стародруків дозволив виявити документ – «Розпорядження Едукаційної комісії» (1789 р.) Польського сейму, в якому йшлося про закриття українських церковних шкіл та усунення з усіх інших шкіл української мови [193, с. 86]. У 1793 р. Едукаційна комісія припинила свою діяльність, а її наміри створити замкнуту вчительську корпорацію залишилися не реалізованими [605, с. 86].

Із постійних війн та заворушень кінця XVII – поч. XVIII ст. Польща виходила ослабленою і напівзруйнованою. Упродовж XVIII ст. соціально-політичний лад у Польщі залишився майже без змін [443, с. 217]. Річ Посполита у другій половині XVIII ст. переживала економічний застій і глибоку політичну кризу. Режим так званої шляхетської демократії привів країну до повної залежності від іноземних держав [245, с. 9].

Варто зазначити, що Польща й царська Росія в аналізованій період були останніми претендентами на землі України. Суперництво між ними через панування над Україною тривало декілька століть. У 1772 р. боротьба між двома державами за Україну стала остаточно вирішеною на користь Росії. Як відзначив В. Левинський, «російська державність затримала на кілька століть розвиток української народності» [240, с. 72].

Кінець XVIII – початок XIX ст. став часом великих політичних змін і соціальних перетворень у Центральній та Східній Європі. Унаслідок цих змін зникли держави, які традиційно помітно впливали на розвиток подій в Україні в пізнє середньовіччя і ранню модерну добу. У новітній час більшість цих держав постали в новій політичній конфігурації: після першого поділу Польщі (1772 р.) до складу Російської імперії була введена Галичина, частина Волині й Поділля; у 1774 р., після чергової війни з Туреччиною, Росія приєднала до себе Крим і північно-чорноморські степи; у 1775 р. до Австрії була приєднана Буковина, яка стала частиною Османської імперії; після другого поділу Польщі (1793 р.) до Російської імперії перейшла Правобережна Україна (Київщина, Волинь, Поділля), а після третього поділу (1795 р.) – Берестейщина [60, с. 16].

М. Грушевський зазначав: «У кінці XVIII ст. українські землі опинилися під владою двох великих, сильних держав – Росії й Австрії – держав міцно централізованих і бюрократичних, із сильною центральною владою, з великим бюрократичним апаратом, з міцною поліцією й військом, але без громадянського самоврядування. Політична незалежність України була скасована, самоврядування зведено до найменших розмірів» [63, с. 473]. Основним змістом політичного життя на українських землях у кінці XVIII – першій половині XIX ст.

стало інтегрування в державну систему Російської та Австрійської імперій [60, с. 22–23].

У 1793 р. Східне Поділля було включено до складу Російської імперії як «Брацлавська губернія». Місто Вінниця отримало статус тимчасового губерніяльного центру. У 1795 р. Брацлавську губернію поділено на дві частини: Подільську з центром у м. Кам'янці і Брацлавську з центром у м. Брацлаві. Цього ж року уряд Росії заснував з Подільської і Брацлавської губерній єдину православну єпархію. Єпископом було призначено Іонникія, який остаточно знищив усіх уніатів. У 1796 р. Брацлавську і Подільську губернії об'єднали в одну – Подільську [81, с. 32–33].

Варто зазначити, що на початку XIX ст. на Східному Поділлі, яке входило до Російської імперії, остаточно було зруйновано освітню систему, різко погіршився стан національної культури й змінилася структура культурного життя [443, с. 308].

Найголовнішим політичним чинником, що визначав негативне ставлення самодержавства до розвитку освіти на території Східного Поділля, стало порівняно пізнє приєднання до Російської імперії (на півтора століття пізніше за інші частини України), а тому, як зауважив Ю. Земський, «не було ще остаточно винищено тут усе коріння тих настроїв, що стали позитивною спадщиною, нехай недосконалого, але республіканського устрою» [102, с. 77]. Вбачаючи в Східному Поділлі свою провінцію, російський царизм неодноразово робив спроби щодо русифікації населення губернії й знищення української мови, культури та освіти. Російське самодержавство добре розуміло, що із знищенням мови буде знищений і сам народ [68, с. 179].

Із трьох держав, які наприкінці XVIII ст. ділили між собою спадщину Речі Посполитої, Австрійська імперія була найсильнішою. У 1772 р. Австрія анексувала ціле Руське воєводство, майже ціле Белзьке, сусідні частини Подільського і Волинського воєводств і Холмські землі, пояснюючи тим, що ці землі належали колишньому Галицько-Волинському князівству, яке було під владою угорських королів [63, с. 473]. Галичина із Західним Поділлям по р. Збруч

перейшла під панування Австрії. Із нею також Тернопільщина й місто Тернопіль. За часів австрійського володіння (1772–1917 рр.) значення міста Тернополя зросло на тлі сусідніх повітових міст, бо австрійська влада створила там староство, відкрила гімназію. Місто Тернопіль тим самим стало осередком згуртування великої кількості представників інтелігенції [81, с. 31].

Факт перебування українських земель поза межами Російської імперії мав позитиви для національного відродження українського народу в ХІХ ст.: 1) ці землі майже зовсім не були охоплені козацьким визвольним рухом; 2) на них не поширювалася влада українських гетьманів; 3) Західне Поділля було землею, що майже 500 років належала до польської держави і не входила до складу литовського князівства, а отже була на 200 років довше під владою Польщі [36, с. 95].

Зауважимо, що Австрія як класична феодальна країна з бюрократичною і воєнною машинами одним із знарядь поневолення народу визначила освіту. Освітні реформи мали ліберально-показовий характер. Реорганізацію освіти було доручено відомому німецькому педагогу Й. Фельбігеру (1724–1788 рр.). Він розробив загальний план для так званих нормальних, головних і тривіальних шкіл [605, с. 100]. Стан освіти на Західному Поділлі був дуже низьким. Єдина вища каста тодішнього українського громадянства – українське духовенство – вдовольнялося низьким рівнем освіти [498, с. 494].

Предметом найпершої турботи австрійського уряду на Західному Поділлі стало наведення порядку і соціальної дисципліни. Імператриця Марія-Терезія та її син Йосиф II провадили «модну» тоді серед європейських монархів політику Просвітництва – «узалежнення» могутності держави від поширення освіти та можливих свобод її підданих. Головним напрямом їхньої політики на Західному Поділлі було ослаблення позицій польської шляхти [60, с. 41]. У 1774 р. імператриця Марія-Терезія видала розпорядження про прискорену організацію державних початкових шкіл. Вона дозволяла перекладати німецькі шкільні підручники українською та польською мовами. Мовою перших підручників для цих шкіл – «Читанки» (1786 р.), «Катахезису» (1788 р.), «Букваря» (1790 р.) – була

«словено-руська». У 1782 р. цар Йосиф II проголосив обов'язковість початкової освіти. За його наказом, в Австрії в 1782 р. було скасовано кріпацтво із залишенням тільки панщини. Визнання в 1786 р. української мови мовою «крайовою» мало стати значним поступом у розвитку української педагогіки й шкільництва [255, с. 79–80], а в 1789 р. уряд Австрії дав згоду на відкриття українських шкіл [605, с. 103].

Реформа народного шкільництва, яку в 1774 р. здійснив Й. Фельбігер, встановила три типи шкіл: нормальна шестикласна школа; головна – чотирикласна, мала бути в кожному окружному й великому місті; тривіальна – двокласна або трикласна школа, що мала знаходитися в невеликих містах і селах. Окрім того, населення мало право утримувати на власні кошти парафіяльні школи (так звані дяківни) [605, с. 102].

Кількість учителів із украй важким матеріальним і соціальним становищем була обмеженою. У 1774 р. всі окружні керівники одержали із Відня наказ дати інформацію про вчителів місцевих шкіл [605, с. 100]. У 1776 р. для управління народним шкільництвом на Західному Поділлі утворено у місті Львів Крайову шкільну раду. Саме тоді вперше постало питання української мови в доповіді радника австрійського уряду І. Коранди [498, с. 507].

У 1781 р. було видано розпорядження про створення в містах і приміських зонах Західного Поділля «головних і тривіальних шкіл» німецького типу з чотирма класами, а в селах – парафіяльних шкіл. Духівництво повинно було відкривати школи, утримувати вчителів, почасти самим навчати дітей [605, с. 102].

Основним законом, який визначав діяльність усіх шкіл імперії, стала «Політична шкільна конституція для німецьких шкіл на території коронованих земель» від 1782 р., що в дев'яти редакціях діяла аж до 1844 р. Згідно з цим законом школи поділялися за віросповіданням на католицькі та євангелістські. Щодо поділу шкіл за національним принципом, то вони були національними та колоністськими. Найвищим типом народної школи стала головна школа, яку приєднали до препарандистської школи як методичну, де здобували освіту також

майбутні вчителі. Щодо якісного стану освіти, то безперечно у кращому стані були державні школи, оскільки вони знаходились тільки в містах та великих населених пунктах, були краще організовані, мали кращі програми викладання та кращий добір кваліфікованих учительських кадрів [256, с. 74–75].

Як відзначав М. Ярмаченко, спеціальною комісією у 1786 р. було проведено «перевірку» педагогічних здібностей учителів гімназій, унаслідок якої з роботи звільнили всіх здібних і прогресивно налаштованих учителів, залишивши лише тих, хто добре володів німецькою мовою. Однак всі ці нововведення зумовлювалися швидше потребами виробництва, ніж турботою уряду про освіту й виховання народу [605, с. 103]. Середні латинські школи на Тернопільщині були в руках духовних чинів, латинського та грецького обряду, єзуїтів та василіан. Уже в 1789 р. в м. Збаражі виникла перша латинська гімназія, у м. Бучачі також латинська школа середнього типу, заснована отцями-василіанами [605, с. 102].

У 1790 р. під впливом польських очільників замість української, у навчальний процес шкіл була введена польська мова. З огляду на протести українського духовенства, сільським громадам дозволялося засновувати свої приватні школи з українською мовою викладання, але при цьому адміністрація наказувала духовенству, щоб не дуже заохочували селян зводити такі українські школи. Духовенство не оцінювало всього значення народного елемента, дотримувалося старої книжної мови, йшло за польським елементом, як більш культурним [63, с. 480].

У галузі освіти в 1790 р. було проголошено реформу публічного виховання. Приймаючи і розробляючи на паперах «реформи» початкової і середньої освіти, австрійський уряд нічого не зробив для здійснення їх, будучи наляканим революційними подіями у Франції, роблячи усе можливе, аби не допустити прогресу шкільної освіти: скорочується асигнування на освіту, в університетах закриваються окремі кафедри, зменшуються строки навчання [605, с. 103].

Стан освіти на Західному Поділлі був яскравою ілюстрацією реакційної суті політики австрійського уряду в галузі освіти. На початку 1791 р. проводилися вибори представників у виборчий орган для управління школами, заснований на

ідеї автономії, а насправді – бюрократичний. У 1792 р. його склад затвердила канцелярія (у такому складі працював до 1802 р.). Він був звичайним службовим апаратом Австрійської імперії, що не дбав про поліпшення освіти на Західному Поділлі [605, с. 104].

Виявлені та проаналізовані документи і матеріали засвідчують, що першу спробу законодавчого вирішення проблеми підготовки шкільних учителів у державі Габсбургів було зроблено в 1805 р. Так, розділ VIII австрійської «Політичної шкільної устави» передбачав, що на базі головних шкіл кожного з її адміністративних країв мають щорічно відбуватися педагогічні курси (препаранди), метою яких визначалася підготовка вчителів із представників чоловічої статі. Кандидати на вчительські посади в реальних школах могли пройти спеціальні шестимісячні, а майбутні вчителі тривіальних шкіл – тримісячні педагогічні курси. Жіночі препаранди з однорічним терміном навчання було відкрито на основі цісарського розпорядження в 1815 р. [515, с. 19–20].

У 1802 р. в царській Росії (до якої входило Східне Поділля) було створено Міністерство народної освіти, ініціатором заснування якого став радник імператора Олександра І. Каразін (1773–1842 рр.). На посаду міністра народної освіти було призначено українського аристократа козацького стану П. Завадовського (1738–1812 рр.). Згідно з «Правилами» при МНО утворено Головне управління шкіл, яке встановило такі типи шкіл: гімназії, повітові школи, парафіяльні [498, с. 233]. Згідно з указом Олександра І у січні 1803 р. «Про влаштування училищ», яким затверджувалися «Попередні правила народної освіти», ще запроваджено посаду «Попечитель університету та його округу» [273, с. 21–23]. У 1802 р. освітні заклади Київської, Волинської та Подільської губерній було підпорядковано Віленському навчальному округу, попечителем якого було призначено князя А. Чарторийського (1770–1861 рр.). У Віленському окрузі навчальні заклади хоч і діяли відповідно до російського законодавства, але з певними особливостями, що враховували факт територіальної належності під

владу Польщі. Зокрема, викладання здійснювалося польською мовою (до 1830 р.), а російська мова була окремим предметом навчання [533, с. 25].

Царським указом візитатором училищ шкільного округу на Східному Поділлі призначено Т. Чацького (1765–1813 рр.). Маючи підтримку російських високопосадовців, він узявся за подальшу розбудову польської освіти. Ще до затвердження «Правила народної освіти» А. Чарторийський, керуючись планами Едукаційної комісії, домогся дозволу міністра освіти Росії відкривати в навчальному окрузі середні та початкові школи. Також Т. Чацький через дворянські зібрання, або за їхньої підтримки, домагався згоди уряду на відкриття в Подільській губернії, гімназій та училищ. В усіх урядових навчальних закладах працював педагогічний персонал, якому було поставлено завдання ополячування населення краю. Велику роль відіграли пансіони на чолі з польками-патріотками. Унаслідок цього польська мова стала панівною на Східному Поділлі [415, с. 16–19].

14 липня 1804 р. уряд затвердив розпорядження про облаштування у Віленському навчальному окрузі училищ, яке надало планам А. Чарторийського державної підтримки. Якщо МНО відстоювало, як і всі інші міністерства, класові інтереси кріпосників-поміщиків, то попечитель навчального округу, до складу якого увійшла Подільська губернія, і візитатор освіти передусім піклувалися про навчальні заклади для поляків і католиків [415, с. 228].

30 липня 1804 р. Т. Чацький оприлюднив «Статут парафіяльних училищ Волинської, Київської та Подільської губерній», за яким запроваджувалася система нагляду за діяльністю освітніх закладів [215, с. 174]. Загалом за сприяння Т. Чацького в регіоні було засновано 126 шкіл. Зазвичай вони відкривалися й утримувалися на кошти римо-католицької церкви й місцевої шляхти [415, с. 230].

До початку XIX ст. освіта на Східному Поділлі за сприяння царизму розвивалася в руслі політики й освітньої справи Польщі [512, с. 34]. Про це зауважив перший попечитель Київського навчального округу Є. Ф. фон Брадке (1796–1862 рр.) після огляду навчальних закладів, вказавши, що панівні напрями в них відзначалися достатньо схоластичним характером. Під час управління

округом (до якого входила Подільська губернія) у 1832–1839 рр. він проявив себе як вірний виконавець директив царського уряду [41, с. 53].

Загалом на Східному Поділлі в першій половині XIX ст. почала формуватися нова мережа навчальних закладів. До неї входили навчальні заклади чотирьох типів: парафіяльні училища, які призначалися для дітей найвищих станів; повітові училища для дітей дворян, купців, державних службовців, заможних ремісників; класичні повітові гімназії і неповні прогімназії – найпоширеніший тип середньої школи; ліцеї, університети – вищі навчальні заклади. Найбільше відкривалось платних приватних пансіонів для дітей дворян. На Східному Поділлі існували всі названі типи навчальних закладів, окрім вищих [8, с. 10].

Навчальні заклади Віленського навчального округу (Волинської, Київської, Подільської губернії) діяли за статутом, близьким до виданого в 1804 р., але з деякими особливостями. Гімназії склалися з шести класів, з яких два нижчих прирівнювалися до повітових училищ. До початку XIX ст. в Подільській губернії існувало кілька парафіяльних шкіл у Брацлавському, Вінницькому, Літинському й Могилів-Подільському повітах. Статус гімназії мали школи тільки у Вінниці, Барі та Немирові. У м. Барі діяла школа уніатів-базиліан, з 1803 р. це було повітове училище [605, с. 128]. У м. Вінниці стару єзуїтську школу згодом перетворено на вищу гімназію, у містах Кам'янці, Меджибожі, Немирові засновано повітові школи. У м. Бар відкрили також середню школу василіани [605, с. 33]. Новий статут для парафіяльних шкіл було затверджено 2 серпня 1811 р. У 1820 р. директор подільських училищ ксьондз М. Мацейовський ревізував усі школи в повітах Подільської губернії, і виявилось, що в багатьох містах бракувало викладачів [415, с. 231].

Ситуація в школах Західного Поділля поліпшується, починаючи з 1805 р., після того, як суперінтендантам та священникам зі Львова Йосифу Пауліні, Самуелю Бредецькому та Самуелю Фуксу вдається запросити з Німеччини сумлінних пасторів і досвідчених учителів. Для підготовки вчителів тривіальних шкіл були передбачені тримісячні навчальні курси відповідно до ст. 119

«Політичної шкільної конституції». Із часом ці курси перетворилися на дев'ятимісячні, або дворічні препарандистські школи. 13 лютого 1833 р. декретом придворної Навчальної комісії визначено, що жодному тривіальному вчителю не буде надано підтверджувального декрету вчителя з боку крайової установи до того часу, поки він не відвідає щонайменше тримісячний підготовчий курс і пропрацює на посаді вчителя три роки відповідно до свого статусу [256, с. 76]. На основі шкільного декрету від 17 серпня 1805 р. держава залишала за собою загальний нагляд над народними школами, а ближній нагляд поклала на Латинську консисторію, яка активно перешкоджала розвитку українських шкіл [498, с. 509].

Реформи австрійського уряду на користь українського населення, зокрема його освіти на теренах м. Тернополя та Тернопільщини (території Західного Поділля) перервала на кілька років окупація тернопільської округи Росією, що тривала до 1815 р. Короткострокове російське панування в м. Тернополі та в окрузі позначилося занепадом церковних початкових шкіл, відкритих тут за часів панування Австрії. Державних шкіл на Західному Поділлі не було [592, с. 44].

Національна свідомість у шкільній справі дещо покращилася, коли львівським митрополитом у 1817 р. був призначений М. Левицький (1774–1858 рр.). Саме тоді, за згодою російського царя, у 1818 р. ухвалено, що в народних школах українські діти навчалися релігії українською мовою та щоб вся наука викладалась українською в школах, де є українські діти. Про внутрішнє життя народної школи можна знайти деякі відомості в методичних рекомендаціях та підручниках для вчителів. Так, кожна парафіяльна школа мала документ «Правила шкільні» (1817 р.). Наприкінці цих правил мова йде про те, яка кара передбачена для тих, хто порушує правила. Із рукописного підручника методики І. Лаврівського (1837 р.) дізнаємося, що вже тоді існувала так звана «комплексна медота». Аналіз методики М. Торбацького за 1827 р. дозволяє стверджувати, що в більшості шкіл діяли тілесні покарання [498, с. 516].

Пожвавлення в освітній сфері Східного Поділля розпочалося лише в 20–30-х рр. XIX ст. У 1824 р. міністр освіти О. Шишков оприлюднив одну з перших

освітніх інструкцій, у якій окреслено російське спрямування розвитку освіти. Упродовж 1826–1835 рр. діяв Комітет створення наукових закладів, результатом діяльності якого стала розробка трьох нормативних документів, які визначали освітню ситуацію в державі: «Статути гімназій, повітових і парафіяльних шкіл» від 8 грудня 1828 р. (набув чинності в 1835 р.); «Положення про освітні округи і статут загальноросійських царських університетів» [435, с. 54–56]. За статутом 1824 р., Міністерства державних маєтностей, церковнопарафіяльні і єпархіальні школи, зберігалися й оголошувалися загальнодоступними. Вони об'єднувалися однією назвою – початкові народні училища – і повинні були працювати за єдиною програмою. Жінки отримували дозвіл на вчителювання в цих закладах [44, с. 11–13].

14 грудня 1832 р. царським урядом створено Київський навчальний округ, якому було підпорядковане Східне Поділля. Упродовж 1833 р. МНО видало чотири розпорядження щодо управління навчальними округами (два з них безпосередньо стосувалися КНО). За той же період з'явилися два «височайші повеління», пов'язані з КНО, які імператор затверджував на підставі подань керівника МНО до Комітету міністрів. У розпорядженнях порушено такі питання: 1) як звертати увагу на «...моральний напрям викладання, спостерігаючи, щоб на уроках не було нічого, послаблюючого вчення православної віри; 2) щоб у поведінці і вчинках викладачів не було нічого спокусливого; 3) на системність, послідовність і зміст навчальних предметів; 4) здібності викладачів; 5) рівень викладання російської мови й словесності; 6) рівень патріотичного виховання, поклоніння престолу» [204, с. 16]. 25 червня 1835 р. було прийнято «Положення про навчальні округи», яке суттєво змінило порядок, установлений «Попередніми правилами народної освіти», затвердженими у 1803 році. У положенні 1835 р. реалізовано перш за все завдання щодо передачі від університетів (попечитель університету був одночасно попечителем округу) до попечителів повноцінних обов'язків та прав на управління навчальними закладами округу. Як зазначав В. Мілько, «однією з особливостей системи управління навчальними округами в українських губерніях було недотримання окремих статей положення 1835 р.»

[273, с. 21–23]. Зазначимо, що найбільш показовим у цьому аспекті є приклад поєднання посад генерал-губернатора та попечителя у КНО.

Політичний режим Австрії був м'якший, ніж у царській Росії. Вся освіта й культура в першій половині XIX ст. контролювалася уніатським кліром. Незабаром, після вибуху революції у м. Відні, на Західному Поділлі в 1848 р. була скасована панщина – на п'ять місяців раніше, ніж по всій Австрійській імперії. Приводом для такої поспішності стало бажання австрійського намісника графа Франца Стадіона перехопити ініціативу й випередити польську шляхту, яка через страх перед повторенням різанини 1846 р., була готова дарувати селянам волю [60, с. 51]. Ці події підштовхнули Україну до політичної самоорганізації. Протестуючи проти спроб поляків представляти інтереси всього населення Західного Поділля, українські кола заснували Головну руську раду як представницький орган. Таким чином, революційна ситуація 1848 р. допомогла українцям вперше від XVIII ст. постати окремою нацією. Економічний стан українців до кінця XIX ст. постійно погіршувався. Після призначення намісником цісаря в Галичині (куди належало й Західне Поділля) графа А. Голуховського (1812–1875 рр.) у 1849 р. українці зазнали від влади значних політичних утисків [83, с. 451].

1848 рік ознаменований поступом культурного життя Західного Поділля. Відбувся з'їзд інтелігенції («Собор руських учених»), обговорено літературні й наукові справи, зокрема питання народної мови в школі [551, с. 343]. Також на шкільній секції промовці окреслили жалюгідний стан шкіл на Західному Поділлі, убогість змісту освіти, вказали на відсутність учителів і підручників українською мовою. М. Ярмаченко зазначав, що «було обійдено мовчанкою такі болючі питання, як необхідність ґрунтовного перегляду змісту освіти, усунення нестерпних шкільних порядків, ліквідація безправності шкільного вчителя, поліпшення його наукової і методичної підготовки» [605, с. 167].

У 1848 р. на Західному Поділлі відновили свою роботу вчительські конференції. У 1849 р. було затверджено «Організаційний нарис гімназій і реальних шкіл в Австрії», у якому зазначалося, що не слід відмовлятися від

тілесних покарань у нижчих гімназіях, якщо не дозволяють умови. Зазначимо, що позитивним було й те, що більше уваги приділялося вивченню предметів природничо-математичного циклу, санкціонувалося викладання рідною мовою, а запровадження Крайових шкільних рад послаблювало позиції церкви в навчальних закладах [605, с. 169].

У 1860 р. Австрія прийняла нову Конституцію, згідно з якою Галичина (до складу якої входило Західне Поділля) одержала певну автономію. У 1867 р. політичний процес завершується угодою з угорцями та поляками й перетворенням Австрійської імперії на конституційну Австро-Угорську монархію з фактично польською автономією Галичини [443, с. 443].

Згідно із законом від 22 червня 1867 р. в народних школах мову викладання визначав той, хто утримував школу, друга крайова мова в такій школі ставала предметом навчання. Іншим законом від 26 червня 1867 р. керівництво шкільництвом в Західному Поділлі передано Крайовій шкільній раді. Сформована насамперед із поляків КШР почала плановий похід на знищення української народної школи та на утримання розвитку середньої школи [498, с. 529]. Наступний закон від 21 грудня 1867 р. урочисто проголошував, що всі народи держави мають законне право збереження й плекання своєї народності. Закон 25 травня 1868 р. встановив відлучення школи від церкви. У законі від 14 травня 1869 р. проголошено рівне право всіх на елементарну освіту. Але з названими документами зовсім не узгоджувалися крайові закони [498, с. 530].

Щодо підготовки вчительських кадрів на Західному Поділлі, то до 70-х років XIX ст. вчителів готували так звані препаранди, які починаючи з 1849 р. мали викладати дворічний курс [498, с. 548]. Як зазначав С. Сірополко, «грунтовна зміна в справі підготовки учительства для народних училищ почалася з виданням закону 1869 р., а саме згідно з тим законом замість препаранд мали повстати чотирилітні вчительські семінарії. Але для перехідної доби 1871–1874 рр. – курс був скорочений до трьох років» [498, с. 540]. Перед учительськими семінаріями було поставлено завдання: виховати майбутнього вчителя в дусі релігійності, покори, відданості Габсбургам, прищепити ненависть

до передових, революційних ідей. Учителі постійно перебували під поліцейським наглядом, їм заборонялося брати участь у роботі культосвітніх товариств, читати прогресивну пресу [605, с. 171–172].

Засновником усіх культурно-освітніх установ на Західному Поділлі упродовж 1870–1880 рр. став О. Барвінський (1847–1926 рр.). Із його прибуттям на посаду старшого вчителя нововідкритої учительської семінарії у 1871 р., (до речі першої на Поділлі), почалася нова ера в освітянському житті м. Тернополя [329, с. 16]. Окрім старої академічної гімназії у м. Львові, усі державні гімназії в Галичині організовувалися завдяки О. Барвінському, включно з останньою державною гімназією ім. Франца Йосифа I в м. Тернополі, відкритою у 1899 р. та закритою поляками в часи пацифікації в Галичині 1931 року [592, с. 53].

На переконання М. Поліщук, розвиток освіти на Східному Поділлі в другій половині ХІХ ст. відбувався в умовах скасування кріпосного права, прискореного розвитку капіталізму в промисловості й сільському господарстві, піднесенні революційно-демократичного руху. Період зародження й оформлення передової педагогічної думки в країні припав на 60-ті роки ХІХ ст., коли школа постала як проблема народно-демократична, з одного боку, і як соціально-педагогічна і методична – з іншого [434, с. 69]. Д. Дорошенко свого часу писав: «Коли розпочався в Україні у 60-х рр. ХІХ ст. великий народолюбний рух під впливом творів Т. Шевченка, М. Вовчка, П. Куліша та інших українських письменників, то цей рух знайшов багато прихильників серед семінаристів-подолян. І тоді, і пізніше з подільської духовної семінарії та з інших духовних шкіл на Поділлі вийшло немало громадських українських діячів, письменників, учителів» [81, с. 37]. Серед них уже в 90-х рр. ХІХ ст. розпочав свою діяльність О. Лотоцький (Білоусенко, 1870–1939 рр.) – письменник, автор шкільних підручників і видатний діяч часів Центральної Ради [81, с. 37].

На Східному Поділлі у 1858–1861 рр. відомий хірург М. Пирогов (1810–1881 рр.) обіймав посаду попечителя КНО й підтримував прогресивні починання в педагогічній справі [443, с. 448]. Щоб належно оцінити діяльність М. Пирогова як попечителя КНО, необхідно знати стан, у якому знаходилися училища до його

призначення. У 1838–1852 рр. обов'язки попечителя виконував генерал-губернатор Д. Бібіков (1792–1870 рр.). Він не цікавився ні наукою, ні справою виховання й освіти, він вимагав від керівників навчальних закладів одного – «...щоб вони польських дітей зробили руськими, відданими Царю і Вітчизні» [580, с. 22]. Після нього для виконання управлінських обов'язків було призначено князя І. Васильчикова (1805–1862 рр.). Він теж був байдужим до навчальних проблем і стану справ в освіті, тому в управлінні округом залишалися дореформені порядки. Згодом управління було відділено від губернаторства і виконувачем обов'язків попечителя призначено градоначальника м. Кяхти М. Ребіндера (1813–1865 рр.) [583, с. 14]. Для з'ясування стану народної освіти М. Пирогов відвідував навчальні заклади, брав участь у засіданнях педагогічних рад. Із метою поліпшення рівня навчання він рекомендував учителям обмінюватися досвідом роботи, вивчати кращий із них. Значну увагу приділяв підготовці вчительських кадрів [54, с. 172; 125, с. 233].

20 березня 1860 р. були внесені деякі зміни до системи управління навчальними округами відповідно до «Положення про Ради при Попечителях навчальних округів». Усі зміни сприяли перерозподілу частини господарських і навчально-методичних функцій попечителів на користь рад при них із метою підвищення рівня координації між регіональними й місцевими педагогічними кадрами в питаннях організації навчально-виховного процесу, колегіального контролю фінансових витрат. Вони стали першими проявами поступової зміни урядового курсу в напрямку демократизації державної системи управління освітою (апогей – реформа 1864 р.) [273, с. 23].

Про посилену увагу імперських чиновників до проблем освіти засвідчує й той факт, що відразу після ліквідації кріпацтва редакційні комісії із селянських справ подали до головного комітету проекти законів про сільські школи. 28 липня 1861 р. створено особливий Комітет для складання попереднього плану організації народних шкіл. 18 січня 1862 р. «за особливими обставинами, які склалися в південно-західних регіонах України», МНО Російської імперії спільно з Міністерством внутрішніх справ, не чекаючи кінцевого варіанта положення про

народні училища, зайнялися організацією народних училищ у Подільській та Волинській губерніях [252, с. 73].

Д. Дорошенко зауважував: «Поляки не тратили надії на відновлення старої Речі Посполитої, польська шляхта подала Олександрові II прохання про те, щоб долучити Східне Поділля до польських губерній. Прохання було складене наприкінці 1862 р., а вже на другий рік відбулося нове повстання поляків проти Росії» [81, с. 36]. Політична ситуація на Східному Поділлі значно загострилася після польського збройного повстання 1863–1864 рр. царський уряд провадив цілеспрямовану політику, передусім спрямовану на знищення польського елемента в регіоні, послаблення його економічної могутності та громадського впливу [281, с. 14].

Часом реформ початкової та середньої освіти Російської імперії у сфері підготовки педагогічних кадрів став 1864 рік. У січні цього року було затверджено «Положення про губернські та повітові земські установи». На земські установи в губерніях і повітах було покладено обов'язок брати участь у справах народної освіти, здебільшого по господарській частині. У липні того ж року затверджено «Положення про початкові народні училища», яким передбачалося збереження сільських і повітових шкіл МНО, а також єпархіальних шкіл та училищ інших державних відомств та запровадження єдиних шкільних програм. Це положення об'єднувало всі народні училища різних відомств – МНО, Міністерства державного майна, Міністерства внутрішніх справ, духовного відомства, а також недільні школи. Згідно з цим початкові народні училища були призначені на здобуття корисних початкових знань [437, с. 613–618]. Дія положення не поширювалася на Подільську губернію, яка як Волинська, Київська і шість інших західних губерній, підпорядковувалася особливим тимчасовим правилам [58, с. 474].

Особистим розпорядженням Олександра II на шкільну адміністрацію Правобережної України було поширено положення про 50-відсоткову надбавку до зарплати «особам російського походження», звідси – Правобережні губернії України почали вважати категорією небезпечних у політичному плані районів

[295, с. 10]. Саму назву «Україна» царська цензура замінювала в друкованих виданнях на принизливе «Малоросія». Таку ж політику насильницької русифікації царизм проводив і щодо інших націй, які проживали на території України й Східному Поділлі. Наприклад, у 1869 р. було заборонено навчати польською мовою представників польської спільноти, що ж до навчання, то воно мало здійснюватися виключно російською мовою [483, с. 9–10]. Незважаючи на жорсткі переслідування, на Східному Поділлі все ж виникали українські школи. Так, наприклад, у 1864–1865 н. р. в с. Осламів Ушицького повіту Подільської губернії місцевий поміщик відкрив у власному будинку школу, де за букварем українського письменника П. Куліша навчалося 10 хлопчиків. Діти вивчали біографію Т. Шевченка і його поетичні твори, ознайолювалися з українською народною творчістю [434, с. 69–74].

Польська інтелігенція в умовах проведення політики русифікації засновувала народні школи, де можна було здобути початкову освіту. Ці незареєстровані нелегальні заклади утримувалися на кошти поміщиків. Так, у 1865 р. відкрито таємну польську школу у с. Куява Кам'янецького повіту; у 1888 р в с. Уладівка на Вінниччині відкрито школу при виноробному заводі; у м. Проскурів працювали три польські таємні школи. Існування польських шкіл на Поділлі, офіційно заборонених царським апаратом, доводило прагнення поляків зберегти свою національну ідентичність [281, с. 17].

Політичну роль у розвитку педагогічної освіти відіграли жіночі заклади, діяльність яких розпочалася з березня 1858 р., коли з'явився наказ Ради навчальних закладів відомства імператриці Марії про заснування Маріїнських жіночих училищ. У липні 1859 р. відбувся поділ училищ на приватні й державні. У травні 1870 р. було затверджено «Положення про жіночі гімназії і прогімназії МНО». Міністерські жіночі гімназії були семикласними з восьмим педагогічним класом, у якому викладалися педагогіка й методика. Після закінчення Маріїнської та міністерської жіночих гімназій учениці отримували атестат на звання вчительки початкової школи [247, с. 29].

26 травня 1869 р. було затверджено «Положення про початкові народні училища в Київській, Подільській і Волинській губерніях». Згідно з положенням призначено шість інспекторів народних училищ, кількість яких була збільшена в 1873 р. Нагляду інспекції також підлягали всі приватні заклади, єврейські училища першого й другого розрядів, а також інші училища для початкової освіти. Таке керівництво училищами здійснювалося лише в Київській, Подільській і Волинській губерніях [58, с. 500–501]. На основі положення було затверджено «Інструкцію Ради інспекцій народних училищ губерній: Київської, Подільської, Волинської», в якій визначалися обов'язки інспекторів у нагляді за народною школою. Інспектор мав здійснювати перегляд щорічних звітів на утримання педагогічного штату, навчального розкладу, правил навчального та дисциплінарного порядку, заходів щодо покращення навчально-виховного процесу, контроль за діяльністю вчителів тощо [186, с. 17–19].

У результаті застосування урядовими структурами репресивних заходів значна частина українського вчительства була позбавлена права на викладацьку діяльність. Навчальні заклади стали знаряддям денационалізації населення Східного Поділля. В «Інструкції учителям народних училищ», яку було затверджено попечителем КНО О. Ширінським-Шахматовим, мова йшла про те, що завдання педагогів полягає насамперед у тому, щоб «переконувати дітей, що вони росіяни, а тому вдома і на вулиці мають спілкуватися російською мовою». А завданням навчальних закладів було «виховання учнів в любові та повазі до православної віри, російської народності і до царя-визволителя» [511, с. 167]. Таким чином, репресивна політика самодержавства тільки посилювала опір подільського вчительства, яке не планувало відмовлятися від своїх поглядів щодо розбудови національної школи.

17 березня 1870 р. було затверджено «Положення про Молодечненську вчительську семінарію», яким керувалися всі інші вчительські семінарії. Положення передбачало надання можливості здобуття педагогічної освіти молодим людям усіх станів православного віросповідання, які бажали бути вчителями у початкових училищах. Студенти, які успішно закінчили курс

семінарії, отримували свідоцтво та звання вчителя початкового училища [58, с. 448]. Першу вчительську семінарію на Східному Поділлі було відкрито лише в 1907 р. в с. Потоки Вінницького повіту. Друга подільська вчительська семінарія розпочала свою діяльність у 1913 р. в м. Кам'янці-Подільському і третя – через рік у м. Ольгополі [494, с. 283].

31 травня 1872 р. було затверджено «Положення про учительські інститути» Російської імперії, згідно з яким учительські інститути створювалися з метою підготовки вчителів для міських училищ [439, с. 732–736]. На Поділлі перший та єдиний учительський інститут розпочав свою діяльність у м. Вінниці в 1912 році [39, с. 89].

В. Гурський, досліджуючи проблеми освітянської історії України, зауважив, що у 80-х рр. XIX ст. влада вороже реагувала на активізацію педагогічного руху за національну школу. Попечителям навчальних округів МНО надсилалися таємні циркуляри, у яких вимагалось подавати інформацію про неблагонадійних учителів, схильних до українофільства. Звичайним явищем на той час у школах стали несподівані перевірки та звільнення педагогів із роботи. На учительські посади приймалися особи, які отримували дозвіл інспектора народних училищ. Впродовж року вони повинні були пройти випробувальний термін. Причому перевірявся не стільки педагогічно-професійний рівень підготовки вчителів, скільки їхня політична благонадійність. Такий підхід до добору кадрів досить болюче відобразився на професійному рівні учительських колективів, значно звузивши поле його культурно-просвітницької та політичної діяльності. Водночас урядом було видано низку постанов, які підривали основи української національної освіти, а саме: в 1881 р. Олександр II видав указ про дозвіл друкувати окремі словники українською мовою, але російським правописом; у 1888 р. вийшов указ про заборону вживання української мови у всіх державних установах, у тому числі й в освітніх закладах; у 1895 р. Головним управлінням у справах друку було заборонено видавати й розповсюджувати книги для дітей українською мовою тощо [68, с. 179].

Вивчення та аналіз літературних джерел й архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що у становленні педагогічної освіти важливу роль відігравали духовні навчальні заклади освіти [137, с. 68]. Варто згадати першу духовну семінарію на Поділлі, засновану ще в 1797 р. у м. Шаргороді [530, с. 732]. Жіночі та чоловічі духовні училища відомства православного віросповідання створювалися упродовж усього XIX ст. Таким чином, поряд зі школами, підпорядкованими МНО, поширення набули церковнопарафіяльні школи, якими керувало духовенство. У 1884 р. були затверджені особливі «Правила про церковнопарафіяльні училища» [87, с. 63]. В 1902 р. було затверджено «Положення про церковні школи відомства православного віросповідання». Відповідно до якого до церковних шкіл належали вчительські (другокласні й церковно-вчительські) школи, які готували вчителів для початкових шкіл [438, с. 207]. Другокласні школи мали на меті підготовку учителів і вчительок для шкіл грамоти. Учителів для церковнопарафіяльних шкіл готувала єдина на Поділлі Вінницька церковно-вчительська школа, яка утримувалася на кошти Святійшого Синоду [412, с. 451].

На Західному Поділлі в 1895 р. у м. Тернополі утворилась філія Руського педагогічного товариства. Вона розвивалася дуже успішно. Філія влаштовувала конференції для членів, на яких проводилися дискусії з проблем, пов'язаних зі шкільництвом та купівлею книжок для власних бібліотек тощо. При тернопільській філії також діяв жіночий гурток, у якому навчали рукоділля та дбали про збирання коштів для філії. Членами гуртка було зібрано 750 крон для заснування жіночого інституту, але його відкриття не відбулося через недостатню кількість коштів [592, с. 198].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на Західному Поділлі виникає новий тип шкіл, який називається утравквістичним, тобто різномовним. Зовні утравквізм забезпечував рівноправність націй у галузі освіти, а по суті був формою витонченого шовінізму. Таке навчання розглядалося як проміжна ланка на шляху до ліквідації національних шкіл, яка насильно запроваджувалася на території з однорідним українським населенням [605, с. 152]. Для охорони своїх професійних

інтересів українське вчительство у 1896 р. утворило разом з польським вчительством Товариство народних вчителів у Галичині [498, с. 543]. У 1889 р. розпочалося видання для Галичини українського педагогічного журналу «Учитель» [605, с. 173].

Таким чином, можна зазначити, що розвиток педагогічної освіти на території Поділля впродовж кінця XVIII ст. – початку XX ст. відбувався в умовах глобальних соціально-політичних і національних протиріч, вирішення яких цілком залежало від реформаційних процесів, здійснюваних Австрійською та Російською імперіями в означений період. Найстарішим із впливів на всій території Поділля був польський. До останньої чверті XVIII ст. більша частина українських етнічних земель перебувала в складі польсько-литовської Речі Посполитої. Навіть після втрати політичної незалежності польська шляхта зберігала свої політичні й культурні впливи на Східному Поділлі протягом усієї першої половини XIX ст., тоді як на Західному Поділлі вона зміцнила свої позиції [111, с. 33].

Розглядаючи процес становлення педагогічної освіти на території Східного Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст., варто зауважити, що розвивалася вона в руслі соціально-політичних та економічних перетворень в усій Російській імперії. Разом із тим, реалізація урядових постанов, імператорських указів та інших нормативно-правових документів в сфері освіти мала свої особливості для окремих регіонів, у тому числі й для Подільського краю, адже вони враховували економічну спеціалізацію регіону в межах урядового курсу на регіоналізацію та спеціалізацію провінцій Російської імперії. Цей блок політичних передумов розвитку освіти перебував у нерозривному зв'язку із загальноімперською освітньою системою [133, с. 306].

Важливими політичними передумовами для розвитку освіти були й місцеві особливості Подільського краю. На розвиток освіти в Подільській губернії значно вплинули прояви політичної стратегії імперського уряду, спрямованої на асиміляцію українців. Про це засвідчує низький рівень освіченості серед молоді, якій нав'язувалася російська мова. Запровадженням чужої мови в освітній процес

навчальних закладів на Поділлі російський уряд прагнув довести, що тут край «русский» і народ розмовляє «русскою» мовою [81, с. 36].

Як свідчать джерела, чинна на той час система підготовки вчителів для початкових шкіл, народних училищ та інших навчальних закладів в Подільській губернії не відповідала вимогам часу й тим загальним потребам, які вимагало життя, тим змінам, що відбувалися в країні.

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. розвиток освітньої сфери Подільської губернії відзначався певними особливостями. Шкільництво майже повністю було під польським впливом. Мережа уніатських парафіяльних шкіл була нещадно зруйнована, натомість кількість польських навчальних закладів зростала аж до початку 30-х рр. XIX ст. Водночас російський уряд проводив курс на уніфікацію та русифікацію їх з основною частиною Російської імперії. При всіх перетвореннях у першій половині XIX ст. зберігався становий характер освітньої системи, з посиленням її конфесійного, станового та етнонаціонального урізноманітнення.

Це дає підстави стверджувати, що освіта на Східному Поділлі перетворилася на один із засобів політичного впливу царизму на підтримку його курсу щодо русифікації краю, а також була однією із форм національного гноблення поліетнічного населення Поділля. В умовах російської шовіністичної експансії зберегти мешканцям Східного Поділля свою мову та національну самобутність було практично неможливо. Все залежало від змін в офіційній політиці Російської імперії. В умовах ліберальних послаблень україномовне населення губернії знаходило внутрішні резерви для національного відродження. Скасування кріпосного права в Російській імперії також посприяло подальшому поштовху до розвитку педагогічної освіти Поділля. Додатковою передумовою для такого розвитку, безпосередньо пов'язаною із політичною сферою, стали події польського повстання в 1860 р. Як реакція на ті події, на Поділлі зокрема, почався наступ на народне шкільництво й систему української школи, щоб унеможливити повторення польського сценарію [272, с. 14–17]. Результатом реакційної політики імперії на Поділлі було відкриття незначної кількості навчальних закладів.

Безпосереднім результатом державної політики у сфері освіти в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. було значне розширення мережі навчальних закладів як початкової освіти, так і середньої, у тому числі в Подільській губернії. Насамперед, лише у м. Вінниця існували такі навчальні заклади: чоловіча гімназія, три жіночі гімназії, учительський інститут, учительська семінарія, церковно-вчительська школа.

Названі типи закладів цілком відповідали потребам ринку праці, соціально-політичним та економічним особливостям регіону в умовах становлення капіталістичного господарства. Розвиток капіталістичних відносин у Російській імперії в середині XIX ст. дав поштовх до корінних перетворень у всіх сферах життя суспільства, в тому числі й у національній культурі, науці, освіті. Тому в другій половині XIX – на початку XX ст. царським урядом було видано низку заборонних наказів, направлених на знищення української мови, культури, науки та освіти.

Проте українське вчительство не збиралося відмовлятися від своїх поглядів на розбудову національної школи. Репресивна політика царського уряду тільки посилювала напруження, натомість педагогічна громадськість активізувала свою діяльність. На нарадах, зборах, конференціях учителі заслуховували доповіді, приймали резолюції, звернення. Влада вороже ставилася до активізації педагогічного руху за національну школу. Попечителям навчальних округів МНО надсилало таємні циркуляри, де вимагалось подавати інформацію про неблагонадійних учителів, схильних до українофільства. Звичайним явищем на той час у школах були несподівані перевірки, і за наявності відповідних доказів учителів звільняли з роботи.

Виявлені та проаналізовані документи й матеріали засвідчують, що стан освіти на Західному Поділлі був яскравою ілюстрацією реакційної суті політики австрійського уряду в галузі освіти [142, с. 71]. На відміну від Східного Поділля, першу спробу законодавчого вирішення проблеми підготовки шкільних учителів у Західному Поділлі зроблено ще на початку XIX ст. Простеживши динаміку процесу становлення та історичного розвитку системи загальної та педагогічної

освіти Західного Поділля, треба наголосити на тому, що загальнодержавна система підготовки учителів, яка склалася протягом кінця XVIII – середини XIX ст., формувалася відповідно до особливостей системи загальної освіти Австрії, яка з одного боку полягала в постійній боротьбі проти впливів германізації та полонізації, з іншого – русифікації [103, с.173].

Таким чином, історичний аналіз уможливив визначення передумов становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII ст. – на початку XX ст.: 1) політична ситуація, що склалася в Подільському краї у середині XVIII ст., землі якого, зокрема Західне Поділля, почали піддаватися польській експансії. Завойовники вбачали в українській школі найлютішого противника колонізаторської політики. У 1793 р. Східне Поділля було включено до складу Російської імперії як «Брацлавська губернія». Цього ж року на території Подільської і Брацлавської губерній було засновано єдину православну єпархію. Убачаючи у Східному Поділлі свою провінцію, російський царизм неодноразово намагався русифікувати населення губернії й знищити українську мову, культуру та освіту; 2) глобальні соціально-політичні й національні протиріччя, вирішення яких залежало від реформаційних процесів, здійснюваних Австрійською та Російською імперіями в досліджуваний період. Після втрати державної незалежності польська шляхта зберігала свої політичні й культурні впливи на Східному Поділлі впродовж першої половини XIX ст., тоді як на Західному Поділлі вона зміцнила свої позиції; 3) соціокультурні особливості Подільського краю. Неоднорідність економічного розвитку Західного й Східного Поділля, зокрема взаємозв'язок економічної сфери та розвитку шкільництва і підготовки педагогічних кадрів. Безпосереднім результатом державної політики у сфері освіти в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. стало значне розширення мережі навчальних закладів, бо стрімкий розвиток економіки й сільського господарства потребував освічених працівників, а це, своєю чергою, сприяло реформуванню та вдосконаленню системи підготовки педагогічних кадрів; 4) прояви політичної стратегії імперських урядів, спрямовані на асиміляцію етнічних українців. Про це свідчив низький рівень освіченості серед молоді, якій

нав'язувалася російська, німецька та польська мови; 5) рівень розвитку педагогічної науки та освітньої практики. Існуюча система підготовки вчителів не відповідала вимогам часу та потребувала рішучих змін.

Отже, вивчення передумов становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. дозволило стверджувати, що цей процес характеризувався такими *тенденціями*: 1) адаптація педагогічної освіти до політичних змін режимів, урядів і лідерів; домінування в стратегіях освіти політико-ідеологічного складника; 2) спрямованість освітнього процесу на оптимальне поєднання педагогічних традицій вітчизняної школи та упровадження педагогічних новацій тощо.

Висновки до розділу

У розділі проаналізовано теоретико-методологічні засади дослідження, охарактеризовано генезу педагогічної освіти Поділля, визначено передумови її становлення. Проаналізовано стан розробки досліджуваної проблеми в історико-педагогічному дискурсі й на основі авторських критеріїв обґрунтовано періодизацію історіографії генези педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. Виокремлено чотири взаємопов'язані етапи, а саме: перший – кінець XVIII – перша половина XIX ст.; другий – друга половина XIX – початок XX ст.; третій – 20–80-ті рр. XX ст.; четвертий – 90-ті рр. XX ст. – до сьогодні.

Відповідно до походження й інформаційного наповнення джерельну базу дослідження диференційовано за такими групами: нормативно-правові акти; статистичні джерела та довідкові видання; архівні джерела; мемуари; монографії, навчальні посібники та дисертації; матеріали періодики. Ґрунтуючись на принципах джерелознавчого аналізу, внутрішньої та зовнішньої критики першоджерел, виявлено особливості названих груп джерел і з'ясовано, що значна їхня частина міститься в збірниках нормативно-правових актів дореволюційного часу (опубліковані та неопубліковані), що регулювали розвиток педагогічної освіти на Поділлі (інформаційні повідомлення, закони, накази, постанови, звіти керівних органів освіти, збірники документів учительських з'їздів, циркуляри та розпорядження Подільської єпархіальної училищної ради та Міністерства

народної освіти, листування керівництва освітніх закладів із відомством імператриці Марії, попечителем Київського навчального округу, журнали правління навчальних закладів тощо).

На основі історико-хронологічного підходу виявлено неоднорідний характер становлення педагогічної освіти на територіях Західного і Східного Поділля. Установлено, що наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. на Поділлі сформувалася освіта, що загалом відповідала австрійській та російській освітнім моделям. Варто зауважити, що в Австрії (до складу якої входило Західне Поділля) панували ідеї європейського Відродження та Просвітництва. Під впливом західних течій – філантропізму і класицизму, гуманізму та неогуманізму зростає потреба в розбудові педагогічної освіти й підготовки вчительських кадрів. На Австрійську систему освіти безпосередньо вплинули прогресивні ідеї німецьких, французьких та англійських педагогів, які залишили низку цінних науково-педагогічних праць щодо професійного зростання педагога-майстра. Їхні висновки про організацію освіти і виховання стали джерелом розробки наукових засад професійної підготовки вчителів Західного Поділля [104, с. 158]. Російська імперія запозичила австрійську систему, але на Східному Поділлі вона впроваджувалася з певними особливостями, бо перетворилася на один із засобів політичного впливу царату.

Основні положення першого розділу висвітлено в таких публікаціях автора: [103], [104], [106], [111], [114], [125], [128], [130], [133], [137], [139], [142].

РОЗДІЛ 2.

ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ ПОДІЛЛЯ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

2.1. Загальнопедагогічна підготовка вчителів у чоловічих духовних училищах та семінарії

Духовна освіта на Поділлі має давні традиції й тісно пов'язана з історією цього регіону. Духовна освіта впродовж тисячолітньої історії була рушієм науки, просвіти, високої духовної культури. Духовну освіту в Російській імперії, на відміну від західноєвропейських країн, надавали виключно в духовних навчальних закладах. На Поділлі не було жодного вищого навчального закладу такого типу, тобто духовної академії, а найдавнішим середнім духовним навчальним закладом освіти стала Подільська духовна семінарія та нижчими – чоловічі духовні училища.

Специфікою духовної освіти, на думку І. Смолича, в Україні було, по-перше те, що шкільне навчання відбувалося в душі православної віри, щоб захистити дітей від католицької пропаганди, й така тенденція збереглася після приєднання України до Російської імперії; по-друге, в Україні були досить розвинуті села, що давало підстави для сприятливого розвитку освіти. Майже в кожній парафії існувала школа, що не було характерним для Російської імперії [503, с. 156].

У 1798 р. єпископ Брацлавський і Подільський преосвященний Іоанникій Полонський, вихованець Київської академії, який тривалий час працював на педагогічній ниві при Смоленській семінарії, згідно із законом від 18 грудня 1797 р. і відкрив у м. Шаргороді при Свято-Миколаївському монастирі Подільську духовну семінарію [513, с. 35].

До початку 1800 р. в семінарії були відкриті такі класи: нижчий граматичний (проформа), середній граматичний (інфіма), вищий граматичний (синтаксис) і введено викладання історії, географії, польської, німецької та грецької мов та малювання. У 1802 р. розпочали функціонувати поетичний,

філософський і риторичний класи та введено викладання французької мови, а в 1804 р. відкрито богословський клас [46, с. 976]. У 1806 р. відбувся перший випуск у кількості 55 осіб. Чисельність учнів стрімко збільшувалася: якщо в 1799 р. було 286 учнів, то в 1802 р. – 625, а в 1805 р. вже 700 [72, с. 6]. Зазначимо, що першими вчителями семінарії стали вихованці Київської духовної академії з місцевих уродженців, які знали моральний та релігійний стан народу, його недоліки, а також дух і характер майбутніх вихованців семінарії [189, с. 865]. Окрім того до реорганізації семінарії у 1817 р. вчителями були також вихованці Севської духовної семінарії, а також представники духовенства з Польщі. Одні з них здобували освіту в Київській академії, інші в католицьких та уніатських школах [513, с. 41].

У 1806 р. семінарія була переведена до м. Кам'янця й утримувалася на місцеві кошти і кошти Св. Синоду [529, с. 29]. Ректори духовної семінарії були разом і настоятелями Кам'янецького Свято-Троїцького монастиря. Першим ректором Подільської духовної семінарії в м. Кам'янці був архімандрит І. Ставицький (1805 – 1809 рр.) [496, с. 186]. З 1808 р. семінарія в повному складі здійснювала освітню роботу в м. Кам'янці, а в м. Шаргороді залишилися нижчі класи риторики під назвою Подільсько-Шаргородська семінарія [72, с. 7].

Семінарія була організована на зразок Київської духовної академії. Предмети поділялися на ординарні, тобто для викладання яких призначався особливий учитель, та екстраординарні, які викладалися вчителями ординарного предмета. Розподіл та назви класів були такі ж, як і в Київській академії. Вихованці початкових класів (риторики) називалися учнями, вихованці філософії та богослов'я – студентами [72, с. 10]. Так, студенти класів філософії та богослов'я, окрім обов'язкового вивчення ординарних предметів, мали право вільно вибирати для спеціального вивчення один із предметів, опанування якого розпочиналося раніше, бо в цих класах вивчалися предмети поєданого циклу – математика з геометрією та математична географія. Окрім того, усі охочі навчалися малюванню, а нотний спів вивчали всі учні без винятку [72, с. 10]. Для поліпшення рівня знань й умінь у нижчих класах учні розподілялись за успіхами

на три «розряди». Цей розподіл робився для спонукання до змагання між вихованцями. Для того, аби вчителю було легше слідкувати за успішністю своїх учнів, призначалися аудитори в кожному класі. Аудитори перевіряли вивчений матеріал до приходу вчителя й робили позначки навпроти прізвища учня в зошиті, які потім представляли вчителю [72, с. 11].

У семінарії часто влаштовувалися диспути для студентів класів філософії та богослов'я, що давало можливість вчителям слідкувати за рівнем знань студентів. Такий вид роботи сприяв розвитку самостійного мислення учнів, змушував вихованців бути уважними до свого вчителя, натомість вчителю давали можливість слідкувати за постійним розвитком та ступенем засвоєння навчального матеріалу. У педагогічному сенсі такі диспути сприяли зближенню викладачів та вихованців, організації взаємодії. Окрім того, практикувалися публічні диспути, що проводилися російською та латинською мовами щорічно під керівництвом священнослужителів [72, с. 12]. Як результат, на думку В. Приходько, семінаристи більш ґрунтовно опановували предмет, особливо духовного спрямування й за рівнем освіченості відрізнялися від випускників гімназійних установ [455, с. 32]. Студенти класів філософії готували так звані дисертації, які вони декламували на пам'ять в усіх трьох цервах м. Шаргорода. У суботу та в останні дні місяця проводилася перевірка знань студентів у формі усного опитування [277, с. 10].

Варто зазначити, що Подільська духовна семінарія аналізованого історичного періоду здійснила значний поступ у розвитку педагогічної освіти регіону. І хоча архівні джерела не містять відомості про наявність у навчально-виховному процесі спеціальних педагогічних дисциплін, усе ж таки можна простежити тенденцію до педагогізації духовної освіти, пошуку нових форм і методик викладання духовних та світських предметів, усвідомлення того, що майбутні духівники працюватимуть на педагогічній та церковно-просвітницькій ниві.

Кращі вихованці семінарії після закінчення курсу зараховувалися до духовних академій; значна частина вихованців призначалася єпархіальним

керівництвом на місця священно- та церковнослужителів, а також на посади вчителів і наглядачів в духовні навчальні заклади [277, с. 18]. Аналіз стародруків дозволяє констатувати той факт, що з першого курсу семінарії, у 1803 р. С. Гогоцького і Г. Левицького було направлено на навчання до Київської академії для підготовки їх як учителів. У 1808 р. до цієї ж академії направлено випускника Г. Александровича; у 1814 р. – В. Романовського і Ф. Татомира [189, с. 871].

Варто зазначити, що з початку ХІХ ст. за взірцем реформи Наполеона у Франції, змінено систему духовної освіти в Російській імперії, адже до початку ХІХ ст. не існувало нагляду за семінаріями та загального статуту. Держава та церква доклали чималих зусиль, але поширення освіти й суто православного релігійного виховання потребували всебічного реформування. Так, у 1808 р. всі духовні школи були об'єднані під єдиним керівництвом особливого духовно-навчального відомства – Комісії духовних училищ, яке безпосередньо підпорядковувалося Св. Синоду і функцією якого було затвердження семінарського статуту та здійснення реформи духовних училищ. Відомство було поділене на академічні округи, а всі духовні училища – на чотири види: академії, семінарії, повітові та парафіяльні училища [503, с. 112].

Отже, Подільська духовна семінарія, що була організована на зразок Київської духовної академії, проіснувала 19 років до її реорганізації у 1817 р. Освіта в семінарії була схоластичною, а за своєю спрямованістю освітній заклад проіснував як суто класичний та однотипний, спрямований на наслідування єзуїтських шкіл, у яких основна увага приділялася вивченню латинської мови. У викладачів не було необхідної спеціальної педагогічної підготовки, та й відсутність педагогічної літератури для розвитку й саморозвитку професійно-педагогічних компетенцій також негативно позначалося на рівні викладачів. Усупереч цьому, у викладачів існувала потреба ретельно навчити своїх вихованців, випускники отримували ґрунтовні знання з німецької, французької та польської мов, оволодівали достойно математикою (клас алгебри та геометрії був відкритий у 1805 р., коли в учнів були вже достатні успіхи з арифметики). Варто зауважити, що в 1800 р. священник А. Киселевський просив дозволу викладати

арифметику за методами Київської академії, бо учні середнього та вищого граматичного класу не могли знайти в книзі навіть сторінку та параграф. Першим викладачем алгебри та геометрії у Подільській духовній семінарії був учитель поезії, священник, а це негативно позначилося на рівні математичних знань учнів [72, с. 15].

Реформування Подільської духовної семінарії разом із духовними училищами розпочалося в 1817 р. на підставі відповідного припису із Санкт-Петербурзької духовної академії, який супроводжувався відомостями й посібниками: конспектами семінарських навчальних предметів; розкладом навчальних годин; реєстром класичних книг і навчальних підручників, уживаних в повітових і парафіяльних училищах. Окрім того, правління духовної семінарії мало повідомляти до правління Санкт-Петербурзької духовної академії, зокрема в КНО, роз'яснення про необхідність відкриття семінарії та інших духовних закладів освіти [872, арк. 3–4].

Архівні джерела свідчать, що на теренах Поділля реформуванню підлягали всі без винятку духовні училища, а після їхньої реорганізації до складу входило тільки три класи, інші були підпорядковані духовним училищам, що діяли під керівництвом спостерігачів та ректора, і безпосередньо належали до юрисдикції семінарського правління. Варто зазначити, що в училищах ґрунтовно вивчали науки духовного звання, стародавні мови (грецьку, латинську та слов'янську) та стародавню історію [872, арк. 8–8 зв., 16].

До 1833 р. на Поділлі існувало 3 духовні повітові чоловічі училища: Приворотське, Шаргородське (з 1893 р. переведено до м. Тиврова) та Кам'янецьке [72, с. 47]. У 1833 р. було відкрито Тульчинське чоловіче духовне училище. Слід зазначити, що впродовж усього часу існування училища зберігали постійний зв'язок із семінарією, отримуючи від неї своїх наставників та викладачів, готуючи своїх вихованців для вступу до семінарії. Щорічно до семінарії прибувало близько сотні вихованців духовних училищ. Недарма, В. Приходько охарактеризував Подільську духовну семінарію як «річку, яка приймала в себе чотири струмочки, що текли до неї з Тульчина, Тиврова, Привороття і Кам'янця» [455, с. 28].

Так, у ДАХМО та ДАВіО зберігаються цінні матеріали про освітньо-виховну діяльність духовних училищ Поділля з початку ХІХ ст., що почасти дозволяють прослідкувати їхній вплив на освітню політику краю.

Приворотське духовне училище відкрито у 1814 р. з метою підготовки вчителів для парафіяльних народних шкіл єпархії, лише з 1817 р. було переорієнтовано на підготовку досвідчених церковнослужителів і стало перехідною ланкою для набуття ними середньої освіти. Навчальні предмети викладалися відповідно до програми 1803 р., яку склали для російських духовних училищ. Програма першого класу полягала в читанні російською та слов'янською мовами, чистописанні з друкованим російським прописом, вивченні нотної грамоти, співів. У другому класі училищ викладалися арифметика, російська граматика, читання книг церковного та світського змісту, скорочений катехізис, чистописання, нотна грамота та співи, історія, загальна та російська, загальна та російська географія, коротка арифметика й пасхалія. У Приворотському училищі було лише 2 класи, окрім предметів за програмою викладалися також латинська мова та малювання [872, арк. 1–7]. Збереглися дані про викладацький склад закладу. Так, саме в Приворотському духовному училищі в другому класі викладав студент класів богослов'я Подільської семінарії, у першому класі – вихованець класів філософії М. Цибульський [872, арк. 4].

Кам'янецьке духовне училище було частиною семінарії, зокрема її першими (початковими) класами. Відокремилася від семінарії в окремий особливий заклад у 1817 р., а вже з 1837 р. перемістилося в окрему будівлю, потім переселилося до міст Дунаївці і Бар, а в 1859 р. повернулося до Кам'янця [513, с. 108].

Розглядаючи в хронологічній послідовності педагогічну освіту на Поділлі в контексті реформ ХІХ ст., варто більш детально зупинитися на освітній діяльності Подільської духовної семінарії, яка після 1819 р. входила до округу Київської академії. Вищу адміністративну владу становили: Св. Синод і Духовно-навчальне правління, до 1839 р. – Комісія духовних училищ [72, с. 32]. Після реформування відбулися зміни в організації навчального процесу закладу. До реорганізації в «риториці» та «богослов'ї» один курс тривав два роки, другий – три, надалі в

кожному із трьох класів курс продовжувався два роки. Замість попередніх частих іспитів (суботніх і місячних), іспити проводилися двічі на рік – у грудні та липні. Приватні та публічні диспути як форма педагогічного мистецтва були ліквідовані. Попередній розподіл учнів за успіхами замінено розрядами – першим, другим і третім. Звання студента отримували учні вищого відділення, які закінчили курс з першого розряду. Відбулися також ґрунтовні зміни у викладанні й розподілі за класами навчальних предметів. Предмети поділялися на головні та другорядні: до перших належали богословські, філософія, словесність, вивчення яких відбувалося латинською мовою. Викладання богословських наук посилилось та стало більш систематичним. Читання загальної словесності за підручникам з основ риторики автора І. Бургія та риторики М. Ломоносова, керівництва до церковного красномовства та теорії поезії обмежувалось лише в нижчому відділенні. Спільне вивчення географії та загальної історії було скасовано, географія викладалася у вищому відділенні повітових училищ, а загальна історія тільки в нижчому відділенні семінарії. Викладання математики та фізики обмежувалось тільки середнім відділенням. Вивчення французької та німецької мов відбувалося за вибором вихованців, а єврейська мова стала обов'язковою для всіх учнів вищого відділення. Разом із тим польську мову скасовано після реформування, однак введено в 1821 р., викладання польської мови відновилося й скасовано лише в 1833 р. [872, арк. 15–15 зв.].

Вивчення стародруків аналізованого періоду дозволяє стверджувати про часте варіювання предметів викладання в семінарії. Так, у 1838 р. в Подільській духовній семінарії було введено окреме вивчення російської церковної історії у вищому відділенні. Викладання математики було перенесено в нижче відділення [72, с. 40]. А з 1839 р. біблейська історія викладалася в середньому відділенні та було введено викладання у вищому відділенні патристики [513, с. 51].

Варто зазначити, що до початку 40-х років XIX ст. навчання в семінарії було виключно теоретичним [513, с. 50]. Така освітня політика в Подільській духовній семінарії призводила до нівелювання процесу учіння, бо лише теорія не могла розвинути у випускників необхідні професійні риси, що сприяли б розвитку

комунікативності, здатності до передачі досвіду, гармонійності почуттів тощо. Навіть священнослужителі – випускники семінарії – були малопідготовленими для впливу на парафіян, не говорячи про майбутніх учителів. Ці обставини спонукали керівництво духовної семінарії та очільників Подільської єпархії здійснити низку реформ, спрямованих на олюднення й опочуттєвлення навчально-виховного процесу, привнесення до процесу учіння нових форм і методик розвитку особистості випускників навчального закладу.

Так, згідно з реформою 1841 р. вводилися нові предмети викладання як духовні, так і світські. Викладання латинською мовою богословських, словесних і філософських наук переведено на російську, а з філософських наук залишалися лише логіка та психологія. Деякі предмети були перенесені з одного відділення в інше, а французька, німецька та єврейська мови стали необов'язковими для вивчення [513, с. 53]. Було започатковано викладання основ медицини, сільського господарства та природничих наук [72, с. 41]. У Подільській духовній семінарії, незважаючи на вказівки з гори використовувалися найкращі для того часу підручники та посібники, у результаті чого, методи викладання предметів значно покращилися. У 1848 р. започатковано учнівську бібліотеку за ректорства архімандрита Іоасафа та за задумом колишнього викладача історії – Ф. Войтковського. За їхньою пропозицією учні нижчого та середнього відділень робили грошові внески на пожертвування й уперше було придбано декілька книг історичного спрямування [481, с. 673; 45, с. 998]. Для регламентування діяльності бібліотек у 1867 р. преосвященним Леонтієм – єпископом Подільським і Брацлавським затверджено «Правила для учнівської бібліотеки Подільської духовної семінарії», у яких дозволено добровільні пожертви учнів на придбання літератури [71, с. 196].

У 1849 р. указом Св. Синоду випускники першого розряду семінарії мали право призначатися на посади викладачів сільських училищ [907, арк. 1].

Цей факт підтверджує тезу про те, що саме в духовних закладах освіти здійснювалася підготовка майбутніх учителів. Духовна освіта була взірцем у царині професійно-педагогічної підготовки, бо освітня система закладів

спрямувалася не лише на всебічне виховання служителів церкви, а й розвиток комунікативних умінь та навичок, що були вкрай необхідними для успішної взаємодії з вихованцями.

Як відомо, у Подільській духовній семінарії існувало три відділення – нижче (риторики), середнє (філософії), вище (богослов'я). Для переведу учня з одного класу до іншого увага зверталася на оцінку з «головного предмета». Зі спогадів випускника Подільської духовної семінарії, що дійшли до нашого часу, зрозуміло, що учень, який у першому класі старанно вивчав словесність і дбав про свої письмові роботи, яким надавали великого значення, міг бути переведений до наступного класу, незважаючи на незадовільну усну відповідь з теорії словесності. Відсутність професійних наставників-учителів призводила до того, що громадянська історія та стародавні мови викладалися незадовільно, математику зовсім не вивчали – й це не перешкоджало під час переведу до іншого класу [156, с. 1069].

Варто зазначити, що за 50 років існування навчального закладу від першого дня його реорганізації в 1817 р., семінарія випустила більше двох тисяч вихованців та в ній працювало більше 60 викладачів і вихователів, 8 інспекторів, 10 ректорів [98, с. 772–774]. У «ПЕВ» друкувалися річні звіти про стан семінарії, які вражають кількістю щорічної зміни педагогів. У деяких випадках по 5–7 чоловік звільнялися із семінарії одночасно й до призначення нових педагогів предмети вакантної кафедри викладалися вчителями без фахової підготовки, що погано сприяло успіхам учнів, бо викладачу, який тимчасово виконує обов'язки доводилося викладати не його предмет. Наприклад, із гомілетики та літургії упродовж 10 років змінилося більше десяти викладачів і при цьому залишалися незначні проміжки в декілька тижнів чи місяців між вибуттям одного і прибуттям іншого викладача [55, с. 382].

Зауважимо, що були спроби вжити рішучих заходів щодо підвищення рівня знань й умінь семінаристів. Так, у 1864 р. преосвященним Леонтієм було звернено увагу на те, що всі учні не однаково вивчають предмет: одні роблять акцент на головні, а інші – на другорядні предмети. Щоб зацікавити учнів оволодінням

знаннями, наприкінці року перед літніми канікулами було введено іспити, що приймали чотири екзаменаційні комітети, замість попередніх іспитів у правлінні семінарії. Тоді ж уперше здійснено спробу складання правил для іспиту учнів. Також із метою допомоги учням у підготовці до занять було звернено особливу увагу на покращення фондів учнівської бібліотеки [45, с. 998].

Усі реформаторські нововведення в Подільській духовній семінарії, починаючи з 1841 р. спрямувалися на підготовку вихованців до виконання обов'язків сільських священиків та народних учителів. Предметів було багато, вони були різноманітні, для вивчення їх в учнів не вистачало часу й підручників. Однак особливістю освітньої системи семінарії стала велика кількість письмових робіт, завдяки яким семінаристи мали можливість навчитися висловлювати свої думки перед вихованцями. Подільська духовна семінарія в досліджуваній період вважалася однією з провідних в Україні. Зокрема, у 1863 р. міністр народної освіти визнав, що курс семінарського навчання не поступається гімназійному, й тому вихованці семінарії, які з успіхом закінчили повний курс навчання без перешкод зараховувалися до університетів Санкт-Петербурга, Києва, Казані, Москви та Харкова без іспитів [467, с. 264].

Статистичні дані, отримані з архівних джерел, дають підстави стверджувати: вихованці духовних закладів освіти Поділля не мали спеціальної педагогічної освіти, проте мали право викладати в різнотипних навчальних закладах окремі предмети. Відсутність предметів педагогічного циклу досить негативно відбивалася на організації педагогічної взаємодії з вихованцями й це призводило до нівелювання знань, отриманих в освітніх закладах духовного спрямування. Вище духовництво та керівники освітньої галузі Поділля почали усвідомлювати необхідність реформування навчально-виховної системи [122, с. 76].

У другій половині XIX ст. в Російській імперії відбувся економічний стрибок, що зумовив формування капіталістичних відносин, а це, своєю чергою, потребувало реформування освітньої системи. У 1867 р. вийшов указ Св. Синоду щодо реорганізації духовних семінарій одночасно з реформами в духовних

училищах, що діяли в одній єпархії упродовж п'яти років. Згідно з Указом навчання в семінаріях повинно тривати шість років, у духовних училищах із середнього й вищого відділень створили перші – четверті класи, нижчі відділення взагалі закрили [906, арк. 1, 3]. У 1867 р. у Шаргородському повітовому училищі було 3 відділення із терміном 2 роки навчання в кожному класі, а вже з 1870 р. – 4 класи з однорічним курсом [507, с. 7].

З 1867 р. Подільська духовна семінарія також зазнала реформування. У семінарії скасували одні предмети, визнані непотрібними, та ввели нові або збільшили кількість годин на наявні в плані. За новим статутом предмети поділялися на загальноосвітні й спеціальні [325, с. 193]. Остаточне реформування семінарії згідно зі «Статутом...» 1867 р. відбулося в 1872 р., коли чотири перших класи стали загальноосвітніми, два старших класи – 5 та 6 – спеціально богословськими. З реорганізацією семінарії від учнів почали вимагати однаково вивчати всі предмети й для переводу до наступного класу знати всю програму [156, с. 1068–1073]. Із богословських предметів у навчальній системі вилучено викладання патристики та біблійської історії, натомість введено нову науку – основне богослов'я, за яким викладалося лише Святе Писання Старого Заповіту. Статутом духовних семінарій введено й такі нові предмети: «огляд філософських учень» та практична психологія [472, с. 340; 299, с. 58]. На кошти місцевої громади відкрито особливу кафедру латинської мови. До цього проведення уроків покладалося на різних викладачів інших предметів. До програми навчання вводилися уроки з гімнастичних вправ із набором відповідних снарядів [291, с. 142]. У результаті реформи духовного закладу відкрито клас малювання для навчання живопису та іконопису. Заняття з учнями проводив запрошений учитель малювання з Кам'янецької гімназії [311, с. 386]. Відбулося також збільшення кількості годин на вивчення російської мови, зокрема до чотирьох уроків у 4 класі, та ще й за додаткову оплату [394, с. 214].

Наведені факти свідчать про те, що в духовних закладах освіти Поділля почасти відбувається олюднення й опочуттєвлення процесу учіння, бо випускники починають опановувати не лише основи психології як науки про

людину, а й інші предмети, що сприяли в подальшому їхньому становленню як наставника-вчителя, здатного адекватно сприймати дійсність через почуття прекрасного й потворного (малювання, іконопис, володіння своїм тілом, статурою, ходою, поставою (гімнастика) тощо).

У зв'язку з гострою нестачею вчителів, зокрема педагогічно підготовлених Св. Синод ще в 1866 р. ухвалив уведення в семінарії викладання педагогіки в середньому відділенні і продовження опанування її у вищому відділенні замість медицини, сільського господарства та наук про природу. Кафедру педагогіки вважали самостійною, причому викладачів педагогіки вибирали з наявних наставників, не перекладаючи на них викладання інших предметів, для того, аби дати можливість зрозуміти й вивчити свій предмет для успішного викладання вихованцям. Це був необхідний захід, бо в церковнопарафіяльних школах Поділля й загалом у сільських школах обов'язки вчителя виконували священники, дякони та нерідко церковнослужителі [325, с. 193–194].

Зауважимо, що педагогіка була введена в систему семінарських наук з метою домінування духовенства в народній освіті. Цим чинником визначається обсяг і спрямування викладання педагогіки в Подільській духовній семінарії. Проте педагогіка як наука не могла викладатися в семінарії у повному обсязі лише з теоретично-науковою метою, вона мала більш практичне спрямування. Якщо вихованці семінарії у подальшому працюватимуть учителями в сільських школах, то цій меті підпорядковувався весь курс педагогіки [105, с. 47]. Викладання предмета здійснювалося за підручниками Л. Модзалевського «Нарис з історії виховання і навчання від стародавніх часів до наших» (1 і 2 випуск, 1866 і 1867 р.р.), П. Тимошенко «Нарис науки про виховання. Педагогіка» (ч. 1., 1866), Ф. Шварца «Керівництво з виховання і навчання» (ч. 1 і 2, 1859 і 1867) [342, с. 124]. У 1870 р. до переліку навчальних посібників для викладання педагогіки в семінарії додано праці професора Московського університету П. Юркевича «Курс загальної педагогіки» та професорів Київської духовної академії І. Малишевського і М. Зайцева, а також викладача Київської

семінарії Екземплярського (ім'я невідоме) «Керівництво до початкового навчання» [470, с. 94].

Найпопулярнішими для опанування й викладання педагогіки в духовних закладах освіти Поділля стали праці видатного українського мислителя, філософа й педагога П. Юркевича (1826–1874 рр.). О. Лавріненко, досліджуючи внесок видатних педагогів ХІХ ст. у розвиток педагогічної майстерності звертає увагу на визначальну цінність творчого надбання П. Юркевича для тих, хто опановує вчительську професію. Даючи поради майбутнім учителям щодо виховання та навчання дітей, П. Юркевич розвинув філософсько-педагогічну думку про уяву як основну категорію педагогічної майстерності педагога: «Дитина більше, ніж дорослі й учителі, любить відчувати речі та мріяти про них. Ці мрії є основою всякого сильного мислення і розуміння. Почуттєва уява сприяє прагненню дитини до знань. Лише дитячому серцю доступна неоціненна радість знання в таких широких розмірах, в яких вона незнайома більшості батьків та вчителів. Якщо педагог має в собі часточку описаних дитячих прагнень, і якщо він поєднує їх з мистецтвом і силою своєю, то йому природно легко буде перетворити допитливість дітей у волю, або в постійну рішучість віддавати сили розумовій праці, боротися із негативними відчуттями, які повсякчас виникають при всякій дії. Вчитель навчає дітей, повідомляючи різноманітні відомості, але ще більше він навчає їх власним духом і моральним вираженням усієї своєї особистості, досконалістю тих форм, якими користується в процесі викладання» [234, с. 53].

«Вихователю, – на думку П. Юркевича, – у власному серці слід мати людяності на стільки, щоб осягнути всі істини, доброту, почуття прекрасного в оточуючих його дітях і насичувати цією «найдосконалішою їжею» дух вихованця» [234, с. 53].

П. Юркевич рекомендував учителям звертати належну увагу на вправне використання елементів зовнішньої педагогічної техніки – міміки й пантоміміки в процесі викладання навчального матеріалу. Він вказував: «особливо треба бути розбірливим і демонструвати вираз суворості чи лагідності на обличчі, щоб викликати в учнів симпатію або антипатію до тієї чи іншої історичної

особистості, яку вивчають на заняттях учні. В цьому виявляється велика виховна сила впливу вчителя на учня. Але ті вчителі, які хворі на моральну апатію чи скептицизм, не мають права викладати учням гуманітарні науки» [234, с. 54].

Для практичного ознайомлення вихованців з педагогічними прийомами 2 жовтня 1866 р. в Подільській духовній семінарії відкрито недільну школу [513, с. 61]. На жаль, дітей, охочих до навчання в недільній школі вперше зібралось досить мало – не більше 10, тоді як викладачів було вдвічі більше [335, с. 790–792]. У недільній школі майбутні вчителі займалися навчанням дітей відповідно до програм з педагогіки, складеної духовними академіями, а заняття відбувалися під наглядом ректора семінарії і викладача з курсу педагогіки [431, с. 376–377].

Новий статут надавав більше привілеїв духовним семінаріям, зокрема праву вибору ректора, інспектора, викладачів. Саме Подільська духовна семінарія сповна скористалася цим правом для проведення виборів трьох ректорів, одного інспектора і декількох викладачів. У подальшому ректори, інспектори та викладачі призначалися безпосередньо Св. Синодом [156, с. 1068]. Зауважимо, що указом від 1870 р. викладачі семінарії, які працювали в одні і тій же семінарії, переходячи з однієї кафедри на іншу, мали складати іспит, що полягав у проведенні показових лекцій [473, с. 2].

Зазначимо, що випускники духовних семінарій за успіхами в навчанні розподілялися на три основні розряди: I – найвищий – давав можливість викладати в єпархіальних, духовних училищах та гімназіях; II і III – дозволяв стати вчителем церковнопарафіяльної школи [513, с. 63]. Вихованцям семінарії, які закінчили повний курс навчання й отримали звання студента, видавалися атестати, а за другий та третій розряди видавались свідоцтва [874, арк. 77 зв.]. Після закінчення повного курсу духовного училища, випускники зараховувалися до розряду училищних вихованців, та їм видавалось свідоцтво [319, с. 244].

Існують відомості про те, що учні, які закінчили семінарію, мали право також обіймати вчительські посади в однокласних народних училищах без особливого іспиту, а ті ж самі вихованці для отримання вчительських місць у

двокласних міських училищах, повинні були витримати такий же іспит, як і вчителі повітових училищ. Іспит для отримання вчительської посади в повітовому училищі відбувався безпосередньо в м. Києві, в особливому випробувальному комітеті, хоча і педагогічні ради гімназій мали право на такі іспити. Вихованці ж Подільської семінарії, яких звільняли від особливого теоретичного іспиту, для з'ясування в них професійного рівня, необхідного для подальшої педагогічної діяльності, до призначення на посаду проводили пробні уроки відповідно до програми навчання однокласного народного училища [321, с. 281–282].

Із метою підвищення професійного розвитку вчителів на Поділлі влаштовувалися педагогічні курси й навіть семінарист, який закінчив курс у середньому навчальному закладі, повинен був відвідати курси, якщо прагнув обійняти посаду сільського вчителя [431, с. 373].

Варто зазначити, що Навчальний комітет, ужив заходів щодо покращення рівня знань й умінь вихованців духовних навчальних закладів, зокрема новий статут вимагав більш ретельного вивчення всіх предметів, при чому лише учні першого та другого розрядів семінарії, які мали достатній освітній рівень, переводилися до вищого класу, учні третього розряду, які не встигали навіть з одного предмета залишалися на повторювальний курс, або виключалися з семінарії [471, с. 205]. Також випускники семінарії, які закінчили курс навчання й отримали звання студента, але за своєю поведінкою були недостойні цього звання, зараховувалися лише до другого розряду [878, арк. 159]. Окрім того, вихованці семінарії та училищ повинні були прослужити чотири роки на духовно-училищній службі, а вихованці академій, які утримувалися на казенні кошти, відпрацювати 6 років у духовно-навчальному відомстві. В інших випадках та в разі відмови від обов'язкового відпрацювання випускники духовних закладів зобов'язані були повернути державні кошти, витрачені на навчання [303, с. 371; 886, арк. 8 зв., 10].

Упродовж 1867–1870 рр. відбулося вдосконалення методики викладання уроків у Подільській духовній семінарії та духовних училищах. Особливу увагу було акцентовано на тому, що в духовних училищах і навіть у семінарії перевага

надавалася буквальному заучуванню вихованцями уроків на пам'ять. Визнаючи цей факт як такий, що шкодить розвитку розумових здібностей вихованців, Навчальний комітет рекомендував викладачам та наставникам ясно й чітко пояснювати учням науки, що викладаються, звертати увагу на процес розуміння учнями навчального матеріалу. Але всі предмети пропонувалися викладати згідно зі встановленими Св. Синодом програмами, і послуговуватися виключно методами, вказаними в пояснювальних записках до програм, доцільно розподіляти навчальний матеріал, вести свої роз'яснення не у форматі академічних лекцій, а за допомогою питань і пояснень опитувати багато учнів, підтримувати в учнів постійну розумову напругу. Оцінюючи учнів балами, звертати увагу на їхню активність, бути справедливими й уникати шкідливого в педагогічному плані послаблення уваги учнів [201, с. 150; 531, с. 452].

Варто зазначити, що проблеми належного рівня знань й умінь учнів духовних закладів розглядалися, зокрема на Тульчинському училищному з'їзді в 1868 р., на який було запрошено представників місцевої «училищної корпорації», але організаційні моменти діяльності навчальних закладів загалом нівелювали проблеми загальнопедагогічної підготовки й власне питання навчання педагогічним дисциплінам залишилася поза увагою делегатів з'їзду [280, с. 741].

Важливо акцентувати на тому факті, що «вчительська училищна корпорація» практикувала в педагогічній діяльності методи фізичного впливу, аби підняти успішність учнів [507, с. 19]. Зі спогадів про організацію освітньої роботи в Шаргородському духовному училищі І. Шиповича та В. Ковердинського, дізнаємося про роль особистості ректора Гадзинського (1836–1862 рр.) (ім'я невідоме), який був прихильником старої школи з «палковою» системою і засікав учнів «на смерть». У наглядчів училища Є. Шеляговського щодо навчання педагогічні функції обмежувалися завданнями й запитаннями, при цьому він збирав доноси на учнів від аудиторів. Пояснення на лекціях не вважалися доцільними, тому така форма для учнів була лише формальним зобов'язанням, а для вчителя головне було не те, щоб учень знав, а те чи зазубрив він матеріал. За таких умов лекції не могли розвинути в учнів розумові здібності [507, с. 9, 15, 18].

Наведені факти свідчать про недосконалість психолого-педагогічної підготовки самих викладачів духовних закладів освіти Поділля, і як наслідок – фактичну відсутність загальнопедагогічної підготовки майбутніх діячів освіти. Це негативно позначалося на всій системі освіти Подільських навчальних закладів, у яких працювали випускники духовних закладів освіти.

Із 1870 р. ситуація в Шаргородському духовному училищі дещо покращилася, з'явилися нові вчителі, які зацікавили учнів наукою, а лекції набули проблемного характеру. Учні почали читати книги, грати на скрипці, до навчальних програм увели фізичне виховання й гімнастику [507, с. 20].

У семінарії та в училищах на той час працювало чимало викладачів, відомих не лише на Поділлі, а й у Російській імперії та за її межами. У 1864 р. ректором Подільської духовної семінарії став преосвящений Феогност (1864–1866 рр.), за керівництва якого відбулися покращення в навчально-виховній справі та в придбанні навчальних посібників, окрім того Феогност був редактором «ПЕВ» [156, с. 1076].

Існують відомості про те, що інспектор семінарії О. Павлович (1876–1883 рр.), уродженець Волині, вихованець Київської духовної академії, у 1863 р. обійняв посаду викладача кафедри педагогіки Подільської духовної семінарії. Науково-методичну роботу розпочав з опрацювання курсу педагогіки, розробив програму та наукову систему нововведеної навчальної дисципліни «огляд філософських вчень» [182, с. 577].

Точної дати відкриття кафедри педагогіки в Подільській духовній семінарії, на жаль не з'ясовано, але та обставина, що саме випускники Києво-Могилянської академії, де педагогічний і психологічний складники мали належне значення для професійної підготовки майбутніх духівників, свідчила про поширення педагогічних знань серед вихованців семінарії та сприяла більш якісній загальнопедагогічній підготовці наставника-вчителя.

У 1882 р. в семінарії працював І. Шипович, який свого часу навчався в Шаргородському духовному училищі, випускниками якого були відомі українські письменники С. Руданський та М. Коцюбинський (з останнім Шипович був

знайомий особисто), Подільській духовній семінарії, закінчив Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я, працював у 1882 р. в Подільській духовній семінарії на посаді помічника інспектора семінарії, а згодом і викладачем в Приворотському духовному училищі. У 1926 р. І. Шипович підготував спогади «Про Шаргородське духовне училище», які були опубліковані в збірнику «Спогади про Михайла Коцюбинського» (1989 р.) [24, с. 38].

Із 1883 р. по 1891 р. викладач семінарії М. Яворовський також редагував «ПЕВ». Після закінчення Подільської духовної семінарії він як кращий випускник був направлений до Київської духовної академії для здобуття вищої богословської освіти. У 1867 р., завершивши навчання, отримав ступінь кандидата богословських наук і був призначений на посаду помічника інспектора Подільської духовної семінарії. М. Яворовський викладав гомілетику, літургію, словесність та історію російської літератури, грецьку мову. Традиції Києво-Могилянської академії, зокрема необхідність уведення в освітній процес педагогічної науки духівник намагався пізніше реалізувати, обіймаючи посаду керівника духовного училища в м. Кам'янці [24, с. 38].

Одне з помітних місць займав магістр богослов'я, протоієрей М. Сімашкевич – ректор семінарії з 1877 р., вихованець Санкт-Петербурзької духовної академії, родом із Подільської губернії [469, с. 127]. У 1871 р. М. Сімашкевича запрошено на викладацьку роботу до Подільської духовної семінарії, де йому довелося викладати богослов'я, російську літературу, історію, французьку мову й інші навчальні предмети. Обіймаючи посаду ректора, М. Сімашкевич зміцнив матеріальну базу семінарії, реформував начальні плани, поповнив методичне забезпечення навчального процесу як семінарії, так і підпорядкованих духовних училищ. Як педагог-майстер, він з прихильністю ставився до своїх учнів, багатьом допомагав літературою із власної бібліотеки, залучав їх до народознавчих гуртків, заохочував до творчості й відкривав шлях у науку [13, с. 197–201]. Водночас М. Сімашкевич займався редагуванням «ПЕВ», докладав зусиль до видання з 1876 р. перших випусків «Трудов» Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, а з 1880 р. «Сборника ведомостей

о Подольской губернии», які численними краєзнавчими документами й матеріалами заклали базу наукового поділлязнавства [13, с. 198].

Таким чином, у середині XIX ст. Подільська духовна семінарія стала центром для творчої інтелігенції краю. При ній з 1862 р. працювала редакція часопису «ПЕВ», а з 1865 р. став діяти Подільський епархіальний історико-статистичний комітет, який очолив краєзнавчий рух у губернії.

Церква, виконуючи важливі освітні функції, потребувала підготовлених кадрів для педагогічної роботи в навчальних закладах різних ступенів. Статут 1867 р. змінював старий устрій школи, зокрема зникли фізичні покарання як засіб виправлення. Статут увів перевагу класичної системи: семінарський курс замість попередніх дворічних класів був поділений на шість однорічних, із яких чотири були загальноосвітніми. Скоротилися також курси богословських дисциплін і розширився курс філософії. Майбутні вчителі в більшому обсязі стали вивчати дидактику, педагогіку, психологію, були краще ознайомлені з методиками викладання та практикувалися в недільній школі при семінарії. Проте шкільний училищний комітет зазвичай здійснював на духовні заклади негативний чиновницько-формальний вплив, видавав часто непотрібні формальні постанови й розпорядження [507, с. 23]. Зазначимо, що 30 травня 1869 р. затверджено новий «Статут духовних академій», перед якими постала подвійна мета. В академії готували не лише до пастирства, а ширше – до педагогічної діяльності. Як зауважує Г. Флоровський, «Це повинна бути не тільки вища богословська школа, але й свого роду педагогічний інститут духовного відомства», що, відповідно, потребувало високого професійного рівня викладачів саме для семінарій [548, с. 457, 462].

У 1884 р. був затверджений новий відредагований «Статут для духовних семінарій та училищ», сутність якого зводилась до повної передачі церковних шкіл у відомство духовенства. Статут ускладнював вступ семінаристів до класичних університетів з огляду на приналежність до духовного сану. За визначенням цього статуту, семінарії становили «навчально-виховні заклади для приготування юнацтва до служіння православної церкви», перебували під

загальним управлінням Св. Синоду. Новим статутом духовна семінарія була вилучена з відомства окружного правління Київської академії, в якому знаходилася з 1819 р. і була спрямована до управління Подільської єпархії [513, с. 62].

Положення семінарського статуту 1884 р. в Подільській духовній семінарії почали впроваджуватися вперше з 1885–1886 рр. Замість 22 уроків, запропонованих статутом 1867 р. в кожному класі, за новим статутом у перших двох і в четвертому вводилося 23 уроки, а в 3 – 22 уроки. В 5 і 6 класах – 20 уроків. Богословські дисципліни ставали основою семінарської освіти, як і за попереднім статутом [513, с. 62].

Істотні зміни відбулися й в розподілі предметів семінарського курсу. Зокрема, на всі богословські дисципліни було звернено серйозну увагу, тому вивчення розпочиналися з перших класів семінарії, причому були введені нові науки, зокрема, біблейська історія в 2-му класі, історія викриття російського розколу в 5-му й 6-му класах, порівняльне богослов'я в 6-му класі. Проте кількість годин на гомілетіку зменшилася на 2 (з 6 до 4), викладання її здійснювалося виключно практично, а в старих класах робили лише розбір зразків різного роду гомілетичних творів. Аналіз стародруків того часу дозволив нам констатувати, що викладали гомілетіку за підручниками Я. Амфітеатрова «Читання про церковну словесність», а також Сорбонського професора церковного красномовства – Фреппеля (ім'я невідоме) та за деякими творами римських католиків: «Handbuch der Catholischen Homiletik T. V. Zarbl. 1830» та німецьких протестантів «Evangelische Homiletik, von Palmer, Homiletik der Evangelisch-Protestantschen Kirche, von Schreizer Leipzig, Stuttgart, 1848, 1849» [180, с. 154; 182, с. 581].

Окрім богословських дисциплін, у достатньому обсязі викладалися й загальноосвітні предмети, що входили до курсу класичних гімназій. Так, на курс словесності з історією російської літератури замість 6 відведено 11 уроків, додано 1 урок російської історії. Зазнали змін і філософські науки, бо замість огляду філософських учень було введено нову науку – «Початкові основи й коротку

історію філософії». Психологія й логіка залишилися в тих же обсягах й у тих же класах, проте викладання логіки було передано від учителя словесності до вчителя філософських наук [216, с. 296]. За статутом 1867 р., на алгебру, геометрію, тригонометрію з пасхалією було відведено в перших трьох класах усього 11 уроків. Вивчення французької, німецької, єврейської мов та гімнастики не було обов'язковим, а за вибором учня [181, с. 809].

Важливим складником загальнопедагогічної підготовки майбутніх учителів у духовних закладах Поділля досліджуваного періоду став такий предмет як співи, що безпосередньо впливав на розвиток мовленнєвої компетентності вихованців. Особливого значення надавалося церковному співу як засобу формування в семінаристів почуття гармонії, сприяння правильній професійній постановці дихання, артикуляції, дикції тощо. Уроки церковного співу було введено до складу загальнообов'язкових предметів з одним недільним уроком в усіх шести класах, бо вихованці семінарії мали право працювати викладачами церковного співу в початкових училищах, опанувавши початкову музичну теорію з основами гармонії, історію церковного співу та методіку елементарного викладання [322, с. 1087–1088]. Для належного рівня викладання запрошено двох вчителів з відповідною підготовкою [159, с. 547].

Велике значення церковному співу приділялося й на педагогічних курсах. Зокрема, слухачі літніх курсів у м. Кам'янці в кількості 105 осіб були ознайомлені з методикою всіх навчальних предметів, які викладалися в церковнопарафіяльних школах, особливо церковного співу, бо як стверджував преосвященніший Іриней «співи – це одне з найбільш цінних, корисних і виховних засобів і особливо привабливих для народу, любов до співу збуджує любов до грамотності» [460, с. 860].

Аналіз стародруків свідчить, що до 1884 р. переважна більшість учителів (78%) мали домашню освіту. Із 1884 р. цей відсоток із часом знизився до 50%, тобто половина шкіл мала вже більш менш професійно підготовлених учителів, у тому числі до 15% осіб мали середню освіту. Зазначимо, що цей факт свідчить про те, що церковно-шкільні адміністрації Подільської єпархії вживали заходів

щодо підвищення рівня професійної компетентності вчителів. Упродовж п'яти років проводилися короткотермінові педагогічні курси в різних містах Подільської губернії, через які пройшло більш ніж 500 учителів [555, с. 678]. Окрім того, підвищенню професійної майстерності вихованців Подільської духовної семінарії сприяли нагородження книгами за високі успіхи в навчанні й поведінці та поповнення цінної літератури учнівської бібліотеки, зокрема працями викладачів Київської духовної академії [158, с. 1057; 326, с. 315].

Варто зазначити, що педагогіку було вилучено із семінарського курсу, що підтверджують архівні документи, а саме: у відомостях, свідоцтвах та атестатах про закінчення семінарії за 1877–1879, 1884 рр. педагогіка відображена як предмет, а за 1896, 1901, 1916 рр. педагогіка відсутня [873, арк. 1–8; 884, арк. 13 зв.–14] (*див. Додаток Д*). Що стосується власне педагогічних дисциплін, то в навчальних планах залишилася одна дидактика (1 година в 5-му й 6-му класах). З огляду на те, що вихованці 5-го й 6-го класів, мали право за новим статутом тільки на 20 тижневих уроків, вони зобов'язані були також займатися навчанням хлопчиків у зразковій школі. Таким чином, дидактика отримала переважно практичний характер, і як наука, покликана навчити вихованців семінарії прийомам і методам викладання предметів у початковій школі [181, с. 809]. У лютому 1887 р. при Подільській духовній семінарії відкрито початкову зразкову школу з щоденними уроками замість недільної школи. На вимогу статуту учні 5-го та 6-го класів семінарії, які вивчали дидактику, займалися в школі практичними уроками під керівництвом викладача дидактики й під наглядом ректора. Заняття у зразковій школі організовувалися в такий спосіб, щоб розподіляючи уроки на ранкові та вечірні, перші проводилися вчителем і законовчителем, а присутні на них вихованці семінарії тільки стежили за ходом навчання й окремими його прийомами, а на вечірніх уроках вони повторювали з учнями те, що було викладено їм на ранішніх уроках. Таким чином, у зразковій початковій школі вихованці семінарії спочатку спостерігали зразок навчання в школі, а потім вже відтворювали їх у своїй діяльності [337, с. 233, 236].

Наведені вище факти свідчать про перші елементи пропедевтичної (спостережної) педагогічної практики в загальнопедагогічній підготовці майбутніх учителів. Такий вид практичної підготовки майбутніх учителів був почасти недосконалим, позбавленим науково-методичного забезпечення, але саме в духовній семінарії відбулося стрімке упровадження педагогічної практики в освітню систему [134, с. 40].

Отже, згідно зі статутом 1884 р. науки богословського характеру стали домінувати, класичні мови – грецька й латинська, фізико-математичні науки були скорочені, педагогіка взагалі вилучена з семінарського курсу, а це своєю чергою, підтверджує мету семінарського курсу – здійснення підготовки до пастирства й служіння церкві [130, с. 446] .

Варто відзначити, що з-поміж вихованців, які закінчили повний курс духовної семінарії та духовних училищ, незначна кількість обіймала учительські посади в церковнопарафіяльних школах. Якщо вчителя переважно задовольняло місце роботи, то він залишався на службі в тій школі, яка забезпечувала його необхідними засобами до існування, але таких шкіл у Подільській єпархії було дуже мало. Унаслідок цього вчителі залишалися на одному місці не більше одного-двох років, хоча були й такі, які залишалися при школі 15 і 20 років [562, с. 21].

Згідно зі статистикою в 1888–1889 рр. в Подільській єпархії навчання відбувалося у 1048 початкових школах духовного відомства 10 парафій, при чому через відсутність професійно-підготовлених учителів їхні обов'язки виконували 10 священників, 27 дияконів, 261 псаломщики і лише 41 із них були вихованцями духовної семінарії, 49 – взагалі не мали освіти, 131 – вихованці духовних училищ, та інших навчальних закладів [375, с. 10, 19]. У 1896–1897 н. р. загальна кількість осіб учителів-семінаристів у ЦПШ становила лише 59 осіб, що було недостатньо, аби повноцінно забезпечити професійними вчителями всю Подільську губернію [553, с. 1190]. Становище вчителів ЦПШ на Поділлі було жахливим, бо матеріальна бідність церковної школи особливо тяжко позначилася на освітньому процесі. Як зазначав О. Лотоцький, «У 80–90-х роках ХІХ ст. підготовлених

учителів у церковних школах Поділля нараховувалось – 721 особа, непідготовлених – 732 особи, тобто перших – 49 %, останніх – 51 %. Особи із середньою й спеціально-педагогічною освітою вбачали вчительську діяльність як тимчасову й намагалися за будь-яких обставин перевестися на іншу службу, а професійно непідготовлені вчителі не відрізнялися рівнем грамотності від своїх учнів» [252, с. 73]. Таким чином, більша частина вчителів не була професійно підготовлена до вчительської діяльності.

У зв'язку з незабезпеченістю дипломованими вчителями Св. Синод постановою від 26 листопада 1888 р. надав право видавати свідоцтва на звання вчителя церковнопарафіяльної школи правлінням духовних семінарій і училищ, а також єпархіальним жіночим училищам [264, с. 226].

Згідно із правилами іспити на звання вчителя ЦПШ поділялися на повні та скорочені. Скороченому іспиту підлягали особи, які мали свідоцтво про закінчення повного курсу чоловічих духовних училищ, міських і повітових училищ, перших чотирьох класів чоловічих гімназій, чоловічих і жіночих прогімназій і перших чотирьох класів жіночих училищ духовного відомства та єпархіальних жіночих училищ. На скороченому іспиті пропонувалося по одному питанню з російської мови, арифметики, церковнослов'янської мови, а той, хто складав випробування мав дати письмово відповіді в обсязі програми. Якщо письмові відповіді були визнані задовільними, призначалася усна бесіда для додаткових роз'яснень на розгляд комісії, після чого претенденти давали пробні уроки з російської мови та арифметики [879, арк. 71]. На основі правил у загальному висновку комісії оцінка повинна бути не нижчою за 3,5 бали [865, арк. 36–37]. Як свідчать архівні джерела (прохання, акти та протоколи комісій Подільської духовної семінарії), скорочені іспити на звання вчителя однокласної церковнопарафіяльної школи складали переважно колишні вихованці Подільської духовної семінарії та духовних училищ [880, арк. 79; 863, арк. 7].

Слід звернути увагу, що свідоцтва на звання вчителя видавалися й зовсім непідготовленим вихованцям, зокрема прикладом цьому є видане свідоцтво на звання вчителя церковнопарафіяльної школи після скороченого іспиту

Л. Стояновському, який був відрахований з 4 класу Кам'янецького училища, а згодом звільнений з першого класу семінарії за неуспішність [877, арк. 104], та колишньому випускнику семінарії П. Мефодовському, який закінчив Тульчинське духовне училище та був відрахований із третього класу семінарії за неуспішність [879, арк. 15]. Повний іспит, зокрема в Приворотському духовному училищі, складали вихованці церковнопарафіяльних шкіл, однокласних та двокласних народних училищ, вихованці перших і других класів духовних училищ, особи з домашньою освітою [933, арк. 339, 343].

Слід акцентувати увагу на тому, що вже на початку ХХ ст. під час розгляду на педагогічній раді ректором Подільської семінарії О. Замятіним питання про встановлення в семінарії узгоджених правил щодо надання свідоцтва на звання вчителя, було з'ясовано, що особи, які захотіли присвятити себе справі початкової народної освіти, повинні володіти достатньою спеціальною підготовкою і загальною освітою, а також повинні бути морально бездоганними. Особи, маловідомі правлінню семінарії не допускалися до іспиту, а особи, які вибули з 2–4-го класів семінарії підлягали іспиту згідно з вимогами правил, усно й письмово, окрім того вони повинні були провести у школі показові практичні уроки з тих же предметів. Від вихованців, які вибули з 5-го класу вимагалось лише проведення пробних уроків з російської мови та арифметики, бо вони, здобули загальну освіту. Було прийнято за правила, аби до іспитів на звання вчителя допускалися ті з колишніх вихованців, які у свідоцтвах мали з поведінки 5 балів, а тих вихованців, які мали з поведінки 4 бали, допускати до таких іспитів лише з особливих поважних причин і не раніше, ніж через рік після закінчення семінарії. Прикладом цьому є відхилення прохання вихованця 2-го класу Н. Барщевського з оцінкою за поведінкою «4». До того ж, ректору семінарії надавалось право одноосібно задовольняти або відхиляти прохання осіб, які бажають скласти іспит на звання вчителя [879, арк. 70–71 зв.].

Отже, у Подільській духовній семінарії досить ґрунтовно ставилися до професійного добору абітурієнтів на вчительську професію. Керівництво закладу усвідомлювало неможливість зарахування всіх охочих та застосовувало

прогресивні, як для того часу, форми й методи професійного добору, вибираючи осіб, здатних у подальшому здійснювати педагогічну діяльність-дію та впливати на інтелект, волю й почуття своїх вихованців.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. викладачі духовної семінарії та духовних училищ майже всі мали вищу богословську освіту, зокрема в 1893 р. контингент викладачів Подільської духовної семінарії складався переважно з молодих людей: віком молодше 30 років – 4 особи, від 30 до 40 років – 10, а осіб зрілого віку від 40 до 50 років – 3, від 50 до 60 років – 1, причому 10 з них здобули освіту в Київській духовній академії, 4 – у Санкт-Петербурзькій, 3 – в Московській й 2 здобули університетську освіту (в Києві та Одесі) [529, с. 30–31]. Зауважимо, що майже всі викладачі працювали в семінарії та училищах одночасно, окремі з них були нагороджені орденами Св. Станіслава II і III ступенів, Св. Анни II і III ступенів, Св. Володимира IV ступеня, що були затверджені 1868 р. за працю з народної освіти, про що свідчать документи ДАВіО та ДАХМО, як, особові справи, формулярні та послужні списки викладачів за різні роки [865, арк. 1–5; 887–894].

Про неналежний рівень загальнопедагогічної підготовки вчителів у духовних закладах Поділля свідчать спогади колишніх студентів про своїх викладачів, зокрема вихованець семінарії О. Лотоцький у своїх мемуарах про навчання в семінарії (1884–1889 рр.) характеризував учителів, як «сірих». Але, на переконання випускника, були й такі вчителі, які демонстрували високий рівень майстерності. Наприклад, учитель літератури Малашкін (ім'я невідоме), не лише цікаво проводив лекційні заняття, але й організовував з учнями бесіди. Своєрідне новаторство не подобалось керівництву семінарії, застигла система навчання домінувала над олюдною методикою викладання. Таких педагогів, які не вписувалися у стару систему звільняли [253, с. 24]. Натомість, учитель математики І. Ястребців до викладання ставився недбало, йшов на лекції не підготовленим, при цьому Ястребців мав досить гарну освіту, закінчивши Новоросійський імператорський університет. Із 1879 р. він був викладачем кафедри фізико-математичних наук, потім викладачем французької мови в

Подільській духовній семінарії, і за традиційність та відданість старій системі освіти отримав ордени Св. Станіслава II ступеня і Св. Анни III ступенів [885, арк. 133 зв.]. О. Лотоцький наголошував: «Ми не відчували зворотного зв'язку зі своїми педагогами – як ми до них, так і вони до нас ставилися, як два ворожі клани, і один одному відплачували злом і помстою. Але, між тим, у семінарії були досить непогані педагоги та застиглий дух школи спонукав лише на такі стосунки» [253, с. 26]. Із глибокою симпатією О. Лотоцький згадував учителя німецької мови: «...Він здійснював процес викладання так, що викликав інтерес до вивчення мови. Оригінальністю його методу стало викладання українською мовою» [253, с. 30]. В. Приходько у своїх спогадах про роки навчання в Подільській духовній семінарії (1899–1905 рр.) зазначав: «...Один священик духовного писання В. Левицький був утаємненим українцем, інший – професор гомілетики і літургії, теж був дуже «підозрілим» щодо українофільства, а духівник семінарії Г. Кондрацький вів сповідь виключно українською мовою» [455, с. 74]. В. Приходько особливо відзначив таких учителів, як Чеховського та Іваницького (імена невідомі), які закінчили Київську духовну академію, характеризуючи їх як освічених українців, принципових та ідейних осіб [455, с. 74].

Той факт, що з духовних закладів освіти Поділля випускалися не лише священнослужителі, а й працівники освітніх установ свідчить інформація про достатньо відомих на той час осіб, які присвятили себе служінню педагогіці. Одним з них був ректор, архіпастир Подільський преосвященний Димитрій, який залучав викладачів, семінаристів до вивчення пам'яток православ'я на Поділлі. У 1890 р. ним було відкрито церковне стародавнє сховище при кафедральному соборі [513, с. 65]. Преосвященний Донат започаткував читання про істину християнської релігії з огляду на сучасні думки про неї, а всі викладачі духовної семінарії та духовного училища брали участь у цих публічних читаннях [513, с. 64].

Випускник Петербурзької придворної співочої капели Ю. Богданов працював викладачем церковного співу в Подільській духовній семінарії (1884–

1897 рр.), а також керівником архієрейського і семінарського хорів. Під його керівництвом навчався М. Леонтович, який вивчав історію і теорію музики, гармонію, поліфонію та аранжування, опановував основи регентської справи та співу й упродовж 1901–1902 рр. працював учителем церковного співу, музики та каліграфії Тиврівського духовного училища [590, с. 5].

Також упродовж 1910–1911 рр. у Тиврівському духовному училищі на посаді викладача співів працював видатний український композитор К. Стеценко. Тиврівський період був одним із найінтенсивніших у житті і творчості композитора. Тут він написав майже всю оперу «Івасик-Телесик», дитячу оперу «Лисичка», десятки колядок, хори, романси [270, с. 556].

У Тульчинському духовному училищі (1912 р.) працював педагог, психолог, письменник, громадський діяч, професор Українського вільного університету Г. Ващенко [279, с. 294], а православний священник, краєзнавець Поділля П. Вікул (до 1914 р.) вчителював в Шаргородському духовному училищі [604, с. 49].

У 1896 р. при Св. Синоді створено комісію з покращення навчання в духовних семінаріях і училищах, яка визнала «надмірну обтяженість семінарських програм і підручників, велику кількість подробиць у них, доречних лише в академічному викладанні, і переважання в програмах вимог теоретичних над практичними». Спираючись на ці принципові погляди, комісія розробила докладні вказівки про бажану постановку викладання окремих предметів. У 1900 р. висновки комісії передано до Навчального комітету, якому було доручено переглянути програми й підручники та скласти нові програми з пояснювальними записками й підручниками. Проте проект зберігав традиційний розподіл для семінарського курсу на класи словесні, філософські й богословські [59, с. 22].

На початку ХХ ст. в Подільській духовній семінарії у процесі організації навчання наставники керувалися, з одного боку, програмами, з іншого – додатками до програм, пояснювальними записками, пізніше – циркулярними розпорядженнями й указівками вищого керівництва духовно-навчального відомства. Предмети, що викладалися учням підкріплювалися схваленим Навчальним комітетом при Св. Синоді підручниками, або навчальними

посібниками, а наставники піклувались про те, аби підручники засвоювалися не механічно, а свідомо [879, арк. 123 зв.].

Що стосується загальнопедагогічної підготовки, то предмети усього циклу були представлені логікою та психологією. На основі заяви викладача філософських наук М. Смирнова можна зробити висновок, що, викладання психології мало абстрактний характер, конкретизація навчального матеріалу досягалася акцентуванням на суб'єктивний досвід учнів, тому для вивчення психології учням необхідний був особливий психологічний кабінет, де були пристрої й таблиці, що допомагали які з'ясувати закони відчуття, сприймання, пам'яті, уваги, уяви, простої та складної реакції, асоціацій тощо [875, арк. 43].

Одним із провідних предметів, який сприяв розвитку комунікативної культури та професійної майстерності стала гомілетика. На заняттях із гомілетики в п'ятому та шостому класах вивчалися переважно проповіді, що вивчалися у форматі домашніх вправ, а безпосередньо в класі викладач навчав учнів майстерності виголошення проповідей шляхом тренінгів. Разом із практичним ознайомленням учнів із прийомами проповідництва на церковній кафедрі, кращих учнів шостого класу вибирали для виголошення в храмі проповідей, які були не лише вправами з проповідництва, але й сприяли формуванню вміння здійснювати вплив на слухачів. З огляду на заохочення учнів п'ятих і шостих класів до більш серйозного ставлення до проповідей, було прийнято за правило, аби бали, отримані за проповіді, заносилися в особливу графу відомостей про успішність та поведінку для виставлення річних оцінок мали б однакове значення з іншими творами [874, арк. 2 зв.].

Для кращого засвоєння учнями різних дисциплін навчального курсу використовувалися письмові роботи, які задавали викладачі учням; темами для такого виду робіт були питання, опосередковано пов'язані з навчальними програмами. Як свідчить аналіз архівних джерел, письмові роботи були переважно зі словесності, Святого письма, загальної історії, психології, літератури, історії розколу церкви та церковної історії [878, арк. 10]. Теми для

творів та терміни подання їх узгоджувалися заздалегідь та були встановлені Правлінням семінарії [879, арк. 121].

Збереглися архівні матеріали, у яких є перелік тем письмових робіт на перше півріччя 1912–1913 н. р. з психології для вихованців третього класу всіх відділень, а саме: «Яке значення має мова для нашого мислення?», «У чому полягає схожість і відмінність між генієм і талантом?», «Як впливає мистецтво на духовне життя людини?» [879, арк. 128]. Творча самостійна робота була спрямована на розвиток мислення майбутніх учителів, формувала в них комунікативні вміння, зокрема володіння уявою, переконування та навіювання. Нестандартність тем письмових робіт, а також публічний захист дослідженого учнями матеріалу сприяли формуванню високого рівня культури педагогічного спілкування, вміння впливати на колектив через словесно-педагогічну дію, добирати нестандартні методи психолого-педагогічного впливу на особистість вихованців.

Також популярними стали освітні читання в позакласний час переважно напередодні вихідних днів з богословських наук, фізики, цивільної історії, російської мови, словесності, філософських наук, але не більше 5–6 разів на рік [875, арк. 58].

Варто зазначити, що викладачі семінарії почасти стикалися зі слабкою підготовкою учнів до засвоєння знань. У правлінні семінарії неодноразово порушувалися питання щодо підвищення рівня навчально-виховного процесу як в семінарії, так і в підпорядкованих закладу училищах. Зверталася увага переважно на ті освітні аспекти, що були пов'язані з духом «церковності й вихованості», аби таким чином вийшли з цих молодих людей достойні пастирі та народні вчителі [879, арк. 29].

Зауважимо, що спостерігачі училищ щорічно надавали звіт про навчально-виховну діяльність в училищах правлінню Подільської семінарії; окрім того проводилися постійні ревізії училищ викладачами Подільської духовної семінарії. Так, ревізія, проведена викладачем семінарії О. Красковським виявила

незадовільний стан навчально-виховної справи в духовних училищах Подільської єпархії [879, арк. 129].

З огляду на таке становище в 1907 р. прийнято нову програму вступу в перший клас духовних училищ, згідно з якою вимоги вступу значно розширювалися, зокрема, вступити до підготовчого класу училища, потрібно було знання молитов і читання «по російськи», то тепер вимагалось знання граматики та письма, оскільки за новою програмою вводилась легка диктовка [933, арк. 210].

Згідно зі звітом за 1910–1911 н. р. з'ясовано, що вихованці духовних училищ мали дуже низькі знання з арифметики. Зазначено, що Приворотське училище повинно ввести викладання нових мов в училищі, а саме: французької та німецької, оскільки в інших училищах єпархії вони вже викладалися, а в Приворотському тільки одна французька, і під час вступу до першого класу семінарії в абітурієнтів виникали проблеми, про що свідчать архівні документи, зокрема оцінки зі свідоцтв про закінчення училищ [877, арк. 46; 882, арк. 1; 862, арк. 1].

Аналіз архівних документів дозволяє стверджувати, що в Подільській духовній семінарії ситуація з успішністю учнів станом на грудень 1908 р. була такою: із 480 вихованців, які не встигали з одного предмета – 106 осіб, із двох – 50, із трьох – 26, із чотирьох – 23, із п'яти – 3, з шести й з семи – 2, разом таких, що не встигали – 216 вихованців [875, арк. 102 зв.]. На весну 1909 р. із 487 учнів семінарії, такі, що не встигали налічувалось 226 осіб [876, арк. 21 зв.]. У 1911–1912 н. р. із 520 учнів – 237 не встигало [879, арк. 134 зв.]; а на весну 1913 р. із 519 учнів семінарії – було аж 246 [880, арк. 10 зв.]. У 1914–1915 н. р. із 506 учнів – 219 учнів не встигали [881, арк. 83 зв.]. Ці показники не лише вражали, а й спонукали керівництво закладу до вжиття невідкладних заходів щодо підвищення якісних показників навчання.

Згідно зі звітом про навчально-виховну роботу за 1911–1912 н. р., складеним ректором, протоієреєм О. Замятіним (1909–1917 рр.), який виконував обов'язки старшини Іоанно-Богословського братства при семінарії та був членом Кам'янецького повітового відділення єпархіальної училищної ради, незадовільні

бали отримували учні семінарії з тих предметів, які переважно вивчались на першому курсі [879, арк. 121]. Окрім того, ректор акцентував увагу на безграмотності письмових робіт абітурієнтів із духовних училищ та велику невідповідність звітів спостерігачів училищ реальній картині їхнього навчання й виховання [877, арк. 337].

Наведені факти з архівних джерел свідчать про недосконалість процесу учіння в повітових духовних училищах, що були чи не єдиними загальноосвітніми школами Подільської губернії, які забезпечували абітурієнтів для духовної семінарії. Відсутність належної професійної підготовки вчителів училищ, домінування «палково-різкової» системи виховання й приниження почасти особистості вихованців, а також неналежний контроль з боку педагогів за рівнем розвитку учнів негативно впливали на випускників повітових училищ. У подальшому, вступаючи до Подільської духовної семінарії, юнаки мали значні проблеми з опануванням семінарської програми на перших роках навчання.

Неодноразово в правлінні семінарії порушувалися питання щодо підвищення рівня навчально-виховного процесу як в училищах, так і в семінарії, зокрема висловлювалися пропозиції щодо збільшення кількості спостерігачів за вихованцями; щодо вживання заходів із підвищення рівня знань зі стародавніх мов пропонувалося зосередити їх у духовних семінаріях, розподіливши на весь семінарський курс, бо лише в старшому юнацькому віці можливим є свідоме засвоєння цих мов і безпосереднє використання теоретичних знань для читання церковної та релігійної писемності [879, арк. 125 зв.–126].

Важливу роль у професійній підготовці учнів Подільської духовної семінарії відіграла бібліотека. Так, за звітний 1911–1912 н. р. у фундаментальній бібліотеці семінарії налічувалося 14963 томи, за 1912–1913 н. р. – 14978 томів [879, арк. 121]. Фундаментальна та учнівська бібліотеки постійно поповнювалися як періодичними виданнями, так і навчальною літературою, зокрема журналами «Русская школа», «Русская старина», «Вопросы философии и психологии», «Церковные ведомости», «Труды Киевской духовной академии», «Исторический вестник», «Вестник воспитания» та іншими; підручниками В. Беляєва «Лейбніц і

Спіноза», О. Нечаєва «Історія філософії», Дж. Локка «Досвід про людський розум», В. Вагнера «Біологічні основи порівняльної психології», Є. Боброва «Історичне введення у психологію», А. Кронфельда «Психологічна методика», О. Лазурського «Загальна та експериментальна психологія», В. Соколова «Педагогічна психологія», У. Ліпмана «Нарис психології для педагогів», П. Каптерєва «Педагогічна психологія» та «Нова російська педагогія», В. Джемса «Курс психології», С. Виноградова «Логіка», Г. Попова «Бесіди із загальної дидактики», В. Лайа «Експериментальна дидактика», Д. Писарєва «Дитячі інтереси та їх значення в педагогічній справі», Ф. Паульсена «Педагогіка» [881, арк. 112 зв.–114].

Аналіз надходжень літератури до бібліотеки семінарії свідчить про той факт, що керівництво звертало увагу на поєднання знань із психології з педагогікою. Саме на Поділлі в досліджуваній період зароджується прагматична єдність наукових сфер психопедагогіки. Варто наголосити на тому, що учіння є взаємодією вчителя й учнів, ефективність якої залежить від того, наскільки вчитель навчився використовувати власну унікальність, щоб кваліфіковано і якісно реалізувати свої науково-професійні цілі. Виховуючи інших, слід враховувати, що вирішення професійних завдань залежить від апперцептивної системи, якою оволодів студент, прагнучи стати вчителем, тобто від природи його світогляду. Центральною ланкою індивідуальної гносеології є, так зване, «феноменальне Я», що зумовлюється сприйманнями й оцінками людиною свого місця у світі [476, с. 208]. Ці принципи намагались сповідувати в Подільській духовній семінарії, де наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відбувалися процеси зародження психопедагогіки як науки та впровадження її в освітній процес підготовки майбутніх учителів.

Щодо введення нових предметів та програм у семінарії, в 1907 р. в п'ятих і шостих класах одним із особливих необов'язкових предметів було введено викладання малоросійської (української) літератури та історії Поділля в межах історії України, але вже в 1912 р. цей предмет заборонено через його політичність та формування національної української свідомості семінаристів, що було

несумісним із принципами російського самодержавства [878, арк. 120–120 зв.]. У 1908 р. до навчального циклу як окремий предмет введено гімнастику. У Подільській духовній семінарії працював особливий учитель гімнастики, який утримувався на синодальні кошти. Проте викладання гімнастики не могло бути професійним і корисним у зв'язку з відсутністю особливого приміщення – спортивної зали. Заняття з гімнастики проводилися при Кам'янецькій гімнастичній спілці «Сокіл» [876, арк. 11].

Уведення до навчального процесу гімнастики передбачало саме педагогічну мету в підготовці майбутніх учителів, бо формування постави, координації рухів, ходи ставало запорукою належного рівня професійної довершеності будь-якого педагога.

Із 1916 р. Св. Синод увів нові програми з церковного співу й теорії музики для духовних семінарій і духовних училищ. Зазначимо, що в цих програмах був уміщений приблизний список навчальних посібників з цього предмета, зокрема нове нотне видання «Супутник псаломника. Співи річного курсу богослужбові з виправленнями» [883, арк. 42 зв.].

Таким чином, на всіх етапах історії українського народу духовні заклади виконували освітні функції. Упродовж XVIII – на початку XX ст. Подільська єпархія займала провідне місце за кількістю церковнопарафіяльних шкіл Російської імперії. На Поділлі не було спеціальних вищих навчальних закладів, які б готували вчителів для різних типів навчальних закладів і цю роль здійснювала Подільська духовна семінарія, при чому система підготовки вчителів вперше будувалася на засвоєнні практичних навичок, що набувалися безпосередньо в процесі навчання [119, с.199]. При семінарії існувала недільна, згодом зразкова церковнопарафіяльна школа, яка мала на меті сприяти успіху церковно-шкільній справі в єпархії, практичному ознайомленню вихованців семінарії з педагогічною діяльністю в початковій народній школі. У чотирьох училищах духовного відомства на Поділлі в аналізований період працювали вихованці Подільської семінарії і переважна частина вчителів мала низький рівень загальнопедагогічної підготовки. Незважаючи на недосконалість

загальнопедагогічної підготовки майбутніх учителів, в умовах відсутності власне педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст., Подільська духовна семінарія та духовні чоловічі училища були важливою ланкою професійної підготовки вчителів краю.

На основі системного та цілісного аналізу виявлено, що для педагогічної освіти Подільської духовної семінарії були характерні такі *тенденції*: 1) екстраполяція освітніх традицій Києво-Могилянської академії; 2) уведення до навчального процесу курсів риторики, гомілетики, предметів естетичного спрямування, що сприяли формуванню професійно-педагогічної культури; 3) домінування релігійного змісту навчання над психолого-педагогічним; 4) незацікавленість духовенства в загальнопедагогічній підготовці як необхідній умові розвитку особистості майбутніх учителів; 5) відсутність належної практичної професійно-педагогічної підготовки семінаристів, методичного й теоретичного супроводу практичного складника; 6) недостатня увага до науково-педагогічного рівня викладачів семінарії, їхня непідготовленість із педагогіки, психології, логіки, і, як наслідок, невідповідність професійного рівня випускника-вчителя потребам тогочасної школи; 7) відсутність зацікавленості серед представників російської церкви та польського духовенства, які брали на себе відповідальність готувати вчителя, випускати високоосвіченого й національно свідомого працівника освітньої галузі для української школи [138, с.167].

За період існування Подільської духовної семінарії випускниками стало багато громадських діячів, педагогів, краєзнавців, письменників, поетів, митців, які зробили вагомий внесок у розвиток Поділля і стали відомими не тільки в Україні, але й за її межами. Зокрема, у духовних училищах та Подільській духовній семінарії здобули освіту М. Коцюбинський, С. Руданський, М. Леонтович, О. Лотоцький, В. Приходько, Ю. Сіцінський, С. Гогоцький, Г. Голоскевич, Б. Сулковський, П. Бодянський, В. Свідзінський, А. Свидницький та інші.

2.2. Розвиток творчої особистості майбутніх учителів у жіночих духовних училищах

Важливою проблемою школи на Поділлі залишалася підготовка вчительських кадрів. Чинна на середину XIX ст. система духовної освіти Поділля передбачала навчання й виховання в душі православ'я дітей духовенства чоловічої статі в повітових училищах та Подільській духовній семінарії. Спеціальних навчальних закладів для жінок духовного звання не існувало. Представники вищих станів відправляли своїх доньок для виховання за кордон або запрошували звідти гувернанток. Загальні пансіони, які відкривав уряд для людей нижчих станів, занепадали. Заборона уряду викладати польською мовою призвела до того, що шляхта змушена була викликати вчительок з-за кордону або віддавати на виховання так званим «самозванцям-вихователям». Виховання й навчання доньок духовенства на Поділлі в означений період було в безвихідному стані, адже на Поділлі для освіти дівчат із сімей духовенства не було жодного закладу, який застерігав би їх від згубного впливу католицизму та польської ментальності й був би доступним для батьків нижчих соціальних станів. Переважна більшість дівчат із сімей духовного звання, особливо в сільській місцевості, залишалися неосвіченими, ледь уміли писати й читати. Ще в 1834 р. преосвященний Кирило, архієпископ Подільський та Брацлавський, визнавав виховання доньок духовенства особливо необхідним з огляду на польський вплив [92, с. 770].

Аналіз архівних джерел і духовних періодичних видань досліджуваного періоду дозволяє констатувати, що лише з другої половини XIX ст. на Поділлі до просвітницької діяльності стали залучати жінок духовного звання, почали відкриватися початкові жіночі училища, зокрема при Немирівському, Вінницькому та Браїлівському жіночих монастирях [905, арк. 33; 911, арк. 46 зв.; 332, с. 801].

Для підготовки вчительок народних шкіл створювалися спеціальні середні навчальні заклади, які поділялися залежно від фінансування та адміністративного устрою на два типи: училища духовного звання і єпархіальні жіночі училища. Діяльність перших визначав «Загальний Статут училищ духовного звання в

Західних єпархіях», складений духовно-навчальним управлінням Св. Синоду в 1863 р. Відповідно до нього училища перебували під юрисдикцією імператриці як закритий заклад і призначалися виключно для доньок священно- і церковнослужителів. Училища мали на меті «виховати дівчат згідно із правилами благочестя Православної Церкви і в руському дусі». Згідно зі статутом жіночих навчальних закладів імператриці Марії вихованки, які закінчили училище за першим розрядом, без іспитів отримували звання домашньої вчительки, за другим розрядом – домашньої вчительки з тих предметів, у яких вони показали гарні успіхи [47, с. 288]. Із 1874 р. училища для дівчат духовного звання перейменовано на «Жіночі училища духовного відомства» [290, с. 863].

У 1863 р. обер-прокурор Св. Синоду, супроводжуючи до преосвященного Ірїнарха проекти статуту і штатні розписи для жіночих училищ духовного звання до Подільської єпархії, зазначав: «Для надання Західному краю коштів для пристойної освіти його доньок у дусі православ'я, для запобігання руйнівного впливу католицизму та польської ментальності запропоновано відкрити училища для дівчат духовного звання в тих Західних губерніях, де їх немає. До числа цих єпархій належить й Подільська єпархія» [336, с. 530]. Зауважимо, що при цьому запропоновано спочатку відкрити один молодший клас з 30 вихованками, згодом, через 2 роки, відкрити середній клас з 30 новими вихованками і тільки через 2 роки училище повинно працювати в повному складі з повним штатом вихованок [336, с. 531].

Училище у м. Кам'янці-Подільському засновано на одних засадах з Віленським і відкрито 22 липня 1864 р., перебуваючи у відомстві імператриці [496, с. 188; 468, с.139]. Програма Подільського жіночого училища духовного відомства складалась з елементарного курсу навчання, зокрема Закону Божого, російської мови, арифметики, географії та історії. Зазначимо, що вивчення педагогіки, необхідної для професійного становлення особистості вчителя, на початку існування Подільського жіночого училища духовного відомства не передбачалося. У ДАХМО зберігається протокол про заснування училища для дівчат духовного звання в Подільській єпархії у м. Кам'янці, в якому зазначалося,

що окрім основних предметів, пропонувалося увести до навчальної програми рукоділля, музику та співи [487, с. 30; 905, арк. 60–81].

До Подільського духовного жіночого училища зараховувалися лише доньки священників та дияконів, тобто діти тих, хто усвідомлював важливість якісної підготовки для успіху в майбутній професійній діяльності й мали для цього фінансові можливості. Але, як свідчить аналіз літературних джерел, деякі дівчата не знали навіть свого повного імені, інші – свого прізвища, більшість уміли писати не досить грамотно [1, с. 1021].

Варто зазначити, що це був перший на Поділлі жіночий навчальний заклад у душі православ'я. Його призначення на початку існування полягало у підготовці дружин для священнослужителів, освічених матерів духовних родин та участі жінок в освіті сільських дівчат. Звання домашньої вчительки – вихованки Подільського жіночого училища змогли отримувати лише з 1886 р. [49, с. 67].

До другого типу училищ належали єпархіальні жіночі училища, статут яких був затверджений 20 вересня 1868 р. [48, с. 254–261]. З уведенням в дію «Статуту єпархіальних жіночих училищ» змінювався і статус випускниць училища – вони отримали право на звання домашньої вчительки, що на практиці означало можливість обіймати посади вчительок початкової школи. Єпархіальні жіночі училища перебували у віданні Св. Синоду, під безпосереднім управлінням єпархіальних архієреїв, під опікою місцевого духовництва та ради училища. Курс навчання складався із 6 класів з річним курсом в кожному, але через брак коштів допускалося три класи з дворічним курсом [77, с. 307].

Згідно зі статутом 1868 р. перелік предметів вивчення порівняно з училищами для дівчат духовного звання значно розширився, а саме: до обов'язкових предметів вивчення належали: Закон Божий, російська мова та російська словесність і практичне ознайомлення зі слов'янською мовою, арифметика та загальні основи геометрії, російська та загальна географія, загальна та російська історія, загальні необхідні відомості з фізики, педагогіка, чистописання, церковний спів; до необов'язкових – нові мови, музика, малювання. Окрім того, вихованки навчалися в позакласний час домашнього

рукоділля. Варто зазначити, що, на відміну від духовних училищ духовного відомства, до єпархіальних училищ зараховувалися дівчата інших соціальних станів з обов'язковою, визначеною місцевим духовенством платою за навчання [285, с. 479].

Історія створення єдиного єпархіального жіночого училища в м. Тульчині розпочалася ще в 1848 р., з листування-звернення до духовенства Поділля законовчителя Санкт-Петербурзького сирітського Миколаївського інституту протоієрея В. Гречулевича, у якому він запрошував до пожертвувань на відкриття в м. Тульчині училища для дівчат духовного звання, причому кошти надходили до редакції журналу «Странник» у Санкт-Петербург [452, с. 831]. Аналіз архівних джерел дає підстави стверджувати, що у 1854 р. В. Гречулевич придбав будинок та пожертвував книги й гроші для училища в загальній сумі 2564 руб. сріблом (на 1863 р. сума зросла до 7000 руб. з інших надходжень) [905, арк. 52–59].

Варто наголосити, що В. Гречулевич був родом із Поділля, здобув освіту в Шаргородському училищі та Подільській духовній семінарії. На початку кар'єри в 1814 р. він викладав латинську, слов'янську та російську мови, арифметику, географію та малювання в Шаргородському відділенні духовної семінарії [525, с. 193].

У ДАХМО області зберігаються прохання В. Гречулевича, акти, рапорти комітету про відкриття училища для дівчат духовного відомства, проект «Статуту...» та письмові зобов'язання графа М. Потоцького допомагати училищу [905, арк. 67, 103, 259–270 зв.].

Вбачаючи користь від відкриття училища для освітнього простору Поділля, а також уболіваючи за розвиток педагогічної підготовки жінок губернії, у грудні 1863 р. В. Гречулевич зазначав: «...Відкриття училища для дівчат духовного відомства в м. Кам'янці вселяє мені сміливість просити про відкриття подібного училища в м. Тульчині. Спочатку як приватний навчальний заклад, але з підпорядкуванням єпархіальному керівництву на таких засадах: придбання будівлі, придатної для розміщення до 90 вихованок; поширення у Подільській єпархії релігійно-морального виховання в дусі православної Церкви; існування на

кошти від вихованок, яких потрібно очікувати велику кількість як із представників єпархії, у центрі якої знаходиться м. Тульчин, так і з інших міст; навчання іноземним мовам і навіть музиці, й зараховувати для цього дівчат інших станів, що не дозволяється робити в казенному жіночому училищі. За таких умов в училищі будуть навчатися доньки батьків, які за можливостями й бажаннями прагнули надати своїм дітям гідну освіту» [905, арк. 82–91 зв.].

Таким чином, у 1864 р. В. Гречулевич на власні кошти відкрив приватне жіноче духовне училище, першими викладачами якого стали педагоги Тульчинського духовного повітового училища. Перший набір становив 17 вихованок. У 1865 р. В. Гречулевич особисто прибув до Тульчина та подав клопотання до єпархіального керівництва про створення комітету з місцевого духовенства, який би взяв на себе піклування про училище [905, арк. 135]. Проте вже 17 липня 1867 р. комітет з організації майбутнього училища припинив свою роботу після заснування училищної ради. Викладання, виховання й утримання вихованок визначалося загальноприйнятим Статутом училища для дівчат духовного звання. Офіційно Тульчинське жіноче духовне училище відкрили 5 жовтня 1867 р. [495, с. 324].

Наведені факти свідчать про те, що до 1868 р., зокрема до затвердження «Статуту єпархіальних жіночих училищ», Тульчинське духовне училище залишалося без загального законоположення, де освітня мета підпорядковувалася меті благодійній. Існувало воно як приватний жіночий пансіон, заснований на кошти від пожертвувань духівництва та світських осіб. За такого стану справ заклад не міг приносити очікуваної користі з огляду на розумову та моральну освіту доньок духівництва. Результатом упровадження нового статуту 1868 р. на Поділлі стали організації з'їздів місцевого духовенства, де розглядалися питання щодо покращення організації навчально-виховного процесу закладів, зміни складу та порядку управління, розширення програм предметів, що викладалися [179, с. 523]. Причому приватні духовні освітні заклади для жінок не ставили за мету дати елементарну професійну педагогічну освіту, обмежуючись лише

загальноосвітніми предметами, хоча прагнення духовенства Подільської єпархії – батьків учениць – зводилося до розуміння необхідності педагогічної підготовки.

Упродовж перших двадцяти років існування духовних жіночих училищ Поділля навчальна програма не зазнавала значних змін. Незмінними залишалися такі предмети, як Закон Божий, церковний спів і рукоділля, що вивчалися впродовж усіх років навчання. Велика увага приділялася церковному співу, обов'язкового для всіх вихованок, хоча і звільнялись від співів ті особи, які проявляли повну нездібність до них унаслідок відсутності голосу та слуху. За навчальними планами цьому предмету відводилося аж 12 годин на тиждень. Вихованки співали в храмах, окрім хорового співу, дівчата виступали й меншими групами (ансамблями) та сольоно. Вони могли співати й молебні, і панахиди, під час одруження і хрещення. Вивчалися також патріотичні гімни й канти, народні пісні тощо. Зверталася серйозна увага і на навчання рукоділля вихованок – шиттю, в'язанню й вишиванню візерунків. Згодом їх почали серйозно навчати шиттю на машинках, машинному в'язанню. Зокрема, у Подільському духовному училищі, починаючи з 1865 р. вихованки, займалися рукоділлям кожного дня, в'язали панчохи, шили плаття та вишивали вовною по канві. Впродовж літа вихованки займалися садівництвом, а деякі учениці, бажаючи стати ближче до освіти в жіночих гімназіях, почали вивчати французьку мову та гру на фортепіано [183, с. 836–839].

Таким чином, ми можемо констатувати, що вперше викладання предметів естетичного спрямування в духовних жіночих училищах Поділля другої половини ХІХ ст. позитивно впливало на формування особистості, смаку, вишуканості – якостей, необхідних для їхньої подальшої педагогічної діяльності.

З огляду на те, що випускниці духовних училищ мали працювати вчительками в народних школах або виховательками в тих же училищах, випускниці старших класів залучалися до вивчення педагогіки, дидактики та практичних уроків у початкових школах. З уведенням педагогіки до переліку предметів, що викладалися в жіночих духовних училищах Поділля, ці заклади розширили своє освітнє значення. Зокрема в Тульчинському єпархіальному

училищі педагогіка викладалася в обсязі 2 години на тиждень за посібником В. Куртмана (директора вчительської семінарії в Фрідберзі) «Керівництво до виховання та навчання» (Ч. I, 1859 р. та Ч. II, 1867 р.). Уперше упроваджувалася педагогічна практика: вихованки вищих класів займалися з ученицями нижніх класів [538, с. 479]. За твердженням І. Сесака, у зв'язку з нестачею коштів та тісністю приміщень вивчення педагогіки з 1869 р. було призупинено [495, с. 330], хоча в 1877–1879 рр. вивчення педагогіки в училищі поновлено в обсязі лише 1 години на тиждень. Педагогіка вивчалася тільки учнями 3-го класу і це були переважно загальні поняття науки, необхідні правила, яких повинні дотримуватись у вихованні дітей [347, с. 30; 348, с. 54; 349, с. 103]. У Подільському жіночому училищі в 1778–1879 рр. також вивчалася педагогіка в кількості 1 година на тиждень [591, с. 388]. Згідно зі звітом за 1879–1880 рр. вихованки Тульчинського училища вивчали загальну педагогіку до курсу якої належали: знання законів та правил виховання (особливо для жінок); фізичне виховання дітей; розумове виховання дітей; розвиток уваги та пам'яті; мнемоніка; розвиток органів чуття; розвиток здібностей і фантазії; загальноосвітні ігри за системою Фребеля; моральне виховання; заохочення та покарання; сутність естетичного виховання; дидактику, до курсу якої належали: завдання й способи навчання, знання й уміння, загальні методи навчання (аналітичний, синтетичний, генетичний), приватні методи навчання, про хід викладання, про навчальний план та хід викладання, про значення особистості вчителя, училищні порядки та дисципліну, допоміжні засоби навчання; методику, зокрема методику навчання російського письма-читання за звуковим способом, вивчення церковнослов'янської грамоти, навчання письму з використанням генетичного методу, графічної сітки, такту за підручником П. Рощина «Нарис найголовніших практичних положень педагогіки, дидактики й методики, застосованої до навчальних предметів початкової освіти», складеним спеціально для жіночих навчальних закладів [350, с. 62–64].

Інші предмети викладалися за навчальним посібником, затвердженим для початкової школи Св. Синодом, зокрема Закон Божий, російську мову та

російську словесність вихованки вивчали за «Граматикою» Н. Гілярова та Кірпічного (ім'я невідоме), «Теорію словесності» В. Стоюніна. Загалом бібліотека Тульчинського училища станом на 1880 р. налічувала 285 назв книг. Вихованки 2-го й 3-го класів писали твори за усіма предметами. Під час складання розрядних списків загальний бал з письмових робіт відігравав однакову роль із балом за усні предмети [350, с. 62–64]. Зокрема, з педагогіки проводилася лише одна письмова робота в 3-му класі. Теми письмових робіт з педагогіки пропонувалися такі: «Значення сімейного виховання для людини», «Чому навчання в початковій школі повинно бути й вихованням?», «Спомини з мого дитинства», «Переваги звукового способу спільного навчання письму-читанню», «Корисні й шкідливі боки наочності в початковому навчанні дітей», «Як провести в школі урок перевіркою диктовки?» [487, с. 37]. Варто зазначити, що для виправлення недоліків у письмових роботах інспектор класів рекомендував викладачам такі засоби впливу: для досягнення зрілості думки всебічно пояснювати тему твору й пропонувати для читання ученицям статті, які стосувалися теми твору; для досягнення докладності й послідовності у викладанні пропонувати вихованкам короткий розвиток теми з питань; для формування орфографічних навичок і використання розділових знаків вчителю російської мови пропонувалось запровадити диктування з докладним поясненням правил російського правопису з використанням їх [353, с. 23–30]. Зокрема, учениці 1-го класу вправлялися в писанні букв по графам та лінійкам під такт, а учениці 2-го класу були привчені до писання скорописом під диктовку вчительки, при цьому увага зосереджувалася на орфографії й пунктуації [356, с. 49].

Упродовж наступних декількох років у викладанні в двох жіночих училищах Поділля суттєвих змін не відбулося: вони відповідали програмі навчання трикласного єпархіального училища, про що свідчать архівні документи [909, арк. 1].

Варто зазначити, що духовні жіночі училища пройшли складний шлях становлення, зокрема впродовж року Тульчинське єпархіальне училище змінило чотирьох керівників і трьох інспекторів. Ці обставини несприятливо впливали на

хід педагогічних та економічних справ училища. Негативно впливало на навчальну роботу також несвоєчасне заміщення вчительських вакансій, за гострої нестачі кандидатів, зокрема в 1883 р. в Тульчинському єпархіальному жіночому училищі вакансія вчителя співів була заміщена лише 1 жовтня, вчителя словесності та російської мови – лише 20 жовтня, тому уроки були розподілені між усіма вчителями. Окрім того, на перших порах підручників катастрофічно не вистачало [356, с. 49].

Зауважимо, що незважаючи на це, кількісний склад училищ незмінно зростав. До 1870 р. в Подільському духовному училищі було лише 90 учениць, а 1874 р. урядовці дозволили збільшити штат учениць з 90 до 120 у всіх трьох класах [96, с. 591]. Якщо в 1876 р. училище закінчило лише 24 вихованки [894, арк. 12], то станом на 1881 р. в 3-ох класах навчалось 127 учениць, а на 1882 р. – вже 199 учениць [238, с. 358].

У Тульчинському єпархіальному училищі в 1871 р. відбувся перший випуск, у 1875 р. випуск становив 22 вихованки (причому з них – 8 доньок священників, 12 – дияконів та 2 – світських). У другій половині 1876 р. в училищі навчалися 79 доньок священників, доньок дияконів – 1, зі світських сімей – 8 учениць [910, арк. 13], у 1882 р. загалом – 121 вихованка [351, с. 58].

Із 1884 р. основним завданням духовних жіночих училищ Поділля стала підготовка вчительок для ЦПШ та інших народних шкіл відповідно до зміни «Статуту єпархіальних жіночих училищ». Початкова педагогічна освіта остаточно стала прерогативою духовенства. Відбулися зміни в навчально-виховній роботі духовних жіночих училищ Поділля, зокрема обмежувався вік зарахування до училищ (не молодше 10 років) [449, с. 373].

У 1885–1886 н. р. Подільське жіноче училище духовного відомства було перетворено на шестикласне за зразком нового статуту. Наприкінці року налічувалося 151 вихованка, проте всі вони так само були доньками священників та дияконів. Унаслідок реорганізації училища утворилася така освітня структура: старший клас перетворився на 6-ий, середній – на 4-ий, молодший – на 2-ий, а тих, кого щойно зарахували – до 1-ого [450, с. 821; 344, с. 673]. Окрім того, у

вересні 1886 р. згідно з Указом імператриці вихованки Подільського училища, які закінчили повний курс навчання отримували право на звання домашніх учительок [49, с. 67]. Ці факти переконливо доводять, що жіночі духовні училища були педагогічними закладами освіти й здійснювали професійну підготовку майбутніх учительок для початкових шкіл Поділля.

Варто зазначити, що аналіз стародруків не дозволяє визначити точної дати повного перетворення Тульчинського єпархіального училища на шестикласне. За одним джерелом перетворення відбулося у шестикласне впродовж 1888–1889 н. р., за іншим – у 1892–1893 н. р. [53, с. 605; 362, с. 1].

Разом із тим існують свідчення, що кількість уроків із російської мови була збільшена відповідно до указу Св. Синоду від 30 липня – 12 серпня 1886 р. – у перших чотирьох класах на 4 години, причому додатковий урок у кожному з цих класів спеціально призначався для практичних класних вправ із російського правопису під керівництвом учителя російської мови. У Подільському училищі російську мову вивчали за «Рідним словом» К. Ушинського, а перевірка знань відбувалася за допомогою диктантів [344, с. 673]. Окрім того, з російської мови в першому класі вихованки привчалися до виразного та осмисленого читання книг [358, с. 597]. Така пильна увага до вивчення російської мови відбувалася на тлі тотального «зросійщення», нищення всього українського, зокрема в системі освіти. Учительки мали стати лояльними прихильницями російської культури, ментальності, бо наслідування російського великодержавного шовінізму було запорукою впливу на розум і почуття населення Поділля, яке почасти не сприймало такий руйнівний вплив на свідомість.

Варто зазначити, що Св. Синод великого значення надавав вибору книг та журналів для дівчат духовного звання. Відповідно до указу від 1884 р. в духовні училища Поділля були надіслані виключно російськомовні журнали «Семья и школа», «Родник», «Детское чтение», «Живописное обозрение», «Семейные вечера» [356, с. 49–56], «Церковные ведомости», «Детский отдых», «Церковный вестник», «Воскресный день», «Русский паломник», «Исторический вестник», «Церковно-приходская школа», «Русская школа», «Труды Шевской духовной

академії», «ПЕВ» [362, с. 10]. Зауважимо, що на позакласне читання радою училища було звернено пильну увагу. Вихованки училищ склали звіт про прочитане – це були необхідні заходи для підвищення навчально-виховної справи. Зокрема, згідно з приписом церковного керівника від 27 листопада 1893 р., для залучення до свідомого читання учениць і для всебічного розгляду того, що читають викладачем російської мови Я. Маяковським, за сприяння викладача А. Самарського, влаштовувалися загальні позакласні читання, що полягали в такому: викладач у присутності учениць читав зразкові літературні твори М. Лермонтова, О. Пушкіна, М. Гоголя, при цьому учениці вправлялися в свідомому читанні й дублюванні тексту. Із метою уточнення процесу читання літературних творів демонструвалися малюнки на екрані за допомогою «казкового ліхтаря» як звичайного, так і ліхтаря для «відображення» [356, с. 49, 56].

Упродовж 1884–1886 рр. до переліку предметів обох училищ введено дидактику [355, с. 821]. В 1885–1886 н. р. педагогіку вивчали за підручником М. Олесницького «Короткий курс педагогіки» [352, с. 14–18]. Вихованки 3-го класу Тульчинського єпархіального училища виконували впродовж року 2 термінові домашні письмові вправи з педагогіки [356, с. 52], що сприяли їхньому професійному становленню як майбутніх учителів.

Аналіз низки архівних документів та періодики досліджуваного періоду свідчить про вдосконалення вивчення мистецтв на іноземних мов. У 1884–1885 н. р. в Тульчинському єпархіальному училищі французьку мову вивчали 25 % учениць (36 осіб). Музиці навчалося 60 % (80 вихованок). Для закладу придбано два піаніно, чотири фортепіано та запрошено 4 спеціально підготовлених учительки музики. Із кожною вихованкою вчителька музики займалася не менше двох разів на тиждень за посібником «Керівництво школи фортепіанної гри» Ф. Гюнтена [355, с. 825]. В Подільському училищі музику вивчали лише 30 вихованок, вправляючись у грі на фортепіано та виконуючи твори класиків і дитячий репертуар [344, с. 686].

У 1885–1886 рр. в Тульчинському єпархіальному училищі французькій мові навчалися 40 вихованок, причому навчання мові було суто «книжне» і складалося з вивчення граматичних вокабул, форм і синтаксичних правил. Французьку мову вивчали за підручниками В. Ігнатовича та Д. Марго. Бажаючи надати процесу навчання жвавої розмовної форми, в училищі це не було реалізовано. Учениці, хоча і запам'ятовували слова, фрази, але оскільки ці предмети були необов'язковими, одні залишали вивчення, інші ставилися до опанування мов безвідповідально. Окрім того, навчання іноземним мовам було виключно платним. Музиці навчалися 89 учениць, причому щорічно програма коригувалася та доповнювалася відповідно до стрімкого розвитку музичного мистецтва [356, с. 49]. У 1891–1892 рр. музиці навчалася 92 вихованки, а французькій мові лише 28, а в 1895–1896 рр. 83 учениці навчалася музиці [358, с. 597; 362, с. 2]. Із 1896 р. в Тульчинському єпархіальному училищі вводилося навчання гри на скрипці для більш успішного навику навчання дітей співу і влаштування хорів в церковнопарафіяльних школах [459, с. 23].

Естетичні складники в освітній системі жіночих єпархіальних училищ були спрямовані на те, щоб майбутні вчительки володіли арсеналом засобів самопрезентації, за допомогою якої змогли б донести до свідомості учнів власні переконання. І як гра на музичному інструменті має бути неповторною, так і ці засоби – завжди індивідуальні й неповторні [110, с.62].

Заняття рукоділлям полягало в тому, що учениці в першому класі займалися в'язанням, у другому – вишиванням по канві та шили, у 3-му – шили та кроїли [356, с. 49]. Учителька рукоділля на своїх заняттях звертала увагу на ті робочі моменти, ознайомлення з якими необхідне для майбутніх жінок у побуті. Витонченому рукоділлю навчалися вихованки 4-их і 5-их класів під наглядом начальниці училища, бо згідно з розпорядженням Св. Синоду від 1888 р. про введення в єпархіальних жіночих училищах пошиття церковних шат учениці опановували мистецтво золотошвеї. Зауважимо, що тим вихованкам, які вивчали музику, уроки проводилися в години, призначені для французької мови, співів та рукоділля, причому обов'язково дотримувався порядок, згідно з яким вихованки

залишали заняття співів і рукоділлям для заняття музикою не більше одного разу на тиждень, через що уроки співу та рукоділля розподілялися по можливості так, щоб заняття музикою проходили безперервно впродовж всього класного часу. У позакласний час вихованки займалися музикою по черзі з 6 до 9 годин вечора [358, с. 597–604].

Інші предмети курсу викладалися за посібниками й підручниками, рекомендованими Навчальним комітетом при Св. Синоді. Зокрема, із Закону Божого використовувався підручник Д. Соколова «Молитви, Символ віри і заповіді», а також суто церковні підручники – «Початкові настанови в початковій вірі християнській», «Священна історія Старого і Нового заповіту». Із російської мови популярності набув підручник Д. Тихомирова «Елементарний курс граматики», для диктантів використовувався підручник Г. Матвєєвой «ГраMATика в диктовках» та посібник В. Миропольського та П. Смирновського «Курс систематичного диктанту» [358, с. 597–604].

Особливу увагу рада училищ приділяла виконанню письмових робіт (класних і домашніх, позакласних і термінових домашніх) та вибору їх тем, які повинні були бути послідовними, педагогічними та відповідними до віку та силам вихованок. Призначаючи письмові роботи вихованкам, враховувався як формальний розвиток, так і набуття навичок правильно писати літературно й граматично, а також свідоме засвоєння пройденого ними матеріалу з різних наук, стилістичне й логічне викладення думок [362, с. 1]. Письмові домашні вправи з усіх предметів курсу давалися вихованкам 4-их і 5-их класів, а в інших класах – з російської мови та арифметики. Проводячи класні вправи з арифметики, викладачі перевіряли, наскільки учениці можуть самотійно без допомоги інших вирішувати задачі згідно з вивченими ними теоретичними правилами науки. Під час проведення вправ із російської мови учениці перших трьох класів привчалися до правопису шляхом письма з книги або напам'ять вивченого вірша, безпосереднім диктуванням вибраних учителем коротких статей, або письмовим переказом прочитаного за планом, який пропонувався вчителем у класі. Такі вправи виконували в кожному класі не менше одного разу на тиждень. Зазначимо,

що в 1891–1892 н. р. у Тульчинському єпархіальному училищі в 4-му класі всіх вправ було 10, зокрема із Закону Божого – 2, з російської мови – 4; з цивільної історії – 2 і з географії – 2. В 5-му класі також 10: із Закону Божого – 2; із російської мови – 2; із цивільної історії – 2; з географії – 2; з дидактики – 1 і з фізики – 1. У 1895–1896 н. р. – 8 з усіх предметів. Усі письмові вправи після виправлення їх викладачами подавалися на розгляд інспектору. Бали за класні письмові вправи в перших трьох класах виставлялися поряд із балами за усні відповіді, на основі них виводився середній бал. У 4-му та 5-му класах бали за письмові вправи мали значення як окремий предмет. Учениці, які отримували незадовільний бал, піддавалися повторному іспиту нарівні з іншими предметами [358, с. 597–604; 362, с. 10].

Зазначимо, що успіхи учениць оцінювалися за зразком духовних семінарій. Учениці 2-го та 3-го класів, які отримували в загальному підсумку з кожного предмета не менше «4» і з одного – «3», були зараховані до першого розряду, причому учениці 1-го класу повинні були мати «4» з усіх загальноосвітніх предметів, а ті, які отримали більше однієї «3» – до другого. До третього розряду – учениці які мали хоча б один незадовільний бал «1» і «2» із загальноосвітніх предметів [353, с. 23–30].

Разом із тим організовували заходи підвищення рівня навчальної роботи, а саме: відвідування уроків інспектором класів та начальницею училища. Після кожного такого відвідування інспектор звертав увагу викладачів й учителя на ті чи інші недоліки у викладанні, проблеми систематизації навчального матеріалу, відповідність прийомів викладання із законами дидактики та методики. Деякі вчителі практикували проведення репетицій уроків, щоб сподобатись інспекції [356, с. 49].

Варто зазначити, що частина предметів у духовних жіночих училищах Поділля викладалася за семінарськими програмами, а частина – за програмами чоловічих духовних училищ, хоча перевага все ж таки надавалася програмам єпархіальних училищ і жіночих гімназій. У 1892–1893 н. р. викладачами були

створені пробні програми з кожного предмета спеціально для єпархіальних жіночих училищ [362, с. 7].

Домінування загальноосвітнього спрямування та ігнорування значення загальнопедагогічної підготовки призвело до того, що курс педагогіки був вилучений із навчальних планів духовних училищ Поділля. Зокрема, у 1888–1889 н. р. в Тульчинському єпархіальному училищі викладалася і дидактика, і педагогіка. Із дидактики (1 година на тиждень) вихованками в 6-му класі вивчалися загальні методи дидактики та програма церковнопарафіяльної школи з найбільш зручними способами її викладання [357, с. 104]. В Подільському духовному училищі в 1889–1890 н. р. педагогіка не викладалася, а дидактика вивчалася за підручником І. Малишевського, М. Екземплярського та Зайцева (ім'я невідоме) «Керівництво до початкового навчання» [346, с. 649; 345, с. 613].

Упродовж наступних років ми спостерігаємо аналогічну тенденцію, зокрема в 1891, 1894, 1895 рр. у Тульчинському єпархіальному училищі в навчальних планах була лише дидактика (вже 2 години на тиждень), а в 1896 р. вихованки вивчали і дидактику, і педагогіку, причому впродовж року вихованки виконували письмові роботи з дидактики та педагогіки [358, с. 597; 359, с. 285] (*див. Додаток Ж*). Пропонувались такі теми з дидактики: «Значення так званих «попередніх» занять у справі шкільного навчання», «Переваги концентричного розташування навчального матеріалу перед звичайним поступальним при елементарному навчанні»; із педагогіки: «Чому в жіночих навчальних закладах необхідно викладання педагогіки?», «Чи важливо в справі виховання звертати увагу на індивідуальні відмінності вихованців?» тощо [360, с. 298–300]. Згодом педагогіка зникає із навчальних планів духовних жіночих училищ, залишається лише дидактика [840, арк. 5].

Слід звернути увагу на те, що при Тульчинському єпархіальному училищі з жовтня 1892 р. існувала церковнопарафіяльна зразкова школа, відкрита для практичного ознайомлення старших вихованок училища з методами навчання у початковій школі. План занять у школі розподілявся за ступенем участі в них учениць старших класів. Відповідно до цього плану щоденно було п'ять уроків

тривалістю 55 хвилин. Дівчатка зразкової школи були розподілені на три відділення, заняття проходили згідно з програмою однокласної церковнопарафіяльної школи [361, с. 325].

Спочатку учениці були присутні в школі як глядачі, при цьому учениці 6-го класу були розподілені на декілька груп – по 3 учениці в кожній. Кожна група, змінюючись щоденно, була присутня на всіх уроках вчительки і, таким чином, упродовж 7–8 днів всі учениці 6-го класу могли побувати в школі. Потім групи розподілялися так, щоб кожна призначалася до школи в ті дні, у які за розкладом повинні проходити уроки за темами предметів, яких учениці ще не чули. Зазначимо, що за такого розподілу груп учениці могли ознайомитися з прийомами навчання усіх предметів, які викладалися в школі. Учениці готували звіт викладачу дидактики, пояснюючи зміст і мету прийомів навчання, які практикували в школі. Щоденна зміна груп відбувалася до того часу, поки кожна учениця не практикувалася із кожного предмета. Такий порядок тривав півроку, наступні ж півроку учениці 6-го класу тими ж групами відвідували школу, одна з них давала пробний урок [362, с. 12].

Зауважимо, що для кожного пробного уроку складався під керівництвом учителя дидактики та вчительки церковнопарафіяльної школи так званий пробний план. Якщо урок був проведений у присутності вчителя дидактики, то на наступному уроці дидактики відбувалося обговорення його перед усім класом. В іншому разі звітували інші учениці групи, які були присутні на уроці. Предмети для пробних уроків вибиралися не випадково, а відповідно до ходу викладання того чи іншого предмета в ЦПШ. Для практичного ознайомлення з постановкою шкільного навчання відвідували школу й учениці 5-го класу [362, с. 13].

Практична професійно-педагогічна підготовка в жіночих духовних закладах Поділля була набагато кращою та змістовнішою, ніж в інших навчальних закладах. Такий вид педагогічної підготовки сприяв не лише належній підготовці майбутніх учительок, а й розвивав особистий досвід учениць, їхню здатність адекватно сприймати дійсність, уміти на належному рівні організувати педагогічну взаємодію з вихованцями. Саме на Поділлі в аналізований період

педагогічна практика, що ставала стрижнем професіоналізму педагогів, набувала нових рис, удосконалювалася, з'являлися її нові види, зокрема пропедевтична складова.

Для жіночих духовних училищ Поділля протягом тривалого часу актуальною була проблема формування викладацького колективу, хоча комплектування училищ штатними викладачами відбувалося досить повільно. Відсутність коштів не дозволяла училищам мати власних викладачів, навіть незважаючи на те, що ще у 1868 р. Св. Синод дозволив одному вчителю викладати близькі або однорідні предмети [474, с. 354]. Тому викладачів запрошували з інших навчальних закладів, а в жіночих училищах працювали майже безоплатно. Звичайно під час розподілу уроків ураховувалася можливість викладачів поєднувати уроки в двох навчальних закладах. Таким чином, це стало однією з головних причин зниження рівня викладання предметів, оскільки викладачі-сумісники через брак часу не могли приділяти багато уваги вихованкам духовних училищ.

Підтвердженням вищенаведених фактів є звіти про стан жіночих духовних училищ Поділля за різні роки, де розміщені списки особового складу викладачів училищ. Ці відомості періодично друкувалися в часописах – «ПЕВ», «Православная Подолия», у губернських довідкових виданнях – «Справочная книга Подольской губернии», «Справочная книга Подольской епархии». Є списки викладачів також в архівних документах ДАХМО [908, арк. 5–6; 885, арк. 9 зв.]

Варто зазначити, що статистичні дані кінця XIX ст. свідчать про те, що в жіночих училищах духовного відомства починають працювати самі ж випускниці училищ Поділля, зокрема, за даними за 1891 р., в двох училищах Поділля працювало 9 виховательок – випускниць Подільського жіночого училища духовного відомства й Тульчинського єпархіального училища [529, с. 29–31].

Аналіз стародруків свідчить про те, що впродовж існування навчальних закладів змінювалися та ускладнювалися умови вступу й вимоги до навчання. До 1876 р. зарахування відбувалося без іспитів і лише до нижчого класу. За визначенням Св. Синоду від 22 березня 1876 р., зарахування проводилося до всіх

класів за результатами іспиту, проте багато учениць, які вступали до 1-го класу демонстрували незадовільні знання, але все-таки приймалися, тому, що на час відкриття училища 1864 р. визначено низький ступінь знань під час зарахуванні в училища [97, с. 338; 96, с. 593].

Для вступу до Тульчинського єпархіальне училища вимагалось знання елементарних молитов, здатність вирішувати задачі методом А. Грубе до 25, володіння додаванням і відніманням письмово на дошці до тисячі, належне читання російською та слов'янською мовами й розбір простого речення [319, с. 372]. Зокрема, у 1897 р. в Подільському жіночому училищі духовного відомства із 38 новоприбулих, відмовлено в зарахуванні 5 особам, у Тульчинському єпархіальному училищі із 40 осіб відмовлено в зарахуванні 21 особі, тобто на 40 зарахованих учениць було 21 (50 %) не зарахованих, і з цих осіб саме сімнадцятьом відмовлено з огляду на низький рівень підготовленості [1, с. 1017]. Вступні іспити в Тульчинському єпархіальному училищі розпочиналися з уміння писати, кожній дівчині пропонувалося написати своє ім'я та прізвище. Деякі не знали навіть свого повного імені, інші – свого прізвища, більшість уміли писати, але не досить грамотно, але були й такі, які навіть не тримали пера в руках. Із 40 осіб, що складали іспит, лише 15–20 написали диктант більш-менш задовільно. Із російської та слов'янської мов правильно прочитували лише 3–4 дівчини. Інші, не знали навіть слов'янських літер. Головний недолік полягав у тому, що дівчата під впливом звукового методу навчання читання, розбивали кожне слово на окремі звуки, унаслідок чого переказати зміст усього тексту змогла лише незначна частина вступників. З арифметики знання також не задовольняли вимог анонсованої вступної програми [1, с. 1021–1026].

Аналіз джерел та стародруків того часу свідчить, що кількість вихованок жіночих духовних училищ постійно збільшувалася. Станом на 1880 р. Подільське жіноче училище духовного відомства закінчило 161 учениця, на 1879–1880 н. р. всього в училищі нараховувалося 123 учениці [591, с. 388]. У Тульчинському єпархіальному жіночому училищі на 1884 р. усього нараховувалося 138 осіб, причому із них – 123 були доньками духовенства, 2 – дворянські доньки;

псаломників – 4, чиновників – 8, міщан – 1 особа [352, с. 13]; на 1888 р. вже була 191 учениця [357, с. 99], а в 1895 р. – 217 учениць [359, с. 278].

Статистичні дані свідчать, що станом на 1897 р. у Подільському жіночому училищі духовного відомства із 200 учениць – 176 дітей священиків, 22 – псаломників, 2 – інших станів, із них – 45 сиріт. У Тульчинському єпархіальному училищі з 210 учениць – 175 доньок священиків, 14 – дияконів і псаломників, 21 – інших станів, із них – 9 сиріт. Таким чином, у жіночих училищах навчалися доньки священиків, натомість доньок дияконів і псаломників була незначна кількість, у Подільському духовному училищі навчалася лише 22 доньки дияконів, а доньок псаломників узагалі не було (не допускалося згідно зі статутом) і лише 2 вихованки з інших станів – це доньки померлого спостерігача училища, яких зарахували за особливим розпорядженням. У Тульчинському училищі отримували освіту лише 7 доньок дияконів та 7 доньок псаломщиків з огляду на високу вартість їхнього навчання. Сиріт в Тульчинському училищі було лише 9 осіб, бо в цьому училищі не передбачено місця для казенних та загальноєпархіальних стипендіаток [1, с. 1016–1020].

Аналіз статистичних звітів дозволяє констатувати, що в 1899 р. в Подільському жіночому училищі духовного відомства загальна кількість учениць становила 202 особи. Із них 199 – діти священиків, 3 – світські особи, батьки яких працювали в духовно-навчальних закладах Подільської єпархії, зарахування їх здійснювалося за особливим розпорядженням. У 1898–1899 рр. училище закінчили 31 учениця (13 із першого розряду, 18 – із другого). Із них 5 вихованок отримали похвальні листи, а всі інші отримали звання домашньої вчительки згідно з Постановою від 15 вересня 1886 року [157, с. 596–598].

Наведені факти дозволяють стверджувати, що навчально-виховний стан жіночих духовних училищ Поділля наприкінці XIX ст. майже не змінився, заклади продовжували традиції консервативної освіти. Проте важливим чинником стало збільшення вимог до рівня знань учительок початкових навчальних закладів. Цьому сприяло відкриття зразкової школи при Тульчинському єпархіальному училищі, де вихованки могли на практиці використовувати свої

знання у роботі з дітьми. Нами встановлено, що свідоцтва про закінчення духовного училища давали обмежені перспективи сільської вчительки церковнопарафіяльної школи, бо їхня праця була найнижче оплачуваною в системі освіти. Дівчата після закінчення училищ переважно не прагнули йти учителювати. Окрім того, селянам подобалося, коли в школах викладали чоловіки. У досліджених архівних справах ПЄУР є достатня кількість листувань щодо предмета неналежного ставлення селян до вчительок та прагнення «вижити» останніх зі школи. Були випадки самовільного вигнання зі школи вчителів та вчительок, призначених ПЄУР і призначенням в церковнопарафіяльну школу малограмотних селян на педагогічні посади. Почасті вигнанням учителів і вчительок займалися відраховані та звільнені зі служби особи, зокрема солдати, писарі, які були в тісних контактах із сільською владою, підкуповуючи членів сільських спілок, знижуючи плату за навчання тощо. Також були випадки переслідування селянами вчителів і вчительок, призначених ПЄУР, під впливом малограмотних вчителів-самозванців. Мирові посередники не роз'яснювали селянам незаконності таких дій, а деякі й підтримували, зокрема в Ольгопільському повіті мировий посередник Бекетов (ім'я не відоме) офіційно виступив на захист учителя – католика, найнятого селянами [375, с. 21].

На початку ХХ ст. в навчально-виховній справі були спроби покращення освітнього процесу, зокрема в Тульчинському єпархіальному жіночому училищі були додані позакласні заняття, 2 уроки з дидактики для учениць 5-го та 6-го класів у зразковій школі, а також додатково введено диктанти в перших трьох класах. Із метою заохочення на річних звітних заходах кращих учениць нагороджували книгами й похвальними листами [363, с. 45].

В архівних установах збереглися тематики письмових творів з дидактики, що спрямовувалися не лише на розвиток розумових здібностей майбутніх вчительок, а й покликані були сформувати у вихованок професійні риси педагога, відповідальність і належний рівень здійснення в подальшій навчально-виховній діяльності педагогічної взаємодії з учнями: «Сім'я як фактор виховання дітей» (5-ий клас), «Способи виявлення основних думок статей віршів у початковій школі»

(6-ий клас) тощо. Щоб покращити рівень виконання самостійних творів, оцінки за твори бралися до уваги під час розподілу учениць за розрядами. Варто зазначити, що окрім домашніх самостійних, практикувалися класні твори – «експромти», зокрема з дидактики, з огляду на неможливість опитати всіх учениць класу (до 40 осіб) [364, с. 1–18; 367, с. 693].

У 1904 р. в Подільському жіночому училищі духовного відомства було введено до навчальних програм викладання гігієни. Також учениці у вихідні дні пропонувалося упродовж року 13 читань літературного та географічного змісту, що ілюструвалися «туманними картинами» за допомогою «казкового ліхтаря». Читання проводилися викладачами історії та географії О. Боголеповим (випускником Санкт-Петербурзької духовної академії 1903 р.) та теорії словесності й історії російської літератури В. Янсою (випускником Санкт-Петербурзької духовної академії 1903 р., а з 1909 р. – завідувачем Вінницькою церковно-вчительською школою) [237, с. 553].

У 1905–1906 н. р. в Тульчинському єпархіальному жіночому училищі французька мова викладалася уже в усіх 5-их класах, разом із тим було введено малювання, що як і рукоділля викладалося в усіх 6-ти класах. Дидактика викладалася в 5-му й 6-му класах [365, с. 200]. Із метою покращення навчально-виховної справи радою училища згідно з рапортом інспекторів класів проводилися літературно-вокально-музичні ранки у святкові дні. Таких свят було впродовж року три. Зокрема, у 1906 р. учениці 4-го класу зіграли на масляну п'єсу «Сирітки», учениці 2-го класу виконували пісні [366, с. 232–238], а в 1910 р. учениці 4-го класу поставили п'єси «Снігова королева» й «Червона квіточка», а учениці 5-го класу – «живі картини», причому 2 картини – з «Мазепи», «Бориса Годунова» – супроводжувалися драматичною грою [370, с. 234]. Безпосередньо керівництво жіночими духовними закладами вбачало неабияку користь від уведення до освітнього процесу елементів драматизації. Майбутні вчительки прилучалися до володіння основами режисури педагогічної дії. Ці факти свідчать про те, що важливість акторських, режисерських умінь у контексті розвитку особистості вчителя усвідомлювалася також і релігійною спільнотою Поділля.

Окрім того, бібліотека поповнилася словником Брокгауза та Ефрона – посібником для викладачів у справі підготовки до уроку – та продовжилось облаштування фізичного кабінету [366, с. 232–238].

Також для покращення якості педагогічної підготовки в жіночих училищах духовного відомства відкривалися сьомі педагогічні класи. Загальні засади їхнього функціонування визначалися «Положенням» Св. Синоду про додатковий педагогічний клас при єпархіальних жіночих училищах. Варто зазначити, що педагогічний клас не був обов'язковим. Навчальний курс додаткового класу тривав один рік. Зарахування до 7-го класу здійснювали без іспитів для випускниць єпархіальних училищ, а також жіночих училищ духовного відомства, що успішно прослухали загальний училищний курс й одразу подали заяви на навчання. Вихованки попередніх випусків також мали таке право за умови, якщо з моменту закінчення ними училища минуло не менше ніж два роки та за наданням схвальних характеристик про свою поведінку за цей період. Особи, які закінчили навчання більше ніж два роки, зараховувалися тільки після складання ними іспитів з усіх предметів, що вивчалися в училищі [465, с. 15–18].

У педагогічному класі вихованки вибирали один із предметів, які викладалися в єпархіальному училищі, складаючи реферати і звітуючи про свої заняття. Для педагогічного класу обов'язковим було вивчення теорії та виконання письмових робіт із педагогіки і дидактики, а також проведення практичних занять у зразковій школі. Кожна з вихованок мала педагогічний щоденник, який обговорювався педагогічною комісією у складі начальниці, інспектора, викладача педагогіки та усіх учениць 7-го класу [487, с. 37].

Для вдосконалення підготовки учениць до педагогічної діяльності в сім'ї та школі в 1906–1907 н. р. був відкритий такий педагогічний клас при Тульчинському єпархіальному жіночому училищі для 30-ти осіб. Проект «Положення» про 7-ий педагогічний клас був складений викладачами училища та спостерігачем духовного училища [364, с. 8].

Саме на Поділлі у 7-ий педагогічний клас зараховувалися без вступних іспитів випускниці Тульчинського єпархіального жіночого училища й інших

епархіальних училищ та жіночих училищ духовного відомства з достатнім балом атестату і з оцінкою «5» з поведінки. Якщо з часу закінчення закладу минуло не більше 4-х років, то такі випускниці теж мали право вступу без іспитів. Перевага під час вступу надавалася переважно донькам духовенства Подільської єпархії. Окрім того, до педагогічного класу зараховували й учительок церковнопарафіяльних та народних шкіл незалежно від часу закінчення ними курсу навчання. У 7-му педагогічному класі викладалися предмети педагогічного та загальноосвітнього циклу: Закон Божий; література іноземна й нова російська (після Гоголя); російська загальна історія (нарис історії російської культури); педагогіка у зв'язку з психологією та логікою; методика викладання навчальних предметів (Закону Божого, церковнослов'янської мови, російської мови, арифметики, загальної історії, географії у зв'язку з короткими відомостями про явища природи та лінійного креслення) в церковнопарафіяльних і другокласних учительських школах, із практичними заняттями у зразковій школі; наук про природу (за програмою жіночих училищ духовного відомства); церковні співи з грою на скрипці. Усі бажаючі могли також вивчати елементарний курс алгебри й латинської мови. Навчальний план складався із 23 уроків на тиждень. До програми практичних занять у зразковій школі належали й пробні уроки учениць, що бралися до уваги під час виставлення річного балу з методики. Було запроваджено обов'язкову самоосвіту й саморозвиток шляхом студіювання журналів і книг. Для отримання свідоцтва кожна учениця складала відповідний іспит та проводила в трьох групах зразкової школи один показовий урок з теми, яку вибрала сама й погодила з інспектором та вчителем методики. Велика увага приділялася також написанню творів, упродовж року вихованки писали по одному твору із Закону Божого, літератури, загальної історії та педагогіки та ще один твір за вибором, тема якого була запропонована викладачем та схвалена радою училища й виголошувалася перед усіма 7-ми та 6-ми класам та викладачем-рецензентом. Зазначимо, що в Тульчинському єпархіальному училищі, окрім усього вихованки 7-го педагогічного класу могли додатково

вивчати французьку мову, займатись рукоділлям та користуватися училищною фісгармонією [310, с. 62–64].

Що стосується суто теоретичної педагогічної підготовки, то програма з педагогіки у зв'язку із психологією та логікою, безпосередньо була складена для вихованок жіночих духовних училищ у кількості 4-х годин на тиждень. На заняттях з педагогіки вихованки вивчали: ступінь участі жінки у справі виховання; важливість педагогіки; джерела педагогіки; зв'язок її з психологією та логікою; педагогічне мистецтво та його необхідність; процес набуття педагогічного таланту та його елементи.

Не можна оминати увагою того факту, що саме в педагогічних класах жіночих духовних училищ Поділля викладання курсу педагогіки було тісно пов'язано із основами психології.

Керівництво закладів, викладачі педагогічних дисциплін і розробники програм з педагогіки вже на початку ХХ ст., усвідомлювали, що професійна педагогічна діяльність передбачає достатнє знання вчителем не лише фундаментального теоретичного курсу педагогіки, але й сучасної психології, уміння використовувати їхні досягнення в повсякденній праці. І. Зязюн, розробляючи загальнонаукові засади психопедагогіки як науки, зауважував: «Професія педагога, ймовірно, найбільш відчутна до психології, оскільки діяльність педагога, і особливо його педагогічна дія, спрямовані на людину, на її розвиток. І при цьому саме педагоги (на відміну від схоластичних вчених – психологів-педагогів чи педагогів-психологів), у своїй педагогічній дії зустрічаються з «живою психологією суб'єкта». Саме живе психологічне знання, що відтворює психічні стани, будуть учителі і психологи-практики в процесі розвитку суб'єкта, у процесі його виховання» [152, с. 25]. Отже, можна з упевненістю стверджувати, що саме в жіночих духовних освітніх закладах Поділля означеного періоду у процесі опанування педагогічної професії культивувалася думка нерозривної єдності педагогіки й психології, зароджувалися основи психопедагогіки як науки.

Учениці педагогічного класу ознайомлювалися не лише з основами педагогіки й психології, а й вивчали творчість провідних теоретиків і практиків педагогічної галузі того часу, зокрема К. Ушинського, який зауважував: «Ніщо не викоринить у нас твердої віри в те, що прийде час, хоч можливо й не скоро, коли потомки наші з подвигом згадають, як довго ми нехтували справою виховання і як безмірно страждали від цієї байдужості» [544, с. 8].

Варто відзначити, що до програми вивчення педагогіки входили такі основні теми:

Частина I. Суть виховного процесу: фактори розвитку людини та про виховання; виховання свободи й волі; різниця між вихованням та «дресируванням»; межі виховання; індивідуальність дитини та необхідність її пізнання; відмінність дітей за статтю, темпераментом, набутою чи природною індивідуальністю; загальні ознаки дитячої природи; мета та результати виховання.

Частина II. Елементи виховання; виховання фізичне та духовне; розумове та моральне виховання:

2.1. Фізичне виховання: значення та мета фізичного виховання; спостереження за вагою тіла дитини, за температурою, за диханням; харчування та прогулянки.

2.2. Духовне виховання: душевні явища; нервова система як умова та засіб вияву душевної діяльності; самоспостереження й спостереження як джерела психології.

2.3. Розумове життя та розумове виховання людини: почуття: зір, відчуття слуху, дотик і мускульне почуття, чарівність, привабливість і смак; увага, види уваги (пасивна й активна); причини неухважності; розвиток активної уваги; ухва (проста та складна); асоціації уявлень; закон подібності та застосування його в навчанні; закон контрасту та застосування його в навчанні; фантазія; дитячі ігри за методом Фребеля; мислення; поняття «судження», відмінність судження від граматичного речення; умовивід: значення силогізму, методичне мислення, індукція, гіпотеза та аналогія, дедукція; розум; самосвідомість й ідея «я»; мова та її розвиток: міміка та членороздільна мова.

2.4. Фактори морального виховання: сім'я і школа; методи морального виховання; об'єкти виховної дисципліни та управління: педагогічне значення звичок, самовиховання; релігійно-моральне виховання в школі: виховання релігійного почуття учнів; виховання патріотичних почуттів; виховання щирої та глибокої любові до батьків та рідних; розвиток та закріплення доброї моральності в учнів; виховання в дітях естетичних почуттів [456, с. 3–21].

Отже, аналіз програми з педагогіки дозволяє стверджувати: теоретичний курс дисципліни був покликаний сформувати в майбутніх учителів здатність не лише на належному рівні здійснювати виховну роботу, а й уміння впливати на інтелект, волю й почуття вихованців. Проте курс педагогіки був переважно теоретичним і не давав необхідних умінь здійснювати високоякісну педагогічну дію на засадах рефлексії, володіти комунікативними якостями, що органічно б впливали на діяльність учительки на уроці та в позаурочний час [112, с. 37].

Поряд із педагогікою в жіночих духовних училищах викладалася й методика, згідно з програмою з методики навчальних предметів вихованки знайомились з курсом навчання однокласної, двокласної церковнопарафіяльної шкіл і другокласної вчительської школи (6 годин на тиждень разом з практичними уроками). На заняттях з педагогіки та методики в Тульчинському єпархіальному училищі використовувалися навчальні посібники й підручники: І. Скворцова «Записки з педагогіки», М. Олесницького «Курс педагогіки», А. Гиляревського «Посібник до вивчення психології», К. Смирнова «Курс педагогіки» (Ч. I. Педагогіка і загальна дидактика; Ч. II. Методика навчальних предметів початкової школи) [456, с. 14].

У 1908–1909 н. р. згідно клопотанням правління Подільського жіночого училища духовного відомства (травень 1905 р.) перед Св. Синодом для розширення прав вихованок на педагогічній ниві, присвоєння їм звання домашньої наставниці з тих предметів, у яких вони продемонструють успіхи за умови відповідного збільшення кількості навчальних курсів, відкрився 7-ий педагогічний клас. Правління училища склало тимчасові програми для відкриття 7-го класу та перетворення з шести – на семикласне з правами восьмикласних

жіночих навчальних закладів інших відомств (гімназіями МНО та гімназіями та інститутами відомства імператриці Марії). Відрадно, що педагогічний клас відкривався виключно на єпархіальні кошти [223, с. 1120–1123].

До 7-го педагогічного класу Подільського жіночого училища духовного відомства зараховувалися без іспиту відразу після закінчення Подільського та Тульчинського жіночих училищ, а також на підставі перевірки у формі письмового іспиту з арифметики та російської літератури дівчат, які закінчили ті ж училища в попередні три роки (не раніше 1908 р.) [334, с. 605]. Про це свідчить документ ДАВіО за 1911 р., а саме: прохання доньки священника села Цвіжин, яка закінчила Подільське духовне жіноче училище з сьомим педагогічним класом, Віри Піснячевської, про призначення її на місце вчительки в церковнопарафіяльній школі Вінницького повіту [840, арк. 164].

Таким чином, наведені вище факти свідчать про те, що вихованки 7-го педагогічного класу духовних жіночих училищ Поділля здобували більш наукову і педагогічну освіту, ніж вихованки 6-го класу, які не вивчали педагогіку та методику [143, с. 228]. Окрім того, в більш зрілому віці вихованки 7-го педагогічного класу починали виконання обов'язків домашньої вчительки. Але статистичні дані вказують на сумну картину, зокрема в Подільському жіночому училищі духовного відомства в 1912 р. закінчили курс 7-го педагогічного класу та отримали свідоцтва лише 6 учениць, тоді як 6-й клас закінчили та отримали атестати 29 учениць [466, с. 524].

Як свідчить статистика, кількість вихованок, які навчалися в 7-ми класах духовних жіночих училищ Поділля упродовж наступних років продовжувала зростати, зокрема в Тульчинському єпархіальному училищі в 1907–1908 н. р. усього навчалось 323 учениці, причому відкрилося по два паралельні відділення 1-го, 2-го та 3-го класів та по одному з 4-го по 7-ий [368, с. 146], у 1909–1910 н. р. – 325 учениць, в 1911–1912 н. р. – 344 учениці (із них 312 – доньок священників, 32–інших станів) [372, с. 108]. Із метою підвищення успішності до початку 1910–1911 н. р. в раду училища внесено такі зміни: із метою залучення учениць до самостійного виконання письмових робіт (вправ і творів) ученицям 4-го, 5-го та 6-

го класів упродовж року призначалося по 10 класних експромтів та 9 домашніх вправ. При цьому в класному журналі твір оцінювався як окремий предмет [373, с. 134]. До того ж уведено новий предмет – креслення [371, с. 185]. Зокрема, вчителем малювання і креслення в Тульчинському єпархіальному училищі була донька священика Е. Яворська, яка закінчила Київську рисувальну школу [368, с. 146]. На заняттях з малювання та креслення учениці займалися кресленням геометричних фігур, малюванням з натури квітів, ландшафтів й більш складних фігур [487, с. 40]. Але намагання ради училища покращити освітній процес не давали значних успіхів, оскільки кількість вихованок збільшилася (зокрема до курсуб-го класу – 30 уроків на тиждень, причому лише 3 години відведено на дидактику) часто відвідувати зразкову школу не було можливості й тому училище більше давало теоретичну підготовку до вчительства, аніж належну практичну [393, с. 492].

Залишалася невирішеною проблема комплектування викладацького складу духовних училищ, зокрема в 1906 р. в Тульчинському жіночому єпархіальному училищі викладання математики було розподілено між сьома особами [328, с. 122].

Проте із серпня 1903 р. Подільським жіночим училищем духовного відомства керувала донька професора духовної академії Л. Гуляєва, яка закінчила курс Київської Фундуклеївської гімназії й була нагороджена Маріїнським знаком відзнаки за бездоганну службу впродовж 20 років. Викладачем словесності, історії російської літератури, дидактики та природознавства був статський радник М. Савкевич – професорський стипендіат Київської духовної академії з 1894 р., а з 1897 р. – викладач Подільської духовної семінарії, із 1905 р. – інспектор класів Подільського жіночого училища духовного відомства, нагороджений орденами Св. Анни II та III ступенів й орденом Св. Станіслава III ступеня. Викладачем математики та фізики з 1886 р. був С. Беднарівський – вчитель Кам'янецького духовного училища, із 1907 р. – Подільського жіночого училища духовного відомства, нагороджений орденами Св. Станіслава II і III ступенів та орденом Св. Анни II ступеня [250, с. 803].

У Тульчинському єпархіальному жіночому училищі з 12 жовтня 1908 р. працював учителем церковного співу та керував училищним хором Микола Леонтович (1877–1921 рр.), який мав звання регента від Імператорської співочої капели. Зазначимо, що він викладав арифметику в першому класі та в 1913 р. тимчасово викладав уроки російської мови в 1-4 класах [369, с. 209; 392, с. 438]. Під керівництвом М. Леонтовича в 1910 р. вихованки 3-го класу поставили дитячу оперу «Коза-дереза» з вокальними номерами [370, с. 234]. Учениця училища Єлизавета Карагіна згадує: «...його всі любили та поважали, а начальниця називала його найблагороднішим» [444, с. 4]. Зі спогадів колишньої вихованки училища про М. Леонтовича ми дізнаємося: «...проводив цікаві лекції, лагідний тон мови та щира усмішка викликали в душах дівчат наче близькість до вчителя. Леонтович навчав нас українських пісень, хоча мусив дотримуватися вимог і вчити й російські пісні» [590, с. 5]. Слід зауважити, що М. Леонтович у своїй роботі з вихованками дотримувався прогресивних педагогічних прийомів і принципів, використовуючи традиційні досягнення в музичній педагогіці як західноєвропейських, так і вітчизняних авторів, що не втратили своєї актуальності й сьогодні. М. Леонтович обстоював ідею естетичного виховання всіх учнів та обов'язковість навчання музиці й співам незалежно від музичної обдарованості [414, с. 412, 418].

Варто зауважити, що М. Леонтович у період своєї діяльності в жіночих духовних училищах Поділля сповідував ідеї розвитку почуттів майбутніх учителів, вважаючи, що в жодному разі не можна відмежовувати отримання знання від почуттів, оскільки кожна людина по-своєму позитивно опочуттєвлює лише ту інформацію, яка наповнена певним смислом для неї. М. Леонтович, будучи талановитим педагогом, навчав учительок жіночої статі незалежно від майбутнього предмета викладання насичувати педагогічну дію і її суб'єктів позитивними естетичними почуттями. Завдяки цьому процес освіти для кожної учениці ставав необхідним, бажаним і радісним. Видатний композитор, митець, педагог власним самовключенням до процесу передачі досвіду вважав, що в радості отримання знань, радості людського буття виявляється свобода, бо радість

– це добро, завжди краса, завжди творчість – цінності, необхідні вчительській професії.

Серед відомих українців у духовних училищах Поділля також працювали Г. Ващенко (1878–1967 рр.) – педагог, психолог, письменник, громадський діяч, професор Українського вільного університету, який упродовж 1912–1913 н. р. був викладачем в Тульчинському єпархіальному училищі [279, с. 294] та П. Вікул (1857–1920 рр.) – православний священник, краєзнавець Поділля й історик церкви (працював у Подільському жіночому училищі духовного відомства в 1914 р.) [604, с. 49].

Можна стверджувати, що на початку ХХ ст. кількість вихованок стрімко зростала й рівень освіти, який здобували в Подільському жіночому училищі духовного відомства та Тульчинському єпархіальному училищах вже не відповідав запитам вихованок. Цю проблему намагалися вирішувати введенням необов'язкових предметів (гігієни, малювання, креслення), а також відкриттям 7-го необов'язкового педагогічного класу. Окрім того, поступово формувалися нові форми навчально-виховної роботи – вокально-музичні вечори, читання світської літератури, що сприяли формуванню особистості вихованок училищ, змінюючи стереотипи їхньої поведінки. Але напівзакритий характер навчальних закладів гальмував процес формування творчої й креативної особистості майбутніх учителів.

Таким чином, аналіз розвитку жіночої духовної освіти на Поділлі дає підстави стверджувати, що сфера професійної діяльності випускниць духовних жіночих училищ не виходила за межі учительки початкової школи й тісно перепліталася з материнськими обов'язками. Значну роль у розвитку училищ відіграло місцеве самоврядування, завдяки якому впродовж другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. на Поділлі існувало 2 училища: Подільське жіноче училище духовного відомства в м. Кам'янець-Подільському та Тульчинське єпархіальне училище. До того часу доньки духовенства взагалі не мали змогу здобути середню освіту, зважаючи на бідність батьків. З огляду на швидке відкриття церковнопарафіяльних шкіл вони потребували більше педагогічно підготовлених

кадрів. Жіночі училища за характером та спрямуванням навчально-виховної діяльності найбільше відповідали характеру церковнопарафіяльної школи, і тому могли задовольнити потреби регіону в необхідному контингенті учительок для цих шкіл. Особливістю педагогічної підготовки вихованок жіночих духовних училищ, саме Тульчинського єпархіального училища було те, що удосконалювати свій професіоналізм вони могли в зразковій школі, влаштованій при училищі. Проте училища були з обмеженим курсом навчання, і організація освітнього процесу ускладнювалося багатопредметністю училищного курсу і складністю програм за недостатньої тривалості (6 років). Навіть відкриття 7-го педагогічного класу на початку ХХ ст. ситуації не змінило й залишалася гостра потреба у висококваліфікованих педагогічних кадрах [136, с.185].

Аналіз освітньої діяльності жіночих духовних училищ Поділля розглядуваного періоду дозволив виокремити такі характерні *тенденції* підготовки фахівців у цих освітніх закладах: 1) знаннецентризм та ігнорування значення загальнопедагогічної підготовки; 2) акцентування в навчальному процесі переважно теоретичних аспектів, що не створювало умов для належного рівня педагогічної дії; 3) інституціалізація педагогічної освіти (відкриття необов'язкового педагогічного класу); 4) оновлення змісту освіти (уведення нових предметів – методики викладання, гігієна, малювання, креслення); 5) посилення взаємозв'язку педагогіки та основ психології; 6) запровадження новітніх форм навчально-виховної роботи (вокально-музичні вечори, читання світської літератури тощо), що слугувало розвитку комунікативних умінь і навичок випускниць.

Статистика свідчить, що, на жаль, випускниці училищ в основному не прагнули працювати на педагогічній ниві, зокрема у 1884 р. (після 20 років існування духовних жіночих училищ на Поділлі) із усіх 876 учителів церковнопарафіяльних шкіл Подільської єпархії нараховувалося лише 36 випускниць духовних жіночих училищ, у 1888 р. загальна кількість вчительок на всі повіти – 113, із них – навчалися в жіночих училищах духовного відомства – 41 [374, с. 898; 375, с. 20]. Разом з тим, варто підкреслити, що жіночі духовні

училища Поділля не були спеціальними педагогічними закладами, а давали загальну середню освіту.

2.3. Освітньо-виховна діяльність учительських шкіл

Вивчення та аналіз літературних джерел, архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що у становленні педагогічної освіти Поділля кінця XIX – початку XX століть важливу роль відіграли другокласні церковнопарафіяльні вчительські школи та Вінницька церковно-вчительська школа, якими керувало переважно духовенство. Діяльність цих шкіл школи зазвичай була спрямована на те, аби здійснювати підготовку вчителя по-новому, на засадах релігійності та високого педагогічного мистецтва. Випускники другокласних вчительських шкіл мали право викладати в однокласних та двокласних церковнопарафіяльних школах і школах грамоти. Так Вінницька ЦВШ була втіленням найвищого типу церковнопарафіяльної освіти, мала суто педагогічне призначення: підготовку вчителів й учительок для початкових училищ усіх розрядів.

Історія становлення другокласних церковнопарафіяльних шкіл Поділля розпочалася з порушення проблеми відкриття ЦПШ у Подільській єпархії (про це йшлося в циркулярі Училищної ради при Св. Синоді від 30 грудня 1895 року на ім'я Подільської єпархіальної училищної ради). Визнаючи необхідність нагальної допомоги в царині належної підготовки вчителів для церковних шкіл із боку місцевого населення, вище духовенство запропонувало відкрити по дві другокласні ЦПШ з учительським курсом в кожному повіті. Саме в ці школи зараховувалися найкращі учні однокласних шкіл, і провчившись там три роки, складали іспит на звання вчителя та займали вчительські посади в церковних школах. В роз'ясненні ПЄУР з приводу влаштування другокласних ЦПШ для дівчаток із метою підготовки вчительок для шкіл грамоти йшлося про те, що відкриття таких шкіл не лише допускається, але й визнається навіть бажаним [217, с. 182].

У другокласних школах навчання розпочиналося згідно з програмою другого класу двокласної школи, відповідно, був тільки один другий клас. Проте

дворічний курс другого класу поступово розширювався у трирічний, доповнюючись роком практичних занять у зразковій школі грамоти. Нами встановлено факт обов'язкового існування при всіх другокласних школах додаткового закладу для практичної підготовки майбутніх учителів. Варто відзначити, що обов'язковим доповненням до навчальних курсів другокласної школи були різного роду майстерні, заняття з бджільництва, садівництва, городництва, шовківництва, тощо [395, с. 522]. Усе це засвідчувало неабияку турботу керівників освітньої галузі Поділля про розширення загального світогляду вихованців, практичних умінь і здібностей. При трирічному курсі другокласної школи, що складалася із двох відділень – другого та третього класу для практичних занять практичних занять, було передбачено прийом 15 вихованців [421, с. 600].

У правилах про другокласні ЦПШ йшлося про те, що до другокласних шкіл зараховувалися хлопчики, якщо школа чоловіча, й дівчатка, якщо школа жіноча, які успішно закінчили курс однокласної школи. Також на навчання приймалися діти, які мали домашню освіту, а також ті, які закінчили міністерські школи, й здобували освіту, прирівняну до курсу однокласної ЦПШ, та успішно склали вступні іспити, але обов'язково віком 13–16 років. Ті учні, які закінчили двокласну ЦПШ школу, зараховувалися після вступного іспиту безпосередньо на друге відділення другокласної школи. При цьому перевагу надавали тим особам, які були найбільш здібними з церковного читання та співів. Зазначимо, що складати іспити на звання вчителя ЦПШ мали право лише особи, яким виповнилося 17 років [421, с. 601].

Наведені факти свідчать про те, що керівництво подільських другокласних ЦПШ шкіл прагнуло запровадити професійний відбір серед абітурієнтів, які вступали на вчительські спеціальності. Перевірялася не лише швидкість читання церковних творів, а й манера виконання, голос, дикція, інтонація, здатність до володіння аудиторією тощо – необхідні складники педагогічної діяльності-дії ставали визначальними під час вступу до цих навчальних закладів.

На початку 1896–1897 н. р. ПЄУР було запропоновано відкрити другокласні чоловічі ЦПШ в деяких селах Подільської єпархії: у с. Велика-Мечетна Балтського повіту; у с. Дойбани того ж повіту; у с. Чуків Брацлавського повіту; у с. Сутиска Вінницького повіту; у с. Степашки Гайсинського повіту; у с. Чернокозинці Кам'янецького повіту, а також у м. Летичів та в с. Женишковці Летичевського повіту; у с. Чернятин, Літинського повіту; у м. Копайгород Могилівського повіту й у м. Жванчик, Ушицького повіту. Аналіз літературних джерел свідчить, що у селах Женишковці і Дойбани школи так і не були відкриті через відсутність для них відповідно обладнаних приміщень [561, с. 1154].

15 жовтня 1896 р. відкрито другокласну школу в с. Чернокозинці Кам'янецького повіту. Із 15 прохань про зарахування до школи було задоволено лише 13 [229, с. 1111]. 17 жовтня 1896 р. така ж школа відкрилася в м. Жванчик Ушицького повіту. На час вступних випробувань було подано 31 прохання про зарахування, після іспиту зарахованими стали 20 осіб. Зауважимо, що в основному не зарахованими до школи були особи, які на момент вступу не досягли 18 років, а також католицького віросповідання [549, с. 955]. Відкриття другокласної школи в с. Велика-Мечетна Балтського повіту відбулося 1 листопада 1896 р., на кошти місцевого землевласника адмірала В. Завойка, який збудував для школи та вчителів дві будівлі. Серед зарахованих 38 вихованців – 7 закінчили міністерські училища, інші – ЦПШ нижчого типу [229, с. 1113].

Цього ж року за сприяння відомої меценатки княгині М. Щербатової (1857–1920 рр.) відкрилася другокласна школа в с. Чуків Брацлавського повіту. Завідувачем школи став священник отець О. Руданський, який свого часу закінчив Подільську духовну семінарію. Учительський персонал школи складався із учителя російської мови С. Козубовського, який мав звання вчителя міністерського училища, вчителя арифметики, геометрії, фізики й чистописання С. Тинянського, учителя географії, історії, дидактики і гігієни М. Новаковського (обидва мали семінарську освіту) та вчителя співу Лукашевича (ім'я невідоме), який мав звання вчителя ЦПШ [856, арк. 28].

Предмети, що викладалися в школі (про це свідчать посадові й навчальні обов'язки вчителів) спрямовувалися на розвиток комунікативних умінь і навичок вихованців – майбутніх діячів освітньої галузі. Аналіз текстів навчальних планів дозволяє стверджувати: значна частина навчального навантаження була спрямована на вивчення дидактики, ознайомлення із принципами навчання та виховання молодого покоління. Разом із тим, співи викладалися в школі не лише з метою опанування нотної грамоти та дитячого репертуару, а й покликані були сприяти постановці голосу, дикції, дихання, артикуляції, інтонуванню тощо.

У листопаді 1896 р. Вінницька двокласна школа була перетворена на другокласну ЦПШ з ремісничим (столярною і токарною майстернями) та сільськогосподарським відділеннями (садівництва й городництва) [839, арк. 17; 464, с. 247]. Із 55 учнів зараховано 20 до молодшого відділення 2-го класу. До 1-го класу зразкової школи грамоти зараховано 35 учнів [30, с. 251]. В 1899 р. при Вінницькій другокласній школі відбулися педагогічні курси. Про цей факт свідчить прохання призначити слухачкою педагогічних курсів при школі Дарки Лесик, яка закінчила Вінницьке міське двокласне училище [841, арк. 16]. А з 1900 р. на базі цієї школи розпочали роботу постійні вчительські курси з дворічним терміном навчання. Для завідування курсами й організації на них навчальних занять були запрошені «особливий» завідуючий-законовчитель та два «особливих вчителів». Також при курсах було засновано 30 стипендій для найбідніших слухачів [177, с. 154]. Варто акцентувати на тому, що вчительські курси мали замінити собою відкриття вчительської школи в Подільській єпархії, хоча вже давно існувала потреба, здійснення належної професійної підготовки вчителів.

Таким чином, на початку 1898 р. на Поділлі було відкрито 8 другокласних шкіл [556, с. 701]. Така невелика кількість закладів, що готували вчителів, була недостатньою для забезпечення педагогічними кадрами Подільської єпархії. Зокрема, одна Чернокозинецька школа Кам'янецького повіту мала забезпечувати 100 однокласних ЦПШ, 40 шкіл грамоти та 6 спеціальних жіночих церковних шкіл [557, с. 725].

Статистичні дані свідчать, що у 8 школах Подільської єпархії навчалось 516 вихованців, не враховуючи дітей у зразкових школах грамоти. Найбільшою за контингентом була Чуківська – 109 учнів у всіх трьох відділеннях другого класу; у Степашківській – 83, у Велико-Мечетнянській – 78, у Чернятинській – 66, у Чернокозинецькій – 54, у Вінницькій – 51, у Сутиській – 39, в Жванчицькій – 38 учнів. У 1898–1899 н. р. було зараховано 188 вихованців, із них 175 вступили на перше відділення другого класу й 37 – на друге відділення, бо закінчили повний курс двокласних міських і сільських училищ. У 1898 р. відбувся перший випуск учнів другокласних шкіл Поділля в кількості 117 осіб [558, с. 1172–1176; 561, с. 1153–1155]. Варто відзначити, що з першим випуском учнів другокласних шкіл в 1898–1899 рр. виникла проблема щодо програми іспитів – повної або скороченої – для тих осіб, які хотіли мати звання вчителя ЦПШ [183, с. 887]. Зауважимо, що в чинних правилах про порядок складання іспитів на звання вчителя ЦПШ особами, які здобули неповну середню, нижчу або тільки початкову чи домашню освіту у низці інших навчальних закладів, другокласні школи зовсім не згадувалися. Не було також розпорядження щодо визначеності приналежності другокласних шкіл до того чи іншого розряду навчальних закладів.

Указом Св. Синоду від 25 серпня 1899 р. роз'яснювалося, що вихованці другокласних шкіл, які закінчили повний курс навчання, здобуваючи звання вчителя ЦПШ, мали скласти скорочений, а не повний іспит нарівні з вихованцями духовних, повітових і міських двокласних училищ, бо встановлений курс навчання в другокласних школах з загальним обсягом і програмами окремих предметів був не меншим за курс навчання в названих вище навчальних закладах. Також бралось до уваги й те, що вихованці другокласних шкіл на третьому році навчання на практиці ознайомлювалися із методикою проведення навчальних занять із дітьми в початкових школах грамоти [166, с. 886].

Архівні документи дозволяють стверджувати, що з кожним роком кількість учнів другокласних шкіл зростала. Зокрема, до Сутиської другокласної школи на початку її існування зараховувалися усі охочі, натомість, за чотири роки

зарахування до закладу відбувалося за конкурсним іспитом, при цьому половині кандидатів було відмовлено через відсутність місць. Такої популярності школи досягнуто за рахунок професійної організації навчально-виховного процесу, суворого дотримання встановлених порядків і дисципліни. Статистичні дані свідчать, що в 1896 р. у м. Жванчик до другокласної школи зараховано 20 учнів, а вже в 1899 р. – 44 учні. Цього ж року школу закінчило 7 вихованців, а в першому класі та зразковій школі було 53 учні, у тому числі 7 католиків [167, с. 1118.]. Станом на 1900 р. у Велико-Мечетнянській другокласній школі в трьох відділеннях другого класу було: на вчительському курсі (старше відділення) – 16 вихованців; у середньому відділенні – 42 вихованці; у першому (молодшому відділенні) – 35 вихованців, тобто разом – 93 вихованці. Зарахованих у поточному навчальному році до школи – 28 вихованців, із них 19 навчалоя в ЦПШ і 9 – у міністерських народних училищах. У Жванчицькій другокласній школі було 52 вихованці, у Чуківській другокласній школі станом на 1900 р. – 132 вихованці [176, с. 1021]. Збільшення кількості учнів супроводжувалося додатковим навантаженням на наставників – учителів шкіл, бо приділити увагу 132 вихованцям було неможливо, особливо якщо взяти до уваги складність програми другокласних шкіл [806, арк. 16].

Слід звернути увагу на такий факт, що попечительниця Чернятинської другокласної школи М. Львова п'ятьох найбільш бідніших вихованців прийняла на повне забезпечення як стипендіатів. Зазначимо, що окрім цього, матеріальна й моральна підтримка від приватних осіб надходила також і школі – від селянського управління і світської адміністрації. Зокрема, мировий посередник першої ділянки Могилівського повіту Д. Кравченко-Пилипов звертався до всіх волосних старшин і сільських старост із проханням посилити пожертву грошових коштів для місцевих шкіл [559, с. 1196–1197].

У листопаді 1898 р. постановою синодальної Училищної ради с. Майдан-Курилівський (Трепівський) затверджено другим населеним пунктом для облаштування другокласної школи в Літинському повіті [508, с. 117]. Ініціатива

щодо створення школи належала місцевому землевласнику, Київському губернатору, генерал-майору Ф. Трепову (1854–1938 рр.) [170, с. 627].

Як свідчать архівні джерела, попечителі Сутиської школи граф Д. Гейден (1862–1926 рр.) із дружиною Е. Гейден (Драгомирова, 1876–1926 рр.) організували при школі рукодільні заняття під особистим керівництвом для того, аби залучити до навчання в школі дівчаток [174, с. 888]. Одним із видів освітньо-виховної роботи в школі стало проведення літературно-вокальних заходів для вихованців другокласних шкіл Подільської єпархії з практичною метою. Зокрема упродовж 1899–1900 р. такі літературно-вокальні заходи проведено в Сутиській другокласній школі для учнів ЦПШ повіту та у Вінницькій другокласній школі [554, с. 350].

Окрім того, відбувалися паломницькі екскурсії вихованців другокласних шкіл, зокрема в 1899 р. 12 випускників Чернятинської школи до міста Києва за сприяння попечительниці школи М. Львової та місцевого повітового спостерігача отця Татомира [163, с. 625; 584, с. 913]. В 1900 р. вихованці Сутиської другокласної школи відвідали Козельщенський монастир Полтавської губернії за сприяння шкільного Попечителя графа Д. Гейдена [171, с. 647].

Зазначимо, що в організації церковно-шкільної справи багато користі принесли місцеві братства і попечительства. У 1899 р. започатковано спілку допомоги учням у Сутиській другокласній школі. При інших другокласних школах, наприклад, при Вінницькій, Чорнокозинецькій затверджено повітові стипендії для бідних вихованців. У м. Ольгополі організовано «Православне братство любителів духовної освіти» з метою поширення народної освіти в дусі Православної церкви. При Чернятинській другокласній школі організовано «Шкільне попечительство», завданням якого було надання допомоги бідним учням [172, с. 674].

У листопаді 1899 р. відповідно до розпорядження ПЄУР мало бути відкрито не більше 16 другокласних шкіл замість передбачуваних раніше 24. Кількість другокласних шкіл Подільської єпархії була скорочена на 1/3; згідно із цим розпорядженням другокласні школи могли бути відкриті по одній лише в тих

повітах, де до цього часу їх не існувало, а саме: в Летичівському, Могилівському, Ольгопільському, Проскурівському і в Ямпільському [168, с. 1216].

Відомі випадки закриття й перетворення другокласних шкіл. Так, ПЄУР згідно із постановою від 5–17 лютого 1901 р. звернулася до Вінницької повітової ради з проханням запропонувати проект заходів щодо виконання постанови училищної ради при Св. Синоді від 3–17 січня про перетворення Вінницької другокласної школи на початку навчального року на двокласну ЦПШ. Архівні документи цього періоду свідчать, що в 1901 р. Вінницьку другокласну школу закінчило 10 осіб, причому тільки сімох вихованців визнано здібними до самостійного виконання вчительських обов'язків, а двох – визнано нездібними до самостійного виконання вчительських обов'язків, одного учня залишено на повторний курс як такого, що не виконав навчального плану [839, арк. 95–96 зв.]. Завідувачем двокласної Вінницької школи 24 вересня 1901 р. призначено священика Спасо-Преображенського Собору м. Вінниці В. Жоткевича [839, арк. 102].

Причиною перетворення школи міг стати рапорт завідувача Вінницької другокласної школи священика Д. Акатнова про нестачу засобів існування і про необхідність додаткових витрат на утримання другокласної школи [839, арк. 3, 9]. Окрім того, можна припустити, що Вінницька другокласна школа не досягала своєї мети – підготовки вчителів для ЦПШ [162, с. 502].

Для забезпечення церковних шкіл Подільської єпархії кваліфікованими кадрами та послідовної підготовки вчителів і вчительок через залучення їх до безпосередньої практичної діяльності, ретельного ознайомлення з більш раціональними методичними прийомами навчання й виховання дітей, у 80–90-х рр. XIX ст. ПЄУР визнано за необхідне організацію короткотермінових педагогічних курсів та курсів церковного співу при двокласних і другокласних школах Поділля [169, с. 316].

У 1897–1898 рр. вперше такі курси організовано з отриманими від Училищної ради при Св. Синоді новими правилами і вказівками. Зауважимо, що церковному співу з церковним статутом було відведено найважливіше місце на

курсах. Слухачі курсів у кількості 105 осіб були ознайомлені з методикою всіх навчальних предметів, які викладалися в ЦПШ. Проводилися практичні заняття з дітьми в зразковій курсовій школі під керівництвом викладачів; також ознайомлювалися з раціональним садівництвом і городництвом, бджільництвом [555, с. 678; 543]. Зокрема, у 1897 р. уроки з Закону Божого читав духівник Подільської духовної семінарії Г. Кондрацький [885, арк. 94 зв.].

У 1898 р. вперше проведено короткотермінові педагогічні курси й курси церковного співу в чотирьох другокласних школах Подільської єпархії для вчителів шкіл грамоти. На курсах були присутні лише обрані вчителі, призначені на розсуд повітових спостерігачів через особливу важливість й необхідність прослухати ці курси [164, с. 660]. До нас дійшли відомості про курси при Велико-Мечетнянській, Чорнокозинецькій [160, с. 418], Вінницькій та Чуківській школах [161, с. 478]. Це був перший досвід таких курсів у Подільській єпархії для вчителів шкіл грамоти.

Організація короткотермінових курсів для вчителів Поділля в аналізованій період стала значним поступом для розвитку й саморозвитку необхідних компетентностей для організації належної взаємодії з вихованцями. Слухачі курсів мали змогу ознайомитися з новітніми напрямками в педагогічній науці, зокрема західноєвропейській педагогіці, удосконалити свої знання з методики викладання окремих предметів, а також підвищити рівень педагогічної майстерності, займаючись із викладачами церковного співу. Курси сприяли не лише вдосконаленню рівня викладання, а й покликані були стати осередками, де вчителі-практики могли обмінятися досвідом роботи в школах грамоти, новинками зі спеціально-педагогічної та методичної літератури.

Варто зазначити, що, починаючи з 1 січня 1900 р., на потреби народної освіти до коштів, виділених за кошторисом Св. Синоду на влаштування й утримання учительських курсів при двокласних та другокласних школах додатково виділено 200 000 руб. [165, с. 685].

За даними звітів про організацію та проведення короткотермінових курсів, у 1900 р. було залучено до них 320 вчителів та вчительок церковних шкіл

Подільської єпархії. Курси проводилися при всіх другокласних школах, що діяли в єпархії. Потреба в улаштуванні курсів для вчителів церковних шкіл відчувалася всіма повітами єпархії, а за відсутності другокласних шкіл у деяких із них учителів таких повітів відряджали в найближчі повіти, де знаходилися другокласні школи. Так, організовуючи курсову перепідготовку, Проскурівський повіт об'єднали з Кам'янецьким, Летичівський з Ушицьким, Могилівський і Ямпільський – із Вінницьким, де було дві другокласні школи, Ольгопільський – із Гайсинським; у Літинському, Брацлавському й Балтському повітах курси були організовані лише для вчителів цих повітів [169, с. 313–314]. При Велико-Мечетнянській другокласній школі курси проводилися лише для вчителів одного Балтського повіту; при Степашківській школі – для вчителів Гайсинського та Ольгопільського повітів; при Чуківській школі – для церковних вчителів Брацлавського повіту; при Вінницькій та Сутиській школах – для вчителів Вінницького та Ямпільського повітів; при Чернятинській школі – для вчителів шкіл Літинського та Могилівського повітів; при Жванчицькій – для вчителів Летичівського та Ушицького повітів; при Чернокозинецькій – для вчителів церковних шкіл Кам'янецького та Проскурівського повітів [173, с. 814]. Ці дані свідчать про те, що вчителі усіх шкіл повітів мали можливість взяти участь у короткотермінових педагогічних курсах при другокласних школах.

Варто звернути увагу на організацію роботи на курсах та підходи до підвищення фахового рівня наставників-учителів. Курси тривали 3 тижні з 10 серпня по 10 вересня. Зазначимо, що цей час для курсів вибрано не випадково. По-перше, до цього часу вчителі з-поміж місцевих селян мали можливість безперешкодно для себе відвідувати курси, бо землеробські роботи було закінчено; по-друге, після завершення курсів із метою більш міцного засвоєння методичних і педагогічних знань учителі отримували можливість застосувати на практиці на місцях [169, с. 314]. Зокрема, на курси при Сутиській другокласній школі з'явилося 33 вчителі й 4 вчительки, здебільшого з Ямпільського повіту, де не було жодної другокласної школи [174, с. 888].

Училищною радою при Св. Синоді вироблено тимчасові правила з улаштування курсів при другокласних ЦПШ. Згідно з правилами навчальна частина курсів організовувалася так: навчальні заняття проводилися при другокласних школах у зразкових школах грамоти, переважно вчителями другокласних шкіл. Слухачі курсів спостерігали за цими заняттями, по можливості брали в них активну участь, проводили пробні уроки під керівництвом учителів другокласних шкіл та обговорювали уроки на загальних зборах. Такими заняттями заповнювалася перша половина дня, а в другій половині виконувалися практичні вправи з церковного співу. Весь термін роботи слухачі курсів користувалися фондами бібліотеки другокласних шкіл [173, с. 814].

Статистичні дані за 1899–1890 рр. свідчать про те, що в 169 церковних школах Кам'янецького повіту Подільської єпархії навчалися 158 осіб, а саме: 93 вчителі й 65 учительок. Із них із фаховою освітою чи зі званням народного вчителя або домашньої вчительки за особливо установленим іспитом було лише 12 вчителів і 38 учительок, що становило 32 %, інші 108 осіб такого звання не мали. 3-поміж останніх 45 осіб отримали педагогічну підготовку на педагогічних курсах і курсах церковного співу, які проводилися останні 3 роки в м. Кам'янець-Подільському, і в 1899 р. при Чорнокозинецькій другокласній школі, а 12 осіб під час навчання в цій школі. Курси при Чорнокозинецькій другокласній школі відвідали 16 учителів Кам'янецького повіту та 20 учителів Проскурівського повіту. При курсах організовано зразкову школу для практичних занять курсистів. Окрім цих занять, слухачі щоденно відвідували курси церковного співу, а також у вільний від занять час обмінювалися досвідом із різних питань церковно-шкільної вчительської практики. По закінченні занять усім курсистам видано посвідчення про те, що вони прослухали короткострокові педагогічні курси й курси церковного співу при Чорнокозинецькій другокласній школі [175, с. 909–911].

За статистичними даними, в 1900 р. в Сутиській другокласній школі відвідали короткотермінові педагогічні курси і курси церковного співу 33 вчителя й 4 вчительки. Найбільша кількість слухачів – із Ямпільського повіту, де не було жодної другокласної школи [174, с. 889]. У 1900 р. при Вінницькій другокласній

школі розпочали роботу постійні вчительські курси з дворічним терміном навчання. Для завідування курсами й організації на них навчальних занять запрошено особливого завідуючого-законовчителя й двох особливих учителів. Також при курсах засновано 30 стипендій для найбільш бідних слухачів [177, с. 154]. Зауважимо, що вчительські курси мали замінити відкриття особливої учительської школи в єпархії, потреба в якій була вже давно виникла. Наприкінці 1906–1907 н. р. 68 осіб відвідали влаштовані літні короткотермінові курси для вчителів і вчительок церковних шкіл в Кам'янець-Подільському [341, с. 620].

Таким чином, педагогічні курси та курси церковного співу при другокласних школах сприяли підвищенню професійного рівня вчителів церковних шкіл Поділля. Організація курсів давала можливість за умови поміркованої витрати коштів залучити якомога більшу кількість церковних учителів єпархії. У кожному із населених пунктів, де відбувалися педагогічні курси налічувалося не більше 40–50 слухачів. Кожний із курсистів отримував можливість відповідно до встановленої черги особисто практикуватися в проведенні занять із дітьми в зразковій школі. Незважаючи на короткотерміновість курсів, учителі мали достатньо часу, аби взяти участь у практичній роботі з удосконалення навчально-виховної роботи та способів ведення її у зразкових церковнопарафіяльних школах і школах грамоти при другокласних школах, пройти тренування під керівництвом більш досвідчених і педагогічно підготовлених учителів другокласних шкіл, практично ознайомитися з церковним співом в обсязі, необхідному для церковно-шкільного вчителя, можливість розширення світогляду курсистів способами педагогічних бесід із різних питань шкільної практики та ознайомлення їх із новітніми навчальними посібниками з фондів бібліотеки другокласної школи. Все це дає підстави стверджувати про беззаперечні переваги організації вчительських курсів саме при другокласних церковнопарафіяльних школах, а не при духовно-навчальних закладах, кількість яких на той час у Подільській єпархії була обмежена [169, с. 313–316].

Лише 1 квітня 1902 р. було затверджено «Положення про церковні школи відомства православного віросповідання». Пункт № 1 «Положення...» свідчив, що основним завданням церковних шкіл ставало поширення серед народу освіти в дусі вчення й традицій православної віри та церкви. Відповідно до нього до церковних шкіл належали: 1) початкові школи, призначені для початкового навчання дітей і дорослих (вони поділялися на школи грамоти, церковнопарафіяльні та недільні школи); 2) учительські (другокласні й церковно-учительські) школи, у яких готували вчителів для початкових шкіл. У положенні було чітко визначено, що другокласні ЦПШ – це не «вчительський додаток» до двокласних шкіл, а самостійний різновид шкільних закладів [438, с. 206–211].

У м. Вінниці відкриття церковно-вчительської школи стало результатом ініціативи спостерігача шкіл Подільської єпархії священника о. В. Павлинова. 19 березня 1902 р. ПЄУР звернулася з відповідним листом до синодальної Училищної ради з пропозицією та обґрунтуванням необхідності відкриття школи саме в м. Вінниці й для цього використати приміщення двокласної школи [430, с. 447]. Варто зауважити, що це звернення було не першим до синодальної училищної ради, зокрема до наших днів в архівах зберігся текст звернення за 1898 р. [837, арк. 248; 842, арк. 7]. Але ще в 1897 р. в «ПЕВ» надруковано статтю про нагальну необхідність відкриття спеціальної вчительської школи із призначенням готувати вчителів у ЦПШ Подільської єпархії. Було зроблено припущення про можливість відкриття педагогічного закладу на базі Вінницької другокласної школи [553, с. 1192].

Згідно з визначенням Св. Синоду у 1902–1903 рр. в м. Вінниця відкрився перший клас ЦВШ, до якої зараховувалися на навчання особи віком 15–17 років, які закінчили другокласні школи або інші навчальні заклади, курс яких був не нижчим другокласної школи [333, с. 462–463]. Відповідно до цього документа вступники, які подавали свідоцтво про бідність, але відрізнялися високими успіхами, звільнялися від третього, почасти другого, грошових внесків за рахунок стипендіальних сум згідно з постанови ради школи за умови обов'язкової служби

після закінчення закладу не менше п'яти років у другокласній учительській або церковнопарафіяльній школі [296, с. 396].

Вступаючи до Вінницької ЦВШ, учні, які надали свідоцтва про успішне закінчення курсу другокласної школи зі званням учителя школи грамоти піддавалися так званому «перевірочному іспиту», що складався з таких предметів: Закон Божий, церковний спів, гра на скрипці, слов'янська мова, російська мова, арифметика з геометричним кресленням і землеробством. Знання з дидактики та методик усіх інших предметів остаточно визначалися на загальній підсумковій бесіді. Усним «перевірочним іспитам» передували два письмові: твір і задача з арифметики та геометрії. Особи, що закінчили інші навчальні заклади, курс яких був не нижчим за курс другокласної школи (наприклад, 4-класні училища), піддавалися повному іспиту з програм другокласних шкіл, для чого додатково призначалися іспити з вітчизняної історії, географії, відомості про предмети і явища природи, методика, дидактика та гігієна [264, с. 85–87].

Аналіз певної системи професійного відбору на опанування вчительською професією дозволив довести, що саме на Поділлі, зокрема в м. Вінниці, на початку ХХ ст. склалися стійкі традиції здійснення зарахування абітурієнтів, придатних до роботи з дітьми. Претенденти повинні були мати достатній рівень освіти, бути всебічно розвинутими, здатними передати досвід тощо. Із цією метою навіть використовувалися методики перевірки на професійну гнучкість, на бажання стати вчителем, проводилися тести й опитування. Можна по праву стверджувати, що педагогічна освіта на Поділлі в досліджуваній історичний період була флагманом у царині професійного відбору на здобуття вчительських посад, а значить випускники Подільських педагогічних закладів вирізнялися високим професіоналізмом, майстерністю, творчістю серед колег інших освітніх установ України.

Завідувач школи отець П. Погорилко для викладання вибирав учителів, які вміли працювати з наснагою. Завдувач мав три дипломи, при цьому тривалий час був звичайним сільським священиком. Учитель малювання О. Пшеничников безкоштовно займався з 25 найбільш талановитими учнями. Упродовж 1909–

1910 рр. директором Вінницької ЦВШ був отець В. Янса, випускник Санкт-Петербурзької духовної академії; учителем словесності тут працював кандидат богослов'я М. Веретенников; учителем церковної та російської історії й географії – О. Дитятін; учителем математики та природознавства – агроном А. Хребтов; учителем співу та музики – І. Цимбал; учителем гігієни – ординатор Вінницької окружної лікарні П. Бодянський; учителем сільського господарства – М. Корякін [412, с. 143, 451].

Цікавою є організація навчально-виховного процесу досліджуваного закладу. За твердженням В. Перерви, у школі викладали 24 дисципліни – значно більше, ніж вимагала програма: Святе Письмо «Нового Заповіту», Святе Письмо «Старого Заповіту», християнське віровчення, християнську мораль, дидактику, педагогіку, церковний спів, церковнослов'янську мову, словесність, церковну історію, історію Росії, географію, арифметику, алгебру, геометрію, фізику, хімію, ботаніку, зоологію, гігієну, креслення та малювання, основи сільського господарства, писали твори та давали практичні уроки (також як окремі предмети). Керівництво школи запрошувало нових викладачів, зокрема М. Озерянського, який навчав учнів садівництва, городництва, бджільництва, шовківництва. Також викладали такі предмети, як основи економіки та соціологія. У 1908 р. тут навчалось 63 учні. Станом на 1914 р. учнів налічувалося вже 90 [412, с. 452; 543, с. 448]. Варто відзначити, що у Вінницькій ЦВШ була найбільша бібліотека для вчителів ЦПШ, її фонд налічував 2400 примірників [543, с. 448].

Статистичні дані, використані в науковому пошуку В. Перерви, дають підстави констатувати, що саме у Вінницькій ЦВШ потужно здійснювалася педагогічна підготовка майбутніх учителів, хоча відомостей про кількість годин на ці предмети не збереглося. Однак наявність педагогіки та дидактики як окремих предметів, а також християнської моралі свідчать про усвідомлення керівництвом шкіл важливості педагогіки як науки. Разом із тим, посилена увага в професійній підготовці майбутніх учителів зверталася на практичну складову – невід'ємну в системі опанування вчительського фаху [131, с. 9].

Викладачами Вінницької ЦВШ велася активна просвітницька робота. У 1905 р. організовано публічні читання рефератів на релігійні й історичні теми, літературно-вокальні заходи та духовні концерти. Так, літературні читання та концерти влаштовувалися у Вінницькому народному домі для учнів церковнопарафіяльних шкіл і для мешканців міста. На одному з таких вечорів грав і співав сліпий бандурист із Чернігівської губернії, із декількома історичними піснями й думами про неволю та невільників. У дискусії з приводу запропонованих рефератів брали участь і вели жваві обговорення всі охочі. Упродовж Великого посту учнівський хор церковно-вчительської школи під керівництвом вчителя Є. Молчанова виконував духовні концерти, на яких вінницька публіка мала можливість ознайомитися з кращими творами українських і зарубіжних духовних композиторів. У репертуарі хорового колективу були: «Святий Боже» Д. Бортнянського, композиції із творів П. Чайковського, Б. Лятошинського, М. Римського-Корсакова, М. Веделя, М. Березовського [320, с. 472].

Участь майбутніх учителів у концертній і публічній діяльності мала подвійне завдання: з одного боку – це важливий компонент професійної підготовки, бо виступи перед загалом формували здатність триматися впевнено перед аудиторією, володіти невербальними засобами комунікації. Хорова робота сприяла постановці голосу, вдосконаленню техніки звучання, відточувала інтонацію та виразність мовлення вчителя, володіння гармонією звукоутворення та «обертоно творення»; з іншого боку – педагогічні школи ставали осередками просвітництва дорослого населення, здійснювали потужну культурно-освітню роботу серед містян і селян, демонструючи, що школа та робітничі й селянські верстви мають спільні завдання – виховання високоморального, законослухняного громадянина, здатного співіснувати в соціумі, дотримуватися правил звичаєвої моралі, притаманними українцям початку ХХ ст.

У 1910–1911 рр. при Вінницькій ЦВШ були організовані короткотермінові педагогічні курси з вивчення Закону Божого та співу, у яких брали участь 173 вчителі Подільської єпархії [380, с. 896]. Також з метою практичної підготовки

вчителів діяла двокласна зразкова школа [836, арк. 37]. Закономчителем зразкової школи був священик о. І. Шатковський, який закінчив Подільську духовну семінарію, учителі о. Гадовський (ім'я невідоме) та Н. Фемич, випускники Вінницької ЦВШ. У 1910 р. курс двокласної школи закінчили 10 чоловік, вступили – 56 [840, арк. 394]. У 1913 р. в школі навчалося 39 осіб (37 хлопчиків та 2 дівчаток) [838, арк. 4]. У Вінницькій двокласній школі також викладались майстерність та малювання [839, арк. 5]. У 1911 р. Закон Божий на короткотермінових курсах викладав Вінницький повітовий спостерігач ЦПШ священик Д. Акатнов, колишній завідувач Вінницької другокласної школи [755, арк. 5–5 зв.].

Варто звернути увагу на жіночі другокласні школи Подільської єпархії. Так, 17 листопада 1902 р. відбулося реорганізація Немирівського жіночого монастирського училища в другокласну школу [451, с. 164]. Жіночі другокласні школи були більш упорядковані порівняно з чоловічими в аспекті виховного й навчального процесу. Тому постало питання про однакову кількість шкіл шляхом перетворення чоловічих шкіл на жіночі. У циркулярі обер-прокурора Св. Синоду К. Побєдоносцева єпархіальним училищним радам від 13 травня 1905 р. йшлося: «...Було б корисно мати значну кількість жіночих шкіл у педагогічному відношенні, так як вчительки можуть ближче «стояти» до дітей і мати на них більший виховний вплив, що б відповідало і найвищій волі Государя Імператора, який побажав, аби в початковій школі було більше вчительок» [805, арк. 11].

В. Перерва, досліджуючи навчально-виховний процес у церковних школах, наводить матеріали, у яких містяться програми другокласних ЦПШ. Серед основних предметів були: 1) Закон Божий; 2) церковна історія (загальна і російська); 3) церковний спів; 4) російська мова; 5) церковнослов'янська мова; 6) російська історія; 7) географія та природознавство; 8) арифметика; 9) геометричне креслення та малювання; 10) дидактика; 11) чистописання; 12) гігієна; 13) рукоділля [412, с. 133]. У варіативній частині дозволялося викладати іконопис, музичне мистецтво, ремесла, основи сільського господарства. У деяких школах предмети стали вивчати значно ширше, ніж того вимагала програма. При кожній

другокласній школі мала існувати зразкова школа, в якій викладання здійснювалося відповідно до програми нормальної ЦПШ при трирічному курсі навчання [383, с. 1129–1130].

У 1903 р. були затверджені програми навчальних предметів для другокласних та ЦВШ, причому програми були тимчасовими й уводилися лише на 6 років, а також були надані у вигляді опису досвіду єпархіальним Училищним радам [805, арк. 10]. Програма другокласних шкіл, як стверджує В. Перерва, наближалася до програми середніх навчальних закладів [412, с. 133]. Варто звернути увагу й на той факт, що програми були переобтяжені теоретичним матеріалом, а їхня складність вимагала від абітурієнтів достатньої попередньої підготовки до сприймання навчального матеріалу, тому до другокласних шкіл зараховувалися уже підготовлені особи. За звітними матеріалами центральної церковно-шкільної інспекції, у другокласних школах стали помітними ознаки формального виконання цих програм [805, арк. 10].

Зі щорічних звітів центральної і місцевої церковно-шкільної інспекції ми дізнаємося, що в другокласних школах переважало механічне заучування текстів і навчального матеріалу замість свідомого засвоєння і вдумливого аналізу. Особливо це стосувалося Закону Божого [805, арк. 3]. На заняттях із церковного співу учні ознайомлювалися з елементами теорії музики і співу, основами регентського мистецтва, правилами влаштування співочих церковних хорів [377, с. 577]. Із метою покращення викладання співу в другокласних школах запрошувалися професійні вчителі, які володіли інструментом, нотною грамотою, диригуванням, уміли на належному рівні займатися з вихованцями співом. Такі професіонали працювали в Чернятинській, Жванчицькій, Ольгопільській, Сутиській, Чуківській, Меджибозькій, Чернокозинецькій школах [378, с. 890]. Зокрема, у період з 1889 по 1902 рр. після закінчення в 1899 р. Подільської духовної семінарії М. Леонтович працював викладачем співу, арифметики та географії в Чуківській другокласній школі [43, с. 151]. Із перших днів роботи композитор узявся за організацію хору, створив оркестр, за власні кошти купив необхідні інструменти, а старовинні українські пісні записував від мешканців

Чукова та навколишніх сіл. Тоді ж і з'явився перший збірник «Пісень з Поділля» та було розпочато роботу над другим збірником. Зіпсувавши службові стосунки з директором Чуківської школи, М. Леонтович переїздить до м. Тиврів, а згодом – у 1902 р. – до м. Вінниці, де обійняв посаду вчителя Вінницької ЦВШ [23, с. 4]. Серед рукописної спадщини композитора є праці з педагогіки та методики, присвячені музичному вихованню дітей. Значний інтерес становить його підручник для школи «Практичний курс навчання співу в середніх школах України», загальні психолого-педагогічні та методико-дидактичні засади підручника засновані на працях К. Ушинського, Л. Толстого, М. Лисенка, К. Стеценка [536, с. 62–63].

Заняття з дидактики проводилися переважно за підручником С. Миропольського та доповнювалися теоретичними основами з інших посібників. Практичні вправи з методики викладання предметів початкової школи виконували на основі спостереження за викладанням у зразковій школі [378, с. 890]. Як майбутні вчителі шкіл грамоти вихованці ознайолювались з методичними прийомами навчання дітей у початковій школі, відвідуючи зразкову школу не менше ніж 5 разів на тиждень, спостерігаючи за проведенням типових уроків із навчальних предметів і самостійно розробляючи уроки з дітьми за встановленою між собою чергою і за попередньо складеним і перевіреном викладачем планом. Типові показові уроки в одних школах проводилися учителем дидактики або окремим учителем зі свого предмета, а в інших – учителем зразкової школи [376, с. 501–509].

Аналіз стародруків дозволив виокремити особливості практичної професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів у ЦПШ Поділля на початку ХХ ст. Так, у Степашківській другокласній школі практичні заняття проводилися як індивідуально, так і для усього колективу 5 разів на тиждень. Вихованці третього відділення відвідували зразкову школу, спостерігали за ходом уроків та самі давали пробні уроки. Проте у зразковій школі тривалий час не було вчителя-методиста, тому ця обставина негативно відбилася на практичних заняттях вихованців. Вихованці не мали можливості побачити на типових уроках

справжнього зразка й майстерності, тому були засвоєні більш теоретично [376, с. 509]. У Чорнокозинецькій другокласній школі щоденно у зразковій школі були присутні на всіх заняттях по 4 вихованці (двоє зі старшого та двоє із середнього відділень), 5 разів на тиждень вихованці старшого відділення відвідували школу всім класом. Упродовж навчального року було проведено 108 пробних уроків (на кожного учня – по 6 уроків). На заняттях із дидактики типові пробні уроки піддавалися усебічному обговоренню. В Ольгопільській другокласній школі практичні заняття проводилися під керівництвом виключно вчителя дидактики. Усі вихованці були забезпечені особливими журналами, куди вони занотовували всі свої спостереження. Ці записи переглядалися й аналізувалися на заняттях із дидактики. У Жванчицькій другокласній школі практичними заняттями керував старший учитель, дякон І. Варениця, який закінчив учительську семінарію, був на педагогічних курсах у м. Києві у 1898, 1901 рр. [838, арк. 2]. Як досвідчений учитель однокласної школи він сам давав показові відкриті уроки в присутності вихованців і вміло керував пробними уроками вихованців, які давалися за зразком відкритих уроків. У Жолобянській школі практичними заняттями керували всі вчителі школи – кожний зі свого предмета. Особливістю педагогічної практики було те, аби дати вихованцям можливість усебічно розвинутися на основі пробних занять у початковій школі. Пробні уроки обговорювалися та аналізувалися викладачами після проведення їх [376, с. 508]. У Чуківській школі кожному практичному заняттю передувала серйозна підготовка: учитель дидактики роз'яснював практиканту всі способи, якими він проводив власний урок, після цього практикант писав конспект пробного уроку; конспект-чернетка переглядався вчителем, який і робив всі необхідні доповнення. На практичних заняттях був присутній учитель дидактики та учні третього відділення, які записували всі недоліки практиканта в зошит для обговорення [858, арк. 211 зв.].

Аналіз практичної професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів у церковно-вчительських школах Поділля кінця XIX – початку XX ст. дозволяє стверджувати, що цей вид підготовки не був формальним. Викладачі прагнули

створити в педагогічних навчальних закладах дієву систему педагогічної практики, удосконалювати її види та форми, поєднати теоретичну й практичну підготовку майбутніх учителів як 1:1 за кількістю навчального часу. Можна з упевненістю констатувати, що саме в педагогічних навчальних закладах Поділля на початку ХХ ст. практична підготовка ставала провідною формою професійного навчання майбутніх учителів, яка забезпечувала практичне пізнання та оволодіння основами процесу педагогічної діяльності-дії.

Важливим складником освітньої діяльності вчительських шкіл Поділля в аналізованій період стала мовно-мовленнєва підготовка майбутніх учителів. У 1907 р. Св. Синод дозволив уведення до навчального плану української мови (граматики) у Вінницькій ЦВШ та другокласних школах Подільської єпархії в позакласний час і за місцеві кошти [532, с. 1015–1016].

Архівні документи свідчать, що на педагогічних радах другокласних шкіл Подільської єпархії щоразу розглядалися питання про зміни та вдосконалення чинних програм, зокрема в Немирівській жіночій та Чуківськівській чоловічій другокласних школах. У протоколах зазначено, що програма з теорії словесності страждає від недостатності літературних зразків, а для учнів другокласних шкіл дуже важливими є практичні уроки зі співу в зразковій школі. Програма з дидактики потребує доповнення елементарної теорії психології дитячої душі. Також пропонувалося задля досконалого опанування предметів розподілити на 4 роки вивчення, наприклад дидактики в поєднанні з методикою та педагогічною практикою [860, арк. 155, 160 зв.].

В усіх другокласних школах Подільської єпархії також проводилися додаткові заняття. Так, у Немирівській школі рукодільні заняття відбувалися під керівництвом монастирських майстринь. Вихованці навчались шиттю, плетенню, вишиванню. Також проводилися заняття з іконопису, музики, малювання. Мистецтву малювання учениць навчав священник С. Юрков (прийоми малюнку тушшю і олійними фарбами). Гру на скрипці викладав учитель зі спеціальною музичною освітою Ліхтман (ім'я невідоме). У Чуківській другокласній школі проводилися додаткові заняття з музики та малювання. У Сутиській школі – зі

столярного ремесла, а сама майстерня та майстер, який керував роботами вихованців утримувалися за рахунок попечителя школи – графа Д. Гейдена. При школі існувала посада особливого вчителя сільського господарства. У Велико-Мечетнянській школі уроки такі проводилися з музики, бджільництва та палітурної справи. Також упродовж навчального року в Велико-Мечетнянській школі відбулося 40 читань, із них 20 – релігійно-морального характеру, 8 – з історії, 8 – з літератури, 4 – з природознавства [376, с. 501–507]. У Степашківській, Чернятинській, Майдано-Трепівській та Меджибозькій школах усі вихованці навчалися гри на скрипці за посібником Б. Михайловського «Керівництво до гри на скрипці, стосовно церковного співу» [858, арк. 1]. Навчання військовому строю та гімнастиці здійснювалося у Велико-Мечетнянській, Майдано-Трепівській, Ольгопільській та Сутиській школах [383, с. 1129]. Зокрема, у 1912 р. 35 учнів із Майдано-Трепівської школи були запрошені до м. Санкт-Петербурга на огляд «потішних організацій» як найбільш підготовлені [847, арк. 101].

Столярній, токарно-слюсарній справі навчалися в школах Сутиській, Майдано-Трепівській та Забузькій школах. Палітурною справою займалися учні Степашківської другокласної школи. У жіночих школах – Немирівській, Кам'янецькій та Чорнокозинецькій – систематично здійснювалося навчання рукоділлю, а в Немирівській – також здійснювалась із домоводства, про що свідчать архівні документи [383, с. 1129–1130; 838, арк. 2–3].

Така система організації додаткових занять сприяла підвищенню загального рівня професійної майстерності майбутніх учителів, а також давала можливість не лише бути обізнаними в межах предметів початкової школи, а й у інших сферах, необхідних для соціалізації в суспільстві. Випускники Подільських педагогічних закладів мали можливість викладати й інші предмети непедагогічного циклу в їх підготовці.

Аналіз архівних документів дає підстави стверджувати, що педагогічні ради всіх другокласних шкіл заявляли про те, що учні, які закінчили однокласну школу переважно були мало підготовлені до навчання згідно із програмами

другокласних шкіл. Така обставина пояснювала відносний відсоток вихованців, яких залишали на повторний курс. У зв'язку з цим у Чернятинській і Жванчицькій школах було організовано підготовчі класи. Заняття в підготовчих класах проводили вчителі другокласних шкіл згідно з програмами однокласної школи. При Немирівській жіночій другокласній школі було відкрито повний другий клас на базі зразкової школи, а зарахування вихованок відбулося тільки тоді, коли вони пройшли повний курс навчання в другому класі двокласної школи. Із часу відкриття Меджибозької школи було встановлено, що всі вихованці, які погано склали вступний іспит з їхньої згоди зараховувалися до старшого відділення зразкової школи, де з ними проводилися заняття за програмами курсів 3-го та 4-го років навчання в двокласних ЦПШ. На підставі результатів іспиту переводилися в перше відділення другокласної школи [376, с. 501].

29 грудня 1905 р. з ініціативи священника Вінницького повітового спостерігача Д. Акатнова відбувся перший з'їзд учителів церковних шкіл Подільської єпархії в с. Сутиска Вінницького повіту в приміщенні другокласної школи. Протягом двох днів 50 учителів обмінювалися досвідом і думками з різних питань церковно-шкільного життя. На з'їзді порушувалися питання про самоосвіту вчителів, про організацію педагогічних курсів для освітян церковних шкіл Вінницького повіту та про необхідність започаткування загальнонавчальної бібліотеки для вчителів, які працюють у церковних школах м. Вінниці. У резолюції зібрання зауважено про необхідність організувати курси щорічно – два роки поспіль загальноосвітні й третій рік – педагогічні [84, с. 80–82]. Програма з'їзду шкільних діячів Подільської єпархії в 1908 р. у м. Кам'янці містила такі питання церковно-шкільної справи: всезагальне навчання в Подільській єпархії; порядок відкриття нових шкіл; релігійно-моральний стан шкіл; друковані органи єпархії; влаштування спеціального педагогічного органу; проблеми «правоздібних» учителів, які не мають спеціальної освіти [860, арк. 61].

Слід звернути увагу на той факт, що вчителі другокласних шкіл Поділля навчалися на курсах в інших губерніях України. Прикладом цього є участь 10 вчителів Подільської єпархії на курсах для народних учителів при Уманському

училищі землеробства й садівництва в 1905 р. Слухачам, які успішно склали теоретичні й практичні іспити, видавалися свідоцтва, у яких зазначався тільки час, протягом якого слухачі займалися тими чи іншими предметами. Окрім того, слухачам як нагорода від Департаменту землеробства видавалися садові інструменти, книги [287, с. 116–117]. Упродовж 1901–1903 рр. Св. Синод організував курси і для вчителів другокласних шкіл, які бажали вивчати фізику в м. Києві [412, с. 135].

Згідно з архівними даними можна навести приклад, коли вчитель Майдано-Курилівської школи Філіппенко та вчитель Слободянюк (імена невідомі) Чуківської школи у 1906 р. відвідали місячні короткотермінові курси природознавства та креслення в будівлі Київської церковно-вчительської школи [843, арк. 1; 857, арк. 1].

Станом на 1905–1906 н. р. в Подільській єпархії існувало вже 12 другокласних шкіл: 2 жіночі – Немирівська й Чорнокозинецька (реорганізована з чоловічої) і десять чоловічих – Велико-Мечетнянська, Чуківська, Сутиська, Степашківська, Меджибізька, Ольгопільська, Жванчицька, Жолобянська, Чернятинська та Майдано-Курилівська (Трепівська) [376, с. 506]. У 1906–1907 н. р. повіти Брацлавський і Літинський мали по 2 другокласні школи, Могилівський і Проскурівський повіти не мали жодної, а в інших повітах – по одній [377, с. 580]. Усього в другокласних учительських школах Поділля станом на 1908 р. навчалось 790 учнів [543, с. 448].

Учительські посади в другокласних ЦПШ мали право обіймати особи, які здобули середню або спеціальну педагогічну освіту й переважно ті з них, які мали практичний педагогічний досвід на попередній службі. Учителі подавали прохання до ПЄУР, додаючи всі необхідні документи, які вимагав закон, а також відгуки про педагогічну працездатність, про поведінку та довідку про несудимість. Зауважимо, що від учителів народних училищ, які не перебували у відомості православного віросповідання вимагалися відгуки від законовчителів названих училищ [526, с. 552].

Зокрема, рада Степашківської другокласної школи Гайсинського повіту в 1906 р. через газету «Подолія» оголошувала вакантними вчительські посади з призначенням дати пробного уроку. Після проведення пробних уроків у всіх трьох відділеннях та у присутності ради школи і повітового спостерігача документи кандидатури, вибраної на посаду вчителя, представляли в ПСУР для затвердження. Не завжди єпархіальна училищна рада погоджувалася з вибором ради другокласної школи, зокрема, як свідчать архівні документи, випускниці Тульчинського єпархіального училища Вірі Олесницькій, яка претендувала на посаду вчителя зразкової школи при Степашківській другокласній школі, було відмовлено з поясненням, що, жіночу кандидатуру для чоловічої другокласної школи затверджувати не доцільно [847, арк. 36–41 зв.].

У 1906 р. в Майдано-Курилівській (Трепівській) школі на заміщення вакантної посади старшого вчителя було подано аж 8 прохань, а після пробних уроків кращим претендентом визнали Д. Бутовського, і таким, який за своїми моральними якостями, переконаннями та благонадійністю, підготовкою та здібностями до вчительської діяльності відповідає усім вимогам [844, арк. 3–4]. До речі, викладацька діяльність Д. Бутовського розпочалася з 1897 р. після закінчення курсу Київської духовної семінарії призначенням на посаду другого учителя Головковської Чигиринського повіту другокласної школи, а з 1901 р. – учителя Тращанської Липовецького повіту другокласної школи, із 1902 р. – учителя Заболотської Радомисльського повіту другокласної школи, із 1903 р. – другого учителя Майдано-Трепівської школи. В 1912 р. Д. Бутовський отримав орден Святої Анни III ступеня як здібний, вимогливий, професійний викладач педагогічного закладу освіти [846, арк. 48 зв.].

Завідувачами другокласних шкіл були переважно священники, зокрема в Степашківській другокласній школі в різні роки працювали релігійні діячі: М. Претецький, С. Дзюбинський, які закінчили Подільську духовну семінарію. Окремі вчителі мали духовну освіту Подільської духовної семінарії, Шамовської та Полтавської церковно-вчительських шкіл, а з 1907 р. вчителями ставали випускники Вінницької ЦВШ [807, арк. 2–5, 10, 18].

Щодо тривалості служби вчителів на одному місці характерною була тенденція: якщо вчитель задовольняв керівництво, то він залишався на службі у тій же школі, яка давала повний заробіток для існування. Але таких шкіл у Подільській єпархії було дуже мало. Унаслідок цього вчителі залишалися на одному місці не більше одного-двох років, хоча були й такі, які залишались при школі 15 і 20 років. Проте за відсутності високопрофесійного вчителя (а це спостерігалось на Поділлі на початку ХХ ст.) їхні обов'язки виконували священники, диякони та псаломники [562, с. 21–22].

Із кожним роком професійні вимоги до викладачів другокласних шкіл зростали й уже у 1912 р. після оголошення в газеті «Подолія» одночасні конкурсні пробні уроки в період з 16 по 31 серпня відбувалися при Кам'янець-Подільській другокласній школі. На пробних уроках обов'язково були присутні єпархіальний спостерігач, Кам'янецький повітовий спостерігач, і в повному складі рада школи. Після пробних уроків відбувалося обговорення кожного кандидата на вакантну посаду вчителя та обрання голосуванням більшістю голосів, про що складався відповідний акт, який передавався в училищну раду для остаточного рішення. Такий же порядок був, якщо вакансії були відкриті впродовж року [806, арк. 23–23 зв.]. Цей факт свідчить про надзвичайно високі вимоги до професійної підготовки вчителя в Подільських закладах освіти початку ХХ ст., а саме: володіння методикою викладання предметів у початковій школі, бездоганне знання свого предмета, уміння організувати зворотній зв'язок з учнями, володіння педагогічною технікою. Можна припустити, що ці вимоги надто завищені, проте належний рівень учителя був зумовлений зростанням освітніх потреб населення подільського краю у зв'язку із розвитком виробництва, сільського господарства й промисловості. Це усвідомлювали керівники Подільської губернії, церковні очільники та громадськість. Тому вчитель на Поділлі був поставлений на досить високий суспільний щабель [131, с.11].

У 1909 р. відбулася перша церковна виставка Подільської єпархії. Її метою стало ознайомлення населення з церковно-шкільною справою єпархії і підбиття підсумків 25-річчя існування другокласних шкіл єпархії. На виставці був

представлений навчально-педагогічний, методичний і роздатковий матеріали. Найважливіше місце займали письмові роботи учнів однокласних, двокласних та вчительських шкіл, які давали уявлення про стан й успіхи в навчанні, перспективи розвитку педагогічної освіти [379, с. 947].

У 1911–1912 н. р. у чоловічих другокласних школах Поділля навчалось 610 осіб, у жіночих – 152 особи. Найбільш чисельною була Велико-Мечетнянська (89 учнів), а найменш чисельною – Ольгопільська (53 учні) [381, с. 354].

Аналіз літературних й архівних джерел свідчить, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відчувалася гостра необхідність у професійно підготовлених вчительських кадрах. Провідними навчальними закладами, що готували вчителів для церковних шкіл були Подільська духовна семінарія, два жіночих училища в м. Тульчині та м. Кам'янці-Подільському, Вінницька ЦВШ. Із семінарії щорічно випускалося по 50–60 осіб, із яких більшість прагнула продовжувати здобувати освіту у вищих закладах освіти в Україні та Західній Європі, лише 15–20 осіб отримували священницькі посади, а для роботи в церковних школах залишалося лише 5–10 осіб. Вінницька ЦВШ щорічно випускала не більш 20 осіб. Жіночі училища – 60–70 осіб, але більшість вихованок не вчителювали. Особливістю педагогічної освіти Поділля було те, що головними кандидатами на вчительські звання ставали випускники другокласних шкіл, хоча ці школи не давали достатніх педагогічних знань [117, с. 173]. А підтвердженням цього є низка архівних документів, у яких мова йде про те, що Степашківську другокласну школу в 1904 р. закінчили 20 осіб, із яких 17 були призначені на вчительські посади, в 1905 р. – 13 осіб, із яких жодного не було призначено на вчительські посади, у 1908 р. з 10 осіб тільки 4 були призначені на вчительські посади, а в 1910 р. з 9 осіб були призначені на вчительські посади лише троє [807, арк. 1–5, 16, 10]. У 1913 р. Сутиську школу закінчило 17 осіб, з них призначено на вчительські посади троє [840, арк. 373]. Також підтвердженням низького професійного та загальнопедагогічного рівня випускників другокласних вчительських шкіл є відгук завідувача Вінницької ЦВШ про недостатність знань учнів другокласних шкіл єпархії на вступних іспитах у Вінницьку ЦВШ, в якому він зазначив:

«Виявлені недостатні знання (окрім Степашківської другокласної школи). Недостатня грамотність на диктанті, бо незадовільні бали отримали абітурієнти з Велико-Мечетнянської школи всі троє, з Сутиської із 6 – чотири вихованці, з Жолобянської із 7 – два вихованці, із Майдано-Трепівської з 4 – один вихованець. Усні відповіді з російської мови були задовільними, з церковнослов'янської мови незадовільні бали були виставлені учням Чуківської, Сутиської, Ольгопільської, Жолобянської та Степашківської шкіл. Знання з арифметики були посередніми в усіх вихованців, хоча незадовільними балами були відзначені учні з Велико-Мечетнянської школи – 1, із Сутиської – 3, із Майдано-Трепівської – 2, із Чуківської – 1, із Жолобянської – 1, із Ольгопільської – 1» [808, арк. 96–96 зв.]. Окрім того, незадовільне матеріальне становище сільських учителів також позначалося на бажанні випускників обіймати вчительські посади [840, арк. 243–244].

Із 1912 р. на Поділлі виникла гостра необхідність перетворення другокласних шкіл на школи вищого типу, за рахунок запровадження однорічних класів. Для організації таких педагогічних однорічних класів при другокласних школах в 1912 р. Подільський єпархіальний спостерігач був відряджений до Санкт-Петербурга для особистої доповіді з цього питання в училищну раду при Св. Синоді. Додатковий клас полягав у введенні органу навчання – ради другокласної школи та завідуючого на загальних зі школою засадах; на курс навчання відводилося не менше 26 тижневих уроків, у тому числі із Закону Божого – 3 уроки, із російської мови – 5 уроків, із церковнослов'янської – 1, із церковного співу – 3, із історії та географії – 4 уроки, із методики предметів початкової школи – 2 і практичних уроків у зразковій школі – 4. У додатковий клас зараховувалися учні без іспитів, які закінчили успішно в тому ж році курс другокласної школи й ті, які закінчили раніше. Для зарахування вимагався обов'язково відгук від керівництва чи приходського священика. Для отримання вчительського звання, абітурієнти мали витримати установлений іспит на звання вчителя на основі чинних правил з цього предмета [806, арк. 29–30].

Уже в 1912–1913 н. р. при деяких другокласних школах Подільської єпархії (Немирівській жіночій та Майдано-Трепівській чоловічій) відкрився четвертий педагогічний клас, що мав на меті доповнити освіту учнів у другокласних школах, дати їм більший загальний розвиток та належну підготовку до іспиту на звання вчителя церковної школи. В однорічний педагогічний клас при Майдано-Трепівській школі зарахування відбувалося без іспиту після другокласної ЦПШ, але був установлений віковий ценз – 16 років і 3 місяці [331, с. 1239]. Цей факт підтверджують прохання випускників другокласних шкіл про вступ на четвертий педагогічний рік навчання, зокрема вчителя ЦПШ Ф. Безпалька, який закінчив в 1910 р. Меджибозьку другокласну школу та прохання випускника Жванчицької другокласної школи [845, арк. 4–5]. Оскільки педагогічний клас передбачав спеціальну мету – підготовку майбутніх учителів – то в ньому детально вивчалася педагогіка, був уведений розширений курс загальної дидактики, викладалися методики кожного предмета як початкової, так і другокласної школи. Обидва відкриті класи виправдали своє призначення, про що яскраво свідчили пробні уроки та іспит на вчительські звання наприкінці 1913–1914 н. р. У Майдано-Трепівській школі звання вчителя отримали 15 із 18 осіб [384, с. 1153], які пройшли навчання в педагогічному класі і склали іспит комісії з Вінницької ЦВШ. У складі комісії були: завідувач-священик В. Янса й члени: А. Дитятін і В. Дубчук [849, арк. 34].

Варто відзначити високий професійний рівень викладачів педагогічного класу, з-поміж них у різні навчальні роки в Майдано-Трепівській школі були: випускник Київського імператорського університету Св. Володимира Петро Щур [849, арк. 22]; випускник Олександро-Миколаївської ЦВШ Полтавської губернії Дмитро Ступак [843, арк. 8] випускник Подільської духовної семінарії Леонід Ковердинський [845, арк. 44]; випускник Костромської духовної академії Михайло Петропавловський [848, арк. 34]. Згідно з архівними документами в 1914–1915 н. р. педагогічний клас закінчили 17 осіб, а вже в 1915–1916 н. р. в педагогічному класі налічувалося 10 учнів [848, арк. 14].

У Немирівській школі іспит на звання вчителя проводився комісією, яка складалася з викладачів Тульчинського жіночого єпархіального училища, в присутності єпархіального спостерігача. Усі випускниці (23 особи жіночої статі) отримали звання вчителя. Перед тією ж самою комісією витримали іспит на звання вчителя 15 досвідчених учителів-практиків та вчительок, які мали по 20 років учительської практики, але знання та пробні уроки яких поступилися підготовленим Немирівським ученицям [384, с. 1154]. Таким чином, Подільська єпархія отримала 31 вчителя, але й це було недостатньо, бо щорічно єпархія потребувала 150–200 вчителів церковних шкіл. У 1914–1915 н. р. педагогічні класи були відкриті також при Забузькій чоловічій (про це свідчать журнали про випускні іспити учнів педагогічного класу за 1914–1915 н. р. з різних предметів) та Кам'янецькій жіночій другокласній школі [810, арк. 31–47]. Майбутнім педагогам викладалася в достатньому обсязі педагогіка та її історія, особливо історія російських педагогів XIX ст. [385, с. 380]. Основними підручниками та посібниками з дидактики, педагогіки та методики викладання для учнів другокласних шкіл та Вінницької ЦВШ були праці: А. Анастасьєва «Народна школа», В. Архангельського «Методика навчальних предметів початкової школи», К. Єльніцького «Педагогічна хрестоматія», «Російські педагоги другої половини XIX ст.», «Загальна педагогіка», «Шкільне навчання (дидактика)», Л. Кельнера «Думки про шкільне та домашнє виховання», М. Куплетського «Записки з теорії релігійного виховання», С. Миропольського «Підручник дидактики» (Вип. 1 – «Загальна дидактика» та Вип. 2 – «Практична методика предметів навчання в початковій школі»), «Думки про виховання і навчання» (Вид-во редколегії журналу «Народна освіта»), І. Скворцова «Записки з педагогіки», А. Сосновського «Методика предметів навчання в початковій школі», Д. Тихомирова «Чому і як вчать на уроках рідної мови в початковій школі. Методика навчання грамоті» [859, арк. 106].

Із 1914 р. педагогічні класи діяли при Чорнокозинецькій та Кам'янецькій другокласних школах, де навчалася 19 дівчаток [412, с. 470]. 1 листопада 1915 р.

при Ольгопільській другокласній школі відбулося відкриття 4-го педагогічного класу на кошти Ольгопільської земської управи [178, с. 1713].

Також продовжувалася організаційна робота й курсів для вчителів Подільської єпархії. Станом на липень-серпень 1913 р. на курси викликали 90 педагогів, а з'явилося більше 100. До процесу розвитку й саморозвитку професійної майстерності залучалися кращі педагоги Поділля. Заняття проводилися з використанням наочних засобів (наприклад, арифметичного ящика). Ці курси мали за мету підвищення кваліфікації учителів із різних дисциплін, але найбільшої уваги, як відзначає В. Перерва, приділяли церковному співу [412, с. 335]. Саме на педагогічних курсах Поділля в першій чверті ХХ ст. засобами церковного співу, почасти гомілетики, розроблялися практичні методики вдосконалення голосотворення, дикції, дихання та артикуляції вчителів-практиків, давалися дієві рекомендації з голосоведіння та гігієни голосового апарату – невід'ємного й найголовнішого професійного органу будь-якого вчителя.

На початок 1913–1914 н. р. в Подільській єпархії налічувалося 13 другокласних шкіл, три жіночі (Кам'янецька (діяла з 1912 р.), Немирівська і Чернокозинецька) і десять чоловічих (Велико-Мечетнянська, Забузька, Чуківська, Сутиська, Степашківська, Меджибізька, Майдано-Курилівська (Трепівська), Ольгопільська, Жванчицька та Жолобянська). Усі вони мали повний склад відділень, крім Забузької, в якій було тільки два відділення, бо Забузьку другокласну школу перетворили з 1 січня 1914 р. на чоловічу другокласну з однорічним педагогічним курсом та ремісничими класами [809, арк. 27]. Викладацький склад школи мав достатній фаховий рівень. Архівні дані дозволяють з'ясувати здобуту освіту вчителів: Г. Бичков закінчив Чуківську другокласну школу, Т. Павліченко та Д. Коваль мали освіту Вінницької ЦВШ, випускником Подільської духовної семінарії був учитель М. Левицький, Є. Соколова мала домашню освіту, вчителем креслення, технології та столярного ремесла був В. Миторофанов, який здобув освіту в Московському Комісарівському училищі. Також майстром виробничого навчання був

О. Грохольський, який закінчив ремісниче училище та викладав столярну справу [412, с. 470; 810, арк. 1–3 зв.] У всіх школах разом навчалось 985 осіб, зокрема в чоловічих – 717, у жіночих – 268. Найбільш чисельною з цих шкіл була жіноча Немирівська (118 учнів), а найменш чисельною Сутиська (56 учнів) [382, с. 1074].

Згідно зі статистичними архівними даними наприкінці 1913–1914 рр. у другокласних школах Подільської єпархії налічувалося 912 учнів, із них – 312 дівчат та 600 хлопчиків. Зауважимо, що на цей час існувало 4 жіночі школи – Немирівська, Чорнокозинецька, Кам'янець-Подільська та Ольгопільська, яка виникла в 1914 р. унаслідок перетворення з Ольгопільської другокласної чоловічої школи [810, арк. 1]. Варто відзначити, що педагогічні класи діяли при Немирівській школі – 19 вихованок, Кам'янець-Подільській – 19 вихованок, Забузькій – 32 вихованки, при Майдано-Трепівській навчалось 11 осіб. Класи діяли переважно при жіночих другокласних школах. Вінницька ж ЦВШ налічувала 85 учнів. Серед учительського персоналу другокласних шкіл із середньою освітою працювало 22 вчителі, зі спеціальною педагогічною – лише 15, зі свідоцтвом на звання вчителя початкового училища – 2. Серед них – 7 учителів співу, 2 – учителі рукоділля, 5 – ремесел й один – сільського господарства. 190 учнів (129 хлопців та 61 дівчина) закінчили другокласні школи в 1914 р. і лише 50 з них були призначені на вчительські посади (22 дівчини та 28 хлопців). Вінницьку ЦВШ закінчило 20 вихованців і жоден випускник не був призначений на вчительські посади [542, с. 1248–1249].

Таким чином, в умовах відсутності початкової педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XIX – на початку XX ст. другокласні церковнопарафіяльні школи та Вінницька церковно-вчительська школа стали провідними закладами освіти в професійній підготовці вчителів на Поділлі [113, с. 270]. У період існування на Поділлі другокласних церковнопарафіяльних шкіл та Вінницької церковно-вчительської школи з кожним роком кількість учнів зростала, а це своєю чергою, впливало на підвищення рівня освіти населення Поділля. Освітньо-виховна діяльність в учительських школах здійснювалася в різних формах, які відповідали завданню духовенства, а саме: підготовці професійних учителів для

церковних шкіл Поділля. Підвищенню рівня вчителів сприяли підготовчі курси, додаткові заняття, паломництва учнів другокласних шкіл, єпархіальні з'їзди та виставки, а також уведення педагогіки до навчальних планів та програм в педагогічних класах. В організації освітнього процесу значну роль відігравали попечителі шкіл та місцеві органи управління. Найголовнішим завданням другокласних шкіл була належна професійна підготовка вчителів і вчительок для шкіл грамоти та однокласних церковнопарафіяльних шкіл. Вінницька церковно-вчительська школа була за своїм призначенням вищою народною школою в єпархії. Другокласні церковнопарафіяльні школи та Вінницька церковно-вчительська школа були взірцем церковнопарафіяльного шкільного життя Подільської єпархії.

Цілісний аналіз навчального процесу в другокласних церковнопарафіяльних школах і Вінницькій церковно-вчительській школі дозволив виокремити такі *тенденції* педагогічної підготовки: 1) базування освіти вчителів на принципах засвоєння практичних навичок, що здійснювалося безпосередньо в процесі практичних занять у зразковій школі грамоти; 2) запровадження традицій своєрідного відбору абітурієнтів, придатних до роботи з дітьми: використовувалися методики перевірки на професійну гнучкість, на бажання стати вчителем, проводилися тести й опитування; 3) участь вихованців у концертній і публічній діяльності, яка мала подвійне завдання: з одного боку – це був важливий складник професійної підготовки, з іншого – педагогічні школи ставали осередками просвітництва дорослого населення, здійснювали потужну культурно-просвітницьку роботу; 4) значне переобтяження теоретичним матеріалом у процесі опанування навчальних дисциплін; 5) належна мовленнєва підготовка майбутніх учителів, уведення в освітню практику елементів педагогічної майстерності; 6) запровадження окремого педагогічного класу, де детально вивчалася педагогіка (розширений курс загальної дидактики, було запропоновано методики викладання кожного предмета як початкової, так і другокласної школи).

Проте названих навчальних закладів було недостатньо для Подільської єпархії. Суспільно-економічне життя регіону означеного історичного періоду вимагало більш професійного й педагогічно спрямованого наставника-вчителя, що зумовлювало необхідність відкриття нових закладів, що здійснювали б підготовку педагогічних працівників, і мали світський, а не суто релігійний характер й устрій.

2.4. Допрофесійна підготовка майбутніх учителів у чоловічих гімназіях

В умовах відсутності на Поділлі вищих навчальних закладів провідну роль у розвитку допрофесійної підготовки майбутніх учителів наприкінці XVIII – на початку XX ст. відіграли чоловічі середні навчальні заклади освіти. Проте наприкінці XVIII – впродовж XIX ст. на Поділлі для здобуття середньої освіти було лише декілька навчальних закладів, зокрема Подільська (Вінницька, діяла до 1847 р.), Немирівська, Кам'янець-Подільська й Тернопільська гімназії. Більш стрімко чоловічі гімназії розпочали відкривати лише на початку XX ст. Варто відзначити, що входження Поділля до складу двох імперій – Російської та Австрійської зумовили почасти автономне існування українських гімназій під окупацією цих країн.

24 січня 1803 р. були введені «Правила», якими передбачалося відкриття гімназій в усіх губернських містах. Нові правила також стосувалися й західних губерній, що відійшли від Польщі. У цих губерніях, зокрема в Подільській, вже існували навчальні заклади, які відповідали рівню гімназійних закладів освіти [265, с. 4]. У 1804 р. були оприлюднені «Статути МНО Російської імперії для середніх навчальних закладів освіти», і як наслідок – на Східному Поділлі було проведено великомасштабну освітню реформу [486, с. 207]. Згідно зі статутом гімназії повинні були надавати підготовку до вступу до університету й завершену освіту, якою передбачено обсяг знань, необхідних кожній вихованій людині. Відповідно, випускники університетів призначалися на посади вчителів гімназій, а самі випускники чоловічих гімназій могли працювати вчителями в повітових училищах. Зауважимо, що чоловічі гімназії Поділля не займалися спеціальною

педагогічною підготовкою, тому гімназисти, які бажали стати педагогами в повітових училищах, після закінчення курсу складали спеціальний іспит на вчительську посаду [406, с. 203].

На Східному Поділлі після ліквідації єзуїтських навчальних закладів указом імператора Олександра I з 1803 р. в м. Вінниці була заснована Подільська губерньська чоловіча гімназія, що відкрилася лише 27 вересня 1814 р. Із першого року відкриття гімназія налічувала 454 учні, а в 1820–1821 рр. до першого класу було зараховано 131 особу. Зазначимо, що впродовж 1804–1814 рр. на правах, схожих із Подільською гімназією, діяла школа, підзвітна польські шляхті. Проте гімназія функціонувала не за статутом навчальних закладів 1804 р., а за планом, складеним Ф. Чацьким і затвердженим у 1805 р. спеціально для Кременецького ліцею. За задумом Ф. Чацького, Вінницька чоловіча гімназія мала стати для регіону навчальним закладом, подібним до Кременецького ліцею на Волині та Київської 1-ї гімназії. Спочатку гімназія мала 6 класів, де два – це суто підготовчі, у яких викладалися граматики, польська та латинська мови, географія, арифметика, у старших класах – вища арифметика, геометрія, логіка, науки про природу, фізика та хімія, наука моралі, історія та географія, загальна й польська література, історія стародавньої, грецької та римської літератури, російська, французька та німецькі мови [582, с. 5–6]. Аналізуючи стародруки, з'ясовано, що серед обов'язкових дисциплін був рисунок, зокрема в перших двох класах він викладався в парі з каліграфією. У 1815–1816 рр. при гімназії існував учнівський оркестр, хор, театральний та танцювальний гуртки [212, с. 174]. Упродовж 15 років навчальні програми неодноразово зазнавали змін, найбільше в 1825 р. у зв'язку із запровадженням у Віленському окрузі нового статуту. Згідно з цим документом термін навчання тривав 7 років, із яких перші три – повітове училище, а решта – власне гімназія (аж до року закриття у 1831 р.). 4-ий клас гімназії призначався для тих, хто не мав наміру вступати до університету, а залишався в гімназії для домашнього нагляду за учнями (репетитором) [38, с. 20].

Варто відзначити особливості навчально-виховного процесу гімназійних закладів Поділля, зокрема в них працювали репетитори з 2-го по 4-ий класи,

цензори (наглядачі за порядком у класі) та аудитори, які були призначені викладачем зі свого предмета. Зрозуміло, що в класі, де була велика кількість учнів, учитель не міг фізично опитати всіх упродовж року, проте такі учні атестувалися аудиторськими балами. Зі спогадів колишнього вихованця Йоахима Постоловського можна дізнатися про такі факти: «Якщо не вивчив урок, був покараний. Незважаючи на багатолюдність класів, навіть у поганих учителів усі гімназисти старанно вчили урок і гарно відповідали на іспитах. Тілесні покарання практикувалися в гімназії постійно та були звичним явищем. Обов'язки аудитора запам'яталися через те, що мене висікли, бо будучи аудитором, поставив гарну оцінку з географії учневі, який ні слова не міг відповісти вчителю після перевірки» [38, с. 18–19]. Також особливістю навчально-виховної роботи були іспити, які поділялися на приватні (квартальні через кожні 4 місяці навчання) й публічні (3-денні), які склалися учнями наприкінці навчального року цілими класами у присутності директора та всього педагогічного колективу, а також рідних, близьких і запрошених представників губернської та повітової влади [38, с. 27]. Загальне уявлення про іспити можна відтворити зі спогадів колишнього вихованця гімназії Олександра Єловіцького: «Влітку була землемірна справа, потім іспити – фізика, хімія, а на третій день – з належними дослідами. Після полуденку були іспити з образотворчого мистецтва, танців та музики, зала прикрашена найкращими шкільними малюнками» [38, с. 55–58].

Такий перелік екзаменів та творчих звітів свідчив про прагнення керівництва гімназійних закладів розширити світогляд вихованців, спрямувати їхню свідомість на розвиток здібностей відчувати довершеність і красу у власних діях і вчинках. Це була своєрідна перевірка на придатність до здійснення педагогічної дії, що дозволяла ретельно вибирати кандидатів, які мріяли чи прагнули в майбутньому обирати фах учителя.

Учителі були переважно з класичною освітою Віленського університету та Краківської духовної академії, люди діяльні, які ґрунтовно знали предмети й майстерно викладали їх. Першим директором гімназії став ксьондз М. Мацейовський, який своєю енергією та працею за короткий термін та за

допомогою пожертв створив бібліотеку, наукові кабінети й ботанічний сад [126, с. 148]. Під його керівництвом, а також завдяки ретельному підбору вчителів, гімназія стала провідною на теренах Поділля. Кількість учнів постійно зростала: якщо під час відкриття було 400 осіб, то через 4 роки заклад налічував 747 учнів [619, с. 557–558].

Допрофесійна підготовка майбутніх учителів у першій польській гімназії на Східному Поділлі була направлена на розвиток філософських, політичних і природних наук. Курс поєднував у собі науки майже усіх університетських факультетів, на кожного з учителів було покладено викладання декількох предметів, а кількість навчальних годин не відповідала широті гімназійного курсу. Унаслідок цього викладання обмежувалося сухими оглядами наук. Загалом навчальний процес характеризувався вузькодворянським, консервативним характером [121, с. 71]. Спеціального добору чи профорієнтаційної роботи в Подільській гімназії не проводилося, проте можна констатувати той факт, що освітня система була організована аби спонукати випускників до вибору власне педагогічної професії. Разом із тим, викладацький склад закладу здійснював постійний моніторинг професійного зростання вихованців, орієнтуючи більш здібних й обдарованих гімназистів на здобуття в подальшому педагогічної освіти.

Проблеми підготовки майбутніх учителів, допрофесійна підготовка були нагальними для освітньої й виховної системи Немирівської гімназії, історія якої розпочалась з 1785 року, коли граф Вікентій Потоцький заснував у м. Немирів на власні кошти приватне училище для дітей бідних дворян. Із 1795 р. Немирівське училище складалося з 5 класів й у ньому викладались такі предмети: Закон Божий, арифметика, геометрія, алгебра, географія, загальна історія, науки про природу, фізика, анатомія, логіка, право; мови: польська, французька, німецька, латинська та російська; малювання та музика. Значна кількість учнів була римокатолицького віросповідання. Щодо віку учнів, то привертає увагу той факт, що в першому класі були учні від 6 до 23 років, а в п'ятому – до 33 років. У 1799 р. кількість учнів нараховувала 359 осіб. У 1815 р. Немирівське училище було перетворено на повітове під назвою «Брацлаво-Гайсинське» [513, с. 5, 10].

Згідно з новим планом, затвердженим у 1825 р. для училищ Віленського навчального округу, в освітній програмі училища були такі предмети: Закон Божий; арифметика; алгебра; геометрія; фізика; зоологія; ботаніка; мінералогія; практична землемірна справа; наука про торгівлю; технологія; наука про сільське господарство; риторика; топографічне малювання; наука про садівництво; географія; історія загальна; мови: польська, російська, латинська, французька та німецька. Цього ж року училище складалося з чотирьох класів разом із підготовчим, а в 1830 р. було дозволено додати п'ятий і шостий класи для того, щоб наведені предмети викладалися в більшому обсязі й такий підхід сприяв би кращій підготовці випускників до складання вступних іспитів до університетів. Проте ці класи так і не були відкриті, оскільки в 1832 р. училище в м. Немирові припинило навчальний процес [513, с. 11].

У 1828 р. був затверджений новий «Статут гімназій...», згідно з яким навчання було продовжено до 7 років, вилучено природознавчі науки (окрім фізики та прикладної математики). Суттєво скорочено курс класичної математики, збільшено кількість годин на вивчення латинської та німецької мов (з першого класу), та введено грецьку мову (з четвертого класу). Згідно зі статутом 1828 р. в освітній програмі були такі предмети: Закон Божий, російська словесність і логіка, латинська, німецька, французька, грецька мови, математика, географія і статистика, історія, фізика, чистописання, креслення, малювання. Також були створені педагогічні ради при гімназіях, інститут попечителя (саме в їхні обов'язки входило стягнення коштів для гімназій) [265, с. 27–28]. Статут 1828 р. значно загострив централізацію і бюрократизм в освітній справі та позбавив повноважень громадськість. Уряд, керуючись «державними міркуваннями», будь-що намагався запровадити виключно станову систему школи, у якій сільське населення не мало можливості здобути освіту [262, с. 44–45].

Після придушення польського повстання (1830–1831 рр.) російський царизм кардинально змінив свою освітню політику на Східному Поділлі. У 1831 р. закрито всі навчальні заклади в західному регіоні, викладання предметів відбувалося лише російською мовою. За часів опікунства КНО Д. Бібіковим

зроблено низку розпоряджень керівникам подільськими чоловічими гімназіями, відповідно до яких особливу увагу звернено на вивчення російської мови й граматики, а найбільш принциповим стало те, що видавати атестат передбачалося лише тим учням, у яких саме з російської мови була оцінка не нижчою за «4» [265, с. 31].

Царським указом 1832 р. Подільську гімназію було переведено до м. Кам'янець-Подільського, відкрили її 1 січня 1833 р. як Кам'янець-Подільську російську чоловічу гімназію, а у Вінниці 6 грудня 1832 р. почала діяти повітова російська гімназія (до речі обидві за статутом 1828 р.), яку 1847 р. перевели до Білої Церкви разом з бібліотекою та великими навчальними ресурсами. Гімназія надалі існувала як семирічна школа з поділом класів на повітові та гімназійні. Навчальні плани містили набагато менше предметів, ніж за статутом 1804 р. і мали забезпечити за переконанням влади, відповідний кожному стану обсяг знань. До програми долучено науки, «найнеобхідніші кожному росіянину», а Закон Божий був у всіх навчальних закладах на першому плані. Польська мова вилучалася з обов'язкових дисциплін, а власне завдання гімназій зводилося не тільки до «розполячування» населення, але й до того, аби поляків «зробити росіянами» [212, с. 184–185].

Варто зазначити, що з випускників Вінницької гімназії до університету Св. Володимира у 1835 р. було зараховано 7 осіб [307, с. 322]. Кількість учнів постійно збільшувалася: Кам'янець-Подільська, 1835 р. – 290 учнів, 1836 р. – 341 учень; Вінницька, 1835 р. – 325 учнів, 1836 р. – 452 учня [509, с. 270].

Немирівське училище після двох років перерви було відкрито на правах повітового училища, у 1836 р. перетворено в чотирирічне дворянське училище, і нарешті внаслідок клопотання графа Болеслава Потоцького 16 квітня 1838 р. імператор повелівав: «На місце існуючого в м. Немирів повітового училища для дворян заснувати там гімназію» [514, с. 13–16]. Весь попередній штат учителів був звільненим, проте ополячування продовжувалося й за російського режиму, а викладали в основному вчителі-семінаристи [340, с. 239].

Таким чином, в першій третині XIX ст. на Східному Поділлі були створені згідно зі статутом 1828 р. лише дві класичні російські гімназії – Немирівська й Кам'янець-Подільська, які відкривали випускникам прямий шлях до університетів. Варто зазначити, що з прийняттям статуту 1828 р. збільшилася кількість годин на викладання російської мови, а звідси – збільшилася кількість російських учителів. Директорами навчальних закладів призначалися виключно росіяни. Процеси полонізації та окатоличення замінено цілковитою русифікацією українців. Освітня політика царизму щодо Східного Поділля зумовлювалася специфікою краю, бо регіон тривалий час перебував під владою Польщі та Литви [126, с. 148]. Католицький вплив зберігався ще тривалий час, зокрема після повстання 1831 року. У Кам'янець-Подільській гімназії окремі учні жили в помешканнях ксьондзів, безпосередньо в монастирях учнів сповідали виключно ксьондзи. У Немирівській гімназії по декілька разів на рік одного учня православного віросповідання навчали католицьким законам [599, с. 122]. Окрім того, за часів польського повстання в Немирівській та Кам'янець-Подільській гімназіях навчалися переважно поляки. Так, у 1838 р. в Немирівській гімназії православних учнів навчалось лише 48 осіб [589, с. 91].

Як зауважував Е. Левассер, у статуті 1828 р. в основу освітньої діяльності навчальних закладів була закладена становість, а власне завданням статуту було утруднити прагнення здобути освіту простому народу. У рескрипті, що передував статуту зазначалося, що «предмети навчання і способи викладання ґрунтуються на потребах майбутнього призначення учнів» [239, с. 25]. Варто відзначити, що статутами 1804 та 1828 рр. не ставилося особливих вимог до вчителів, достатньо було лише іспиту на вчительське звання [412, с. 329].

На початку існування чоловічих гімназій недолугість гімназійної програми з усіх предметів, окрім математичних, була очевидною: з погано підготовленими учнями, які майже не володіли російською мовою, навряд чи можна було досягти більшого успіху. До того ж не вистачало достатньої кількості підручників. Зокрема, у першому річному звіті директор Кам'янець-Подільської гімназії Ф. Телешов звертався до вищих інстанцій з проханням про допомогу, яку надав

перший попечитель КНО барон фон Є.Брадке щодо поліпшення системи організації навчання у гімназії. Енергійні дії попечителя дозволили за короткий термін (до 1838 р.) привести до ладу навчальний заклад. Фон Брадке у «Вимогах до викладачів гімназії» писав: «Я вимагаю від вас, панове, повної віддачі своїй справі, бажання поліпшити насамперед свої знання» [418, с. 3].

Проблема саморозвитку професійної майстерності вчителів чоловічих гімназій Поділля ставала нагальною в діяльності закладів такого типу, оскільки низький рівень учителя і, зокрема невміння вибудовувати взаємодію з учнями, призводили до надзвичайно негативних наслідків – недостатнього рівня освіченості гімназистів.

Упродовж декількох десятиліть дві гімназії Східного Поділля проіснували без суттєвих змін. У 1839 р. при гімназіях виникли реальні класи малювання та креслення. З уведенням обов'язкового вивчення грецької мови в 1843 р. стародавні мови міцно утвердилися в навчальних планах гімназій. Варто відзначити, що обов'язкове вивчення грецької мови зумовлене суто політичними міркуваннями, аби розвинути релігійно-моральний розвиток учнів в імперському дусі. Проте в 1852 р. з уведенням нових навчальних планів гімназійних установ кількість годин на грецьку мову зменшили. У 1845 р. також зменшено курс математики, і як наслідок – аналітична та нарисна геометрія повністю вилучені з курсу гімназії [514, с. 86]. Циркулярами від 17 листопада 1844 р. та від 9 січня 1847 р. вилучено залишки філософських і загальних наук – об'єднання предметів статистики з географією та повне вилучення логіки з навчальних планів гімназій Поділля, пояснене тим, що вивчення логіки в гімназіях не приносило учням ніякої користі і тільки залишає в пам'яті учнів абстрактні положення, які або забуваються, або є приводом для помилкового застосування [262, с. 45–46]. Із припиненням викладання статистики й логіки, уроки вільні, від цих предметів, зокрема в Немирівській гімназії, відведено на додаткові уроки з історії, російської мови та словесності. На думку педагогічної ради гімназії заняття зі словесності повинні складатися з читання прозових і віршованих творів, із розбору учнівських

творів і із вправ декламації. У 1849 р. в подільських гімназіях було введено законознавство [514, с. 86–87].

Аби підготувати учнів чоловічих гімназій Поділля до вступу до вищих закладів освіти, постала необхідність удосконалення навчально-виховної роботи. Так, у гімназіях Східного Поділля відбувся поділ учителів на «молодших і старших», зокрема молодші вчителі були «паралельними вчителями», тобто викладали не окремий предмет, а уривки окремих предметів, відповідно це не призводило до успішного засвоєння учнями знань. Окрім того, на початку 40-х р. XIX ст., зокрема в Немирівській гімназії, викладач словесності не мав змоги користуватися новими підручниками, а книг для читання не було взагалі. Викладачі намагалися складати авторські «керівництва» [580, с. 30–32]. Бібліотека при гімназії була бідною, але існують відомості про існування книжкового магазину, який забезпечував учнів необхідною літературою (проіснував аж до 1880 р.) [514, с. 35].

Варто відзначити, що в 1843 р. вийшло розпорядження попечителя КНО для покращення викладання й посилення успіхів учнів з окремих предметів, зокрема вчителям словесності було запропоновано не обмежуватися одним автором та механічним заучуванням уривків із кращих творів, а вчителям географії посилити викладання за допомогою малювання на дошці географічних карт. Для покращення рівня знань та умінь учнів чоловічих гімназій Поділля введено такі педагогічні новації: учня, який не вивчив уроку в перший день тижня, слід було повторно опитати декілька разів із цього уроку, а в цей час, незалежно від питань, витягнутих за жеребом, пропонувалися питання, у яких він був слабким упродовж року; учні 5–7-х класів за систематичне незнання теми надалі виганялися з уроку; учні перших трьох класів, які отримали в перші два тижні навчання три і більше «одиниці», відправлялися на лаву з написом «для лінивців», їхні прізвища заносилися на «чорну дошку»; учні, призначені репетиторами позбавлялися такої посади, як тільки їхні імена двічі знаходилися на «чорній дошці»; учні, які отримували впродовж двох місяців у середньому 4 бали, записувалися на особливій «почесній дошці»; про записи учня на «почесні» або «чорній дошці»

відмічалось у так званому «відпускному білеті» (аналог щоденників) для ознайомлення з цим батьків [514, с. 77, 101].

Нововведенням у навчально-виховній справі чоловічих гімназій у 50-х рр. XIX ст. стали позаурочні заняття деяких викладачів гімназій з учнями, які не встигають. Зазвичай таке репетиторство було безкоштовним, проте зустрічалися інші випадки. Зокрема, зі спогадів учителя Немирівської чоловічої гімназії М. Чалого ми дізнаємося: «Старші вчителі математичних наук Юрко та Барилко (імена невідомі) «плазували» перед директором, засоби для існування збирали «даниною» за приватні уроки, брали з учнів по 50 крб., збирали по 10 учнів у класі і примушували кращого учня переробляти ту ж саму задачу, яку повинні самі вчителі пояснювати на казенному уроці. Директор не тільки дивився на це «крізь пальці», але й заохочував подібні випадки» [582, с. 23–25].

У 1852 р. вся навчальна частина в гімназіях КНО була перетворена відповідно до нового статуту, і цим же статутом вперше навчання було спрямоване більше до практики, а саме: з 4-го класу учні розподілялися на тих, хто готується до служби й тих, хто продовжить навчання в університеті. Варто зазначити, що з цього часу постала дилема про спеціальне призначення гімназій. Окрім того, діяла заборона для дітей нижчих станів здобувати середню та вищу освіту [599, с. 125]. Навчальні плани за 1852 р. не змінювалися в аспекті покращення методів навчання, про що свідчать спогади В. Шабліовського про Кам'янець-Подільську чоловічу гімназію. Автор писав, що викладачі гімназії задовольнялися механічним засвоєнням учнями навчального матеріалу, що вивчався, і не ставили своїх вимог, більше ніж викладено в тонких підручниках. Це робило гімназійне навчання свого роду легким провадженням часу. Окрім того, Кам'янець-Подільська гімназія, яка перетворювалася на провінційну синекуру, поповнювалася зазвичай заслуженими чиновниками, яких відправляли на відпочинок доживати свій вік у провінції на почесному місці начальника навчального закладу. Варто зазначити, що гімназійна система була заснована на пасивному засвоєнні гімназистами навчального матеріалу, що зовсім не пояснювався викладачами, не збуджувала й не розвивала в учнів потребу в

розширенні й поповненні їхнього розумового кругозору позакласним читанням книг, окрім цього впливала також відсутність в гімназії бібліотеки (лише 2-3 шафи старовинних книг) та відсутність книжкової лавки [588, с. 19–29].

До середини 1860 р. в середніх навчальних закладах Східного Поділля, що діяли відповідно до царських законів, мовою викладання була виключно російська. Українська мова та інші мови суворо заборонялися царизмом за деяким винятком, зокрема відбулося введення польської мови, як необов'язкового предмета в гімназіях Віленського навчального округу, зокрема в Кам'янець-Подільській та Немирівській гімназіях. Після придушення польського повстання 1863 р. польську мову заборонено [811, арк. 2]. Варто зазначити, що при цьому викладання російської мови не послаблювалося. У 1863 р. в Немирівській гімназії було введено викладання предметів циклу науки про природу, а в Кам'янець-Подільській в 1863 р. – Закон Божий іудейського віросповідання для учнів-євреїв [492, с. 13]. Разом із тим продовжувалася репресивна політика щодо чоловічих гімназій Східного Поділля після придушення польського повстання 1863 року. В Кам'янець-Подільській гімназії наприкінці 1863 р. відраховано 50 гімназистів, а трьом особам з-поміж відрахованих, попечитель округу назавжди заборонив вступати до університету Св. Володимира. У 1864 р. вийшла постанова про заборону полякам-учителям обіймати посади в краї. А вчителям-росіянам навпаки встановлювалося 50 % надбавки до посадового окладу. У 1865–1866 н. р. введено викладання Закону Божого для осіб римо-католицького віросповідання російською мовою [492, с. 16–17].

Особливості допрофесійної підготовки майбутніх учителів цього періоду знаходимо в цікавій доповіді попечителя КНО М. Ребіндера, яку він представив у 1857 р.: «Університети не можуть процвітати, якщо до них будуть зараховуватися молоді особи, недостатньо підготовлені до вищої освіти в середніх навчальних закладах, але останні не в змозі надавати молоді потрібну для університету освіту. Одне зумовлюється іншим, бо вчителі готуються на історико-філологічних та математичних факультетах, і перш за все, вимагається, щоб процвітали ці факультети, а в іншому випадку вони будуть випускати одну посередність»

[3, с. 261]. Варто зазначити, що справедливість цього твердження підтверджувалася саме в КНО тим, що випускники університету Св. Володимира до 1849 р. за рівнем освіти були набагато вищими за вчителів, які навчалися в них пізніше [3, с. 262].

Слід звернути увагу на ту обставину, що успішність допрофесійної підготовки майбутніх вчителів у гімназіях Поділля безпосередньо зумовлювалася якісним складом викладачів гімназійних закладів [107, с. 36]. Наприклад, у 1846 р. в Немирівській гімназії малювання викладав товариш Т. Шевченка, художник І. Сошенко, який брався за справу навчання з великим завзяттям. Він наділений рідкісною здібністю збуджувати в учнів любов до малювання, не застосовуючи жодних примусових засобів, що було заслугою вчителя. Адже викладав такий предмет, який поряд з іншими не мав для учнів належного значення, бо оцінки з малювання не брали до уваги під час перевідних іспитів до вищого класу. І. Сошенко був наділений даром розгледіти в учнях покликання, і деякі з них завдяки своєму вчителю надалі стали відомими художниками: портретист Страшинський, скульптор Гуйський, пейзажист В. Орловський, жанрист Репін та інші [581, с. 48–50, 70]. Варто зазначити, що згідно зі статутом 1804 р. гімназія мала можливість утримувати вчителів музики, танців, гімнастики, а пізніше згідно з постановою за 1823 р. посади вчителів мистецтва взагалі вилучено зі штатних розписів та переведено до розряду приватних викладачів, а тому на їхню методику та практику викладання впливала відсутність будь-якої регламентації, що давало широкий спектр для прогресивних педагогів, яким і був І. Сошенко [62, с. 69]. Нами встановлено факти про директора гімназії Є. Зимовського (1841–1853 рр.), який не мав педагогічної освіти, а був чиновником-нездарою Бібіківського режиму. М. Чалий (1816–1907 рр.), – український педагог, один із перших біографів Т. Шевченка, який навчався у Немирівській гімназії, а згодом став її вчителем, вбачав в особистості Зимовського «головне джерело всіх неподобств старого часу – кріпосного права» [582, с. 22–26]. Цікавим фактом й те, що упродовж 1883–1890 рр. М. Чалий був членом редколегії та автором одного з

перших українських науково-історичних журналів «Киевская старина» [396, с. 347].

Пропрацювавши декілька років, І. Сошенко не витримав утисків з боку директора. Саме за директорства Зимовського образа вчителя була звичним явищем. Директор розумів виконання службових обов'язків як необхідність служіння собі. Цікавим був і вчительський склад Немирівської чоловічої гімназії, зокрема вчитель географії брав з кожного учня по 3 карбованці перед іспитом за перевідний бал; учитель російської мови Чуніхін (ім'я невідоме), бідняк, обтяжений великою сім'єю, який із горя сильно пиячив, змушував учнів зубрити одну й ту саму оду впродовж року; учитель латинської мови Чарнецький (ім'я невідоме) був вельми обмежений розумово, з колишніх поляків [582, с. 35–37]. У ДАВіО зберігається лише декілька справ Немирівської гімназії, серед них є особові справи вчителів, зокрема вчителя латинської, французької та німецької мов Л. Грудзінського, який закінчив Харківський університ. Був чудовим лінгвістом, віртуозом гри на скрипці, проте позбавлений здібності передати свої знання іншим [866]. А. Шведов – із 1842 р. старший учитель латинської та російської мов Немирівської гімназії, який закінчив Чернігівську духовну семінарію, Московський університет, і працював у Звенигородському, Чернігівському повітових училищах та Волинській губернській гімназії, отримував подяки від попечителя КНО за успіхи учнів у знанні латини [870].

Із 1853 р. директором Немирівської гімназії був М. Тулов, випускник університету Св. Володимира, у 1838 р. обіймав посаду старшого вчителя Вінницької гімназії, у 1840 р. – викладач словесності в Ніжинському ліцеї князя Безбородько, із 1844 р. – магістр, професор, із 1847 р. – надвірний радник, із 1850 р. – колезький радник [868, арк. 1–2 зв.]. М. Тулов цікавився народною творчістю, був лібералом, влаштовував спектаклі та літературні вечори, присвячені визначним поетам і письменникам. Таким чином, культурне життя гімназії не могло не вплинути на м. Немирів як культурно-просвітницький центр Поділля [582, с. 102].

У 1855–1859 рр. географію викладав О. Маркович (1822–1867 рр.) – український фольклорист й етнограф, чоловік української письменниці Марка Вовчка [20, с. 81–82]. Разом з О. Марковичем учителі гімназії збирали народні пісні і примовки, читали Т. Шевченка, а також ставили спектаклі «Горе з розуму», причому О. Маркович сам грав роль Фамусова. У 1857 р. гімназисти та викладачі поставили «Наталку Полтавку» І. Котляревського, а Й. Ландвер зробив оркестровку для 14 інструментів і написав увертюру до вистави. Пізніше М. Лисенко використав оркестровку вистави для написання увертюри до своєї опери [589, с. 91]. Тривалий час у гімназії викладав польську мову товариш Т. Шевченка, польський письменник Ю. Беліна-Кенджицький (1827–1889 рр.). У 1852–1855 рр. на посаді старшого вчителя російської словесності працював етнограф, фольклорист, письменник педагог М. Симонов (літературний псевдонім Михайло Номис), який закінчив курс університету Св. Володимира [867, арк. 1]. Одним із викладачів Немирівської гімназії був С. Стрибульський, який у 1888 р. до 50-річчя Немирівської гімназії написав «Історичну записку про Немирівську гімназію» [20, с. 81–82]. Математику та фізику з 1854 р. викладав учитель Кам'янець-Подільської гімназії І. Чайковський, який закінчив університет Св. Володимира [869]. У Кам'янець-Подільській гімназії у 1835–1848 рр. працював викладачем, а потім інспектором, випускник Харківського університету П. Морачевський, відомий також як перекладач усіх чотирьох Євангелій українською мовою (їх вдалося надрукувати вже по смерті перекладача – у 1906–1911 рр.) [524, с. 255]. У вересні 1842 р. російську словесність і логіку в гімназії почав викладати молдовський письменник й учений, майбутній почесний член Румунської академії наук О. Хиждеу [278, с. 476–478]. У 1864–1867 рр. викладав П. Житецький, відомий філолог, який зібрав багатий фольклорно-етнографічний матеріал південно-західного Поділля, глибоко досліджував вокально-консонантну систему місцевих говірок. До його праць належать: «Нарис звукової історії малоросійського наріччя», «Думки про народні малоросійські думки». Його висловлювання «лектор повинен відповідати двом вимогам – володіти належним науковим цензом і потім – даром популярного викладу» [586, с. 25–26]. Також

учителем працював І. Сбітнев, який закінчив фізико-математичний факультет Харківського університету, та брав безпосередню участь у 1832 р. в улаштуванні навчальних закладів південно-західного краю та пізніше обіймав посаду викладача математики Кам'янець-Подільської гімназії. У 1887 р. в журналі «Киевская старина» опубліковано його спогади про перебування на Поділлі [100].

Аналізуючи якісний склад викладачів чоловічих гімназій Східного Поділля, їхній творчий підхід до викладання, неперевершену ерудицію, належну професійну майстерність, можна зробити висновок, що випускники гімназійних закладів прагнули продовжити освіту у вищих закладах – університетах та інститутах, наслідуючи своїх учителів.

Немирівську та Кам'янець-Подільську гімназію часто відвідував геніальний хірург й педагог М. Пирогов. Будучи попечителем КНО, він контролював виховний процес у навчальних закладах округу. Зокрема, у 1859 р. учений відвідав Кам'янець-Подільську гімназію [491, с. 358–359].

М. Пирогов видав низку незвичних на той час за тоном і за змістом циркулярів, які стосувалися усіх аспектів навчального життя, зокрема викладання Закону Божого пропонував викладати зрозумілою дітям мовою, не давати їм напам'ять нічого вчити, за винятком окремих текстів і молитов; у циркулярі про викладання наук про природу М. Пирогов говорив, що «головні обов'язки викладача полягають у тому, аби науку викладати не стільки для самої науки, скільки для розвитку тієї чи іншої розумової або душевної здібності. Навчальний предмет повинен слугувати розвитком спостережливості у дитини, яка починає знайомитись з оточенням» [3, с. 257]. Для вдосконалення способів викладання М. Пирогов вимагав від директорів та інспекторів гімназій не тільки офіційного контролю, але й педагогічного спостереження й порад учителям від більш досвідчених, а самим учителям він радив взаємні відвідування уроків не з метою інспектувати один одного, а з метою повчитися один в одного способам викладання; звертати увагу на клас, збуджувати увагу класу, аби викладання не зводилося до того, щоб викликати учня й екзаменувати його, у цьому випадку клас зосереджений лише на тому, який поставлений бал. Не меншої важливості

М. Пирогов надавав і справі виховання: окрім вказівок щодо діяльності педагогічним радам, професійного ставлення вчителів до учнів, цікавими є його спроби врегулювати покарання, зокрема тілесні [3, с. 257–258]. Із цього питання відомими є два циркуляри: у 1859 р. – «Тимчасові правила про проступки та покарання учнів гімназій» та 1860 р., у яких йдеться про те, що характер покарань повинен відповідати характеру самих проступків. Власне негативне ставлення до різок М. Пирогова висловлював неодноразово. «Це залишки рутинного методу виховання», – писав він [3, с. 203]. У 1858 р. в Немирівській гімназії із 600 учнів було «висічено» 67 осіб, у Кам'янець-Подільській із 400 – 37 учнів. Поряд із покаранням різками в молодших класах достатньо часто практикувалося й інше покарання – побиття учня долонею, дерев'яною лінійкою або так званім «квадратом», тобто чотиригранною лінійкою. Технічно воно називалося «дати лапу» [3, с. 203].

Слід відзначити, що педагогічна діяльність М. Пирогова не обмежувалася лише складаннями циркулярів. Ним у КНО було введено екстраординарні засідання педагогічних рад, на яких обговорювалися способи викладання різних предметів, розроблялися засоби виховного характеру. М. Пирогов писав: «Екстраординарні педагогічні ради й циркуляри, які містять у собі думки гімназійних наставників, започатковані мною з тією метою, аби дати можливість гімназійним наставникам вільно обговорити різні педагогічні заходи і способи викладання; ознайомити ближче вищі інстанції як із панівними, так і з винятковими поглядами наших педагогів; дати можливість вищим інстанціям за цими поглядами оцінювати ступінь розвитку нашої педагогіки» [3, с. 260].

Із педагогічних способів, які впливали на підвищення рівня знань й умінь учнів подільських гімназій було введення М. Пироговим літературних бесід і заснування премій за найкращі учнівські твори. Так, у Немирівській гімназії кожен учень 5-го класу впродовж року був зобов'язаний написати 18 творів, 6-го – 15, 7-го – 10. Окрім того, кожен учень трьох вищих класів повинен скласти ще по десять перекладів із слов'янської на російську мову. Ці твори виправлялися учителем словесності та піддавалися критичному розбору в класі. На

літературних бесідах читали твори сучасної літератури, критики, антикритики, відбувалися жваві словесні диспути, складалися протоколи, диспутантам надавалася повна свобода висловлювати свою думку [514, с. 139; 478, 103]. Такі публічні літературні бесіди і твори безперечно мали користь для учнів, зокрема для майбутніх учителів, розвиваючи в них самостійність мислення, сприяючи їхньому розумовому світогляду, а також збуджуючи між ними змагання, що, своєю чергою, призводило до підвищення рівня знань й умінь учнів гімназій як майбутніх учителів.

Слід звернути увагу на те, що М. Пирогов також вплинув на розширення мережі бібліотек гімназій. До нього про педагогічні журнали й книги учні навіть не чули. Зокрема, у 1859 р. на кошти самих учнів Немирівської гімназії виписано періодичні видання: «Журнал для детей», «Народное чтение», «Собеседник», «Звездочка», «Подснежник», «Живописный сборник»; «Вестник естественных наук», «Библиотека для чтения», «Современник», «Русское слово», «Иллюстрация» и «Русский художественный листок» [3, с. 142]. Таким чином, реформа М. Пирогова здійснила повний переворот у гімназійному житті Поділля [129, с.20].

19 листопада 1864 р. затверджено новий «Статут гімназій». Відповідно до якого гімназії поділялися на класичні, реальні та прогімназії. Реальні гімназії прирівнювалися до класичних гімназій, але курси стародавніх мов – латинської і грецької – були замінені на сучасні європейські: французьку, німецьку, англійську. Також збільшилася кількість годин на вивчення природничо-математичних наук. Реальні гімназії відкривали шлях випускникам до вищих навчальних закладів, а в практичній діяльності – давали можливість стати помічниками інженерів [262, с. 47–50].

Згідно з новим статутом категорично заявлялося, що навчання стало доступним для дітей усіх станів і віросповідань, проте плата за навчання знов не дозволяла дітям нижчих станів здобути освіту. Варто зазначити, що до цього часу гімназії вже мали змішаний характер, що призвело до незадовільного навчального стану. Мета класичних гімназій – дати загальну освіту, окрім того класичні

гімназії поділялися на гімназії із двома стародавніми мовами та однією – латинською, а прогімназії (4 класи гімназії) давали загальну початкову освіту та право вступити до 5-го класу гімназії [58, с. 420–422].

Таким чином, новий гімназійний статут радикально змінив мету і зміст освіти в гімназіях. Реальні та класичні гімназії відрізнялися також різноманіттям курсів. Відтоді гімназії повинні були визначатися, якими їм бути – класичними чи реальними. Зауважимо, що навіть було оголошено конкурс у 1865–1866 рр. на розробку програм із кожного предмета, навчальних посібників, яких до цього часу майже не було [77, с. 255]. Ці зміни цілковито віддалили гімназії від старого статуту 1828 р. з класичним спрямуванням і призвели їх до такого стану, за якого гімназії вже не могли виконувати свого безпосереднього призначення – давати учням ґрунтовну загальну допрофесійну підготовку й готувати їх до вступу до вищих навчальних закладів освіти.

У 1865 р. для вирішення проблем підготовки технічних кадрів на Поділлі Кам'янець-Подільська і Немирівська гімназії, що на той час були єдиними найбільшими навчальними середніми закладами в губернії, були перетворені на реальні. Зокрема, у 1868 р. при Немирівській гімназії відкрито ремісничий клас, у якому учні вивчали столярну та палітурну справу [514, с. 211]. Такі перетворення викликали гостру полеміку в суспільстві між прибічниками класичної і реальної освіти. Боротьба закінчилася поверненням цим гімназіям статусу класичних упродовж 1869–1870 рр. [491, с. 358–359].

На згадку про події 1863 р. в гімназійних закладах Східного Поділля вжито спеціальних заходів: поляки не могли претендувати на місце вчителя, навіть викладання катехізису для поляків велося виключно російською мовою, керівництво закладів вимагало підписку про благонадійність дітей польського походження (від 14 років), зокрема від усіх мешканців м. Немирова, а від приїжджих вимагалася порука з 1865 р., полякам заборонялося розмовляти рідною мовою і вдома, і в гімназії. Варто зазначити, що суттєво був скорочений набір гімназистів-поляків (не більше, ніж 100 осіб), а це вплинуло на зменшення кількості учнів у гімназіях Поділля. Якщо в Немирівській гімназії кількість учнів

станом на 1859 р. – 591, то на 1 січня 1871 р. – всього 240 учнів [514, с. 188]. У Кам'янець-Подільській гімназії в 60-х роках ХІХ ст. після польського повстання було близько 250 учнів православного віросповідання і лише у 80-х роках ХІХ ст. загальна кількість доходила до 650 осіб [496, с. 185].

Слід звернути увагу, що значний вплив на якісний склад педагогічних кадрів Східного Поділля здійснювали відповідно до різних положень про впровадження спеціальних іспитів. Відомо, що ще з 1812 р. існувало обмеження на домашніх іноземних учителів, від яких вимагали свідоцтва, видані російським училищним керівництвом про їхні здібності та знання, а в 1834 р. стало за правило штрафувати вчителів, які викладали без відповідного свідоцтва, та власників пансіонів, де працювали такі вчителі. У 1835 р. було затверджено «Положення про приватні навчальні заклади», а в 1846 р., окрім свідоцтва про освіту, вимагалися свідоцтва про можливість утримувати навчальні заклади. Усе це було приводом для узаконення іспитів на звання вчителів [3, с. 70, 169.]. Зокрема, у 1834 р. та в 1868 р. видано «Положення про домашніх наставників та вчителів», а 1 березня 1846, 1868, 1869, 1885 рр. «Положення про спеціальні іспити» МНО на отримання звання вчителів гімназій, прогімназій, а також навчальних закладів імператриці Марії, учителя повітового училища, домашніх учителів й вчительок, учителя й учительки парафіяльного та початкового народного та приватного вчителя та вчительки, які не вимагали педагогічної підготовки, лише знання певного предмета [406, с. 56]. Іспити (повні – для осіб, які не мали атестату про закінчення середнього навчального закладу, та скорочені – тільки з головних предметів) проводилися в педагогічних радах чоловічих гімназій, причому до іспиту допускалися чоловіки не молодше 17 років, жінки – не молодше 16 років. Зазначимо, що спеціальні іспити на звання вчителя гімназій та прогімназій проводили на університетських факультетах [568, с. 48–55]. Для вчителів гімназій обов'язковий був шестирічний термін учительської служби як студентів університетів, які навчалися за державні кошти [58, с. 418–419]. Наприклад, у 1868 р. було видано свідоцтво на звання вчителя математики в повітових училищах випускнику Кам'янець-Подільської гімназії, студенту

університету Св. Володимира П. Левицькому, який витримав установлений іспит [563, с. 259], у 1885 р. вихованець Кам'янець-Подільської гімназії Р. Олізар отримав звання вчителя середнього навчального закладу [915, арк. 2].

В ДАХМО у фонді № 319 «Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія» зберігається низка документів, а саме: прохання й клопотання, виписки із засідань екзаменаційної комісії, контрольні роботи, формулярні списки, екзаменаційні листи, листування про допуск до складання іспитів на звання вчителів повітових училищ, домашньої вчительки, міських та сільських парафіяльних училищ, приватних учителів. Аналіз цих документів дозволив стверджувати, що обов'язковим документом для майбутніх учителів було свідоцтво про політичну благонадійність [917; 913; 926]. Слід звернути увагу на те, що свідоцтво вчителя малювання та чистописання можна було отримати лише при спеціальному навчальному закладі, про що свідчить прохання та листування директора Кам'янець-Подільської гімназії із Санкт-Петербурзькою академією мистецтв про складання учнями гімназії І. Біньковським та І. Зворським іспитів на звання вчителя малювання та чистописання нижчого навчального закладу та вчителя мистецтв міського повітового училища [919, арк. 2–5].

У 1871 р. уряд здійснив нову реформу школи, спрямовану на повне відокремлення класичної освіти від реальної. Була введена класична система освіти за німецьким зразком із суворою дисципліною. Навчальний курс розпочинався у 7–8 років з метою полегшити й зробити його можливим для опанування учнями посередніх можливостей, підвищити рівень знань, готувати до університетів більш зрілих слухачів. «Статут гімназій та прогімназій» 1871 р. (класичних та прогімназій) виділив гімназії як самостійні середні освітні заклади з реальним вивченням стародавніх мов [58, с. 427]. Навчальний план був таким же, як і за статутом 1864 року, але головними предметами вважалися: латинська мова, яка вивчалася в обсязі 49 год. на тиждень, грецька мова – 36 год., математика (з математичною географією, фізикою та наукою природи – 36 год. Уводилися короткі основи логіки в кількості 1 уроку [77, с. 254, 257]. Разом із тим, зменшено кількість уроків із предметів Закон Божий, словесність, історія, креслення,

чистописання, малювання. Курс прогімназії тривав 4 роки [262, с. 47–49]. Уперше вводилися іспити зрілості, про що свідчать документи ДАХМО, а саме загальні списки учнів на атестат зрілості, письмові та усні іспити, протоколи іспитів, перелік предметів, які виносились на іспити [914, арк. 3–43, 113–120].

Згідно з цією реформою гімназії отримали право виключно готувати до вступу до університету, причому залишилися закладами освіти лише для привілейованих, а програма була побудована так, аби давалося право переходу з будь-якого іншого училища [585, с. 87].

Реальні гімназії у 1872 р. були перетворені на реальні училища професійного спрямування. Перше реальне училище на Поділлі було засновано 1 липня 1885 р. у м. Могилів-Подільському [313, с. 98]. Згодом, 12 червня 1889 р., Вінницька дума ухвалила рішення про переведення реального училища до м. Вінниці [243, с. 268], переведено у липні 1899 р., де і відкрився 7-ий клас [309, с. 6]. Аналіз навчальних програм Вінницького реального училища дає підстави стверджувати, що заклад мав на меті надавати учням загальну освіту й технічні знання з урахуванням практичних потреб регіону [669, арк. 1–67; 671, арк. 48–72]. Зазначимо, що після закінчення реальних училищ доступ до університетів було закрито.

З березня 1873 р. педагогічним радам реальних училищ було надано право проводити іспити на звання вчителя повітового училища [564, с. 163], а з 1882 р. – іспити на звання вчителя іноземних мов в обсязі гімназійного курсу [565, с. 135], про що свідчать документи та екзаменаційні роботи на звання вчителя при Вінницькому реальному училищі, які зберігаються в ДАВіО [670; 695–697]. Відомий український письменник М. Коцюбинський в 1891 р. склав іспит на звання вчителя народного училища у Вінницькому реальному училищі та продовжив вчителювати в селі Лопатинці [535, с. 461].

Відповідно до положень статуту 1871 року в Немирівській гімназії відбулися зміни, а з початком 1875–1876 н.р. грецька і латинська мови разом із математикою були визнані головними предметами гімназійного курсу; космографія була замінена математичною географією; скасовано викладання наук

про природу; викладання іноземних мов починалося з 2-го класу; необов'язковим стало навчання кресленню та малюванню, а чистописання викладалося лише в 2-х молодших класах; вводилися основи логіки в 7-му класі [514, с. 214–216], хоча згідно зі звітом за 1888–1889 н. р. в навчальних планах є уроки тригонометрії, космографії, арифметики, алгебри, геометрії [343, с.104]. Ці факти свідчать про те, що педагогічні ради гімназій діяли всупереч основному статуту. У Кам'янець-Подільській гімназії зміни також почали відбуватися у 1875–1876 н. р., зокрема 20 серпня 1875 р. був офіційно відкритий 8-ий клас гімназії [912, арк. 11]. Введення у вищих класах логіки відбулося 13 серпня 1875 р. Цікавою є пояснювальна записка викладача логіки Кам'янець-Подільської гімназії (ім'я невідоме), де він зазначає про необхідність уведення логіки в старших класах, вивчення якої завершить формальний бік освіти випускників, а з іншого – дозволить донести до учнів ті форми та процеси розумової діяльності, на які звертали увагу впродовж усього гімназійного курсу. Також він акцентував увагу на вивченні відомостей із психології, не просто корисних, а й необхідних. Вивчення логіки рекомендувалося за підручником професора Варшавського університету Г. Струве «Елементарна логіка», яким передбачено впровадження різних напрямів європейської філософії, професора Санкт-Петербурзької духовної академії О. Светіліна «Підручник логіки» [927, арк. 5–8, 20 зв.]. Одним із нововведень статуту 1871 року можна вважати дидактичні засоби, спрямовані на підвищення рівня розумової діяльності учнів, зокрема письмові вправи з мов та математики. Учні щоденно мали представити від 6 до 8 письмових вправ [514, с. 219]. Згідно з архівними документами в Кам'янець-Подільській гімназії у 1876–1877 н. р. проводили письмові вправи з російської мови з 3-го по 8-ий клас у кількості 24 год., із латинської мови з 4-го по 8-ий клас – 53 години, з грецької мови з 5-го по 8-ий клас – 44 год., із німецької та французької мов – двічі на місяць, домашнім завданням із математики були письмові вправи. Навіть був затверджений проект та наведений перелік конкурсних робіт зі стародавніх мов, складений Київським відділенням Спілки класичної філології та педагогіки в 1876 р. [927, арк. 51, 40, 42]. На основі архівних документів з'ясовано, що, при розгляді

питання успішності на засіданні ради при попечителі КНО в 1882 р., було зазначено, що твори учнів саме Немирівської гімназії – одноманітні та позбавлені самостійності [567, с. 96]. А ось із математики навпаки – найкращі роботи Немирівської гімназії, а натомість низьким рівнем відзначаються роботи з математики учнів Кам'янець-Подільської гімназії [566, с. 185].

Відповідно нового статуту також обмежувалася влада директорів, їм надавалися права нарівні з викладачами у навчально-виховній справі. З огляду на це педагогічна рада Немирівської гімназії заявляла, що потрібно організувати управління гімназією так, аби найбільш «недолуга» особа на посаді директора могла завдати найменше шкоди [514, с. 218]. А це відбудеться лише тільки тоді, коли директорська влада буде введена в посадові рамки, коли в директора будуть відібрані засоби впливу на долю вчителів, тобто коли права директора та вчителів будуть рівноправними відповідно до покладених на них обов'язків, й обидві сторони не будуть мати приводу до заздрощів та суперечок [3, с. 232].

Із 70-х р. XIX ст. у гімназіях Поділля з'являються нові викладачі, зокрема вихованці цих же гімназій та випускники Харківського, Київського та інших університетів [401, с. 94]. Серед них варто відзначити: директора Кам'янець-Подільської гімназії Ф. Фірсова, який закінчив історико-філологічний факультет університету Св. Володимира, отримав науковий ступінь кандидата наук і був нагороджений орденами Св. Станіслава II та III ступенів та орденом Св. Анни II та III ступенів [932, арк. 1–4]; директора В. Петра, який закінчив Празький університет у 1872 р, а в 1873 р. при Санкт-Петербурзькому університеті склав іспит на звання вчителя стародавніх мов гімназії [931, арк. 2 зв.]; викладача російської та стародавніх мов П. Барсова, який здобув освіту в Історико-філологічному інституті князя О. Безбородька в м. Ніжині [930, арк. 9]; учителя І. Михалевича, який написав працю «Кам'янець-Подільська гімназія – історична записка про п'ятдесятиріччя її існування (1833–1883)». Загалом станом на 1887–1889 н. р. Кам'янець-Подільська гімназія нараховувала 18 учителів [916, арк. 3–10]. Із 1897 р. випускник Петербурзької академії мистецтв Д. Жудін викладав у гімназії чистописання та малювання. Його вважають одним із провідних учителів

мистецької грамоти та засновником пленеру як навчального прийому на уроках образотворчого мистецтва. Основне завдання художньої педагогіки Д. Жудін убачав у тому, щоб допомогти учневі реалістично відобразити навколишню дійсність, заохочуючи їх до самостійної роботи. Однією із форм реалізації цього були щорічні, під час літніх канікул, поїздки до сільської місцевості, де учні активно працювали. У вітринах школи постійно організовували виставки гравюр, офортів, фотографій, малюнків, акварелей, які пунктуально, щотижня оновлювалися [600, с. 105–107]. Варто зазначити, що викладачі Кам'янець-Подільської гімназії викладали також і в місцевій Маріїнській жіночій гімназії.

Слід також звернути увагу на становлення музично-естетичного виховання в гімназіях Східного Поділля, яке відбувалося на засадах, що мали глибокі історичні корені, ґрунтувалося на педагогічних традиціях, які склалися впродовж багатьох століть. У Немирівській гімназії вперше літературно-вокально-музичний ранок відбувся у грудні 1880 р. з ініціативи педагогічної ради та деяких учителів, а згодом вони почали проводитися тричі на рік. У програмі ранку були: читання віршованих та прозових творів як вітчизняних, так й іноземних (переважно французьких і німецьких, а також грецьких і римських письменників), що супроводжувалися російським перекладом. Також програмою передбачено хорові співи, гру оркестру, гру на скрипці, флейті, роялі. 29 січня 1887 р. відбувся літературний ранок, присвячений пам'яті О. Пушкіна. Також слід звернути увагу на учнівські спектаклі, що час від часу влаштовувалися під керівництвом викладачів. Із п'єс, поставлених учнями, були такі: «Ревізор», «Одруження» М. Гоголя, «Не в свої сані не сідай» М. Островського та ін. [514, с. 265–267]. У 1890 р. відбувалися літературно-музичні ранки під керівництвом директора гімназії Т. Тихомирова [343, с. 29].

У Кам'янець-Подільській гімназії відповідно до «Особливих розпоряджень по гімназії» з 1887–1888 н. р. паралельно з навчальним процесом також проводилися літературно-музичні ранки – учнями виконувалися увертюри, хорові та оркестрові твори, народні пісні, декламувалися поезії. Зокрема, 1 липня 1885 р. в програмі зазначені для виконання уривки з творів І. Тургенєва, І. Гончарова,

М. Лермонтова, О. Пушкіна, О. Белінського, С. Аксакова, М. Грибоедова, Л. Толстого, В. Шиллера, У. Шекспіра, Г. Гете, Дж. Байрона, Ж.-Б. Мольєра, Ж. Верна та ін. [598, с. 11–15]. На святкуванні дня пам'яті російського письменника-байкаря І. Крилова 5 лютого 1895 р. духовий оркестр Кам'янець-Подільської гімназії виконував: «Серенаду» Ф. Шуберта, фантазію В. Главача «Їхав козак за Дунай», арію з опери «Ернані» Дж. Верді й концертну польку Г. Міллера [70, с. 29–30].

Проведення таких заходів безперечно сприяло естетичному вихованню учнів гімназійних закладів Східного Поділля, а також потужно впливало на розвиток їхньої уяви, почуттів. Випускники, які під час навчання в гімназіях Поділля навчалися грі на музичних інструментах, розвивали вокальні дані, засвоювали нотну грамоту – отримували переваги під час вступу до класичних університетів, а також запоруку здобуття вищої педагогічної освіти.

Варто звернути увагу на організацію публічних лекцій, читань у залі Кам'янець-Подільської гімназії, ідея яких зародилася в спільноті місцевих учителів із тем: «Про сонце та про падаючі зорі», «Про походження мови», «Про ненормальні явища в сімейному вихованні» [461, с. 325].

Наведені факти свідчать також про те, що в учнів подільських гімназій заняття різними видами мистецтв сприяли формуванню духовного світу, утверджували ставлення до нього як до невід'ємної частини загальнолюдської культури. У навчально-виховній системі гімназій утверджується гуманістична спрямованість, пріоритет духовного та морально-релігійного компонента виховання, використання різноманітних форм діяльності – хорового співу, гри на музичних інструментах, декламування творів, драматургії тощо. Весь цей спектр сприяв ознайомленню учнів із кращими традиціями української та європейської культури, а також розвивав їхній інтелект та волю, що вкрай необхідно для майбутньої професії вчителя.

Циркуляром від 5 грудня 1886 р. кількість учнів із місць осілості євреїв обмежено до 10 % [570, с. 207]. За статистичними даними за 1897 р. на території Подільської губернії налічувалося: українців – 81 %, євреїв – 12, 2 %, росіян –

3,3 %, поляків – 2,3 %, молдован – 0 % [249, с. 330]. 18 червня 1887 р. вийшов циркуляр, який забороняв зарахування до гімназій дітей нижчих станів. Із метою обмеження в навчанні дітей нижчих станів населення, відповідно, припинено набір їх до підготовчих класів гімназій Поділля. Також підвищилися вимоги до знань вступників із російської та церковнослов'янської мов [492, с. 14].

У результаті дії циркулярів значно зменшилася кількість учнів в гімназіях, зокрема згідно зі статистичними даними станом на 1887 р. в Подільській губернії кількість учнів у двох гімназіях та реальному училищі зменшилось на 19 %, порівняно з попереднім роком. В усіх середніх навчальних закладах МНО нараховувалося 1052 особи, закінчили курс в 1887 р. лише 61 вихованець, звільнено за малоуспішність та з інших причин 267 вихованців (порівняно з минулим роком більш ніж на 86 осіб) [65, с. 241–242]. У Кам'янець-Подільській гімназії станом на 1 жовтня 1887 р. навчалось всього 495 учнів, 45 учнів у 8-му класі. З 495 учнів німецькій мові навчалися 160 учнів, французькій – 221 учень, обом мовам – 39 учнів; на 1 жовтня 1889 р. всього навчалось 365 учнів, у 8-му класі – 19 осіб, з 365 учнів – 102 німецьку, 165 – французьку, 32 – обидві мови, 96 малювання (з підготовчого і всі класи, крім 8-го, мови – з другого класу) [916, арк. 13–14 зв., 39–40 зв.].

12 червня 1890 р. відбулися зміни навчальних планів у чоловічих гімназіях: на 10 годин зменшили вивчення стародавніх мов; рекомендовано поєднувати вчителів чистописання та малювання або мати окремих з кожного предмета; доручалося викладання російської й двох стародавніх мов одному вчителю, але російського походження; малювання визнано обов'язковим предметом у підготовчому й трьох нижчих класах гімназії [572, с. 169; 571, с. 307]. Також затверджено нові правила про перевідні іспити для 5–7-х класів, а саме: якщо учень мав двійку з одного із головних предметів (обидві стародавні мови, російська та математика), допускалися до перевідних іспитів лише з дозволу попечителя округу, а якщо ще й річну двійку з головних предметів, взагалі не допускався до перескладання іспитів [67, с. 137].

Таким чином, наприкінці XIX ст. допрофесійна підготовка майбутніх учителів у гімназіях Східного Поділля зводилася до вивчення основних предметів гімназійного курсу – стародавніх мов і математики. Проаналізувавши систему навчально-виховної роботи в чоловічих гімназіях Східного Поділля, можна виокремити такі тенденції цього процесу: відбувалася штучна регламентація програм і методичних прийомів; постійне переповнення класів не дозволяло належним чином здійснювати навчально-виховну діяльність; відсутність жодного внутрішнього зв'язку між предметами; поверхнєве вивчення предметів не давало ґрунтовних знань тим особам, які прагнули стати вчителями; способи вивчення зводилися до зубріння й тому не мали ні освітнього, ні виховного впливу; класна робота була малопродуктивною, з уведенням практичних творів вся робота зводилася до позакласної роботи учнів, на яку в них не вистачало часу. Науки про природу не вивчалися взагалі, простежувався суто граматичний характер викладання стародавніх мов, який зводився до розбору творів прозаїків, поетів і класиків, відповідно, знання мов було дуже слабким [146, с. 96]. Варто зазначити, що в Подільській губернії станом на 1887 р. кількість учителів народних училищ із середньою освітою досягла рівня 49,2%, з вищою – 1%, з освітою вчительських семінарій – 17,3%, тих, хто отримав учительське звання за спеціальним іспитом – 29,1%, без педагогічної освіти взагалі – 3,3% [569, с. 38].

В Австрійській імперії, до складу якої входило Західне Поділля, чоловічі середні навчальні заклади створювалися відповідно до «Статуту» 1805 р., що діяв до 1849 року. У м. Тернополі 20 листопада 1820 р. єзуїти за дорученням австрійського уряду відкрили латинську шестикласну класну гімназію [620, с. 187]. Учительський колектив гімназії складали переважно колишні професори Полоцької академії. Історична доля гімназії була складною. У 1820 р. цар Олександр I заборонив єзуїтський орден у Росії і 358 ченців вимушені були залишити російську територію. За протекцією намісника Галичини Гаувера їх впустили до Австрії, хоча Віденський уряд чинив опір. Листом від 20 серпня 1820 р. король Франц призначив для 50 єзуїтів річну пенсію в розмірі 300 римських злотих й асигнував на перші потреби влаштування 4000 золотих

щорічно за умови, що вони відкриють у м. Тернополі шість класів гімназії і два роки філософії. На цих умовах єзуїти, прибувши до м. Тернополя, відкрили гімназію. Перебуваючи в м. Тернополі, під час візиту до гімназії король Франц особисто переконався в успішному навчальному процесі. Упродовж 1823–1826 рр. збудоване нове приміщення для гімназії [329, с. 42–43].

На початку існування гімназії в першому класі нараховувалося 28 учнів, 7 учнів – у другому, а наприкінці 1820–1821 рр. в першому класі кількість учнів збільшилася до 68 і до 19 – у другому, упродовж 1821–1822 н. р. загальна кількість учнів усіх класів – 257 осіб [601, с. 18]. У 1822 р. при гімназії відкрили також шляхетний інтернат для 40 учнів [620, с. 187].

Тернопільська гімназія мала п'ять класів: принципія або інфіма, граматика, синтакса, поетика або гуманітас і риторика. На принципію або інфіму припадало багато навчальних годин, їх поділили на дві частини і додатковий курс називали «парва». Три (пізніше – чотири) нижчі класи називали «граматикальними». Два вищі класи, якщо вивчали класичних авторів – «гуманіорами». Основною мовою викладання стала німецька [601, с. 15]. Варто відзначити, що кожен кандидат на посаду вчителя Тернопільської гімназії повинен був мати посвідчення, у якому зазначалося, що претендент прослухав курс педагогіки і склав іспит з цього предмета. Учителі, закріплені до граматикальних класів, навчали всім предметам, окрім релігії, а потім знову поверталися до першого класу. Так само робили вчителі гуманістичних класів після двох років. Усі вони добре знали свій предмет, деякі славились як проповідники, а деякі стали професорами у вищих закладах освіти [601, с. 16].

У першому класі Тернопільської гімназії вивчали релігію, латинську мову, географію та арифметику, у другому до цих предметів додавалася історія, а в третьому й четвертому – грецька мова. У «гуманіорах» (5-х та 6-х класах) замість арифметики вивчали алгебру, а також загальну стилістику та проводили стилістичні вправи латинською мовою, з якої у свідоцтві оцінок не виставляли. Щотижневе навантаження становило 18 годин. Головними предметами вважалися релігія та латинська мова. У переліку гімназійних предметів на початку існування

не було польської й української мови, а також наук про природу й геометрії [601, с. 15]. Програмою навчання передбачено дві години релігії щотижня, для шостих класів гімназії були три окремі німецькомовні підручники, видані в м. Відні. Згодом перший підручник у 1845 р. замінено катехизмом, який написав Рінн (ім'я невідоме), священник і вчитель Тернопільської гімназії [601, с. 16].

Окрім того, із 30 серпня 1824 р. при гімназії існували окремо дворічні філософські курси, загальна кількість учнів на яких становила 70 осіб. Обов'язковими предметами вивчення на курсах були: релігія, філософія, математика, фізика, латинська мова, історія, науки про природу та оглядово сільське господарство. На філософських курсах учні вивчали також догматику й етику. Згодом на філософських курсах окрім тих, хто закінчив місцеву гімназію були також учні з міст Бучача, Бережан, Станіслава [601, с. 17–18].

Кількість учнів гімназії щороку зростала. Згідно зі статистичними даними у 1826 р. навчалось 423 особи, тому в 1827 р. було введено плату за навчання для того, аби зупинити збільшення кількості «убогої» молоді. Утім, до гімназії зараховувалися сини аристократії з усієї Польщі та навіть із м. Відня і внаслідок цього станом на 1845–1846 н. р. кількість учнів нараховувала 299 осіб, а на філософії – 147 учнів [601, с. 19]. У 1833 р. Фердинанд де Есте подарував для шкільного кабінету гімназії колекцію монет і медалей та приладдя для фізичного й природничого кабінетів. Окрім того, він виділив велику суму грошей на закупівлю деревини, з якої згодом був побудований фільварок [329, с. 42–43].

Варто відзначити, що до 1827 р. кандидати на посади приватних учителів мали надати документ про закінчення гімназії та скласти іспити згідно з правилами 1788 р., а з 1827 р. також і документ про закінчення студії філософії та складений іспит із всесвітньої та австрійської історії, класичної літератури, грецької філології, естетики та педагогіки, причому патент був дійсний лише 6 років [17, с. 36].

Поступово відбувалися зміни в навчальному процесі гімназії, зокрема в 1834 р. тут розпочали вивчення польської мови в позакласний час двічі на тиждень. Першим учителем був о. Маркіянович (ім'я невідоме) [314, с. 42–43]. З

1836 р. латинська мова стала необов'язковим предметом, а в 1844–1845 рр. як необов'язковий предмет введено каліграфію [601, с. 17, 20].

Варто відзначити високий освітній рівень гімназистів, зокрема, впродовж 1837–1847 рр. у Тернопільській гімназії відбувалися урочисті заходи, під час яких юнакам під музичний супровід вручали премії, а випускники найвищих класів виступали латинською чи німецькою мовами. У 1841–1842 н. р. на одному із засідань учнів гуманістичних класів Тернопільської гімназії учень П. Новаковський зачитав напам'ять трагедію Софокла «Цар Едіп», шість промов Демосфена й усі оди Горація, що свідчить про високий рівень знань й умінь гімназистів [601, с. 20].

Таким чином, на підставі наведених фактів можна стверджувати, що процес навчання єзуїтами був поставлений на високий рівень, проте гімназію у 1848 р. закрили, оскільки діяльність ордену заборонив австрійській уряд. Цього ж року в Австрії відбулася реорганізація гімназій – вони набули статусу державних, викладачі-єзуїти були звільнені [260, с. 26].

До речі, окремі вихованці Тернопільської гімназії у 1846 р. брали участь у заворушеннях з вимогою скасувати панщину. Вони як підопічні єзуїтів були свідомими людьми, що відзначає Л. Бойцун у книзі «Тернопіль у плині літ». Така позиція суперечить деяким пострадянським словникам, у яких слово «єзуїт» у переносному значенні характеризує хитру, дволику та жорстоку людину [27, с. 172].

Із 1849 р. гімназії Австрії, а відповідно і гімназії на Західному Поділлі, організовували свою діяльність згідно з «Організаційним нарисом гімназій і реальних шкіл Австрії». Відповідно до статуту 1849 р. філософський курс був виокремлено зі складу попереднього вищого відділення та у зв'язку з іншими гуманітарними предметами [155, с. 352–353]. Метою гімназії стало надання загальної освіти вихованцям за допомогою вивчення стародавніх класичних мов і літератури, підготовка до університетських занять. Повна гімназія складалася із 8 класів з однорічним курсом. Гімназії поділялися на нижчі та вищі: нижча гімназія – це підготовка до вищої, є закінченим цілим, у якій переважало практичне

спрямування, у вищій гімназії предмети викладалися виключно науковим способом. Варто відзначити, що нижча гімназія могла існувати без вищої, але не навпаки. Мова викладання в гімназії на Західному Поділлі – польська, але могла бути й інша. Серед основних предметів варто виокремити: Закон Божий; мови: латинську, грецьку, рідну, німецьку. У провінції вивчалася географія, історія, математика, науки про природу, фізика, філософська пропедевтика (у 7-му та 8-му класах викладалася емпірична психологія та логіка із вступом до філософії), чистописання, малювання, співи, гімнастика [260, с. 1–3]. Директора і викладачів призначало Міністерство освіти в м. Відні, а до самої гімназії зараховували незалежно від віросповідання [260, с. 26]. Це давало змогу дітям із заможних українських родин здобувати належну, як на той час, класичну європейську освіту.

Нами встановлено, що на Західному Поділлі для остаточного затвердження на посаді вчителя вимагався атестат, який видавався після складання двох іспитів. На посаду помічника вчителя або молодшого вчителя призначалися особи, які склали тільки перший іспит. У 1849 р. введено загальні іспити, після складання яких давалося право на отримання вчительських місць із переліком предметів для подальшого викладання. Правилами про вчительські іспити встановлювалося десять груп предметів, із яких кандидати вибирали свою спеціальність [187, с. 111, 117].

У жовтні 1849 р. Тернопільську гімназію було реорганізовано у восьмикласну з німецькою мовою викладання, але вже під управлінням світських учителів, сьомий та восьмий клас гімназії створили із двох філософських курсів [329, с. 21]. Навчальна діяльність чоловічої гімназії м. Тернополя була регламентована міністерськими розпорядженнями, планами, програмами та апробованими підручниками Австрійської імперії. Аналіз навчальних планів Тернопільської гімназії класичного типу засвідчив, що обов'язковими предметами в ній були: латинська, німецька, українська, польська (умовно обов'язкова) мови для всіх класів і грецька – від третього класу, а також релігія, історія і географія, математика, науки про природу (до 6 класу включно), фізика й хімія – від

третього класу. У сьомому й восьмому класах учні вивчали філософську пропедевтику [609, с. 23]. У циркулярі з приводу введення філософської пропедевтики зазначено, що метою вивчення дисципліни є системне вивчення головних форм мислення взагалі й набуття наукових знань для завершення загальної гімназійної освіти й для приготування до серйозного опанування науками в університеті. Філософська пропедевтика мала збуджувати в учнів свідоме ставлення до свого мислення й загального філософського світогляду. Для цього предмета важливу роль відігравала особистість учителя, жвавість та значущість його слова [539, с. 44–46, 50]. Зусиллями Львівського греко-католицького митрополита Михайла Левицького 31 липня 1851 р. з'явився цісарський вердикт, на підставі якого в Тернопільській гімназії було введено викладання релігії українською мовою [260, с. 26].

Аналіз навчальної програми, зокрема з філософської пропедевтики за 1857 р., свідчить, що предмет викладали у 7-му класі, логіку та психологію у 8-му класі по 2 години на тиждень, українську мову – 2 години на тиждень [617, с. 21]. Зокрема, логіка вивчалася за підручником Р. Циммермана «Психологія», учня Й. Гербарта. Саме завдяки Р. Циммерману педагогічні принципи Й. Гербарта отримали застосування й поширення в Австрії [462, с. 82].

Після єзуїтів першим світським директором Тернопільської гімназії став Є. Прокопчиць, знаний науковець і філолог. Він закінчив курс богословських наук у Львівській українській духовній семінарії, але залишився не висвяченим у сан священника. Розпочав діяльність учителем Станіславської гімназії, де його обрали до державного парламенту в м. Відні в 1848 р. Обов'язки директора Тернопільської гімназії він виконував до смерті в 1856 р. [27, с. 172].

Зі спогадів про часи навчання в Тернопільській гімназії колишніх учнів, а згодом майбутніх педагогів дізнаємося про вчителів гімназії, зокрема О. Барвінський зазначав: «У часи моєї науки в гімназії професори дуже часто змінювалися так, що, наприклад, для класичної філософії я мав майже кожного півріччя іншого професора, й унаслідок цього не міг ані вчитель пізнати учнів, ані учні вчителя. У переважній більшості це були німці або знімчені чехи, яких

присилали до Галичини, де вони так довго залишалися, поки їм не діставалася постійна посада у своїх країнах» [16, с. 50].

Із катехитів, О. Барвінський згадував В. Лопатинського, який викладав один рік, але який своїми релігійними вправами (екзортами) «поривав серця» учнів, гарним викладом умів подати складний предмет у легкій та доступній формі. Згодом, чех Марек (батько знаменитого піаніста Л. Марека) вчив літургійному співу Д. Бортнянського, а хор учнів Тернопільської гімназії здобув собі славу [16, с. 50–51].

З-поміж професорів-філолософів, як писав О. Барвінський, варто відзначити німця В. Габрігеля, який навчав стародавній історії, умів зацікавити учнів, викладав поважно та зрозуміло. Класичні та німецьку мови викладав чех Ф. Адлоф, який запровадив систему декламування. Згадуючи його, О. Барвінський писав: «моторошно було виступати перед учнями, але це дало добрі наслідки, спонукало до сміливості та відваги» [16, с. 51]. Директор В. Ільницький залучав учнів до додаткового читання, крім історії навчав логіці та психології, а науку психологію оживляв прикладами з життя, з подорожей, особливо часто наводив приклади із творів В. Шекспіра. Професор – Й. Чачковський, який викладав математику та фізику, досконало володів методикою навчання й умів спонукати до науки своїх учнів [16, с. 51–52].

Українська мова (в оригіналі – руська), за спогадами О. Барвінського, викладалася на дуже низькому рівні. Не було професійних учителів і потрібних підручників. Українська читанка В. Ковальського, видана в 1854 р. у м. Відні, була основним підручником з цього предмета для чотирьох нижчих класів, а «Хрестоматія церковнослов'янська та давньоруська» (1854 р., м. Відень). Я. Головацького – на 4 вищі класи. Варто відзначити, що учні вивчали «Енеїду» І. Котляревського, поезії М. Устияновича, «Кобзар» Т. Шевченка, «Оповідання» Марка Вовчка, «Записки про Південну Русь» П. Куліша, «Повісті» Г. Квітки [16, с. 53, 85].

Тернопільська гімназія з класичними мовами (латинською і грецькою) як головними предметами і з німецькою мовою навчання з кожним роком ставала

чисельнішою, бо до неї на навчання відряджали своїх дітей не лише польські поміщики (дідичі) з усього Поділля, але й урядовці різних державних і приватних установ, купці (переважно євреї), тернопільські міщани, українські священники й найзаможніші селяни. В 1856 р. єзуїтам вдалося отримати дозвіл міністра культів на відкриття приватної шестикласної гімназії і шляхетського конвікту (гуртожиток для гімназистів). Охочі вступити до 7-го класу (світського) склали вступний іспит. Окрім шкільних предметів, що викладали в гімназії, у конвікті додатково навчали іноземним мовам, музиці, співу, малюванню, фехтуванню та іншим предметам, які були потрібні для шляхти [329, с. 43].

Із 1867 р. владу в Галичині передано під протекторат Польщі і КШР розпочинає активно полонізувати освітні заклади [27, с. 172]. 22 червня 1867 р. вийшов закон «Про мову», у якому в 7-й статті прописано: «Про зміни щодо мови викладання в середніх школах, які утримуються з публічних фондів, а особливо в середніх школах, які домагаються поступового розширення викладання українською через запровадження останньої в окремих головних чи побічних паралельних класах, або згодом у цілих гімназіях чи реальних школах відтепер вирішуватиме Сейм за погодженням із представниками адміністративних округів» [408, с. 147]. Рішення про запровадження української мови в державній середній школі приймав Галицький сейм. Це означало, що заснування української гімназії було можливим лише за згодою Сейму, тоді як заснування польської гімназії такого погодження не потребувало. Ситуація ця була для монархії винятковою, бо загалом запровадження мови викладання в середніх школах погоджувалося лише з МВіО у Відні. У Тернопільській гімназії німецьку основну мову викладання змінила польська мова [408, с. 147–148].

За звітами дирекції Тернопільської гімназії дізнаємося, що за часів панування поляків у 7-му класі вивчалася логіка І. Кремера в обсязі 2 годин, у 8-му класі – емпірична психологія – 2 години [623, с. 28, 60–61]. Зазначимо, що І. Кремер (1806–1875 рр.) – послідовник Гегеля, тому в польській філософській літературі відображалися всі тенденції західноєвропейської філософської думки [462, с. 488]. Бібліотека Тернопільської гімназії для вчителів була укомплектована

творами класиків західноєвропейської педагогіки, Аристотеля, Г. Лессінга, І. Гете та ін. [621, с. 75]. Із необов'язкових предметів вивчалися французька мова, краєзнавча історія, каліграфія, гімнастика, співи та малювання [622, с. 65]. Зокрема, у 1899 р. польську мову вивчали 56 учнів, гімнастику – 19, співи – 10, малюванням займалися 7 учнів та 25 – каліграфією [624, с. 83].

Про цей період життя Тернопільської гімназії більше дізнаємося зі спогадів її учнів, зокрема М. Губчака, який навчався в гімназії у 1894–1902 рр., а 1926–1930 рр викладав класичні мови та очолював цей заклад. Учителями Тернопільської гімназії були в основному поляки й рідко українці. Зразковим учителем польської мови став суворий, але справедливий Ю. Ногай. З учителів-українців М. Губчак згадує Гошовського (ім'я невідоме), який викладав українську мову та українську літературу і не знав нового фонетичного правопису та не мав потрібних знань з української літератури й М. Вашкевича – достойного й талановитого вчителя, фахового україніста [592, с. 140–141].

Є. Олесницький у часи свого навчання в Тернопільській гімназії з вдячністю згадував К. Горбаля – учителя української мови: «У нього не було сухого професорського викладу, він радше вів розмову з учнями і нею навчав більше, ніж плановою наукою з книжками. Багато йому завдячую у своїй загальній освіті» [592, с. 48]; та вчителя-русина історії Д. Людкевича: «Такого викладу не чув я більше ні в гімназії, ні в університеті. І змістом, і формою він надихав і привертав увагу молоді та збуджував незвичайне замилювання до предметом» [592, с. 53]. Також Є. Олесницький згадував про свій початковий педагогічний досвід: «Як доброго учня мене вчасно брали за домашнього інструктора і досить добре платили. Почавши з шостого класу, я мав одного учня з нижчої гімназії, мешкав у його батьків і мав ціле утримання» [592, с. 45]. Серед учителів варто також згадати С. Дністрянського (в гімназії з 1886 р.) – першого директора вчительської семінарії у м. Тернополі, який викладав математику та фізику та М. Мацішевського – автора історії Тернопільської гімназії за 1820–1848 рр. [601, с. 22].

7 жовтня 1898 р. запроваджено перші паралельні українські класи в польській гімназії в Тернополі. КШР повідомила дирекцію польської гімназії, що МВіО рескриптом від 5 жовтня 1898 р. дозволило відкрити перший клас з українською мовою навчання, який відкрили 15 жовтня 1898 р. [601, с. 33]. 12 січня 1899 р. з'явилося найвище розпорядження про заснування в м. Тернополі української гімназії Франца Йосифа I, на підставі якого 20 лютого 1899 р. видано відповідний міністерський рескрипт, нова гімназія розпочала освітню діяльність у 1899–1900 н. р. і, з кожним наступним роком на один клас аж до повного числа класів [601, с. 159]. Аналіз звітів дирекції Тернопільської гімназії дозволяє стверджувати, що де-факто передусім через брак приміщень, перша Тернопільська державна українська гімназія існувала до 1905 р. як паралельний відділ польської гімназії [625, с. 71,103].

Історію створення першої української гімназії описав Б. Остап'юк у книзі «Давній Тернопіль»: «У вересні 1889 р. було скликано Парламент у м. Відні з приводу якоїсь важливої справи та мало відбутися голосування, від якого залежало подальше існування Кабінету міністрів чи навіть доля самого Парламенту. Для більшості бракувало всього три голоси і прем'єр-міністр закликав до себе посла О. Барвінського, який репрезентував трьох українських послів, не прийнятих до українського парламентарного клубу тому, що були обрані голосами без узгодження з українським політичним проводом краю. О. Барвінський як реальний політик згодився дати прем'єрові три голоси, але за ціну негайного заснування української гімназії в Тернополі. Щоб обійти галицький шкільний закон, було придумано «неабияку штуку»: з цісарської канцелярії пішов наказ до тернопільського старства, щоб наступного дня відкрити перший клас української гімназії. Поляки мовчки прийняли цісареву волю. Тернопільський староста Д. Завадський негайно передав наказ цісарської канцелярії директорові польської гімназії М. Мацішевському» [329, с. 47].

Перші класи гімназії формально перебувало під управлінням професора О. Калитовського, автора першого українськомовного підручника з географії в народних школах. Учителями стали переважно українці з польської гімназії:

латинську та грецьку мову викладали П. Мостович і професор І. Копач, співавтор підручника із латинської мови, учителем географії та історії – професор Г. Величко – автор першої в Галичині карти «України-Русі», виданої товариством «Просвіта» у Львові в 1895 р. [592, с. 137].

На підставі викладених фактів можемо констатувати, що наприкінці ХІХ ст. на Поділлі допрофесійна підготовка майбутніх учителів здійснювалася лише у трьох чоловічих гімназіях: двох російських (Кам'янець-Подільській та Немирівській) та польсько-українській (Тернопільській), які пройшли тривалий шлях розвитку та зазнали змін і реорганізацій відповідно до законодавчих актів Російської та Австрійської імперій. Усі три класичні гімназії не давали загальної освіти, процес навчання зосереджувався на вивченні стародавніх мов. Загалом навчальний процес не давав бажаних результатів через відсутність предметів, зорієнтованих на загальні знання, на противагу яким увагу було зосереджено на багатопредметності й енциклопедичності. Це призвело до того, що учні в більшості випадків вибирали історико-філологічні факультети університетів, щоб не «розгубити» отримані впродовж тривалого часу. Ще однією спільною особливістю гімназій Поділля була участь духовенства в навчальному процесі, повна відсутність незалежності як учнів, так і вчителів та політичне нав'язування чужих мов і культури – російської, польської й німецької. На Східному Поділлі стан гімназій був вкрай незадовільним: недолік професійного педагогічного персоналу, погано підготовлені російські вчителі, система контролю, нагляду, покарання. Ці факти позбавляли педагогічний персонал будь-якої ініціативи. Незадовільне матеріальне забезпечення, приниження, залежність від влади директорів також впливали на деморалізацію педагогічних кадрів, від яких важко було очікувати за таких умов гідної допрофесійної підготовки та належного виховного впливу на учнів-чоловіків. Нестача навчальних закладів і гостра потреба в гімназійній освіті зумовили збільшення кількості учнів нездібних до засвоєння навчальних курсів, о викладалися в гімназії. Обдарованих, здібних учнів така система відштовхувала від навчання, і з першого до останнього класу учні були позбавлені будь-якої мети. Тому останні залишали гімназію, а

посередні та бездарні закінчували курс навчання. Значна кількість учнів у гімназіях спричинила ігнорування усіх індивідуальних методів і підходів у навчанні. Недосконалість навчальних програм, ігнорування потреби професійно-педагогічного саморозвитку викладачами – все це призводило до нівелювання освітнього й виховного процесів. У Тернопільській гімназії спостерігаємо деякі відмінності в навчальних планах, що відрізняли її від інших навчальних закладів Поділля, а саме: якщо в російських гімназіях Поділля вивчення географії та наук про природу завершувалося в 3-му класі, темою взаємодії людини й природи, яка є недостатньо зрозумілим для дитячого розуму, то в Тернопільській гімназії вивчалися до по 6-го класу. Окрім того, курс філософської пропедевтики в російських гімназіях зводився до вивчення у 8-му класі лише логіки в деякі роки, а в Тернопільській гімназії курсу філософської пропедевтики відводилося значне місце в двох старших класах, де вивчалась і логіка, і психологія, необхідна для майбутніх учителів. Разом із тим, створення першого на Поділлі середнього навчального закладу з українською мовою викладання, з вивченням історії рідного краю стало вагомим освітнім поступом.

Лише на початку ХХ ст. на Поділлі починає створюватися розгалужена система чоловічих середніх навчальних закладів. На Західному Поділлі Українська державна гімназія в Тернополі на початку ХХ ст. існувала як паралельні класи польської гімназії, план навчання якої відповідав плану та інструкціям австрійських гімназій, а навчання крайових мов (української та польської) – планові КШР [116, с. 95]. Щодо мов, учні вивчали не тільки матеріал із підручника, але й перечитували вибрані літературні твори, інтерпретували їх у творах після обговорення в класі. Подані у звітах теми підтверджують високий допрофесійний рівень навчання в гімназії [601, с. 34–35, 82]. Наведемо перелік тем із російської мови: 5-ий клас – «Короткий зміст оповідання Марка Вовчка «Сестра»», короткий зміст Шевченківської поеми «Москалева криниця», «Які наслідки для культури Київської Русі мало прийняття християнства», «Похоронні звичаї на Русі», «Гриби в господарстві природи»; 6-ий клас: «Заслуги Октавіана Августа для Римської культури», «Похід Івана Сірка на Крим» тощо; з української

мови в 7-му класі: «Яку користь маємо з читання добрих книжок», «Погляд на розвиток етнографії «України-Русі»», «Вартість часу», «Естетичний розбір Шевченківського послання», «Дерево – образ людського життя», «Зима та старість» [625, с. 82].

Слід зауважити, що в перші роки ХХ ст. паралельні українські класи налічували 237 учнів: 129 із них вивчали польську мову, 15 – французьку мову, історію рідного краю – 46 учнів, гімнастикою займалися 112 учнів, співами – 43 особи, малюванням – 35, каліграфією – 75 учнів [626, с. 81]. Філософську пропедевтику (логіку) в 7-му класі вивчали за підручником «Логіка для VII класу гімназійного» професора Т. Мандибур, директора вчительської семінарії в м. Заліщиках, а згодом – викладача Львівської гімназії [627, с. 100]. Слід зазначити, що Т. Мандибур філософськими науками вважав не тільки логіку, але й етику, естетику та психологію. Обґрунтовуючи свою позицію тим, що «спільним предметом їх є прояви душевні в широкому розумінні, ніж мислення, воля та відчуття, а одна частина філософії (метафізика) займається ознаками та правилами, що є спільними з фізичними та душевними проявами» [419, с. 38–39]. Логіку викладач визначав як «науку, яка має нам подати загальні та певні правила мислення, що ведуть нас до пізнання правди» [419, с. 38–39].

Гімназія мала 2 бібліотеки – вчительську та учнівську. У фонді вчительської бібліотеки були фахові книги та журнали: «Записки наукового товариства ім. Шевченка», «Вісник «Наукового Дому», «Літературно-науковий вісник», «Учитель», «Наша школа», «Киевская старина» [627, с. 111]. Учнівська бібліотека розпочала свою роботу в 1901–1902 рр. з ініціативи вчителя П. Рипнійського. Українською учнівською бібліотекою в 1904 р. послуговувалося 382 учні, які прочитали впродовж року 2966 книг; польською учнівською бібліотекою – 298 учнів, які прочитали 1192 книг, німецькою – 129 учнів, які прочитали 187 книг [625, с. 90]. За перші 4 роки існування учнівської бібліотеки кошти на книги надавала філія «Руського товариства педагогічного», а в 1905–1906 рр. цю функцію на себе перебрало шкільне товариство «Шкільна поміч імені Св. о. Миколая». Кількість книг із кожним роком збільшувалася, окрему частину

становила збірка нот, а вчительська бібліотека станом на 1913–1914 н. р. налічувала 1124 томи [601, с. 34–35].

У гімназії обладнано спеціальні кабінети: у 1905 р. кабінет моделей та зразків для малювання налічував 59 одиниці інвентарю; на обладнання фізичного кабінету було виділено коштів у сумі 6.000 крон; кабінет наук про природу налічував 133 одиниць інвентарю [627, с. 113–114, 128]. У 1913–1914 рр. кабінет географії та історії укомплектовано атласами, картинами; природничий кабінет – ботанічними та зоологічними таблицями, мікроскопом, наочним матеріалом; фізичний кабінет загалом налічував 302 предмети [601, с. 34–35].

У 1902 р. перший клас поділили на три відділи, а 2-ий, 3-ій та 4-ий – на два [601, с. 43]. Варто відзначити, що навіть під час заснування закладу проблему з приміщенням вирішили лише частково: під час свого візиту в 1905 р. до гімназії міністр-президент Ернест фон Кербер і галицький намісник Анджей Потоцький визнали її приміщення, як і приміщення польської гімназії, непридатними для навчального процесу [408, с. 238]. У 1907–1908 рр. кількість паралельних класів збільшилася до 8-ми, і в 1911 р. їх було переведено до новозбудованого приміщення гімназії як самостійного навчального закладу з українською мовою викладання із назвою «Ц. К. Руська Гімназія ім. Франца Йосифа I» [592, с. 144; 17, с. 47].

Особливе значення для допрофесійної підготовки осіб, які в подальшому прагнули здобути педагогічну освіту, в українській гімназії мала наукова робота. 25 жовтня 1909 р. тут створено науковий гурток під керівництвом І. Бриковича, В. Петрикевича, С. Сидоряка, Г. Тимощука та учня І. Яворського. Наступного року до гуртка приєдналися вчитель М. Чайківський та учень Й. Сліпий. Гурток передбачав економічну, природничу, філософську та літературно-історичну секції, а у 1913–1914 рр. розпочала діяльність математично-природнича секція [27, с. 193].

Прогресивна як для того часу система навчання в Тернопільській чоловічій гімназії, зокрема її українське спрямування, а також творча наукова праця дозволили саме Й. Сліпому стати студентом Львівського університету, а пізніше –

учнем Католицького університету в м. Інсбрук (Австрія). Гімназійна освіта не могла не відбитися у свідомості майбутнього митрополита, кардинала, патріарха, засновника Українського католицького університету св. Климента та українських факультетів у католицьких університетах міст Лондона, Вашингтона, Чикаго, Філадельфії й декількох українських духовних семінарій [35, с. 322–323].

Про високий рівень навчання в українській гімназії свідчать також прилюдні доповіді учнів та викладачів. Серед них варті уваги доповіді Й. Сліпого «Г. Сковорода як філософ і суспільний діяч», «Розвиток і стан просвіти перших людей», учителів В. Ульванського «Філософія Спінози», Я. Малиса «Прагматизм Джеймса» тощо [601, с. 37]. Велике значення керівництво закладом приділяло естетичному вихованню учнів. У перші роки існування окремих годин для співу в гімназії не було, тому учні відвідували польську гімназію, де 4 години на тиждень співи викладав учитель І. Рут з учительської семінарії. У 1905–1906 рр. засновано шкільну капелу в кількості 55 учнів, окрім цього 6 учнів грали на басі й віолончелі, 7 – на флейті і кларнеті, а в 1909 р. організовано учнівський хор. Спільно з польськими учнями відзначалися дні пам'яті Т. Шевченка, М. Драгоманова, на яких виступав оркестр [601, с. 36; 593, с. 121].

Варто відзначити, що вперше гімнастику як обов'язковий предмет було введено до програми Тернопільської гімназії в 1898–1899 н. р., а з 1903 р. для учнів було організовано ковзанку, тенісний і крокетний корти [628, с. 77]. У 1910 р. існувало кілька футбольних команд учнів гімназії під назвою «Поділля», а в 1911 р. – спортивний гурток, який складався із 5 відділів. Упродовж 1911–1912 н. р. організовано гурток стрільби. Заняття гімнастикою проводили в гімнастичному товаристві «Сокіл» [601, с. 38, 106].

Аналіз літератури свідчить, що за таких сприятливих умов навчання й виховання кількість учнів швидко зростала, і якщо в 1898–1899 н. р. учнів нараховувалося всього 56, то в 1912–1913 н. р. навчався 651 учень. Найбільше було дітей селян, міщан, дітей священників, службовців і вчителів [601, с. 39].

Слід звернути увагу на викладацький склад тогочасної гімназії. У 1907 р. другим директором став О. Савицький (1845–1921 рр.), який закінчив

філософський факультет Львівського університету та був доктором з філософії, викладачем фізики й математики. Із 1913 р. директором був Р. Цеглинський (1859–1914 рр.) – класичний філолог, автор латинської граматики для 1-го і 2-го класів середніх шкіл, якій також походив зі Львова. Ю. Левицький (1874–1925 рр.) викладав географію й історію у Львові [593, с. 121]. Професори І. Брикович (1881–1942 рр.) й І. Боднар навіть проводили навчання у формі курсів у приміщенні народної школи під час Першої світової війни в 1914–1918 рр., коли гімназію було закрито. П'ятим й останнім директором (до 26 вересня 1930 р.) був професор М. Губчак (1866–1926 рр.) відомий вихованець Тернопільської гімназії [329, с. 49].

З поміж видатних учнів Тернопільської гімназії за весь період її роботи були: О. Барвінський, один з ініціаторів заснування Наукового товариства імені Т. Шевченка, засновник Християнсько-суспільної партії, секретар, міністр освіти і віросповідань ЗУНР; брат О. Барвінського Володимир став одним із засновників товариства «Просвіта», засновником та першим редактором газети «Діло», що публікувалася у 1880–1939 рр.; професор І. Пуллой – фізик, один із перших перекладачів Біблії українською мовою (спільно з П. Кулішем та Іваном Нечуєм-Левицьким); професор І. Горбачевський, який тривалий час був ректором Українського вільного університету у Відні та Празі; професори Є. Олесницький та К. Студинський, М. Чубатий, Лесь Курбас, С. Дністрянський, Д. Січинський та багато інших [27, с. 172, 195].

У 1909–1910 н. р. допрофесійна підготовка майбутніх учителів на Західному Поділлі здійснювалася в одній українській та двох польських гімназіях. Другу польську гімназію відкрито в 1906 р. [155, с. 352–353]. На Східному Поділлі на початку ХХ ст. допрофесійна підготовка майбутніх учителів продовжувалася здійснюватися в Кам'янець-Подільській та Немирівській гімназіях згідно з міністерськими законами Російської імперії. Варто зазначити, що тривало збільшення кількості учнів й учителів в гімназіях зокрема, станом на 1900 р. у Кам'янець-Подільській гімназії налічувалося 634 учні та 22 вчителі [918, арк. 3–4 зв.]. У 1902 р. кількість учнів у Немирівській гімназії становила 516 осіб, а в

1906 р. – 593 особи, Кам'янець-Подільська гімназія нараховувала більше 600 осіб [315, с. 162; 316, с. 135]. Кількість особового складу станом на 1 січня 1904 року становила 29 осіб, з них 2 – законовчителі, 1 учителів наук, 1 учитель малювання та чистописання [921, арк. 28].

Щодо навчально-виховного процесу, слід зазначити, що згідно з проектами, починаючи зі «Статуту гімназій і прогімназій» 1901 р., основною метою їхньої діяльності було надання середньої освіти, виховання й підготовка до навчання у вищих навчальних закладах. За предметами, які викладалися, гімназії поділялися на: гімназії із вивченням однієї стародавньої мови – латинської; гімназії із вивченням двох стародавніх мов. У навчальних планах гімназій із вивченням латини були такі предмети: Закон Божий, російська мова, логіка, фізика, космографія й математика, французька й німецька мови, науки про природу, географія, історія, каліграфія та малювання, співи, ручна праця. У гімназіях із вивченням двох стародавніх мов не викладали науки про природу й космографію. Також слід зазначити, що надавався дозвіл приватним особам і громадам відкривати й утримувати гімназії за власні кошти [262, с. 58–59].

Відповідно до програми навчальних предметів дізнаємося, що в Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії в 1903–1904 н. р. викладалися латинська й грецька, німецька й французька мови. Із 623 учнів лише німецьку мову вивчали 176 осіб, французьку – 188 осіб, одночасно дві мови – 224 учні. Окрім того, викладалися інші предмети: космографія, малювання, якому навчалося 261 учень; співи вивчали 160 осіб; гімнастиком займалися 549 учнів. Бібліотека гімназії на 1 січня 1903 р. налічувала 5445 назв і 14224 томів [922, арк. 4, 6]. У 1909 р. із 494 учнів співам як обов'язковому предмету навчалося 217 осіб, хоровому співу – 46 та музиці – 31 особа, необов'язковими стали уроки грецької мови. Фундаментальна бібліотека налічувала 5591 назву книг у 14806 томах, учнівська бібліотека на 1 січня 1910 р. налічувала 2140 назв у 3648 томах [928, арк. 86].

Важливу роль у допрофесійній підготовці майбутніх вчителів відіграло введення в чоловічих гімназіях з 1905–1906 н. р. філософської пропедевтики й законознавства [575, с. 183]. У 1906–1907 н. р. філософська пропедевтика

вивчалася у двох старших класах: в 7-му класі – психологія, у 8-му – логіка. Відповідно до програм викладання законодавства допускалися викладачі переважно з-поміж вихованців юридичних факультетів або факультетів історії інших класичних університетів, а до викладання філософської пропедевтики допускалися випускники духовних академій та семінарій. Учні чоловічої гімназії з психології опанували такі теми: предмет і завдання психології, відмінності між духовними й тілесними явищами; спостереження за духовним життям інших, експеримент як допоміжний засіб вивчення духовних явищ; зв'язок духовних явищ з тілесними; розглядали нервову систему як орган духовного життя; увагу, її види та умови; почуття, його фізичні та фізіологічні умови; розглядали психофізичні досліди Вебера; зовнішнє й внутрішнє сприйняття, ілюзії, асоціації, мислення, пасивну і творчу уяву та її значення в мистецтві, науці й житті; судження, властивості й кваліфікацію почуттів. Рекомендованими підручниками та навчальними посібниками для вивчення психології були: «Психологія» А. Бена (1901 р.) і В. Джемса (1896 р.); «Нарис елементарної психології» Дж. Т. Ледда (1900 р.); «Основні начала психології до застосування її у вихованні» Д. Селлі (1897 р.); «Людина як предмет виховання» Д. Ушинського; «Нарис психології, заснованої на досліді» Г. Гефдіна (1898 р.); «Елементи психології» Ж. Фонсегрива (1903 р.); «Сучасний стан експериментальної педагогіки, її методи та задачі» В. Анрі (1900 р.) [574, с. 500–518; 194, с. 226].

Слід зауважити, що аналізуючи навчальні програми з психології Кам'янець-Подільської гімназії знаходимо також посилання на підручники Г. Челпанова «Підручник психології» (для гімназій і самоосвіти) та В. Адамова – викладача Миколаївської чоловічої гімназії – «Підручник елементарної психології» [924, арк. 41; 923, арк. 54]. У 8-му класі програмою з логіки передбачено вивчення предмета та задач логіки; зміст та об'єм поняття; судження, безпосередній умовивід, логічні закони мислення, наукове знання, пряме й непряме доведення, природничо-наукові дослідження; учення про докази, методи й системи (аналіз, синтез, індукція, дедукція); система, як форма викладу науки. Згідно з міністерськими планами рекомендувалося вивчення логіки за підручниками і

творами «Дедуктивна і індуктивна логіка» В. Мінто (1900 р.), «Основи логіки» Н. Ланге (1898 р.), «Зібрання творів» Ф. Бекона, «Логіка» Г. Гегеля (1861 р.) [574, с. 514, 518]. У Кам'янець-Подільській гімназії логіка вивчалася в обсязі від 47 до 51 години впродовж року за підручником Г. Струве «Елементарна логіка» [925, арк. 35, 37].

Отже, наведені факти свідчать про важливість вивчення філософської пропедевтики для майбутніх учителів. Знання з психології сприяли загальному розвитку майбутнього вчителя, надавали їм можливість дізнатися про нову галузь знань, ознайомлювали з новими методами й фактами психічного життя дітей. Викладання логіки ставило за мету завершення наукової освіти, слугуючи розумовій освіті майбутніх учителів, а у практичному аспекті – навчити їх орієнтуватися у власних і чужих доказах.

Згідно з архівними документами діяльність педагогічного персоналу Кам'янець-Подільської гімназії була спрямована на досягнення основних завдань навчання й виховання: постійно проводилися засідання педагогічної ради, на яких розглядали хід виховної справи в гімназії; відбувалися засідання предметних комісій для розгляду питань про методи викладання різних навчальних предметів і класних комісій для розгляду поведінки й успішності учнів класу. Із протоколів педагогічної ради дізнаємося про розвиток естетичного виховання майбутніх учителів, на який впливали організація екскурсій, читання й літературні ранки й вечори. Зокрема, в 1901 р. проводилися екскурсії з наук про природу, у 1908 р. 24 учні гімназії відвідали Полтаву, де побували на ювілейному заході з нагоди 200-річчя Полтавської битви та відвідали Церкву Преображення Господнього. 11–12 квітня 1909 р. з нагоди 100-річчя з дня народження М. Гоголя відбувся літературний вечір, на якому учнівський духовий оркестр і хор виконали концертну програму з театральними діями. Також згідно з розпорядженням попечителя округу від 11 лютого 1909 р. учням гімназії було запропоновано тематику публічних читань [928, арк. 96, 116; 920, арк. 4].

Слід зауважити, що особам, які закінчили повний курс чоловічої гімназії, надавалося право на отримання звання вчителя початкового народного училища

[262, с. 60]. Окрім того, продовжували практику спеціальних іспитів від МНО, згідно з якими учні, які закінчили 8 класів гімназії лише після повного іспиту з головного предмета мали право отримати звання домашнього вчителя [188, с. 85]. Аналіз архівних документів свідчить, що таке право мала незначна кількість осіб, адже у 1903 р. при Кам'янець-Подільській гімназії на звання домашнього вчителя математики склала іспит лише 1 особа, на звання вчителів початкових народних училищ – 3 особи, 13 осіб не витримали іспит, на свідоцтво вчителя малювання в середніх навчальних закладах – 1 особа [921, арк. 9–10]. У 1904 р. іспит на звання вчителя початкових народних училищ склали усього 11 осіб [573, с. 557]. У 1909 р. на звання вчителя початкових училищ склали спеціальний іспит 2 особи, на звання вчителя математики повітових училищ – 1 особа, на звання домашнього вчителя математики – 1 особа. Не витримали іспит на звання вчителя початкових народних училищ 6 осіб, на звання вчителя повітових училищ – 1 особа [928, арк. 12–13]. При цьому в 1909 р. у Кам'янець-Подільській гімназії атестати і свідоцтва зрілості отримали 36 осіб, причому 5 із них виявили бажання продовжити навчання за історико-філологічним напрямом, 11 – фізико-математичним, 6 – юридичним, 5 – медичним і 9 – технічним [928, арк. 59].

У 1907 р. МНО надає право приватним навчальним закладам, наблизеним до навчального курсу гімназій, мати назву «чоловічі гімназії» [305, с. 3]. Таким чином, 29 жовтня 1906 р. відбулося відкриття в м. Жмеринка чоловічої гімназії на кошти статського радника І. Григоровича згідно зі статутом від 30 липня 1871 р., яка 18 вересня 1907 р. перетворилася на чоловічу гімназію, відкриту на кошти місцевого міського управління [577, с. 444; 576, с. 698]. 7 липня 1907 р. в м. Вінниці було відкрито навчальний заклад I-го розряду під назвою «Вінницька міська гімназія» з програмами для класичних гімназій і правом вступу до університету згідно зі статутом 1870 р. Проте установа діяла з правами для учнів, а не тих, хто навчав. Лише з 1909 р. гімназія почала діяти на «повних правах» [830, арк. 27; 246, с. 260].

Вінницька міська гімназія витримала найдовший шлях до свого відродження (зазначимо, що в м. Вінниці існувала чоловіча класична гімназія з

1814 по 1847 рр.) [619, с. 557–558]. У 1881 р., після смерті М. Пирогова, Вінницька міська дума неодноразово клопотала перед МНО про відкриття у Вінниці 4-класної чоловічої прогімназії, а згодом і класичної гімназії імені таємного радника М. Пирогова, про що свідчать архівні документи, зокрема листування Вінницької міської думи з МНО. Клопотання щоразу були відхилені МНО із посиланням на «Положення» від 1877 р. про присвоєння навчальним закладам особливих найменувань за умови утримання закладу місцевим коштом. Проте Вінницька міська дума могла асигнувати лише частину суми на утримання гімназії. Зокрема, такі клопотання були надані впродовж 1881–1888 рр. [813, арк. 9, 134, 90, 255; 826, арк. 141]. І лише, як уже зазначалось вище, в 1907 р. після чергового клопотання було отримано дозвіл на відкриття чоловічої гімназії у м. Вінниці з правами державних гімназій згідно зі статутом 1870 р., тобто її випускникам надавалося право вступу до університету [830, арк. 27]. Зауважимо, що міська дума констатувала факт про прийняття до гімназії дітей євреїв більш, ніж 10 % з огляду на те, що у м. Вінниці із 40000 мешканців – 40 % було євреїв [246, с. 259]. Відповідно до циркуляру попечителя КНО дозволив приймати до гімназії не більше 15 % євреїв [660, арк. 4–5]. Проте цієї обмеженої кількості було замало, про що свідчать численні прохання й відмови у зв'язку з відсутністю єврейських вакансій [662, арк. 3]. Варто відзначити, що спеціально для євреїв лише в 1917 р. на Поділлі відкрито Жмеринську чоловічу гімназію [861, арк. 493].

20 серпня 1907 р. першим директором Вінницької чоловічої гімназії призначено дійсного статського радника П. Адріанова, який мав класичну освіту після закінчення історико-філологічного відділення інституту в Петербурзі (1876 р.), два роки стажувався в Німеччині, відвідував лекції у Боннському й Берлінському університетах, нетривалий час був викладачем Ніжинського історико-філологічного інституту князя О. Безбородька та помічником попечителя КНО [37, с. 18]. Директор Жмеринської чоловічої гімназії закінчив історико-філологічний факультет університету Св. Володимира, вчителі здобули освіту в Новоросійському університеті та Київській духовній академії

[677, арк. 11, 16] і майже всі мали нагороди за внесок у народну освіту – орден Св. Анни III ступеня, Св. Станіслава III ступеня [678, арк. 10].

Вінницька та Жмеринська чоловічі гімназії працювали з однією стародавньою мовою викладання – латинською – та двома іноземними – французькою й німецькою, про що свідчать архівні документи [665, арк. 1; 686, арк. 22]. Окрім того, від початку існування гімназій викладалися Закон Божий, російська мова, арифметика, алгебра, тригонометрія, геометрія, фізика, науки про природу, географія, історія, космографія і фізична географія, логіка, законодавство, чистописання й малювання [676, арк. 10–11; 688, арк. 20].

Перша педагогічна рада Вінницької гімназії відбулася 22 серпня 1909 р. за присутності міського голови М. Оводова попечителя гімназії [244, с. 66]. На педагогічних радах гімназії розглядалися питання про переповненість класів, розрив у стосунках між учителями й учнями, проблеми багатопредметності й перевантаження програми з окремих предметів, вагання щодо значущості предметів курсу, про статус педагога в суспільстві та його матеріальне становище [663, арк. 5–6].

У ДАВіО зберігаються програми навчальних предметів Вінницької чоловічої гімназії різних років, зокрема програма з філософської пропедевтики, яка охоплювала вивчення психології та логіки [666–668]. Аналізуючи фонд відділу Ріц ВОУНБ ім. К. А. Тімірязєва зі штампами Вінницької міської гімназії, звертаємо увагу на праці з філософської пропедевтики, якими користувалися учні гімназії, а саме: Т. Румпеля «Філософська пропедевтика, або основи логіки та психології» (1890 р.), П. Бурже «Нариси із сучасної психології» (1888 р.), Т. Ельзенганса «Основи психології та логіки» (1902 р.), Дж. М. Бельдуїна «Психологія та її методи» (1908 р.), М. Покровської «Про дитячі розваги. Їх психологічне та гігієнічне значення» (1896 р.).

Належна увага приділялася естетичному вихованню учнів Вінницької та Жмеринської гімназій, зокрема в 1909 р. циркуляром попечителя КНО було дозволено влаштовувати в гімназіях духовні концерти [660, арк. 7]. Відповідно до протоколу від 6 вересня 1913 р., у суботу в Вінницькій чоловічій гімназії

дозволялося проведення наукових читань. 8 грудня 1913 р. відбувся літературно-музичний вечір, де декламувалися твори О. Толстого, був виконаний уривок з опери «Кармен» [661, арк. 92, 106]. У Жмеринській гімназії в недільні та святкові дні також відбувалися літературні читання, викладачами математики, фізики, латинської, німецької та французької мов проводилися додаткові практичні уроки для учнів, які відставали в навчанні. У 1910 р. викладачем природознавства М. Рибачеком було здійснено дві ботанічні екскурсії для учнів 1-2 класів біля с. Тартаки Вінницького повіту для вивчення рослинності [680, арк. 38].

Серед періодичних видань для читання із фондів бібліотек гімназій варто виокремити такі журнали: «Русский паломник», «Русская старина», «Исторический вестник», «Русский филологический вестник», «Вестник школы», «Родной язык в школе», «Физическое обозрение», «Вестник опытной физики», «Математическое обозрение», «Естествознание и география», «Бюллетень литературы и жизни», «Вестник воспитания», «Русская школа» [662, арк. 116–116 зв.].

У ДАВіО зберігається низка архівних справ Жмеринської чоловічої гімназії, які свідчать про те, що МНО намагалося вирішити проблему нестачі вчителів завдяки спеціальним іспитам на звання вчителя початкового училища, зокрема в пункті 8 «Закону про вищі початкові училища» від 25 червня 1912 р. зазначено, що звання вчителя та вчительки отримується практичним і теоретичним іспитами осіб у педагогічних радах середніх навчальних закладів [684, арк. 117]. У справах зібрано документи, що стосуються спеціальних іспитів, а саме: протоколи письмових й усних іспитів, витяги з протоколів, результати пробних уроків, свідоцтва, фотографічні картки, засвідчені поліцією, результати пробних уроків, екзаменаційні роботи, прохання, секретне листування про політичну благонадійність, довідки про політичну благонадійність тощо [679; 683, 685, 687; 690] (*див. Додаток 3*). Архівні матеріали свідчать про той факт, що впродовж 1908–1909 рр. при Жмеринській гімназії іспити на звання вчителя початкового училища склали лише 4 особи [682, арк. 19–20]. За період 14 серпня по 15 листопада 1911 р. – 3 особи. [682, арк. 22]. Разом із тим, відомі випадки, коли

іспит не складали. Прикладом цього є свідоцтво за 1911 р. видане у Жмеринській чоловічій гімназії селянину Е. Парфентьєву про те, що він не склав іспит і був попереджений, що відповідно до параграфу 30 виданого МНО про спеціальні іспити у 1870 р., він може повторно екзаменуватися не раніше, ніж за 6 місяців. Причому це свідоцтво має бути надано до педагогічної ради того навчального закладу, де він буде повторно складати іспит. У разі приховування свідоцтва його буде позбавлено права на отримання вчительського звання [681, арк. 22, 28].

Аналізуючи письмові завдання для іспиту на звання вчителя початкового училища І. Печерського за 1912 р. відзначимо, що вимоги до майбутніх учителів ставилися невисокі, зокрема диктант складався всього з 10 рядків, примітивний видається переказ твору О. Пушкіна «Пісня про віщого Олега», письмовий іспит із географії, з арифметики та історії з багатьма граматичними виправленнями [683, арк. 7–16, 19]. На підтвердження такого факту видано розпорядження попечителя КНО за 1913 р. про те, що під час письмового іспиту на звання вчителя повітового училища або домашнього вчителя з математики надавалося лише одне питання (задача) з арифметики та геометрії в обсязі гімназійного курсу [661, арк. 74, 112]. У протоколі Жмеринської чоловічої гімназії наведено посилання на ще одне розпорядження попечителя КНО від 30 липня 1914 р. про те, що особи, які бажали отримати звання домашнього вчителя, повинні скласти іспити з алгебри та латинської мови в обсязі програм для 3-го та 4-го курсів чоловічих гімназій [682, арк. 7]. Прикладом є прохання від мешканця с. Сутиски Вінницького повіту, який закінчив 4 класи гімназії, про складання іспиту на звання початкового вчителя; прохання селянина М. Гладиша, який закінчив сільське двокласне училище, про складання повного іспиту на звання вчителя початкового училища згідно з правилами від 20 березня 1896 р.; прохання вчителя ЦПШ Ф. Хаборського, який закінчив духовне училище, про дозвіл скласти іспит на звання вчителя початкового училища [683, арк. 22, 119]. Наведені факти свідчать про недосконалу педагогічну підготовку та невисокий загальний професійний рівень майбутніх учителів початкових навчальних закладів Поділля.

Впродовж декількох років на території Східного Поділля відкрито Гайсинську (1 вересня 1909 р.) та Балтську (4 червня 1909 р.), Могилів-Подільську (28 серпня 1911 р.), Летичівську (30 жовтня 1913 р.) та Брацлавську (1 вересня 1914 р.) чоловічі гімназії.

Про Гайсинську, Балтську, Могилів-Подільську та Летичівську чоловічі гімназії відомостей обмаль, збереглися лише статистичні дані. За архівними документами відомо, що питання про відкриття Гайсинської гімназії порушувалося в 1907 та 1908 рр. [850, арк. 68; 851, арк. 301]. Згідно із циркуляром попечителя КНО від 4 червня 1909 р. відкрито чоловічу гімназію в м. Балті [578, с. 191]. В «Памятной книге Подольской губернии на 1911 год» зазначено, що загальна кількість учнів Балтської чоловічої гімназії становила 138 осіб та 11 учителів, у Гайсинській чоловічій гімназії навальний процес забезпечували 11 вчителів на 242 учні [404, с. 3, 22]. Відповідно до статистичних відомостей «Обзора Подольской губернии за 1912 год» Балтська гімназія нараховувала 187 учнів, Гайсинська – 265 учнів [318, с. 128, 130]. На 1914 р. Балтська гімназія мала 6 основних класів і підготовчий, а Гайсинська – 8 основних класів і підготовчий та спеціального вчителя гімнастики й гігієни [399, с. 30, 46]. У 1916–1917 н. р. в Гайсинській міській гімназії кількість учнів становила 312 осіб, із яких 150 українців, 48 – євреїв, поляків – 84 особи, росіян – 30 осіб [854, арк. 9]. Отже, упродовж 1910–1917 рр. чисельність учнів збільшувалася, причому за національним складом переважали українці.

Про діяльність Могилів-Подільської гімназії у ДАВіО збереглося декілька справ. Відомо, що на момент відкриття в 1911 р. перший клас налічував 34 учні [773]. У 1913 р. кількість учнів збільшилася до 154 і в 1915 р. навчалася 181 особа [398, с. 124]. Окрім православних учнів, було 18 римо-католиків, лютеран – 4, іудеїв – 22 особи [770, арк. 2].

У гімназії викладали латинську мову, з 1914–1915 н. р. запровадили вивчення грецької мови в 5 класі в обсязі 5 уроків на тиждень безкоштовно [771, арк. 2; 769, арк. 3]. Зберігся також щоденник Могилів-Подільської чоловічої гімназії за 1915–1916 рр., де зазначалися позакласні події – проведення

літературних ранків-читань, обговорення їх та екскурсії учнів гімназії [772, арк. 2, 104].

У Летичівській чоловічій гімназії вивчали латинську, французьку та німецьку мови. Станом на 1914 р. у ній було 4 класи й підготовчий із загальною кількістю 112 учнів [399, с. 123]. Архівний документ «Книга протоколів засідань педагогічної ради гімназії за 1918–1924 рр.» свідчить про існування закладу у цей період як восьмикласного [871, арк. 2–3].

1 вересня 1914 р. на основі «Статуту гімназій і прогімназій» від 30 липня 1871 р. та «Статуту про штати гімназій» від 10 травня 1912 р. на місцеві кошти відкрито класичну чоловічу гімназію в м. Брацлаві з усіма встановленими правами і перевагами як для учнів, так і для викладачів [579, с. 296]. На початок відкриття допрофесійну підготовку майбутніх учителів забезпечували три вчителі Брацлавського вищого чоловічого початкового училища та один учитель Брацлавського жіночого вищого училища. Директор гімназії М. Доброговський здобув освіту на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира [799, арк. 8]. У ДАВіО зберігаються особові справи викладачів Брацлавської чоловічої гімназії, серед них – вчительки французької та німецької мов, яка закінчила Київські вищі жіночі курси, О. Нефедової; вчительки підготовчого класу Є. Борковської [794, арк. 3]; викладача стародавніх мов А. Баришева, який мав атестат Ніжинського історико-філологічного інституту князя О. Безбородька [793, арк. 3]; випускника повного курсу Київської духовної семінарії Г. Григоренка [795, арк. 1]; законовчителя Г. Гдешинського, колишнього вчителя Дедеркальської семінарії, випускника Київської духовної академії, кандидата богослов'я, який вивчав педагогіку, дидактику та психологію [796, арк. 2]; викладача географії Г. Корженевського з освітою фізико-математичного факультету університету Св. Володимира, який закінчив тимчасові педагогічні курси з географії [798] та вчителя підготовчого класу А. Зелениці, який закінчив Ольгопільське двокласне міське училище, склав іспит на звання сільського народного вчителя, іспит на звання вчителя російської мови при Жмеринській чоловічій гімназії та витримав іспит при Немирівській гімназії на звання вчителя

математики або домашнього вчителя повітового училища і працював учителем ЦПШ [797, арк. 3, 12–14 зв.].

Варто звернути увагу на секретні приписи та секретні матеріали за 1914–1916 рр. Брацлавської чоловічої гімназії, зокрема відомості про склад посадових осіб, про постановку навчальної частини та окремих викладачів. У секретних матеріалах називалися прізвища викладачів, їхнє право на викладання, методи викладання. Описувалися зовнішні прийоми викладання – уміння вчителя викладання проводити дидактичним методом, чітко і зрозуміло або боязко, швидко і тому незрозуміло. Перераховувалися також зовнішні обов'язки викладачів гімназії: як ставився до посадових обов'язків викладача й класного наставника. Розглядався спосіб опитування учнів, метод виправлення робіт і справедливість оцінювання. Зокрема, у приписі йшлося про те, що під час опитування часто сам учитель відповідав на питання, допомагаючи учням, або залучав до відповіді всіх учнів класу. Також зауважувалося про ставлення вчителів гімназії до керівництва, відповідності своєму призначенню зі спеціальної підготовки, їхні моральні якості. Секретні приписи містили також відомості про кандидатів на посаду вчителя, які складали спеціальні іспити, про їхнє моральне й політичне становище [789, арк. 2–10, 55–60].

Упродовж 1915–1916 н. р. у Брацлавській чоловічій гімназії відкрито 3-й і 4-й класи, причому учні, які закінчили вище початкове училище, зараховувалися до 2-го та 3-го класів за іспитом, а саме до 2-го – з німецької мови, до 3-го – з німецької та французької [801, арк. 2, 47]. Якщо в 1915 р. гімназія налічувала 55 учнів, то в 1916 р. – вже 127 учнів; лише в 1919–1920 н. р. відкрився 8-ий клас у кількості 13 учнів [790, арк. 10, 25].

У Брацлавській чоловічій гімназії майже всі учні займалися необов'язковими предметами для вивчення – музикою, співами та гімнастикою (військовим строем) [791, арк. 22, 38]. Співи проводилися двічі на тиждень, існував хор із 35 осіб та оркестр гравців на балалайках в із 12 осіб, гімнастика проводилася спеціальним учителем, який закінчив курси гімнастики при управлінні КНО [790, арк. 1]. Великого значення в гімназії надавали малюванню;

також варто відзначити програму з вивчення історії Давнього Сходу [802, арк. 2, 23].

Директором Брацлавської чоловічої гімназії вживалися заходи з покращення освітнього процесу, зокрема він відвідував уроки викладачів, надавав вказівки дидактичного й методичного характеру. На зборах предметних комісій розглядалися питання щодо постановки та прийомів викладання предметів, обговорювалися програми навчальних предметів, при цьому викладачі мали можливість висловити свою думку. Також директором переглядалися письмові роботи учнів із метою правильного оформлення письмових робіт [791, арк. 22, 28]. Велике виховне та загальноосвітнє значення у допрофесійній підготовці мали недільні читання історичної та географічної тематики, які супроводжувалися ілюстративними показами за допомогою казкового ліхтаря або екскурсіями [812, арк. 2]. Зокрема, у травні 1916 р. учні 3-го та 4-го класів Брацлавської чоловічої гімназії відвідали Забузьку другокласну вчительську школу [793, арк. 35].

У ДАВіО також зберігаються матеріали за 1915 р. про іспити сторонніх осіб на різні звання при Брацлавській чоловічій гімназії, зокрема прохання й письмові роботи селянина Г. Черевка, який закінчив двокласне народне училище, про складання іспиту на звання вчителя народного училища. Серед письмових робіт варто відзначити його твір з російської мови з теми «Чому я хочу стати народним учителем?» [803, арк. 19, 38, 85–92]. Згідно з циркуляром попечителя КНО від 4 квітня 1917 р. порядок отримання звання вчителя і вчительки початкових училищ шляхом спеціальних іспитів скасовано [664, арк. 122].

На підставі проведеного дослідження з'ясовано, що допрофесійна підготовка в чоловічих гімназійних установах Поділля аналізованого періоду мала безсистемний характер й обмежувалася виключно набуттям теоретичних знань, а не орієнтацію на майбутню професію. Керівництво гімназій, особливо Західного Поділля, неодноразово порушувало питання про необхідність здійснення заходів щодо орієнтації своїх випускників саме на педагогічні професії, оскільки нестача кадрів та відсутність системи загальної педагогічної та практичної підготовки

вчителів призводила до низького рівня знань учнів. Хоча й спостерігалися певні елементи допрофесійної підготовки, особливо з тими учнями, які мали покликання до педагогічної роботи, схильність до занять із дітьми. Викладачі гімназій, особливо ті, які мали класичну освіту й достатній педагогічний стаж, спостерігали за рівнем знань вихованців, їхнім загальним розвитком, організаторськими здібностями, художніми чи технічними нахилами, захопленнями тощо. Проте найважливішим поштовхом для гімназистів у спрямуванні на педагогічну професію була власне особистість самого вчителя закладу – рівень організації педагогічної дії-взаємодії, володіння предметом викладання та його методикою, культурою професійного мовлення тощо. Провідні педагоги гімназійних установ прагнули будувати свою взаємодію з вихованцями на діалогічній основі, мобілізуючи їхню волю й увагу, емоційно викладаючи навчальний матеріал.

Достатня теоретична підготовка, організація та проведення позакласних заходів – концертів, читань, виставок, екскурсій – також сприяли спрямуванню випускників на конкретну спеціальність у вищих закладах освіти. Але основним завданням залишалася підготовка учнів до вступу до університетів й інститутів. Відсутність усвідомлення суспільством і тогочасними урядовцями важливості професійної діяльності вчительства, належна педагогічна підготовка й почасти її відсутність гальмували розвиток педагогічної освіти Поділля. В освітньому процесі гімназій ігнорувалися такі моменти: формування в учнів інтересу до професії вчителя, ознайомлення з її соціальним призначенням, характером і специфічними особливостями педагогічної професії; повідомлення в достатній кількості основ психолого-педагогічних знань, необхідних для роботи із дітьми; допомога в усвідомленні гімназистами своїх професійних можливостей, виклик бажання розвивати й удосконалювати якості, необхідні для роботи в школі; вироблення вмінь спілкуватися, встановлювати контакт з іншими людьми, впливати на їх волю й почуття [108, с.60–61].

Усебічний аналіз діяльності чоловічих гімназій Поділля дозволив виокремити в системі допрофесійної підготовки мабутніх учителів такі *тенденції*:

1) утвердження безсистемного характеру розвитку елементів допрофесійної підготовки для вступу на педагогічні спеціальності, переважання у її змісті теоретичних знань; 2) акцентування уваги в процесі учіння на вивченні стародавніх мов; 3) невідповідність багатопредметності змісту освіти потребі професійно-педагогічного самовдосконалення викладача мов; 4) упровадження до навчального процесу позакласних заходів – концертів, читань, виставок, екскурсій; 5) започаткування студій філософської пропедевтики.

2.5. Розвиток педагогічної майстерності в жіночих гімназійних установах

У другій половині XIX – на початку XX ст. значний внесок у підготовку вчителів на Поділлі зробили жіночі середні заклади освіти – гімназії. На відміну від чоловічих гімназій, жіночі починають поступово виникати з 60-х років XIX ст., що сприяло урядовому дозволу жінкам викладати у трьох нижчих класах гімназії. Існували також жіночі прогімназії з 4-річним терміном навчання та правами 4-х класів гімназій [416, с. 32]. Жіночі гімназії підпорядковувалися двом відомствам: імператриці Марії та МНО. На Поділлі впродовж усього XIX ст. існувала лише одна жіноча гімназія відомства імператриці Марії у м. Кам'янець-Подільському та прогімназія у м. Немирові. Під впливом економічного зростання створення міністерських жіночих гімназій, особливо приватних, на Поділлі розпочинається лише на початку XX ст.

Варто зазначити, що в першій половині XIX ст. на Поділлі існувала лише початкова приватна жіноча освіта з яскраво вираженим становим характером. Багато батьків дітей середнього класу, які бажали дати донькам належну освіту, не мали змоги цього зробити. На той час існували переважно навчальні заклади для дівчат із привілейованих станів, а саме: пансіони шляхетних дівчат, зокрема, серед них пансіон Т. Тауш у м. Барі (діяв із 1825 р), а потім у м. Меджибожі (до 40-х років XIX ст.), пансіон Ящинського (1833–1835 рр.), пансіон Федоровича (1833–1842 рр.) – колишнього вчителя Барського училища [493, с. 44]. У м. Кам'янець-Подільському в 1839 р. був відкритий пансіон А. Кренгель, який

проіснував лише 1 рік, а в 1842–1847 рр. діяв зразковий пансіон Кавецької (ім'я невідоме), який знаходився під контролем директора Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії, в 1853–1867 рр. діяв пансіон К. Коцієвської на зразок жіночої гімназії, а в 1852–1855 рр. – пансіон Л. Піотровської, який діяв за освітніми програмами парафіяльного училища і давав лише початкову освіту [496, с. 185–186]. У м. Вінниця в 1807 р. пансіон для дівчат-дворянок відкрило подружжя Гутковських. У 1811 р. мешканка Вінниці дворянка К. Подчаська передала в оренду власний будинок за містом строком на 1 рік іноземцям для відкриття дівочого пансіону. Від середини 1820-х рр. у місті існував дівочий пансіон М. Бессон. Він вважався найкращим у Подільській губернії. У 1833 р. відкрився пансіон І. фон Віндер Жирардот, а в 1834 р. – Л. Юдицької. Відомі документальні згадки про пансіон Е. де Нізет-Мончинської. Із 1833 р. жіночі пансіони мали право відкривати тільки у разі крайньої на те потреби і не давали ґрунтовних знань. На першому місці в освітньому процесі були французька мова та світські манери для жінок [39, с. 59].

Загалом до відкриття жіночих гімназій педагогічна діяльність жінок обмежувалася лише викладанням у приватних будинках на посаді гувернанток. Для цього потрібно було мати свідоцтво на звання домашньої наставниці, що видавалося випускницям інститутів, або витримати іспит у випробувальному комітеті й отримати свідоцтво на звання домашньої вчительки. Про це свідчать архівні документи, а саме: звіт домашньої вчительки, випускниці Санкт-Петербурзького сирітського інституту, директору училищ Подільської губернії [912, арк. 3–4].

Варто відзначити, що «Положення про домашніх учительок» 1834 р. було видано насамперед для контролю над викладанням у приватних будинках, і це безпосередньо підтверджувало про низький рівень освіченості населення Поділля, яке не в змозі було забезпечити своїх дітей освітою належного рівня. Тому уряд ухвалив рішення не допускати в приватні будинки осіб професійно не підготовлених. Домашня наставниця мала право викладати всі предмети, зазначені в її атестаті, тобто ті предмети, які відповідали тогочасним навчальним

курсам. Звання домашньої вчительки передбачало викладання одного або декількох предметів, але найчастіше вибирався лише один предмет. Відповідно до положення 1834 р. зміст предметного іспиту відповідав курсу чоловічих гімназій і називався спеціальним, з інших допоміжних питань іспиту вимагалось знання курсу повітового училища. При цьому у програмі допоміжних предметів не були фізики, іноземних мов, математики, наук про природу та геометрії. Таким чином, домашня наставниця мала більш ґрунтовні та рівномірні знання, ніж домашня вчителька, яка знала лише один предмет в обсязі гімназійного курсу [416, с. 31].

Історія гімназій імператриці Марії розпочалася з 1835 р., коли російський педагог А. Чуміков склав записку, у якій вказав переваги відкритого жіночого закладу. Ця записка пізніше була передана імператриці Марії Олександрівні й сприяла порушенню питання про відкриття жіночих училищ. Унаслідок цього відкрито зразкове жіноче училище під патронатом Марії Олександрівни в м. Петербурзі (1882 р.), яке підпорядковувалося Головній раді і називалося Маріїнське жіноче училище. До училища зараховувалися дівчата всіх станів. Вихованки училища також мали можливість користуватися правами домашніх вчительок [58, с. 546–548].

30 травня 1858 р. опубліковано «Положення про жіночі училища відомства МНО», курс яких наближався до курсу чоловічих гімназій. Вони називалися гімназіями і мали нагадувати гімназії імператриці Марії. Завдяки їм батьки середніх станів отримали можливість забезпечувати належною освітою своїх доньок. Училища розподілялися на два розряди: перший розряд – училища із шестирічним курсом, другий розряд – із трирічним. У 1859 р. російський педагог М. Вишнеградський, ініціатор створення жіночих гімназій, склав для новостворених гімназій проект «Правил» [58, с. 557–559].

9 січня 1862 р. був прийнятий «Статут училищ для дівчат відомства закладів імператриці Марії» з тими ж положеннями, що були виписані для першого Маріїнського училища. Навчання відбувалося впродовж 7 років, а понад цей термін при училищі мали відкриватися педагогічні курси для спеціальної педагогічної освіти, а також підготовчі класи. Серед обов'язкових предметів

викладання були Закон Божий, російська мова, словесність, історія, науки про природу, географія, арифметика, геометрія, основи педагогіки, чистопописання, малювання, рукоділля. До обов'язкових належали – французька та німецька мови, музика, танці тощо. Після закінчення кожній вихованці видавався атестат, на основі якого без складання особливого іспиту, вони отримували свідоцтво на звання домашніх учительок із тих предметів, із яких виявляли добрі успіхи, а тим ученицям, які прослухали спеціальний педагогічний курс, присвоювалось право на отримання звання домашньої наставниці також без особливого іспиту. Якщо ж випускницю нагороджували медаллю або книгою, то вона отримувала звання домашньої наставниці та право без іспитів продовжити навчання на педагогічних курсах. Такі відкриті жіночі училища з 1862 р. офіційно стали називатися жіночими гімназіями відомства імператриці Марії. Із 1864 р. почали відкриватись педагогічні класи при гімназіях відомства імператриці Марії [58, с. 546–548].

Для отримання звання вчительки навчальних закладів імператриці Марії вимагався такий же іспит, як і для вчителів гімназій. Особи, які не навчалися в жіночих училищах, склали повний іспит, ті особи, які закінчили повний курс у таких жіночих училищах першого розряду відомства МНО, склали лише скорочений іспит. Особи, які закінчили повний курс у тих училищах, де були педагогічні курси, а також у жіночих гімназіях МНО та гімназіях імператриці Марії, звільнялися від іспиту та отримували звання домашньої вчительки або наставниці на підставі схвальних свідоцтв, що мали право видавати названі заклади [58, с. 418–419].

26 травня 1869 р. видано «Положення про жіночі гімназії та прогімназії в губерніях – Київській, Подільській та Волинській», окрім того діяльність окремих навчальних закладів Поділля регламентувалася нормативно-правовим актом від 24 травня 1870 р. – «Положенням про жіночі гімназії та прогімназії» для усієї Російської імперії [492, с. 21]. Із наведеного документу можна дізнатися, що жіночі гімназії – це відкриті навчальні заклади, підпорядковані попечителю навчального округу, відкривалися переважно в тих містах, де була можливість забезпечити їх існування за допомогою громадських чи приватних пожертвувань.

На підставі цього положення жіночі училища першого розряду перетворено на гімназії, а училища другого розряду стали прогімназіями. Жіночі гімназії першого розряду наближалися до курсу чоловічих гімназій, прогімназії другого розряду – до курсу повітових училищ. Міністерські жіночі гімназії мали сім основних класів і восьмий додатковий педагогічний клас. Відповідно до нового положення гімназії були для дівчат усіх станів. До гімназії та прогімназії зараховувалися дівчатка одразу до підготовчого класу не молодше 8 та не старше 10 років, а до першого класу – віком не молодше 9 і не старше 12 років за результатами іспитів [776, арк. 19]. Окрім того, у 1869 р. уряд затвердив постанови та доповнення до чинних законів про приватні навчальні заклади. Згідно з цим документом I розряд жіночих гімназій повинен мати не менше 6 класів, відповідно II розряд – не менше 3 класів [58, с. 554]. Варто зазначити, що в положенні 1870 р. чітко прописано рекомендації щодо організації освітнього процесу в жіночих гімназіях за прикладом жіночої освіти в Німеччині та Швейцарії. М. Демков, ознайомлюючись з організацією навчально-виховної роботи в провідних західноєвропейських жіночих закладах освіти звертав увагу на виключно практичне (не педагогічне) їхнє призначення: підготувати дівчину – майбутню дружину – до виконання суто домашніх функцій [78, с. 96]. Натомість, у Російській імперії учениці, які закінчили повний курс з відзнакою, більш того, які закінчили 8-ий педагогічний клас, отримували звання домашніх наставниць. Учениці, які закінчили повний курс і курс педагогічного класу без відзнаки, отримували звання домашньої вчительки, також їм надавалося право на отримання звання вчительок початкових класів й учительок народних училищ. Зазначимо, що для отримання звання домашньої вчительки претендентка мала скласти іспит зі спеціального предмета не менше ніж на «4» бали (правила про спец. іспити від 25 травня 1870 р). Таке ж право мали вихованки, які отримували похвальні свідоцтва в прогімназії або в перших трьох класах гімназії, якщо після досягнення 16-річного віку вони виконували впродовж півріччя обов'язки помічниці вчительки або вчителя при будь-якому початковому училищі [2, с. 93].

Це надзвичайно цікава форма допрофесійного відбору на педагогічну професію, оскільки працюючи помічником вчителя доволі тривалий період, дівчина, яка в подальшому прагнула опанувати вчительський фах, могла на практиці ознайомитися із його основами, спробувати себе в роботі з дітьми, а також продемонструвати власні вміння й навички організовувати педагогічну взаємодію з вихованцями, здатність до спілкування, комунікації тощо. Причому інститут помічників мав спонтанний характер і не був чітко регламентованим, але пошуки осіб, які мають педагогічні здібності в подальшому сприяв становленню належного якісного професійного стану вчителів жіночої статі.

У 1874 р. затверджено єдині навчальні плани та програми для гімназійних курсів, окрім того, введено викладання латинської та грецької мов, педагогіки та методики (двічі на тиждень у 7-му класі) як необов'язкових предметів [484, с. 293]. Разом із тим, 31 серпня цього ж року МНО затверджено навчальний план 8-го педагогічного класу [540, с. 154]. Згідно з цим планом до 8-го педагогічного класу зараховувалися без іспитів ті вихованки, які успішно закінчили загальний курс гімназії. Основними навчальними предметами тут стали педагогіка й дидактика, російська й церковнослов'янська мови, словесність, французька й німецька мови, математика, історія, географія, причому будь-який предмет із навчального курсу вихованка могла вибрати особисто й отримати після закінчення гімназії звання домашньої наставниці. Слід зазначити, що педагогіка та дидактика, а також методика початкового навчання російської мови та арифметики були обов'язковими для вивчення усіх вихованок 8-го педагогічного класу [58, с. 561].

Проаналізувавши названі вище документи, з'ясовано, що часткова педагогізація жіночих гімназій і прогімназій у Російській імперії відрізняла ці навчальні заклади від аналогічних західноєвропейських. Урядовці та управлінці освітньої галузі все більше усвідомлювали важливість опанування майбутніми вчительками психолого-педагогічним циклом дисциплін, убачаючи в цьому значний поступ у розвитку професійної педагогічної освіти. Учителі жіночої статі починали займати домінантне положення в усіх початкових, середніх та вищих

зкладах освіти, а роль жінки у вихованні молодого покоління набувала нового значення.

Таким чином, у 1860–1870 рр. в Російській імперії була сформована система жіночої середньої освіти, проте як свідчать історичні, архівні та літературні джерела на Поділлі впродовж XIX ст. згідно з положенням 1862 р. відомства імператриці Марії діяла перша і єдина Маріїнська жіноча гімназія у м. Кам'янець-Подільському, яка була відкрита 5 березня 1867 року [490, с. 98]. А відповідно положень 1869 та 1870 рр. також відкрито лише одну єдину міністерську прогімназію з підготовчим класом у м. Немирів – у 1869 р. у приміщенні чоловічої гімназії, причому обов'язки директора та вчителів, відповідно, виконували директор та наставники Немирівської чоловічої гімназії [401, с. 97].

Історія Кам'янець-Подільської Маріїнської жіночої гімназії розпочалася зі звернення спілки чиновників, купців і городян м. Кам'янець-Подільського в жовтні 1864 р. до керівника Південно-західного краю з проханням відкрити й разом із тим, виділити кошти на утримання навчального закладу. Аналіз архівних джерел, зокрема журналу Головної ради жіночих навчальних закладів за 4 березня 1866 р., дозволяє зробити акцент на тому факті, що Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор звернувся до Імператора за сприянням у заснуванні в м. Житомирі та м. Кам'янець-Подільському по одній жіночій гімназії відомства імператриці Марії. У зверненні було зазначено, що кожен гімназію слід організувати на 210 учениць із 6 класами, одним підготовчим й одним педагогічним, а в педагогічному класі для організації викладання і практичної підготовки увести до штатного розпису посаду керівника та всі обов'язки з організації навчального процесу покласти на головну наглядачку. Вчителькою у підготовчому класі передбачалося призначити одну із наглядачок без будь-якої додаткової винагороди й на допомогу їй надавати одну з учениць педагогічного класу. Уроки чистописання, малювання, церковного співу, танців, рукоділля передбачалося об'єднувати для деяких класів [895, арк. 2–3]. Нами встановлено, що серед обов'язкових предметів (згідно з параграфом 21 «Статуту жіночих гімназій відомства імператриці Марії») були малювання, педагогіка та співи, до

не обов'язкових належали лише навчання французькій і німецькій мовам, танцям. Окрім того, у документах зазначено про відкриття підготовчих курсів для «освітнього цензу» тих дітей, які не можуть бути зараховані до першого класу гімназії [895, арк. 5].

Така регламентація освітньої роботи в жіночих закладах здійснювала значний поступ для вдосконалення власне професійної підготовки майбутніх учителів, оскільки малювання формує образне бачення, уяву, креативність; педагогіка розвиває здатність до усвідомлення місії педагога в суспільстві та озброює знаннями з теорії навчання й виховання; співи розвивають голосовий апарат, сприяють мовно-комунікативній довершеності. Разом усе це ставало запорукою розвитку педагогічної майстерності випускниць, дозволяло вдосконалити природні здібності для належної організації дії-взаємодії із дітьми на уроці та в позаурочний час.

Розглянувши проект генерал-губернатора, Головна рада ухвалила рішення про відкриття означених гімназій на основі статуту таких закладів на 210 учениць в дусі «російської народності», проте навчальний курс був розподілений не на шість класів, а на сім, обмежуючись спочатку відкриттям перших двох нижчих класів із поясненням, що не знайдеться потрібної кількості підготовлених учениць, а звідси – дати назву «Маріїнських» [895, арк. 6, 10].

Таким чином, 5 березня 1867 р. відбулось відкриття Маріїнської гімназії у м. Кам'янець-Подільському. Церемонія відкриття навчального закладу розпочалась промовою, виголошеною директором Подільської чоловічої гімназії та керівником новоствореної жіночої гімназії П. Коленком [527, с. 253–260].

Варто зазначити, що за висновками Головної ради жіночих навчальних закладів заснуванням цих двох гімназій відомства імператриці Марії поклало кінець процесу відкриття виключно російських жіночих навчальних закладів у всіх губернських містах Південно-західного краю [248, с. 95].

Аби прослідкувати за особливостями освітнього процесу в навчально-виховній системі та виокремити елементи педагогічної майстерності нами здійснений ретельний аналіз навчального плану. Так, згідно з ним, передбачалося

вивчення в усіх класах таких предметів: Закону Божого – 17 год., російської мови та словесності – 25 год., французької мови – 28 год., німецької – 23 год., історії – 11 год., географії – 14 год., природознавства – 18 год., арифметики – 15 год., педагогіки – 4 год., чистописання – 9 год., малювання – 14 год., співу – 14, рукоділля – 13 год., танців – 5 годин. Таким чином зі 155 годин із наукових предметів – 55 годин відводилося на заняття різними видами мистецтва [492, с. 86].

Такий розподіл навчальних годин та відведення третини із них на опанування мистецьких дисциплін свідчить про належну естетизацію освітнього процесу. Це, своєю чергою, сприяло набуттю вихованками вмінь впливати на інтелект, волю й почуття майбутніх учнів, застосовувати прийоми вербальної та невербальної комунікації у вишуканому й професійно довершеному вигляді, розрізняти прекрасне й потворне, тобто допомагало формувати належний рівень майстерності. Можна з упевненістю стверджувати, що «залучення» кожної вихованки до мистецької дії – співів, танців, декламування – викристалізовувало вміння до «самовключення» і «самозалучення» до педагогічної дії із подальшим перетворенням процесу навчання на проблемний, насичений з активною діяльністю учнів.

Варто відзначити, що основу навчально-виховного процесу Маріїнських гімназій Росії становили теоретико-методологічні положення провідних педагогів того часу – М. Вишнеградського (1821–1872 рр.), В. Стоюніна (1826–1888 рр.) про суспільну участь сім'ї і школи у вихованні та освіті дівчат. Як відзначив І. Сесак, на думку М. Вишнеградського, школа зуміє краще навчити, ніж сім'я, але сім'я краще зуміє виховати, ніж школа. Відповідальність за успішність, навчання і поведінку учнів покладалася не тільки на вчителів, але й на батьків. Таким чином, вперше була зроблена спроба об'єднати виховну діяльність сім'ї та школи [492, с. 86].

Упродовж декількох десятиліть навчальні плани не зазнавали значних змін, зокрема в 1874–1875 н. р. зменшилася кількість годин на вивчення іноземних мов, на чистописання відводилося до 6 год.; на рукоділля, танці та співи – усього по 4

год., на малювання – 16 год. Разом із тим, уведено було вивчення фізики, Закону Божого (православного й римо-католицького) та запроваджено вивчення для окремих учениць основ іудейської віри. Із 1876–1877 н. р. іудейська віра не вивчалася, а також зменшилася кількість годин на малювання – 14 год., зі співів – 2 год., танців – 3 год., натомість, опанування рукоділля збільшилося до 9 год. Кількість годин на російську мову, педагогіку, історію, географію, словесність залишалася, як і раніше [492, с. 87].

Аналіз архівних документів дозволяє стверджувати, що педагогіка вивчалася в Кам'янець-Подільській Маріїнській жіночій гімназії в перших двох старших класах (класи поділялися на молодші та старші, причому нумерація класів велася навпаки, тобто 1-ий – 7 клас, 2-ий – 6 клас тощо). Аналізуючи програму з педагогіки за 1869–1871 рр., варто виокремити наступні теми: 1 клас – «Поняття про педагогіку»; «Вік у якому відбувається виховання. Вік в якому припиняється виховання»; «Головна мета виховання дітей, можливість удосконалення природних сил дітей»; «Перешкоди, які виникають у вихованні дітей»; «Необхідність опанування виховання дітей»; «Заслуги вихователя»; «Необхідність правил про виховання дітей»; «Чиста педагогіка та допоміжна наука педагогіка». 2 клас – «Домашня педагогія»; «Якості вихователів»; «Особливості виховання дітей молодшого віку»; «Якість душі, головні сторони душі»; «Поняття про свідомість; поняття про природні дарування, особистість, темперамент, характер, види темпераментів, види характеру»; «Про виховання творчих сил душі: дар слова, здібність розмовляти, необхідність усного слова, необхідність виховувати дар слова, ознаки досконалого слова, правила виховання й уживання слова»; «Обов'язки вихователя розвивати вітчизняне слово. Думка Платона про вплив гімнастичних вправ на творення духу. Порядок, який наслідували греки під час виконання гімнастичних вправ. Характер гімнастичних вправ у римлян. Методи виховання Песталоцці та Фребеля» [896, арк. 1–3; 898, арк. 7–7 зв.].

Із 1880 р. до програми з педагогіки введено такі теми: для 1 класу – «Виховання зовнішніх почуттів, фантазії, уяви та пам'яті»; «Моральне та

релігійне виховання, дидактика, форми, способи та методи навчання. Звуковий спосіб навчання грамоті, логічне читання, методика арифметики. Метод спільного навчання письму та читанню, навчання механічному письму. Генетичний метод та графічний»; «Пропис, скоропис». Для 2 класу – «Поняття про педагогіку»; «Задачі, цілі і предмет виховання; годування грудних дітей, плач, повзання дитини, гра дитини, одяг, гімнастика та використання її, ігри Фребеля»; «Про темпераменти»; «Поняття про психологію – свідомість, почуття, спостережливість. Мислення, поняття, судження. Почуття істини. Почуття моральне, естетичне та релігійне» [896, арк. 7].

Аналіз тематики курсу педагогіки в Кам'янець-Подільській жіночій гімназії дозволяє констатувати: у загальнопедагогічній підготовці майбутніх учительок існувала нерозривна єдність педагогіки й психології. Викладачі педагогіки були переконані в тому, що предмет психології – це закономірності розвитку психіки, а педагогічний процес є умовою цього розвитку. Якщо предметом педагогіки є специфічні закономірності учіння-виховання, то психологічні процеси дитини на різних вікових етапах розвитку є умовою, яку повинні враховувати педагоги. Можна з упевненістю стверджувати про зародження основ психопедагогіки саме в жіночих навчальних закладах Поділля. Усвідомлення факту, що ці науки одна без одної не існують, одна одній не суперечать, конфлікт між ними призводить до трагедійного результату: освіта й виховання людини заплутуються в тенетах безсилля, безнадійності й непотрібності суспільству і його громадянам. Саме так стверджували провідні на той час теоретики й практики педагогічної науки, зокрема К. Ушинський, П. Каптерев та інші.

Ми можемо лише припустити, що викладаючи курс педагогіки, педагоги жіночої гімназії безумовно послуговувалися надбаннями П. Каптерева. Оскільки відомостей про наявність чи відсутність літератури психолого-педагогічного змісту не збереглося, проте сама тематика курсу свідчить про те, що викладачі педагогіки вміло поєднували педагогіку з психологією, використовуючи підходи саме П. Каптерева. П. Каптереву належить заслуга фундаментального аналізу праць не лише провідних дидактів світу, але й представників так званої

експериментальної дидактики, присутньо, власне психології в учінні й для учіння. Основним завданням учений вважав дослідження розумової роботи учнів, значення руху (фізичного й досвідного) для розумової роботи, предметних і словесних уявлень учнів, типів обдарувань учнів [153, с. 12; 199, с. 63].

Безумовно, такі прогресивні підходи до викладання саме педагогіки, психології, що мали місце в Кам'янець-Подільській жіночій гімназії сприяли формуванню основ високої професійної майстерності її випускниць.

На початку 80-х років XIX ст. навчальні плани Маріїнських жіночих гімназій суворо регламентувалися та знову зазнали незначних змін, що відображалось в зменшенні або збільшенні кількості годин з того чи іншого предмета, із метою наблизити гімназійний курс до інститутського. Відповідно, вивчення педагогіки зменшилося до 2-х годин. На мистецькі предмети кількість годин збільшилася до 44 годин [492, с. 87]. Але з цього часу в патріархальній царській Росії розпочинається наступ на жіночу школу, зокрема професійну. Міністр освіти І. Делянов неодноразово намагався позбавити жіночі гімназії права присвоювати випускницям звання домашніх учительок, аби не залучати до гімназій тих, кому «властиво було б шукати елементарної освіти» [492, с. 87]. Відомі також намагання окремих викладачів гімназій (безрезультатні) запровадити в навчальний процес нові предмети на кшталт основ бухгалтерії [898, арк. 2].

Доказом таких фактів є зміни в навчальному процесі Кам'янець-Подільської Маріїнської гімназії. На підставі аналізу архівних джерел можна стверджувати, що з 1882 р. зменшилася кількість годин педагогіки до 2 і дисципліна викладалася лише в 1-му старшому класі, проте упродовж лише декількох років, згодом вивчення педагогіки повернулося до обсягу 4 год. у перших двох старших класах гімназії [896, арк. 4–6]. Щодо Немирівської прогімназії відомства МНО, заснованої 6 грудня 1869 р. на основі «Положення» від 26 травня 1869 р. як чотирикласної прогімназії інформації знайдено небагато. Відомо, що в 1885 р. її директором був Т. Тихомиров, який працював директором чоловічої гімназії [403, с. 15], відповідно, і склад учителів був тут із чоловічої гімназії. У 1889 р.

Немирівська прогімназія мала вже свого вчителя мистецтв, зокрема 5 викладачів наук та 5 учительок наук [388, с. 1–8,13]. Аналогічну картину спостерігаємо і в Кам'янець-Подільській Маріїнській гімназії – вчителями були за сумісництвом викладачі Подільської духовної семінарії та Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії. Проте в 1899 р. до викладання педагогіки в старших класах закладів імператриці Марії допущено осіб жіночої статі [899, арк. 16–16 зв.].

У 1883 р. вихованкам Немирівської прогімназії, окрім права за положенням 1870 р. на отримання звання домашньої вчительки по досягненні 16-річного віку та виконання обов'язків помічника вчителя в початковому училищі після складання скороченого іспиту, надавалося право на отримання звання вчительки міського повітового училища на тих же умовах. Зазначимо, що такі права мали й вихованки, які закінчили три нижчих класи гімназії, лише в 1916 р. ці права були скасовані [284, с. 170; 424, с. 257; 660, арк. 109].

Отже, можна зробити висновки, що для отримання свідоцтва на звання вчительки існували надзвичайно спрощені професійні вимоги, необов'язково було закінчувати повний курс жіночої гімназії (7 класів), натомість, закінчивши 3, 4 класи прогімназії та не вивчаючи багатьох предметів, зокрема педагогіки, не проходячи відповідної практичної підготовки та не складаючи іспити, а також на власний розсуд вибираючи предмет спеціального іспиту, надавалися ті ж самі права. Це, своєю чергою, свідчило про неналежний професійний рівень майбутніх учительок Поділля, які закінчили курс Немирівської прогімназії, упродовж усього XIX ст.

Варто зазначити, що саме в Немирівській прогімназії важлива роль відводилася предметам мистецького спрямування, хоча вони були необов'язковими предметами, але мали свого викладача. Малювання, як зауважував попечитель КНО у звіті за 1889 р. є «вкрай необхідним для професійної майстерності, бо знаючи основи малюнка, можна виконання більш цінні й витончені роботи» [388, с. 1–8]. Саме викладання предметів мистецького циклу сприяло задоволенню естетичних потреб вихованок. Тому малювання, співи, музика, рукоділля займали чільне місце в жіночій освіті Поділля.

Аналіз статистичних відомостей дозволяє з'ясувати, що кількісний і становий склад вихованок Немирівської прогімназії в 1887 р. зменшився на 9,2 % в порівнянні з 1886 р. відповідно циркуляру від 18 червня 1887 р. про обмеження прийому дітей в гімназії [492, с. 102]. Станом на 1889 р. кількість учениць налічувала 148 осіб, причому православних із них було 87 осіб, римо-католиків – 33 особи, лютеран – 6 осіб, іудейського походження – 22 особи. Із них – 56 осіб дворянського роду, 23 – духовенства, доньок купців – 13, міщан – 19, селян – 25, іноземців – 11. Зі 148 учениць лише 19 закінчили повний курс, а вибуло до закінчення курсу – 24. Учениць, які вступили у 1889 р. до різних класів включно з підготовчим було 43 особи. Невисокий був і середній бал з усіх предметів, який склав всього 3,6 [388, с. 1–8, 13].

У Маріїнській Кам'янець-Подільській гімназії кількість учениць із кожним роком збільшувалася. Якщо в 1873 р. було 204 особи, із них 157 – православного віросповідання, 24 – римо-католичок, 23 – іудейського походження, то вже в 1882 р. гімназія налічувала 289 осіб, а в 1890 р. – 395 осіб [492, с. 102, 109]. У 1899 р. Маріїнську гімназію закінчило 45 осіб, із них 4 – із золотими медалями, а 5 учениць були нагороджені книгами за успіхи в навчанні, зокрема зібранням творів О. Пушкіна. У 1900 р. повний курс закінчили 36 осіб, із них 5 – зі срібними медалями, 4 були нагороджені книгами [899, арк. 12, 19, 28]. У 1909 р. гімназія налічувала 405 осіб, а повний курс закінчила 41 учениця [904, арк. 3–3 зв., 12–12 зв.].

На початку ХХ ст. в Кам'янець-Подільській Маріїнській жіночій гімназії були переглянуті та перероблені програми з усіх предметів із метою рівномірного розподілу їх за класами, відповідно до віку учениць [899, арк. 64]. Також із метою оптимізації знань у 4-му класі введено вітчизняну історію та географію. Керівництво гімназії більше уваги стало приділяти використанню наочності у викладанні всіх предметів, а також раціоналізації методик викладання малювання, що було запроваджено в 7-му класі історії мистецтв. Разом із тим, посилену увагу було приділено вивченню іноземних мов, а саме: в перших трьох молодших класах мови вивчали всі вихованки [492, с. 88]. Окрім того, великого значення

надавали домашнім письмовим вправам із російської мови, математики, французької та німецької мов з 1-го по 3-й молодший класи. Варто також відзначити, що навчальні експонати з Кам'янець-Подільської Маріїнської гімназії були представлені на Паризькій конференції для огляду успіхів, досягнутих в усіх галузях людських знань впродовж XIX ст. [899, арк. 5, 64, 98].

Слід звернути увагу на особливості організації освітньої роботи 8-го педагогічного класу при Кам'янець-Подільській Маріїнській гімназії. Історія створення педагогічного 8-го класу при навчальному закладі розпочалася у лютому 1883 р. зі звернення керівниці закладу до Головного управління відомства імператриці Марії, у якому йшлося про необхідність відкриття 8-го педагогічного класу при гімназії з 1884–1885 н. р. у зв'язку з відсутністю жіночих педагогічних семінарій та інститутів на Поділлі, які б могли готувати жінок до вчителювання, і в якому учениці могли б поповнити свої знання з деяких предметів, а також ознайомитися із педагогічними прийомами викладання різних предметів та підготовчого класу у зв'язку зі слабкою загальноосвітньою підготовкою учнів 7-го класу (1-го класу). Окрім того, у цьому зверненні описувалася програма підготовчого та педагогічного класів. Зокрема, в педагогічному класі було запропоновано 1 урок із Закону Божого, 2 уроки з історії російської літератури, 2 – з політичної історії Росії, 4 – із математики, 2 – із нових мов, 1 урок – із логіки, 5 уроків – із педагогіки з практичними уроками, 1 – з історії педагогіки та обов'язкові уроки – 1 з крою та 2 уроки церковного співу, знання яких необхідно було майбутнім учителькам. Окремо зазначено також перелік підручників з педагогіки для педагогічного класу, зокрема серед них «Нарис практичних положень педагогіки, дидактики та методики» П. Роцина, «Педагогічна психологія» П. Каптерєва. Звернення також містило прохання до Подільського губернатора про подальше клопотання у справі відкриття педагогічного класу. У січні 1885 р. Подільський губернатор у відповіді до керівництва Маріїнської жіночої гімназії зауважив, що відкриття 8-го педагогічного класу не входить до загального плану гімназійної освіти через відсутність коштів, так і через неможливість забезпечити ці класи професійним

педагогічним персоналом. Що стосується відкриття підготовчого класу, то питання порушувалося неодноразово – у 1884, 1885 і в 1889 рр. [897, арк. 30 – 31, 36, 47].

По допомогу в розробці навчальних програм у 1884 р. начальниця гімназії звернулася до керівниці Московської приватної гімназії з проханням про можливість переслати навчальні плани, програми предметів, керівництва щодо ведення теоретичних і практичних занять, а також змістового наповнення програми випускних іспитів учениць 8-го педагогічного класу, особливо з педагогіки та методики, порядку організації й проведення практичних занять 8-го класу, бо навчальний план Московської приватної жіночої гімназії був затверджений МНО ще 31 серпня 1874 р., про що свідчать навчальні плани Московської гімназії З. Перепелкиної [897, арк. 4–7].

Варто відзначити, що впродовж 1883–1884 н. р. викладачі Кам'янець-Подільської Маріїнської гімназії розробити авторські програми для 8-го педагогічного класу, зокрема з педагогіки, до програми якої крім основних тем включили теми, запозичені з книги П. Каптерєва «Педагогічна психологія» (частина 1, 2-е видання, 1883 р.) [897, арк. 28].

Можна лише припустити, що для розроблення засадничих принципів педагогіки викладачами гімназійних установ не випадково вибиралося вчення видатного російського педагога, психолога (першого у світі автора «Педагогічної психології») П. Каптерєва, який у «Дидактичних нарисах» (1883 р.) зауважував: «Немає гіршого вчителя від того, який плекає нещасливу думку, що він сам уже достатньо навчений і розвинений, що віднині його задача – навчати лише інших, а не самого себе. Між таким учителем й учнями неминуче розривається той невидимий духовний зв'язок, який в істинній, справжній школі згуртовує їх воєдино, зріднює й здружує їх та стає потребою розвитку в роботі над своєю освітою» [199, с. 375]. Теорія і методика професійно-педагогічної підготовки в жіночих гімназіях Поділля спрямовувалася в основному на самовдосконалення та саморозвиток майбутнього вчителя, здатність постійно відшліфовувати не лише отримані знання, а й рівень здійснення педагогічної дії на уроці й у позаурочний

час. Така здатність уважалася найвищим педагогічним мистецтвом – високим рівнем професійної майстерності.

Важливим поступом у педагогізації освітнього процесу стала розробка програми з методики викладання арифметики в початковій школі, із методики викладання російської мови, програма з логіки, у якій розглядалася логіка в порівнянні з психологією та програми з історії педагогіки, де зроблено акцент на таких темах: «Загальний нарис виховання народів Сходу – греків (Сократ, Платон), римлян (Сенека, Квинтиліан)», «Церковна педагогіка в другій половині середніх віків, перша народна школа», «XVI ст. – реформація», «XVII ст. – Ян Амос Коменський, Дж. Локк», «Народна освіта», «Новий час – Руссо», «Філантропісти – Базєдов». «Від Песталоцці до наших часів» [897, арк. 53–56, 68, 70].

Окрім того, викладачами складено перелік письмових творів із педагогіки: «Навчання є в той же час, що й виховання»; «Про пам'ять чи уяву (на вибір)»; «Значення природи в справі виховання»; «Про розсіяність у дитячому віці»; «Про розвиток почуттів любові до природи в дітях» [897, арк. 28].

Проте вперше педагогічний клас на Поділлі, за твердженням І. Сесака, був відкритий у Кам'янець-Подільській Маріїнській гімназії лише в 1906–1907 н. р., а от згідно з «Памятної книги Подольской губернии на 1885 год» вже в 1885 р. у Кам'янець-Подільській Маріїнській гімназії було вісім класів [492, с. 27; 402, с.17]. Тому ми дотримуємося думки, що педагогічний клас у якому починає здійснюватися професійна підготовка майбутніх учительок, створено раніше – у 1885 році.

До початку XX ст. будь-яких відомостей про підготовку майбутніх діячів освіти жіночої статі не збереглося, зокрема й матеріалів про 8-ий педагогічний клас Кам'янець-Подільської Маріїнської гімназії. Існують лише окремі відомості про те, що в 1906–1907 н. р. у педагогічному класі навчалось 23 учениці, й в основному фінансувався на кошти, отримувані від навчання. Заняття відбувалися згідно із програмами, затвердженими 19 серпня 1905 р. З усіх учениць педагогічного класу 13 осіб вибрали спеціальність російська мова, 4 –

французька, 4 – математика. Шість учениць вибрали по дві спеціальності: російська й французька мови (2 особи), російська мова й математика (2 особи), французька мова й математика (2 особи). У грудні 1907 р. згідно з постановою попечительської ради гімназії до педагогічного класу почали зараховувати випускниць середніх навчальних закладів інших відомств, але зі знанням однієї іноземної мови і за умови дотримання всіх інших правил зарахування [492, с. 27].

Архівні джерела дозволяють розглянути змістове наповнення освітнього процесу жіночих гімназій Поділля. Так у 1907–1908 н. р. у педагогічному класі викладалися: Закон Божий, законодавство, фізика й космографія, домоводство, методика арифметики й російської мови, педагогіка й дитяча література, історія педагогіки. Із педагогіки учениці вивчали короткий нарис історії педагогічних ідей Дж. Локка (вплив Дж. Локка на психологію – про виховання дітей, значення виховання, мету виховання, моральне та фізичне виховання, педагогічні способи та засоби, навчання й методи, предмет навчання, вимоги Дж. Локка до педагога); теорію Ф. Фенелона (його педагогічну діяльність, проблеми виховання дівчат, значення виховання жінки, підготовку до материнства та домоводства). Зазначимо, що погляди Ф. Фенелона мали для учениць особливе значення, бо їх опанування спрямовувало дівчат на сімейне виховання; А. Франке (педагогічні правила А. Франке, вплив учення А. Франке на освіту і виховання, пієтизм); Ж.-Ж. Руссо (ставлення до твору «Еміль і Руссо» – перші роки життя Еміля, (роль матері, батька, вихователя, цілі виховання), від початку народження до 12 років (педагогічні методи, професіоналізм вихователів, моральне виховання, розвиток зовнішніх почуттів і характеристика вихованця), від 12 до 15 років життя (розвиток допитливості, навчання ремеслам, Робінзон Крузо, характеристика Еміля), від 15 років до одруження (вивчення історії і релігії, уведення Еміля у світ та його характеристика). Оцінка педагогічної діяльності Ж.-Ж. Руссо). Зазначимо, що ідеї Ж.-Ж. Руссо сприяли розумінню природовідповідності виховання. У фонді № 65 «Маріїнська жіноча гімназія» ДАХМО зберігається програма з педагогіки та конспект з історії педагогіки для учениць 8-го класу Маріїнської гімназії, у котрому містяться відомості про ознайомлення майбутніх учениць з теоретиками

та практиками вітчизняної й зарубіжної педагогіки, які у своїх творах обстоювали ідеї педагогічної майстерності, зокрема І. Базедова, Ф. Рохова, І. Фельбігера, Ф. Кіндермана (Шульштейна), І. Песталоцці, Ф. Фребеля, Ф. Дінтера, А. Дістервега, Й. Гербарта, Ф. Бенеке, К. Шмідта, У. Джемса [901, арк. 28; 4, с. 87].

Із дитячої літератури вихованки ознайолювалися із основними вимогами до дитячої літератури, розглядали роль літературного читання в житті дітей, значення книги у вихованні та розвитку відомих письменників (Г. Лессінга, Жорж Санд, Ж.-Ж. Руссо, О. Пушкіна), вивчали казки як матеріал для дитячого читання (Г. К. Андерсена, Р. Вагнера), байки й казки народів світу, зокрема польські, норвезькі, датські, українські, російські, і за допомогою викладача ретельно аналізували їх зміст, що в свою чергу, посилювало вплив на формування педагогічної майстерності майбутніх учительок. Також вихованки вчилися складати каталог книг для дітей [901, арк. 2–6, 15, 71].

Якщо ретельно проаналізувати навчальну програму з дитячої літератури та вимоги до майбутніх учительок (читання на пам'ять казок, прози, віршів, а також уміння передати зміст казки та її сюжет), стає зрозумілим: саме в Кам'янець-Подільській Маріїнській гімназії майбутні діячки освіти опановували основи педагогічної майстерності. Теорія, що ґрунтувалася на провідних методологічних підходах у педагогічній науці, та практичні вміння впливати на свідомість вихованців, зокрема на їхні почуття, через художній твір – ставали запорукою найвищого рівня професіоналізму педагога – педагогічної майстерності. Мета читання вголос – сформувати у вихованок уміння правильно добирати інтонаційну виразність, володіти основами голосоведіння, мовними й позамовними засобами комунікації. Не випадково заняття з дитячої літератури часто перетворювалися у своєрідні майстер-класи для розвитку комунікативності як здатності до спілкування.

Із педагогіки, дитячої літератури та історії педагогіки в Маріїнській жіночій гімназії використовували такі провідні підручники та посібники: «Нариси православно-християнської моралі. Курс 8-го класу гімназій» А. Покровського;

«Коротка історія педагогіки» М. Демкова (3-є видання); «Історія російської педагогіки» В. Родникова (3-є видання); «Записки з педагогіки» (частина 2, загальна дидактика) І. Скворцова; «Методика початкового навчання рідній мові» К. Єльніцького; «Записки з методики навчання арифметики» Г. Вишневського; «Методика початкового курсу наук про природу» А. Пінкевича, викладача вчительської семінарії та кадетського корпусу; «Дитяча література із зазначенням важливих книг для дитячого читання» В. Родникова (2-ге видання). Загалом станом на 31 грудня 1913 р. фундаментальна бібліотека з педагогіки, психології та філософії налічувала 174 томи, 206 назв, учнівська – 252 томи, 237 назв [4, с. 87; 902, арк. 29–30].

Нами встановлено факт, що викладачі жіночих закладів Поділля, окрім російських і західноєвропейських теоретиків педагогіки послуговувалися надбаннями українських педагогів, переважно тих, які працювали на Західній Україні й у своїй педагогічній творчості захищали ідею необхідності опанування майбутніми вчителями основ педагогічної майстерності. Так, О. Лавріненко звертає увагу на те, що багато галицьких педагогів початку ХХ ст. (М. Галушинський, Б. Заклинський, П. Кривоносок, К. Чайківський та ін.) переконували в тому, що будь-які дії вчителів як на уроці, так і в позаурочний час повинні пробуджувати в учнів позитивні почуття. Ця думка знаходила своє відображення на сторінках часописів «Світ дитини», «Молода Україна», «Наша школа» тощо, де велися дискусії щодо необхідності підготовки високоосвічених і професійно спрямованих учителів. Саме в тодішній періодиці можна знайти перші спроби здійснення класифікації учителів-практиків. За рівнем їхньої професійної спрямованості, стилю педагогічного спілкування визначали такі типи педагогів: теоретичний (повчає, але не виховує); суспільний (є душею школи, більше вихователь); практично-економічний (готує лише до практичного життя); естетичний (має гнучку уяву, прагне до краси, розвиває індивідуальність дитини); деспотичний (погрожує і карає, є амбітним і нетовариським); релігійний (перебуває в постійному пошуку контакту з найвищою загальною життєвою правдою, важко йде на контакт із дитиною); ідеальний (виконує роль посередника

між молоддю і суспільством) [231, с. 47]. Такі педагогічні підходи в системі жіночої освіти Поділля ставали визначальними, спонукали викладачів до упровадження в навчально-виховний процес гімназійної жіночої установи практичних елементів з опанування педагогічною майстерністю.

Варто зауважити, що в архівних документах не знаходимо відомостей щодо існування 8-го педагогічного класу впродовж 1909–1912 рр., причому педагогіка викладалася лише в 7-му класі гімназії у обсязі 2 год. на тиждень [900, арк. 22, 31].

Станом на 1 грудня 1913 р. 7-ий клас налічував 50 осіб, 8-ий педагогічний – 38 осіб. Педагогіка вивчалася в обсязі 4 години на тиждень, історія педагогіки – у 8-му класі 2 год. на тиждень, малювання – 12 год. на тиждень в усіх класах, чистописання – 20 уроків на тиждень у всіх класах, рукоділля – 2 уроки (6-7 класи), хоровий спів – 12 уроків (1-7 класи), гімнастика й танці (1-7 класи) – 24 уроки [902, арк. 29–30].

З огляду на педагогічну майстерність, все більшої популярності набували такі предмети як гімнастика та хореографія. Ці предмети опосередковано сприяли розвитку почуття темпоритму, необхідного в педагогічній роботі. До того ж викладачі звертали увагу на невербальну комунікацію вихованок – їхню ходу, поставу, невимушеність і пластичність рухів, гармонійність жестів і міміки. Оволодіння танцювальним темпоритмом допомагало дівчатам самоорганізовуватися, відшліфувати пластику, що, своєю чергою, дозволяло демонструвати демонстрацією внутрішню й зовнішню красу майбутньої вчительки.

На початку ХХ ст. педагогіка в Маріїнській жіночій гімназії Поділля викладалася в єдності з психологією. Поряд із теоретичним викладанням проводилися й практичні вправи, писалися твори, реферати про прочитані статті й книги. Викладачі намагалися розробити власні програми й ознайомити вихованок із головними педагогічними теоріями як українських, так і закордонних провідних педагогів, зробити їх здібними до розуміння сучасної педагогічної літератури. Проте мізерна кількість годин з предмета, відсутність необхідних підручників,

недосконала педагогічна практика, що полягала лише у виконанні обов'язків виховательок у молодших класах гімназії, відсутність підготовлених викладачів з педагогіки і навіть створення 8-го педагогічного класу особливо не вирішувало проблему підготовки майбутніх вчительок Поділля впродовж другої половини ХІХ ст. [140, с.132].

У 1913 р. в гімназії створено два старших відділення – словесне й педагогічне, про що дізнаємося з випускних відомостей. На словесному відділенні вивчали педагогіку й дидактику, законодавство, анатомію та фізіологію, російську мову у зв'язку з церковнослов'янською, історію російської літератури, історію всесвітньої літератури, французьку, німецьку мови (за вибором), методику початкового навчання російської мови. На педагогічному відділенні вивчали також Закон Божий, повторення арифметики й методики арифметики, методику природознавства, дитячу літературу, малювання та методику графічних мистецтв. Серед учениць педагогічного відділення були вихованки Тульчинського єпархіального жіночого училища, Балтської жіночої гімназії тощо. Деякі учениці навчалися на двох відділеннях одночасно, причому вивчали всі предмети та іноземні мови [903, арк. 1–11, 27–28].

Таким чином, можна констатувати, що впродовж ХІХ ст. мережа жіночих навчальних закладів на Поділлі створювалася дуже повільно, реакційна політика уряду щодо Поділля та українців штучно стримувала їх відкриття, а це своєю чергою, впливало на стан педагогічної освіти краю.

Лише на початку ХХ ст. на Поділлі починають з'являтися нові міністерські жіночі гімназії згідно з «Положеннями...» 1869 та 1870 рр., а саме: Вінницька (1 липня 1900 р.), Немирівська (24 серпня 1902 р.), Могилів-Подільська (5 вересня 1907 р.), Балтська (31 жовтня 1909 р.), Вінницька 2-га міська (5 травня 1911 р.), Барська (1 липня 1911 р.).

Така кількість жіночих гімназій не задовольняла потреб населення Поділля, тому половину цих закладів на початку ХХ ст. відкривали представники громадськості. Цей факт підтверджує, що реакційна політика уряду зовсім не була зацікавлена в наданні жіночому населенню Поділля повноцінної середньої освіти.

До приватних гімназій належали: Проскурівська Н. Хар'юзової (Юганової) (16 серпня 1904 р.), Кам'янець-Подільська С. Славутинської (червень 1905 р.), Барська Л. Ващенко-Захарченко (вересень 1905 р.), Вінницька І. Драганової (березень 1906 р.), Жмеринська Г. Лукашевич (травень 1909 р.), Тульчинська О. Звиногородської (5 вересня 1912 р.), Гайсинська О. Курчинської (1913 р.) та Брацлавська (1917 р.). Зазвичай приватні гімназії проходили складний шлях відкриття, перетворюючись з училищ I або II розрядів у прогімназії і лише потім – у гімназії. Незважаючи на це, відкриття приватних жіночих гімназій і прогімназій згідно з положенням від 24 травня 1870 р. залежало виключно від влади попечителя округу [339, с. 289]. Згідно із законом 1893 р. МНО надало право приватним училищам I-го розряду, наближеним за навчальним курсом до гімназій, називатися приватними гімназіями, а згідно зі статутом 1901 р. МНО дозволило відкривати приватні жіночі середні навчальні заклади. Із 28 січня 1906 р. вони могли користуватися всіма правами міністерських гімназій за умови, що випускні іспити будуть складатися в присутності депутата від навчального округу та після навчання впродовж не менше 3-х років. Це дає підстави припустити, що надалі відкрито 8-й клас [675, арк. 250; 306, с. 79; 691, с. 310].

Відкриття на початку XX ст. першої на Поділлі Вінницької міністерської жіночої гімназії відбулося 1 липня 1900 р. згідно з положенням від 29 травня 1869 р. як наслідок звернення громадян ще в 1899 р. щодо відкриття в місті державного навчального закладу. Гімназія існувала на власні кошти та кошти міського управління, опікуном гімназії обрано графиню К. Гейден. Станом на 1 січня 1901 р. гімназія мала 4 класи з підготовчим, у яких навчалися 182 учениці, а з 1-го липня 1902 р. відкрито 6-ий клас. Із вересня 1901 р. гімназія переїхала до спеціально побудованого для неї приміщення [703, арк. 3; 829, арк. 46; 828, арк. 272].

Аналіз архівних документів дозволяє акцентувати на деякому поступі в царині становлення педагогічної майстерності гімназисток, вони вивчали Закон Божий, російську мову, математику, історію, географію, науки про природу, фізику, чистописання, рукоділля, малювання, німецьку та французьку мови. Із

1902 р. розпочалося викладання фортепіанної музики (викладач закінчила Харківське музичне училище) [703, арк. 4–5, 8–10]. Окрім того, викладався Закон Божий римо-католицького віросповідання з огляду на те, що багато дівчат направляли до Варшавських пансіонів [694, арк. 3, 46]. Значно пізніше, у березні 1912 р., до освітнього процесу введено як експеримент курс домоводства (близько 2-х уроків на тиждень). Курс мав суто практичний характер, складався з кулінарного мистецтва, догляду за білизною та платтями, догляду за приміщенням тощо [282, с. 170]. У 1916–1917 н. р. ввели латинську мову в обсязі 5 уроків на тиждень [700, арк. 94].

У 1903 р. започатковано 7-ий клас, а вивчення педагогіки запроваджувалося з другого семестру в обсязі 22 год., тобто всього – 2 год. на тиждень як необов'язковий предмет [694, арк. 137]. Згідно навчальним планам із педагогіки, затвердженого МНО, змістовою частиною педагогіки передбачено: вивчення загальної педагогіки, дидактики й методики, окрім того пропонувалося більш детально розглядати прийоми початкового навчання мовам та арифметиці, проблеми про навчання письму та читанню. За основу вивчення основ граматики й читання взято азбуки К. Ушинського, І. Паульсона, М. Корфа, І. Главінського та священника В. Нікольського. Посібником із вивчення педагогіки рекомендували підручник П. Рощина «Нариси найголовніших практичних положень педагогіки, дидактики та методики» [541, с. 153–154].

Нами з'ясовано, що на початку ХХ ст. не припиняло діяти «Положення про жіночі гімназії і прогімназії в губерніях Київській, Подільській та Волинській» від 26 травня 1869 р. У параграфі 26 зазначено, що учениці, які закінчували 7-річний курс, отримували, не підлягаючи особливому іспиту, свідоцтва на звання домашньої вчительки з тих предметів, у яких вони виявили високі успіхи (відповідно з балами 4 і 5), а ті учениці, які закінчували з медалями, отримували звання домашньої наставниці [717, арк. 89–89 зв.]. Окрім того, учениці, які отримали звання домашньої наставниці або вчительки мали керуватися загальними правилами, зокрема постановою від 1 липня 1834 р. «Положення про

домашніх наставників та вчителів», причому надаючи директору училища щорічний звіт про роботу [712, арк. 8, 12].

Варто зазначити, що кількість вихованок гімназії була різною в різні роки зокрема, на 1 січня 1905 р. гімназія налічувала 357 учениць [704, арк. 5]. У 1906 р. кількість учениць була 229 осіб, причому учениць 7-го класу, які вивчали педагогіку, було лише 24 особи. Французьку мову як необов'язковий предмет вивчали 253 вихованки, німецьку – 164, малювання – 218 осіб із загальної кількості [705, арк. 38, 42]. У 1907 р. із 356 учениць 47 вивчали педагогіку у 7-му класі, необов'язкові предмети: танці – 86 учениць, гігієну вивчали 35 учениць [706, арк. 2, 37]. На підставі аналізу відомостей про успішність можна простежити високий відсоток якості навчання з необов'язкових предметів порівняно з обов'язковими. Так, у 1904 р. з іноземних мов, малювання, рукоділля – він становив 100 %, нижчим був показник із математичних дисциплін, хоча фізику склали всі на 100 % [695, арк. 7–7 зв.]. У 1907 р. загальний показник успішності складав від 70 до 100 % [696, арк. 21]. Таким чином, висока успішність свідчить про деяку тенденційність, бо викладачі гімназії спеціально завищували показник успішності, при цьому рівень знань вихованок залишався низьким. Згідно із циркуляром попечителя КНО необов'язкові предмети учениці могли припинити вивчати без будь-якої суттєвої причини. Проте значний обсяг предметів естетичного циклу, хоч і необов'язкових, що викладалися в жіночих гімназіях (навчання рукоділля) був обов'язковим для жінок різних соціальних станів [699, арк. 21].

Станом на 1908 р. кількість учениць Вінницької міністерської гімназії сягала 318 осіб, зокрема із 34 випускниць 7-го класу троє закінчили курс із золотою медаллю, троє зі срібною, отримали звання вчительки зі знаннями всіх предметів 3 особи, 2 особи – звання домашньої вчительки зі знанням всіх предметів, окрім німецької мови, 6 осіб – звання домашньої вчительки історії, 3 особи отримали звання домашньої вчительки історії та географії, 1 – російської, німецької мов та історії, 3 – математики, історії та географії, без права на отримання звання домашньої вчительки закінчило курс 7-го класу 10 учениць

[707, арк. 25; 696, арк. 24]. Лише з 1883 р. вихованкам жіночих гімназій було надано право на отримання звання вчительки математики [432, с. 81–82].

Аналіз літературних й архівних джерел дозволяє стверджувати: якщо на початку заснування Вінницька міністерська жіноча гімназія не мала власних учителів, зокрема Закон Божий викладав о. І. Шипович та ще два викладачі Вінницького реального училища, а також учителі міського училища, то вже на початку 1902 р. із 10-ти вчителів (5 учителів наук та 5 учительок) лише 4 за сумісництвом і 1 учитель мистецтв [694, арк. 3; 39, арк. 22]. Цікавою для нас стала географія здобуття освіти вчителями. Так, зі стародруків та архівних джерел можна дізнатися, що Є. Лукашевич, вчителька підготовчого класу, закінчила Кам'янець-Подільську Маріїнську гімназію [397, с. 111]; учитель малювання та чистописання Е. Вербер [716, арк. 1, 8], учитель російської мови Д. Філіпов – випускники Ніжинського Історико-філологічного інституту князя О. Безбородька [713, арк. 1]; С. Соколов, кандидат Київської духовної академії, учитель російської мови, історії та словесності, який мав звання домашнього наставника згідно зі спеціальним іспитом [714, арк. 1]; М. Мельников – випускник Немирівської чоловічої гімназії, який склав скорочений іспит у педагогічній раді Немирівської чоловічої гімназії на звання вчителя повітового училища та отримав право на викладання російської мови, історії та географії в повітовому училищі [715, арк. 1, 45]. Окрім того, на посаду вчителів призначалися випускниці Кам'янець-Подільської Маріїнської гімназії [720, арк. 70, 79]. Варто зазначити, що перешкодою на шляху отримання права вчителювання на Поділлі були відомості про моральний і політичний стани майбутніх учителів. Зокрема, у ДАВіО у фонді № 19 «Вінницька міністерська гімназія» зберігаються документи про заборону здійснювати педагогічну діяльність у зв'язку з політичною неблагонадійністю [718, арк. 1, 3, 8].

Керівництво гімназії досить активно впроваджувало у навчальний процес уроки-екскурсії, серед яких варто виокремити: екскурсію учнів 8-го класу на електричну станцію [710, арк. 13], для учнів 7-го та 8-го класів до с. Вишня на могилу М. Пирогова; відвідування учнями 7-го класу лікувального закладу для

душевнихворих із метою ознайомлення з організацією ферми та роботою водяного млину та з улаштування громовідводу, до с. Сабарів для ознайомлення з водоспадом, вивітрюванням гірських порід, із «Городищем» на місці колишньої фортеці. Також учениці відвідували фабрику із виготовлення взуття, виготовлення макаронів, маслобійний завод. Для учнів 5-го, 3-го та 2-го класів організовано зоологічну та ботанічну екскурсії до лісу графа З. Грохольського. Із метою застосування на практиці знань із французької мови під час опису природи для учнів 4-го класу організовано ботанічну екскурсію на лівий берег Південного Бугу [700, арк. 83–84]. Окрім екскурсій, виховного значення керівництво гімназії надавало значної уваги проведенню літературних ранків і вечорів [703, арк. 13].

Неодноразово на педагогічних радах Вінницької міністерської жіночої гімназії обговорювалися питання про підвищення рівня знань та умінь вихованок, адже вступаючи до гімназії дівчата демонстрували безграмотність. Тому в початкових класах гімназії вводилася система письмових робіт: списування тексту, під час якого викладачами ретельно підкреслювалися слова, найбільш характерні для правопису за будь-якими правилами; випереджувальні диктанти, тобто попередньо розбирався правопис тих слів, у яких учениці можуть допустити помилки; перевірочні диктанти й диктанти після вивченого матеріалу; складання творів за картинами. У старших класах за планом захищалися курсові, класні і домашні. Окрім того, великого значення надавали й читанню книг [699, арк. 27–28], зокрема, у ДАВіО зберігається справа про листування з МНО про постачання підручників до гімназії [698, арк. 12]. Наведені факти свідчать, що керівництво гімназії дбало про розвиток самостійності і творчості учениць гімназії.

Вперше питання про відкриття 8-го педагогічного класу при Вінницькій міністерській гімназії порушено на засідання Вінницької міської думи 1 травня 1908 р., де розглядався проект відкриття педагогічного класу при гімназії [831, арк. 75]. 5 березня 1909 р. на засіданні педагогічної ради Вінницької гімназії (Протокол № 13) розглянуто доповідь начальниці училища про організацію навчального плану 8-го класу гімназії та подання його на затвердження

попечителю КНО [696, арк. 46]. Уже 2-го жовтня 1909 р. (Протокол № 8) на засіданні педагогічної ради гімназії заслухано пропозицію попечителя КНО про детальну розробку проекту заснування при Вінницькій гімназії 8-го педагогічного класу й початкової школи при ній. Розглянувши проект, педагогічна рада внесла відповідні доповнення, а саме: необхідність теоретичного курсу педагогічної практики учениць з початкового навчання як супроводу [697, арк. 24 зв.]. З огляду на відсутність постійної школи рада запропонувала організувати тимчасову школу при гімназії із 10 дівчаток, які будуть збиратися в два терміни – з 15 жовтня по 15 грудня і з 15 січня по 15 березня. До тимчасової школи залучали абсолютно безграмотних дівчаток віком від 7 до 9 років для безкоштовного навчання грамоті й письму. Заняття у школі мали проводитися вихователькою 8-го класу із запрошеною досвідченою вчителькою. Участь учениць 8-го класу полягала в прослуховуванні викладача й подальшому самостійному веденні уроків. Уроки в школі проводилися із 9 до 11 години ранку, оскільки з 11 години розпочиналися заняття у вихованок 8-го класу. У разі відкриття поблизу гімназії міського училища й надання можливості вихованкам 8-го класу практикуватися в ньому тимчасову школу було б закрито. Окрім того, педагогічна рада розглянула й навчальний план 8-го педагогічного класу, зокрема викладання методики російської мови повинно відповідати міністерській програмі. Навчальним керівництвом із методики початкового навчання грамоти, пояснювального читання й письма був підручник К. Єльницького «Методика початкового навчання вітчизняної мови», курс граматики російської мови у 8-му класі мав на меті розширити знання учениць з російської етимології, ознайомити з граматиною церковнослов'янської мови. Керівництвом із російській етимології був підручник російської граматики Ф. Буслаєва, а із Закону Божого – «Богослов'я» М. Рождественського та «Методика Закону Божого» М. Страхова, «Як вчити дітей Закону Божому» О. Маляревського. З арифметики – «Теоретична арифметика» Ж. Бертрана, «Методика початкової арифметики» К. Арженікова. Із педагогіки – «Історія педагогіки» та «Дидактика» К. Єльницького. Із російської мови – «Читання з нової російської літератури» Г. Александровського. Із фізики –

«Підручник з фізики» К. Краєвича, з космографії – «Космографія» К. Покровського, з алгебри – «Алгебра» та «Геометрія» А. Кисельова. Також педагогічна рада звернула увагу на те, що в 1909 р. більшість вихованок 7-го класу вступили до інших гімназій або на педагогічні курси. Цей факт свідчив про бажання жінок Поділля займатися викладацькою діяльністю [697, арк. 24–26 зв.].

Проведений аналіз основних навчальних підручників і посібників дозволив звернути увагу на фундаментальність релігійної освіти вихованок гімназійних установ Поділля, які в майбутньому прагнули присвятити себе педагогічній діяльності. Релігійна освіта опосередковано впливала на розвиток педагогічної майстерності вчительок, бо саме в підручниках із релігійного виховання йшлося про формування основних комунікативних рис у взаємодії зі слухачами. Зокрема, у курсі «Богослов'я» М. Рождественського йшлося про гомілетуку – науку проповіді. Застосовуючи провідні методики богословської освіти, автор вдало інтерпретував їх для майбутніх педагогів. Вихованки гімназії мали опанувати способи впливу на слухачів задля піднесення їхніх душевних сил до добрих діянь для інших й облагородження самих себе [120, с. 8].

Відкриття другого після Кам'янець-Подільської Маріїнської гімназії педагогічного класу на Поділлі, у Вінницькій міністерській жіночій гімназії відбулося 1 вересня 1910 р. [719, арк. 23].

Слід зазначити, що до 8-го педагогічного класу зараховувалися дівчата після успішного закінчення 7-ми класів гімназії, окрім того з 1899 р. випускницям єпархіальних училищ духовного відомства було дозволено вступати до 8-го педагогічного класу лише після складання додаткового іспиту, бо вважалося, що курс єпархіального училища нижчий за курс гімназій [427, с. 221]. У 1904 р. підвищилися вимоги до учениць 8-го класу: зараховували лише тих, у кого в атестаті за 7-ий клас було не менше 4 балів зі спеціальних предметів [195, с. 13]. Проте, в 1905 р. цю постанову скасували у зв'язку з тим, що таке обмеження позбавляло права багатьох учениць на здобуття середньої освіти, а значить, впливало на скорочення кількості осіб з необхідною педагогічною підготовкою для заміщення вчительських посад та з огляду на те, що з попередніх учениць із

задовільною оцінкою виходили добрі вчительки, бо мистецтво викладання набувається не тільки наукою, а й зумовлюється природними задатками. Таким чином, власне оцінка «3» і «4» мала відносне значення, проте отримання тієї чи іншої оцінки зумовлювало вибір спеціального предмета для вивчення, нерідко всупереч визнанню самих учениць [196, с. 731–732]. Для вільнослухачок допуск до педагогічного класу був закритий [426, с. 15–16].

Чи не вперше в системі жіночої освіти як Поділля, так і всієї України порушувалася проблема професійної придатності особи до вчительської професії, а звідси – виникає потреба окремого добору на педагогічні спеціальності. Це свідчило про значний поступ керівництва КНО (на відміну від інших навчальних округів царської Росії) у царині якості педагогічної освіти. Проаналізовані циркуляри КНО дають підстави вести мову про врахування природних здібностей і задатків особи до педагогічної діяльності-дії, а не лише про загальну освіченість. Усвідомлення важливості професії вчителя, звернення уваги на основи його педагогічної майстерності (хоча цей термін не вживався в тогочасній професійній підготовці вчителів) свідчило про небайдужість керівництва до особистості вступників та необхідність розроблення нових методик і технік професійно-педагогічної освіти.

Варто нагадати, що закінчення 8-го педагогічного класу надавало деякі привілеї його випускникам, а саме: після успішного закінчення дозволялося вступати на вищі жіночі курси (постанова від 1881 р.) [293, с. 201]. Із 1884 р. ученицям 8-го педагогічного класу надавалося право вибирати по два предмети для спеціального вивчення, з яких вони могли отримати звання домашньої вчительки або наставниці [423, с. 12]. А в 1911 р. випускниці 8-го педагогічного класу мали право на отримання звання вчительки чистописання [422, с. 121]. Окрім того, ставилося більше вимог до випускниць 8-го класу, зокрема охочі отримати звання домашньої наставниці або вчительки з предмета математики повинні були вивчати цей предмет в обсязі курсу чоловічих гімназій [304, с. 140].

Згідно зі статистичними даними у Вінницькій жіночій міністерській гімназії станом на 1910–1911 н. р. із 371 учениці 34 вивчали педагогіку в 7-му класі, а у 8-

му педагогічному класі навчалоя лише 15 учениць (із них 9 виявили бажання перейти до практичної діяльності), успішність педагогічного класу становила 88,24 % [708, арк. 24, 30], а в 1912–1913 н. р., як і в 1914–1915 н. р. уже 100 %. [709, арк. 11; 710, арк. 7]. У цьому ж навчальному році із 25 учениць 8-го педагогічного класу зі званням домашньої вчительки закінчили 14 осіб, зі званням домашньої наставниці – 10 осіб. У вересні 1915 р. у 8-ий клас було зараховано 28 осіб [701, арк. 6–7]. У 1916 р. із 24 випускниць педагогічного класу 11 отримали звання домашньої вчительки з російської мови та математики, 3 – домашньої вчительки з математики, 2 – домашньої вчительки з російської мови і 8 – домашніх наставниць із математики та російської мови [700, арк. 92–93]. Станом на 1917 р. у Вінницькій міністерській гімназії існувало два 8-х класи в кількості 21 та 30 учениць відповідно [711, арк. 10].

4 травня 1916 р. до Департаменту народної освіти надійшли листи від утримувачів Подільських гімназій про те, що восьмі педагогічні класи не дають належної педагогічної підготовки, необхідної для вчительок початкових училищ, і це негативно позначається як на випускницях гімназії, так і на всій справі народної освіти. У листі були рекомендації від керівників гімназій щодо надання ученицям 8-го педагогічного класу такої теоретичної підготовки, яка б відповідала вимогам початкових училищ; попередню практику викладання рекомендували зосереджувати не в підготовчих і трьох молодших класах гімназії, а в спеціально організованих початкових училищах з особливими вчителями, бо «Положення про жіночі гімназії та прогімназії» від 24 травня 1870 р. не вимагало, щоб педагогічну практику проходили саме в гімназії. Також керівники гімназій наполягали на тому, щоб дати випускницям педагогічного класу достатню теоретичну підготовку, для досягнення чого випускницям 7-го класу повинні бути повідомлені ті основи, які дали б їм можливість навчати, виховувати й уміло користуватися тими знаннями, яких вони набули в середній школі. Відповідно до цього пропонувалося ввести до курсу педагогіки й дидактики спеціальний теоретичний посібник для вчительських семінарій та інститутів. Окрім того пропонувалося, щоб кожна учениця мала вивчати праці 2–3 педагогів, зокрема Я.

А. Коменського «Світ у малюнках», «Відкриті двері мов», «Велика дидактика»; Дж. Локка «Думки про виховання», Ж.-Ж. Руссо «Еміль»; М. Монтессорі «Дім дитини. Метод наукової педагогіки»; К. Ушинського – окремі розділи «Людина як предмет виховання»; М. Пирогова «Питання життя», І. Сікорського «Виховання в перші роки дитинства», а також твори П. Каптерєва та інших і проводити у призначений день у класі в присутності всіх учениць та керівника усний або письмовий звіт про вивчене (для цього відвести 5 год. на тиждень). Разом із тим, пропонувалося удосконалити програму 8-го додаткового педагогічного класу, а саме: ознайомлювати учениць з методикою початкового викладання російської мови, методикою пояснювального читання статей історичного, географічно-історичного змісту, увести курс арифметики, елементів геометрії (курс однокласного та двокласного училищ), методику малювання та креслення, практичні заняття проведення співів, фізичних вправ і рукоділля. Наголошувалося на тому, що кожна вихованка мала достатню особисту практику викладання. Для цього понад пробні уроки пропонувалося призначати вихованок помічницями вчительки, приділяти належну увагу особливим годинам на реферати зі словесності, географії, наук про природу з тем, які пов'язані з курсом початкових училищ і сприятимуть поглибленню й розширенню знань, необхідних майбутнім учителькам [717, арк. 172–174]. 3 липня 1916 р. відбулися зміни деяких положень про жіночі гімназії, зокрема учениці, які закінчили 7 класів гімназії, не мали права отримати звання домашньої вчительки [702, арк. 2].

Таким чином, наведені факти свідчать, що закінчення 7-го та 8-го додаткових педагогічних класів Вінницької міністерської жіночої гімназії особливо не сприяло покращенню справи підготовки педагогічних кадрів Поділля на початку ХХ ст. Хоча програми й були розробленими, проте така підготовка була суто теоретичною. Вивчаючи дидактику й методику, вихованки не мали достатньої наукової підготовки, яку не могли забезпечити елементарні підручники К. Єльніцького та П. Рощина, не пристосовані до розуміння їх ученицями 7-х та 8-х класів гімназій [29, с. 261].

Учительки-гімназистки після закінчення гімназії були не достатньо підготовленими, на практичні заняття не відводилося достатньо часу, не існувало й відповідної бази практики, практичні заняття обмежувалися 1–2 уроками в перших класах гімназії або двічі на рік у тимчасовій школі. Гімназія не ознайомлювала майбутніх учительок ні з методикою викладання, ні з прийомами розробки навчального матеріалу, тим більше працювати з дітьми декількох відділень.

Наступними на Поділлі початку ХХ ст. відкрито: міністерську Немирівську жіночу гімназію (24 серпня 1902 р.) шляхом перетворення з чотирикласної Немирівської жіночої прогімназії, заснованої 6 грудня 1869 р. згідно з «Положенням» від 26 травня 1869 р. [315, с. 162, 167], приватні жіночі гімназії в 1905 р. – Проскурівської Н. Хар'юзової (Юганової), Кам'янець-Подільської С. Славутинської та Барської Л. Ващенко-Захарченко [492, с. 20]. Варто зазначити, що в 1892 та 1896 рр. під час розгляду питання про необхідність відкриття у м. Вінниця жіночого середнього закладу були спроби перенести Немирівську (на той час жіночу прогімназію) до м. Вінниці, проте цього зробити не вдалося [814, арк. 24; 827, арк. 132].

Станом на 1 жовтня 1902 р. Немирівська жіноча гімназія налічувала 275 учениць, а на 1906 р. – 383 учениці. Попечительницею закладу було обрано княгиню М. Щербатову [316, с. 9]. Із 1914 р. гімназія мала 7 класів разом із підготовчим [399, с. 135–137]. У 1908 р. у Проскурівській гімназії Н. Хар'юзової (Юганової) навчалось 216 учениць, у Барській Л. Ващенко-Захарченко – 149 учениць [317, с. 125–127]. Із 1912 р. у Проскурівській гімназії навчалось вже 245 учениць [506, с. 104]. Цікавим є той факт, що згідно з «Памятної книгою Киевского учебного округа на 1913–1914 гг.» Проскурівська гімназія мала 8 класів і підготовчий із загальною кількістю 275 учнів [398, с. 400], а згідно «Памятної книгою Киевского учебного округа на 1914–1915 гг.» 7 класів із підготовчим і загальною кількістю 218 учениць [399, с. 402].

Серед основних предметів, що викладалися були: Закон Божий, російська мова, математика, фізика, історія, географія, історія про природу, історія,

чистописання, рукоділля. Також необов'язковими предметами залишалися педагогіка, німецька й французька мови, малювання [391, с. 50].

Історія Кам'янець-Подільської Славутинської жіночої гімназії розпочалася 1 вересня 1901 р., коли С. Славутинська відкрила перший приватний шестикласний заклад II розряду. Лише після прийняття 26 квітня 1902 р. постанови попечительської ради попечитель дозволив відкрити училище I розряду, надавши статус жіночої гімназії, проте вихованкам не було надано прав, які мали учениці державних гімназій. Лише 3 лютого 1903 р. приватний навчальний заклад перетворено на чотирикласну прогімназію [399, с. 273] і нарешті – 31 травня 1905 р. прогімназію перетворено в 7-ми класну гімназію [294, с. 189]. Станом на 1902 р. гімназія нараховувала 32 учениці [267, с. 127], а в 1906 р. – 277 учениць [316, с. 135–137], у 1908 р. – 302 учениці [317, с. 125–127.]

Для зарахування до приватної гімназії С. Славутинської ставилися значно вищі вимоги, ніж до міністерських, а саме: потрібно було вміти читати російською мовою, переказувати зміст статей, призначених для дитячого віку, писати під диктовку, рахувати й розв'язувати задачі в межах 20 [492, с. 100]. Зокрема, упродовж 1906–1909 рр. було відмовлено в прийомі 34 ученицям через брак вільних місць, 64 – через низьку підготовку [267, с. 129]. Проте в 1916 р. МНО видало циркуляр про зарахування до першого класу середніх навчальних закладів без іспиту після підготовчого класу [691, арк. 15].

Гімназія С. Славутинської була єдиною жіночою гімназією на Поділлі, де вивчали англійську мову з 4-го класу згідно з проектами статуту за 1901, 1910 рр. жіночих гімназій та прогімназій, які мали на меті не тільки освіту але й виховання. За цими статутами гімназії поділялися на гімназії з однією стародавньою мовою – латинською, із двома стародавніми мовами та без стародавніх, проте з поглибленим вивченням нових іноземних мов [262, с. 58–60].

У 1908 р. із 17 випускниць 3 отримали золоті медалі, 6 – срібні, всі учениці виявили бажання навчатися у 8-му класі гімназій. Отримавши підтримку губернських органів влади, попечительська й педагогічна ради гімназії звернулися із листом до попечителя КНО про можливість відкриття педагогічного

класу, проте попечитель округу та рада округу не визнали за можливе задовольнити це клопотання (4 травня 1909 р). За твердженням Є. Мельника педагогічний клас при гімназії відкрився лише за часів Центральної Ради [267, с. 129–130]. Проте згідно з «Памятной книги Киевского учебного округа на 1913–1914 гг.» і «Памятной книги Киевского учебного округа на 1914–1915 гг.» гімназія мала 7 класів, підготовчий та 8-ий додатковий [399, с. 272–273]. Це дозволяє констатувати факт більш ранньої дати відкриття педагогічного класу й здійснення професійної підготовки майбутніх учительок.

Зазначимо, що начальниця гімназії С. Славутицька мала ґрунтовну освіту, будучи випускницею історико-філологічного відділення Вищих жіночих курсів у м. Києві. Серед учителів варто виокремити Ю. Сіцінського, випускника Київської духовної академії, знаного історика, культурного й громадського діяча Поділля, який працював у гімназії законовчителем православного сповідання за сумісництвом [399, с. 272–273]. Окрім того, у 1916 р. головою педагогічної ради гімназії був А. Анципо-Чикунський, директор Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії, який закінчив курс історико-філологічного факультету університету Св. Володимира, був нагороджений орденами Св. Станіслава II і III ступенів, Св. Анни II і III ступенів, Св. Володимира IV ступеня [929, арк. 2, 40].

У 1906 р. відкрилася ще одна приватна жіноча гімназія – Вінницька І. Драганової шляхом перетворення з приватного училища I розряду (1903 р.) [692, арк. 62]. Збереглися відомості та свідоцтва учениць 7-го класу з усіх предметів за 1915–1916 навчальний рік. Вихованки гімназії вивчали Закон Божий, причому із 38 учениць 15 вивчали православний, 5 – римо-католицький, всі інші учениці були інших віросповідань, зокрема багато тих, які сповідували іудаїзм; із 38 учениць 7-го класу всі вивчали російську мову, арифметику, алгебру, геометрію, математику, фізику та космографію, географію, історію, науки про природу, гігієну, чистописання, а педагогіку вивчало 29 учениць, рукоділлям займалося 29 учениць, лише 5 учениць займалося малюванням, 6 учениць вивчали французьку мову, 19 – німецьку [693, арк. 2, 20–20 зв]. Зауважимо, що випускні

іспити 7-го класу приймав перший директор Вінницького учительського інституту М. Запольський (1871–19?? рр.) [691, арк. 224].

Серед вчителів приватної гімназії І. Драганової варто виокремити: вчительку французької мови З. Слюсаревську – випускницю Санкт-Петербурзьких педагогічних курсів Бобрищевої-Пушкіної, яка мала звання вчительки гімназії з французької мови, викладачки Вінницької міністерської жіночої гімназії; випускницю Тульчинського єпархіального училища О. Козловську, яка обіймала посаду класної дами в гімназії; учителя російської мови та географії П. Гришкова та учителя малювання І. Шульги – викладачів Вінницького вчительського інституту; учителя фізики та космографії – наставника Вінницької вчительської семінарії В. Суходровського; учителя малювання із Вінницької вчительської семінарії В. Сильвестрова, який закінчив курс Київського художнього училища з правами викладання графічних мистецтв у середніх навчальних закладах; викладача Вінницького реального училища Г. Біммана, який закінчив курс фізико-математичного факультету Новоросійського університету [692, арк.11, 34, 80, 101]. Майже всі вчителі гімназії працювали за сумісництвом. Зауважимо, що дозвіл на викладання за сумісництвом давався попечителем КНО лише на один рік і за умови, якщо безпосередні керівники навчальних закладів, де працювали вчителі не висловлювали перешкод.

Пізніше, у 1917–1918 рр., у гімназії з'явилися штатні вчителі, зокрема О. Троцюк – вчителька російської мови та історії, яка закінчила Кам'янець-Подільську Маріїнську гімназію із золотою медаллю (1912 р.), при ній же 8-ий педагогічний клас (1913 р.), а також 5-річний курс історико-філологічного факультету Петроградського жіночого педагогічного інституту, мала диплом на звання вчительки середніх навчальних закладів з вищою освітою; вчителька історії та географії К. Бохневич, яка здобула освіту в Немирівській жіночій гімназії та прослухала курс історико-філологічного факультету Вищих жіночих курсів у м. Києві впродовж 1910–1915 рр. [692, арк. 89–91].

Наведені факти свідчать про те, що однією із найбільших залишалася проблема нестачі вчителів не тільки для початкових навчальних закладів Поділля, але й для середньої освіти.

Упродовж наступних 10 років (1907–1917 рр.) відкриваються Могилів-Подільська, Балтська, друга Вінницька, Барська міністерські гімназії та приватні – Жмеринська гімназія Г. Лукашевич, Тульчинська О. Звиногородської, Гайсинська О. Курчинської та Брацлавська гімназії.

Могилів-Подільська жіноча гімназія була заснована 5 вересня 1907 р., шляхом закриття приватної прогімназії Є. Островської (існувала з 1905 р.) в м. Могилів-Подільську та відкриттям жіночої гімназії на кошти місцевого міського громадського управління з передачею всіх архівів гімназії [286, с. 445] Станом на 1909 р. Могилів-Подільська гімназія налічувала 330 учениць [492, с. 103], у 1914 р. гімназія працювала в повному складі 7-ми класів із підготовчим, а учениць було 307 осіб [399, с. 360].

У гімназії велика увага приділялася вивченню мов. Так, давньоєврейську мову викладав учитель Могилів-Подільського єврейського училища «Галмуд-Тори», який мав свідоцтва про спеціальні іспити по МНО від 1868, 1894 та 1895 рр., причому останній іспит на звання вчителя початкових училищ із правом викладання лише своїм єдиновірцям [779, арк. 1–2]. Німецьку мову викладала Ж. Андржеєвська, взагалі без звання домашньої вчительки або наставниці, яка не вміла зацікавити учениць своїм предметом [777, арк. 3–4]. Математику та латинську мову (з 1912 р.) викладав В. Басенко – випускник Немирівської чоловічої гімназії, а також курсу Київського імператорського університету, який мав звання вчителя математики повітового училища, нагороджений орденом Св. Святослава III ступеня, був учителем Могилів-Подільської прогімназії Є. Островської (1906 р.) [778, арк. 2–3 зв.]. Законовчителем гімназії (з 1913 р.) був В. Ясинський – випускник Подільської духовної семінарії [780, арк. 8 зв., 9], а вчителькою підготовчого класу – Л. Ващенко-Захарченко, яка свого часу була начальницею Барської приватної гімназії [399, с. 360].

Наведений аналіз дозволяє стверджувати, що професійний рівень викладачів, зокрема наявність педагогічної освіти, був визначальним чинником впливу на особистість вихованок. Професіоналізм учителя, оптимальні стилі професійно-педагогічної дії-взаємодії, а також рівень володіння прийомами й засобами педагогічного впливу були ефективними в роботі з вихованками. Наслідування поведінки викладача навчального закладу також сприяло усвідомленню ученицями важливості вибору педагогічної професії.

Балтська міністерська гімназія була відкрита як прогімназія 1 серпня 1903 р. та перетворена на гімназію 31 жовтня 1909 р. згідно з положенням від 2 травня 1869 р. [391, с. 6]. Станом на 1909 р. гімназія налічувала 167 учениць, а в 1913 р. – 307 осіб [492, с. 103]. Станом на 1914 р. гімназія мала 7 класів із підготовчим, у яких навчалися 292 учениці, які вивчали французьку та німецьку мови [399, с. 220].

На початок 1906–1907 н. р. відбулося відкриття Жмеринської приватної гімназії Г. Лукашевич із присвоєнням ученицям прав, які мали вихованки жіночих гімназій на підставі положення від 24 травня 1870 р., а вже 8 травня 1909 р. заклад перетворено на жіночу гімназію. У 1909 р. відкрито 7-ий клас, де відповідно викладалась педагогіка [399, с. 257]. Начальницею гімназії призначено Г. Лукашевич (грудень 1909 р.), випускницю Санкт-Петербурзького Олександрівського училища благородних дівчат, яка закінчила педагогічні курси при Санкт-Петербурзьких жіночих гімназіях та отримала від попечителя Санкт-Петербурзького навчального округу в 1874 р. свідоцтво на звання домашньої вчительки [785, арк. 1; 782, арк. 23–24 зв.]. У 1893 р. вона обіймала посаду головної спостерігачки Немирівської жіночої прогімназії, а в 1896 р. отримала срібну медаль на пам'ять царювання імператора Олександра III [787, арк. 4; 784, арк. 11].

Упродовж 1916–1917 н. р. у гімназії викладалися необов'язкові предмети: педагогіка в 7-му класі (вивчали 36 учениць із загальної кількості 340), 135 учениць вивчали французьку, 135 – німецьку мови, малюванням займалися 322 особи, рукоділлям – 125 осіб. Із 1917 р. рукоділля викладалося вже як

обов'язковий предмет та вчителем зі спеціальною освітою. Так, В. Якубовська закінчила Київське духовне училище та Київські жіночі професійні курси [786, арк. 5, 20]. Також всі охочі учениці займалися співами: 12 осіб брали участь у духовному хорі та 22 особи – у світському хорі. Згідно з архівними документами планувалася можливість уведення для зацікавлених учениць старших класів латинської, польської, єврейської мов та українознавства [781, арк. 18; 783, арк. 123 зв.]

Окрім того, керівники гімназії влаштовували екскурсії, зокрема на цукровий завод у м. Браїлів. У 1917 р. у гімназії організовано літературний гурток, де вихованки писали реферати за творами «Каїн» Дж. Байрона, «Фауст» Й. Гете, «Гамлет» В. Шекспіра, «Обломов» І. Гончарова та інших [782, арк. 16, 29].

Із 22 серпня 1917 р. гімназія отримала дозвіл на відкриття 8-го додаткового загальноосвітнього класу відповідно до розпорядження попечителя КНО за програмою чоловічих гімназій від 29 липня 1916 р. У розпорядженні МНО від 30 травня 1917 р., опублікованому у «Вестнике временного правительства» йшлося про те, що 8-мі класи жіночих гімназій на основі циркуляру МНО від 18 травня 1916 р повинні перетворитися або на спеціально педагогічні, або на загальноосвітні [783, арк. 4, 11; 781, арк. 1]. Зазначимо, що в загальноосвітньому класі педагогіка не вивчалася [772, арк. 2]. Станом на 1 січня 1918 р. гімназія налічувала 609 учениць, у 8-му загальноосвітньому класі навчалось 32 учениці, а педагогіка вивчалася лише в 7-му класі [782, арк. 20].

1 липня 1911 р. відкрилася Барська міністерська жіноча гімназія, яка станом на 1914–1915 р. мала 7 класів із загальною кількістю 121 учениця [399, с. 222]. 5 вересня 1912 р. розпочала діяльність приватна Тульчинська жіноча гімназія О. Звиногородської. Станом на 1914–1915 р. вона мала 4 основні класи та підготовчий. Загальна кількість учениць становила 64 особи. Зазначимо, що начальниця О. Звиногородська закінчила курс Тульчинського єпархіального училища та 8-ий педагогічний клас Одеської міської жіночої гімназії. Окрім того, деякий час у гімназії співи викладав М. Леонтович [399, с. 421–422]. Гайсинська приватна гімназія О. Курчинської пройшла шлях перетворення від училища П

розряду (1904 р.) до I розряду (1906 р.) та до гімназії, відкритої в 1913 році. Станом на 1914 р. у гімназії навчалось 176 учениць [853, арк. 2; 399, с. 228]. У ДАВіО зберігається справа Гайсинської жіночої гімназії, а саме: документи й прохання про дозвіл обіймати посади вчителів у закладі, зокрема випускника економічного відділення Петроградського політехнічного інституту та юридичного відділення Петроградського університету обійняти посаду вчителя математики та латинської мови в Гайсинській жіночій гімназії; атестат вихованки 7-го класу Кам'янець-Подільської Маріїнської жіночої гімназії [804, арк. 15, 32]. І нарешті на початку 1917–1918 н. р. відбулося відкриття Брацлавської приватної жіночої гімназії у складі 5-го та 6-го класів із правами урядових гімназій на підставі законів від 1 липня 1914 р. та 3 липня 1916 р. про приватні навчальні заклади та згідно із «Положенням» від 24 травня 1870 р. [792, арк. 2–4, 13]. Ініціатива відкриття гімназії та 8-го додаткового класу належала «Спілці сприяння жіночої освіти в м. Брацлаві» в 1917–1918 н. р. [800, арк. 21]. Станом на 1919 р. 7-ий клас закінчило 24 учениці [768, арк. 44]. Проведений аналіз статистичних даних дає підстави стверджувати, що в приватних жіночих гімназіях Поділля кількість вихованок зазвичай була меншою, ніж у міністерських.

Окремо варто звернути увагу на відкриття 5 травня 1911 р. Вінницької другої жіночої міської гімназії у складі 6 класів [399, с. 237]. Головою педагогічної ради було призначено П. Адріанова, випускника історико-філологічного факультету Петроградського інституту. 14 грудня 1910 р. саме Вінницька міська рада звернулася із клопотанням про відкриття у м. Вінниці 2-ої жіночої гімназії [816, арк. 17]. 14 червня 1911 р. на посаді начальниці Вінницької другої міської гімназії затвердили викладачку Одеської жіночої гімназії О. Головкінську. На 1912 р. гімназія нараховувала 400 учениць [244, с. 68].

У 1916 р. міська дума порушила клопотання про відкриття 8-го педагогічного класу в гімназії [816, арк. 166] і після листування з МНО з початку 1916–1917 н. р. було дозволено відкриття 8-го педагогічного класу та загальноосвітніх курсів у Вінницькій 2-й жіночій гімназії. 8-ий клас мав два

відділення: словесне та математичне, пізніше відкрилося загальноосвітнє відділення. На заняттях із педагогіки у 8-му класі МНО рекомендувало до використання такі посібники: М. Демкова «Коротка історія педагогіки», із дидактики – І. Скворцова «Загальна дидактика». Варто зазначити, що у 8-му класі педагогіка вивчалася в обсязі 2 год. на тиждень, а методика викладання російської мови та арифметика – 3 год. на тиждень [774, арк. 9, 26, 45]. У ДАВіО зберігається справа Вінницької другої міської гімназії, зокрема відомості та свідоцтва учениць 8-го класу за 1917–1918 н. р. вказують на те, що того року педагогічний клас закінчило 8 осіб, із них 1 особа – зі званням домашньої наставниці, 6 – зі званням домашньої вчительки та одній учениці відмовлено в отриманні педагогічного звання. Також у справі міститься прохання учениць про зарахування їх до педагогічного відділення та про можливість навчатися на двох відділеннях одночасно. У свідоцтвах за 1917–1918 н. р. зазначено, що на підставі закону від 3 липня 1916 р, підтвердженим законом Української Центральної Ради від 25 листопада 1917 р. ученицям, які закінчили педагогічний клас і витримали випускні іспити надано право отримати звання домашньої вчительки [776, арк. 17; 775, арк. 1–15, 155;] (*див. Додаток Й*).

Окрім того, варто акцентувати увагу на тому факті, що громадськість прагнула розвивати педагогічну освіту на Поділлі, зокрема 10 листопада 1916 р. до земської управи надійшло прохання від вчительки підготовчого класу Вінницької першої міністерської гімназії Є. Лукашевич про відкриття у м. Вінниці міської земської гімназії: «У Подільській губернії з кожним роком збільшується кількість вищих початкових училищ, дівчатка, які закінчили ці училища прагнуть вступити до 5-х та 6-х класів гімназій. У Вінниці ні перша, ні друга гімназії, ні Драганової не можуть зарахувати всіх охочих. Назріла потреба в ще одній жіночій гімназії у складі перших чотирьох класів. Бажаю відкрити у м. Вінниці жіночу гімназію, влаштувати при ній дитячий садок і зразкову школу для практики викладання з огляду на те, що згідно з «Положенням» від 3 липня 1916 р. учениці, які закінчили 7-ий клас не будуть отримувати звання домашньої вчительки, тому потрібно відкрити 8-ий додатковий клас у подвійному вигляді – загальноосвітній і

педагогічний, який давав би право та відповідну педагогічну підготовку для викладання в нижчій народній школі. Як продовження 8-го педагогічного класу – відкрити однорічні педагогічні курси зі спеціальною підготовкою для викладання у вищих початкових училищах. Як відомо, у Подільській губернії було тільки три жіночі гімназії із 8-м педагогічним класом» [821, арк. 107].

Варто зазначити, що жіночі гімназійні заклади Поділля, які пройшли складний шлях становлення, численних перетворень в аналізований історичний період мали помітний вплив на розвиток педагогічної майстерності та професіоналізму вчителів краю. На переконання О. Лавріненка, сутність учителя-майстра, особистісні й професійні риси наставника дітей стають висхідними чинниками педагогічної підготовки. Дослідник історії педагогічної майстерності в Україні звертає увагу на «Русский педагогический вестник» [236, с.74], де були надруковані вимоги до вчителя народної школи, які прямо чи опосередковано вказували на специфіку його педагогічної майстерності (примірники журналу зберігаються у відділі РіЦ ВОУНБ ім. К. А. Тімірязєва). Вимоги ці представлені у формі запитань, що повинен поставити собі вчитель народної школи.

Ці запитання свідчать, що до вчителя народної школи середини ХІХ ст. ставилися вимоги володіння комплексом умінь і навичок для досягнення ним високого професійного рівня: культура мовлення, увага, уява, зовнішній вигляд, внутрішня і зовнішня психотехніка. Прогресивні діячі освіти були глибоко переконані, що саме педагогічні 8-мі класи гімназійних установ здатні готувати такого вчителя, який би відповідав суспільним і культурно-освітнім вимогам.

Важливим складником розвитку педагогічних здібностей, умінь і навичок роботи з учнівським колективом у жіночих гімназіях Поділля 70–80 рр. ХІХ ст. стала практична підготовка, у процесі якої майбутніх учительок ознайомлювали з освітньою діяльністю народної школи і під керівництвом наставниць майбутні діячки освіти ставали фахівцями, які мали необхідні навички ведення шкільної справи й досконалого знання навчального та виховного процесу народної школи.

Із середини ХІХ до початку ХХ ст. в освітніх та культурно-просвітницьких колах Поділля існувала думка, що вчителем-майстром повинна стати саме жінка,

особливо в початковій школі. Але на практиці питання жіночої освіти не було реалізовано достатньою мірою, жіноча освіта в Російській імперії не набувала широкого розвитку [123, с.21].

Опанування елементів педагогічної майстерності в жіночих гімназіях Поділля аналізованого періоду зводилося в основному до необхідності естетичного виховання. Більшість жіночих гімназійних навчальних закладів вводили до навчальних планів як не обов'язкові предмети музику, співи, малювання, етикет – необхідні засоби розвитку слуху, зору, зміцнення дихання, дикції, виховання моральності тощо. Проте цілісного процесу підготовки майбутніх учительок-жінок до належного рівня здійснення педагогічної діяльності-дії в гімназіях Поділля не спостерігалось. Причиною цього була низька фахова освіта викладачів закладів, які не усвідомлювали ролі й значення розвитку педагогічної майстерності випускниць як необхідної умови поступу освітньої справи на Поділлі.

Таким чином, виявлено, що змістовим та організаційно-педагогічним формам підготовки майбутніх учителів у жіночих гімназіях притаманні такі *тенденції*: 1) зміцнення позицій дисциплін мистецького циклу (малювання, співи, музика, рукоділля, гімнастика, хореографія) та іноземних мов; 2) забезпечення нерозривної єдності педагогіки та психології у загальнопедагогічній підготовці майбутніх учительок; 3) «педагогізація» освітнього процесу (розробка програм із методики викладання арифметики в початковій школі, російської мови, психології з основами логіки, історії педагогіки, де окрім теоретичних підходів російських і західноєвропейських теоретиків педагогіки пропагувалися надбання українських вчених); 4) визнання пріоритетності формування основ високої професійної майстерності випускниць; 5) фундаменталізація релігійної освіти вихованок сприяла формуванню в них добродетності й благопристойності.

Висновки до розділу

У розділі розкрито процес становлення й розвитку духовних і світських навчальних закладів регіону в досліджуваний період, здійснено аналіз їхньої освітньої та виховної діяльності, розглянуто навчально-методичне та змістове

забезпечення навчального процесу. Значну увагу приділено висвітленню педагогічних ідей і творчого доробку видатних педагогів і громадських діячів Поділля.

Доведено, що в умовах відсутності власне педагогічної освіти на Поділлі, Подільська духовна семінарія та духовні чоловічі училища, жіночі духовні та єпархіальні училища, церковнопарафіяльні учительські школи, жіночі та чоловічі гімназії стали важливою ланкою професійної підготовки вчителів краю,

Розкрито специфіку та виявлено тенденції підготовки освітянських кадрів у закладах духовної та гімназійної освіти Поділля досліджуваного періоду. Особливості змісту підготовки педагогів у закладах духовної та гімназійної освіти Поділля полягали в домінуванні «палково-різкової» системи виховання; поступовому переході від винятково теоретичного складника в освітній парадигмі професійно-педагогічної підготовки до практико-орієнтованої педагогічної й психологічної освіти; застосуванні прогресивних методик і технологій формування особистості майбутніх учителів; уведенні до навчальних планів і програм спеціальних дисциплін (філософської пропедевтики, дидактики, логіки, психології, педагогіки, методики викладання дисциплін початкових училищ і церковнопарафіяльних шкіл, іноземних мов, предметів релігійного спрямування – гомілетики, риторики, церковного красномовства, граматики, церковного співу, нотної грамоти, богослов'я, а також дисциплін естетичного циклу (малювання, рукоділля, музика, гра на музичних інструментах, домоводство) та гімнастики). Ці предмети сприяли формуванню професійно-педагогічної культури майбутніх учителів, розвивали здатність упливати на інтелект, волю й почуття вихованців. Важливе місце в освітньому процесі було відведено запровадженню новітніх форм навчально-виховної роботи – вокально-музичних вечорів, читання світської літератури тощо.

Виявлено, що для педагогічної освіти в тогочасних духовних і гімназійних закладах Поділля були характерними такі загальні *тенденції*: домінування суто релігійного навчання над педагогічними складниками освітнього процесу; переважання загальнотеоретичного спрямування змісту освіти й ігнорування

значення педагогічної підготовки; акцентування переважно теоретичних аспектів, що не створювало умов для належного рівня педагогічної дії; відсутність відповідної практичної професійно-педагогічної підготовки, методичного й теоретичного супроводу практичного складника; низький науково-педагогічний рівень викладачів; оновлення змісту освіти (уведення нових предметів); посилення взаємозв'язку педагогіки та основ психології; упровадження до навчального процесу позакласних заходів – концертів, читань, виставок, екскурсій; зміцнення позицій дисциплін мистецького циклу (малювання, співи, музика, рукоділля, гімнастика, хореографія) та іноземних мов; належна мовленнєва підготовка майбутніх учителів, введення в освітню практику елементів педагогічної майстерності тощо.

На основі методу педагогічної біографістики з'ясовано роль відомого хірурга, педагога М. Пирогова, українського композитора М. Леонтовича, художника О. Сошенка, письменника М. Коцюбинського, кардинала Й. Сліпого та інших у становленні педагогічної освіти Поділля досліджуваного періоду.

Основні положення другого розділу висвітлено в таких публікаціях автора: [105], [107], [108], [110], [112], [113], [116], [117], [119], [120], [121], [122], [123], [126], [129], [131], [134], [136], [138], [140], [143], [146].

РОЗДІЛ 3.

ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ПОДІЛЛЯ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

3.1. Особливості формування професійних педагогічних умінь і навичок в учительських семінаріях

Для підготовки вчителів початкових шкіл упродовж другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. в системі освіти Австрійської та Російської імперій уперше стали виникати державні спеціальні педагогічні середні навчальні заклади – чоловічі й жіночі вчительські семінарії, що здійснювали загальноосвітню та спеціальну педагогічну підготовку майбутніх учителів початкових шкіл. На Поділлі в досліджуваний період засновано чотири чоловічі вчительські семінарії – Тернопільська, Вінницька, Кам'янець-Подільська та Ольгопільська, державних жіночих учительських семінарій тоді не існувало, проте є деякі згадки про приватну жіночу семінарію в м. Тернополі [127, с. 92].

На Східній Галичині (до складу якої входило Західне Поділля) вчительські семінарії створювалися згідно з австро-угорською шкільною реформою 1869 р., за якої було введено обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 14 років та санкціонувалися розпорядженням Міністерства віросповідань і освіти від 22 листопада 1870 р. «Про заснування жіночих і чоловічих учительських семінарій» за прикладом західноєвропейських країн (Німеччини, Франції, Швейцарії), щоправда у Східній Галичині це були фактично гуртожитки-інтернати, які відкривалися на кошти архієпархії і призначалися для утримання й виховання здібних, але бідних учнів-препарандистів [239, с. 117; 17, с. 36].

Відповідно до проекту «Основного шкільного закону» 1869 р. навчання в чоловічих учительських семінаріях було безкоштовним. Тривало 3 роки (з 1891 р. – 4 роки). Для найбільш здібних студентів призначалися державні стипендії. Особи, які закінчили семінарію, зобов'язані були відпрацювати не менш 6 років у державній школі. При кожній семінарії засновано народну зразкову школу (школу вправ) для практичної підготовки семінаристів [17, с. 37–38]. Діяльність

учительських семінарій базувалась на «Статуті організаційному» й навчальному плану від 1874 р. Ці нормативні документи (щодо чоловічих учительських семінарій) зазнали змін у 1886, 1890 та 1907 рр., і були зумовлені тим, що австрійський парламент у 1883 р. ухвалив «Новелі шкільні». На підставі «Новелі» від 31 липня 1886 р. МВіО оголошено новий «Статут організаційних учительських семінарій», яким унесено певні корективи до їхньої роботи: частково змінилися навчальні плани; варіювалося питання про сільськогосподарські справи; затверджувалися правила внутрішнього розпорядку; обов'язки вчителів тощо. У межах державного шкільного закону від 14 травня 1869 р. та «Новелі шкільної» 1885 р. Галицький сейм ухвалив крайові закони від 2 лютого 1885 р. та 23 травня 1893 р., згідно з якими вчительські семінарії діяли за єдиними навчальними планами [17, с. 38].

У 1907 р. прийнято сеймовий закон, на основі якого Крайова шкільна рада видала нові правила підготовки вчителів і встановлювалися два типи чоловічих учительських семінарій – мовно-рисункові та природничо-господарські відповідно до двох типів народних шкіл (для народних шкіл у містах, де в навчальних планах семінарій переважали мови й малюнок, та сільських народних шкіл, де переважали природничі науки й предмети, пов'язані з проведенням сільськогосподарських робіт). Навчання в обох типах семінарій тривало чотири роки, також були організовані підготовчі курси, до яких зараховували кандидатів після закінчення чотирьох класів народної школи. Упродовж 1909–1918 рр. затверджується «Статут організацій для чоловічих і жіночих гімназій» у новій редакції, згідно з яким з'являються спеціальні приписи про підготовку вчителів та їхню готовність до викладання у народних школах [17, с. 38–39].

До семінарії зараховувалися абітурієнти з 15-ти років після закінчення восьмикласної школи або мінімум 2-го класу гімназії, а також успішного складання вступного іспиту. Окрім того, абітурієнти повинні були подати свідоцтво про здоров'я, видане повітовим лікарем і свідоцтво про моральні якості, затверджене парафіяльним священиком і цивільним урядом. Зарахування до

семінарії відбувалося на конкурсній основі. Для абітурієнтів із недостатнім рівнем знань існував однорічний підготовчий курс [269, с. 19–20].

Варто відзначити, що в учительських семінаріях навчалися переважно діти незаможних батьків, які не мали змоги здобути середню освіту в гімназії або реальній школі та прагнули якнайшвидше почати працювати. Проте платня вчителів народних шкіл була досить низькою, невисоким було й становище вчителя в суспільстві. Після закінчення вчительської семінарії випускники склали іспит зрілості («матуру») та отримували звання молодших учителів (тимчасових учителів), а тільки після дворічної практики з педагогічної діяльності вони мали право на складання іспиту в державній кваліфікаційній комісії та отримували патент для обіймання посади старшого вчителя та постійне місце роботи. Якщо молодші вчителі впродовж 5-ти років не склали кваліфікаційний іспит, то їх усували від служби, а без свідоцтва зрілості ніхто не мав права отримати місце вчителя або тимчасового вчителя [485, с. 149–149; 51, с. 55].

Першу державну чоловічу вчительську семінарію на Поділлі було відкрито 1 вересня 1871 р. в м. Тернополі відповідно до всіх названих вище законів та положень Австро-Угорської імперії та КШР. Тернопільська семінарія належала до Львівського шкільного округу [614, с. 83].

Щодо приватної жіночої вчительської семінарії в м. Тернополі збереглося небагато інформації, зокрема Л. Барна в дослідженні «Підготовка вчителів в учительських семінаріях Східної Галичини» зазначає, що на початку ХХ ст. в деяких містах (Львів, Перемишль, Станіслав, Тернопіль) з'явилися приватні вчительські семінарії, переважно жіночі [19, с. 32]. Також в історичній книзі «Шляхами Золотого Поділля» за різні роки, у спогадах ми знайшли згадки про приватну жіночу семінарію в Тернополі. Із цього приводу В. Мацьків зауважував: «Шкільництво державного типу в Тернополі й Тернопільському повіті було налагоджено аж під кінець ХІХ ст., у селах навчання відбувалося українською мовою. У Тернополі була учительська семінарія. Для дівчат були й приватні учительські семінарії з польською мовою навчання» [592, с. 190]. А. Кордуба писав: «У 1900 р. жінки Тернополя заснують товариство «Жіноча громада»,

метою якого був розвиток національної свідомості українських жінок шляхом самоосвітніх гуртків, рефератів, вистав, курсів, концертів. За декілька років створено гурток дівчат, що мав підготувати їх до суспільної праці. До цього гуртка належали учениці вчительської семінарії» [595, с.196–197]. Відповідно до наведених фактів можна стверджувати, що на початку ХХ ст. в м. Тернополі існувала приватна жіноча вчительська семінарія (імовірно, із польською мовою навчання).

На початку відкриття при Тернопільській чоловічій учительській семінарії функціонувало два курси, а також перший клас зразкової школи (школи вправ). Викладання в самій семінарії, лекції, педагогічні конференції з практичних лекцій, а також практичні заняття в школі вправ здійснювалося польською мовою [16, с. 237, 243].

Із 1872 р. Галицька КШР запровадила утраквізм (політика двомовності в автономних провінціях Австро-Угорської імперії) у Тернопільській учительській семінарії завдяки українським послам у Державній раді Австрії. Міністр К. фон Штремаєр дав розпорядження щодо викладання математики, наук про природу й сільського господарства українською мовою, при цьому наукові терміни подавалися польською і обпитувалися учні з цих предметів також польською та українською. Педагогіка, історія, географія та фізика викладалися польською з українськими термінами, при цьому викладач мав стежити за правильною вимовою усіх термінів [408, с. 163–165; 16, с. 242]

Наступного 1872–1873 н. р. Тернопільська чоловіча вчительська семінарія мала вже три курси й три класи школи вправ, а в 1874–1875 н. р. відкрито четвертий, із 1875–1876 н. р. розпочав функціонування підготовчий клас семінарії. У 1876–1877 н. р. разом із чотирирічною школою вправ з польською мовою викладання був уведений один клас з навчанням українською мовою. Цей клас існував до 1892–1893 н. р., і лише тоді було отримано згоду на відкриття окремої чотирирічної школи вправ з навчанням українською мовою [607, с. 202–203]. Короткий час існувала ще одна школа вправ для хлопців (ім. Ю. Словацького) [592, с. 190].

Щороку кількість учнів у Тернопільській учительській семінарії зростала. Зокрема, приблизно в 1874–1875 рр. у підготовчому класі було 73 учні, у 1-му – 67, 2-му – 40, 3-му – 30 учнів [16, с. 237, 240]. Збільшення кількості учнів призводило до ускладнення навчання в семінарії, оскільки був нерівномірний контингент – деякі учні ледь закінчили народну школу, серед вихованців були також писарі, відставні військові, колишні народні вчителі без кваліфікації і початкового знання, гімназисти та реалісти, тобто особи різних звичок та різного віку – 10-ти, 15-ти і навіть 20-ти років. Окрім того, існувала проблема великої кількості учнів у класах – було і по 50-70 учнів [16, с. 238, 244].

У 1892–1893 н. р., у зв'язку з реорганізацією семінарій у Тернопільській чоловічій учительській семінарії відкрито четвертий клас. Продовження навчання до четвертого року, а також як допомога стипендії для вихованців призвела до того, що в 1894–1895 н. р. до закладу було зараховано учнів аж до двох підготовчих класів, а також до двох перших класів. Загалом семінарія налічувала 283 учні, а в обох школах вправ – 213 учнів [607, с. 202–203].

Варто зауважити, що на початок 90-х років XIX ст. двомовність закладу досягалася почерговим викладанням предметів однією із двох крайових мов. Зразок програми для семінарії передбачав такий розподіл: 1) релігія – залежно від конфесії, польською або українською мовою; 2) педагогіка – польською; 3) польська мова – польською, українська – українською; 4) німецька мова – у підготовчий рік польською, у наступні роки виключно німецькою; 5) математика та науки про природу – підготовчий рік польською, наступні чотири роки – українською; 6) географія та історія – польською; 7) економіка – українською; 8) каліграфія та малюнок – польською; 9) музика й співи – обома мовами; 10) спорт – польською [408, с. 163–165]. Поруч із обов'язковими предметами навчання в 1891 р. в семінарії було впроваджено основи гри на фортепіано, а в 1892 р. «Уміння» (ручну працю) як факультативні предмети [607, с. 203]. Очікування забезпечення високого рівня вивчення предмета «Сільське господарство» спонукало дирекцію семінарії до працевлаштування в 1892 р. висококваліфікованого спеціаліста. Цього ж року впроваджено курс лекцій зі

стоматології та гігієни у програмі наук про природу на першому й четвертому курсах. 1 жовтня 1899 р почала діяти бурса (інтернат) для 60 учнів семінарії [519, с. 202].

Таким чином, перелік предметів дає підстави стверджувати, що учні Тернопільської вчительської семінарії вивчали предмети психолого-педагогічного, гуманітарного, природничо-математичного, мистецького та релігійного спрямування. Окремо варто наголосити на збільшенні кількості предметів естетичного спрямування в семінарії, зокрема музики, співів, малюнку, гри на фортепіано, фізичних вправ, гімнастики, ручної праці, сільського господарства [145, с.84].

У 1890 р. семінарія вперше видала «Свідоцтва можливості навчання ручній праці в народних школах», а в 1893 р. до випускного іспиту екстерном уперше були допущені жінки. Упродовж 1873–1896 рр. випускний іспит в Тернопільській чоловічій учительській семінарії склали 489 випускників, разом із тим, у 1890–1896 рр. заклад видав 127 свідоцтв, що дозволяли навчання основам ручної праці в народних школах учителькам [607, с. 204].

Організація освітнього процесу й формування знань, умінь і навичок учнів у Тернопільській учительській семінарії в багатьох питаннях залежало від рівня кадрового забезпечення семінарій кваліфікованими викладачами. Окрім директора й старших викладачів (яким організаційний статут призначив титул «професорів»), працівниками семінарії були також учителі Тернопільської чоловічої гімназії, а вчителями зразкових шкіл (шкіл вправ) призначалися народні вчителі-практики. Першим директором Тернопільської семінарії впродовж 1871–1886 рр. був С. Дністрянський – професор математики й фізики Тернопільської гімназії, який здобув ступінь доктора філософії у Львівському університеті [88, с. 91]. Він брав активну участь у педагогічних конференціях, організованих у семінарії після проведеної лекції у школі вправ, у присутності педагога з фаху та одного вчителя школи вправ, вимагаючи в учнів, окрім теоретичного й практичного знання спеціальної методики предметів, знання способів елементарного навчання в народній школі. Враховуючи те, що вчителі семінарії,

колишні вчителі гімназії, які закінчили університети не мали елементарної педагогічно-дидактичної підготовки, відвідував уроки викладачів семінарії і ділився власним практичним досвідом із ними, своїми порадами, допомагав їхній методичній освіті, упровадив систему взаємовідвідування уроків викладачами. Варто зазначити, що за часів директорства С. Дністрянського семінарія набула в Подільському краї слави найкращої методичної, педагогічно-дидактичної школи й випустила зі своїх лав низку випускників – окружних інспекторів, директорів шкіл, високопрофесійних учителів вправ та навіть старших учителів семінарій [16, с. 237–240].

Особливо варто зупинитися на постаті відомого українського історика, педагога, громадського діяча, пізніше – державного секретаря освіти й віровизнання в першому державному секретаріаті (уряді) ЗУНР – О. Барвінського, який упродовж 1871–1888 рр. здійснював педагогічну діяльність у Тернопільській учительській семінарії. О. Барвінський здобув освіту в Тернопільській чоловічій гімназії з німецькою мовою навчання, згодом – на філософському факультеті Львівського університету. Для професійної діяльності він вибрав історію, українську та польську мови як головні предмети. Ще під час навчання О. Барвінський відвідував бібліотеки Оссолінських та Дідушицьких, а за допомогою друзів із духовної семінарії Г. Рожанського і Г. Боднара сприяв виданню поезій Т. Шевченка у двох томах (1867–1868 рр.). У 1869 р. видав ще один том як доповнення до другого. Після закінчення студій під керівництвом Ф. Мікльошича, відомого австрійського мовознавця у 1869 р., шкільна влада призначила О. Барвінського на посаду заступника вчителя гімназії в м. Бережанах, у 1871 р. – на посаду старшого вчителя Тернопільської чоловічої державної учительської семінарії, де він організовував велику педагогічно-виховну роботу. На початку освітньої діяльності в Тернопільській семінарії О. Барвінський викладав українську й німецьку мови, географію та історію. На думку О. Барвінського, «...Семінарія – це зовсім інше поле, ніж гімназія, у семінарії потрібно не тільки навчити учнів певній кількості наукових знань, але й способам і методам навчання в народній школі, а значить – підготувати учнів у

педагогічно-дидактичному та методичному напрямках. Завдання професора семінарії було виховання майбутніх учителів у дусі гармонійного належного знання основ методики тощо» [16, с. 238, 244]. Для цієї справи він ретельно студіював праці популярні праці з педагогіки, дидактики й спеціальних методик предметів, займався науковою роботою, надрукував безліч статей із педагогічної тематики у Львівських часописах: «Діло», «Газета Шкільна», «Шкільний часопис» [601, с. 649; 329, с. 74–75].

За твердженням О. Барвінського, на початку свого існування найслабшим аспектом учительських семінарій була відсутність підручників, незважаючи на те, що австрійський міністр К. фон Штремаєр оголошував конкурс і нагороду за написання підручників. Семінарія впродовж багатьох років використовувала гімназійні підручники, призначені для іншої мети [16, с. 243–244]. Варто також відзначити, що окружній учительській конференції надавалося вільне право при доборі підручників для освіти семінаристів [485, с. 148–149]. Факт нестачі підручників, зокрема з педагогіки, підтверджують і спогади колишнього учня семінарії В. Задорожного: «Учителя Дмитренка називали українським Сократом, на його предметах педагогіки всі сиділи наче зачаровані. Для цих предметів не було підручників, предмет опановували виключно за конспектами» [594, с. 169–170].

Значно пізніше – у 80–90-х. рр. XIX ст. – МВіО затвердило низку підручників для користування в учительських семінаріях, зокрема з педагогіки. Якщо на початку існування були лише польські та німецькі підручники, то згодом з'являються й українські. Серед українських видань учні семінарії користувалися «Педагогікою українською або наукою про виховання» о. І. Бартошевського (1891 р.); польською мовою «Основами логіки й загальної дидактики» (1880 р.) чеського філософа й педагога А. Лінднера; книгою директора вчительської жіночої семінарії у м. Львові А. Лючкієвича (Люцкевича) «Шкільництво на підставі історичного розвитку та засад виховання відповідно до навчального плану вчительських семінарій», яка складалася із трьох частин – основи виховання, погляди на історію виховання і шкільництва, шкільництво [17, с. 42].

Можна також виокремити підручник «Педагогіка» (1896, 1902 pp.) М. Барановського – директора семінарії у м. Львові, – апробований для використання в чоловічих семінаріях розпорядженням МВіО від 20 травня 1888 р. та рекомендований для окружних бібліотек і бібліотек семінарій КШР від 5 лютого 1888 р.; підручник «Дидактика» (1905 р.), доповнений принципами «загальної логіки» для вчительських семінарій і вчителів народних шкіл. М. Барановський розглядав загальні проблеми освіти, найважливіші відомості з психології виховання, теорії І. Канта, Дж. Локка, Й. Песталоцці, Г. Пірамовича, філософсько-педагогічні погляди Й. Гербарта, Т. Ціллера, Ф. Фребеля та інших [17, с. 43].

Вболіваючи за стан методичного забезпечення майбутніх учителів, О. Барвінський підготував низку шкільних підручників, зокрема разом з П. Кулішем та М. Лисенком він видав підручники з української літератури для середніх шкіл. У 1870 р. з'явилася його «Усна словесність» з історично-літературним оглядом народної творчості, а в 1871 р. – «Писана словесність» у двох частинах. Із 1886 р. він почав видавати «Руську (українську) Історичну Бібліотеку». У 1892 р. ним було запроваджено фонетичний правопис до всіх українських підручників, замість т. зв. етимологічного, який уживали москвофіли. Цей новий правопис негайно прийняла вся українська преса й видавництва [601, с. 649–650]. На початку ХХ ст., перебуваючи вже у м. Львові, О. Барвінський видав читанки для гімназій і для 1-го та 2-го курсів вчительських семінарій, всесвітню історію в двох частинах, а також «Огляд української літератури», «Вибір з української літератури» для 3-го та 4-го класів вчительських семінарій. За твердженням Б. Остап'юка, «Заснування кількох гімназій, в тому числі і в м. Тернополі, утравізація вчительських семінарій, розвиток народного шкільництва – заслуга послідовних заходів О. Барвінського. Вони мали велике значення не лише для Галичини, але й для цілої України» [329, с. 77–78, 80].

Другий директор Тернопільської вчительської семінарії В. Боберський (1886–1891 pp.) – доктор філософії, автор шкільних підручників, популярних

брошур і статей із ботаніки та педагогіки – значну увагу приділяв практичній підготовці майбутніх учителів, яка забезпечувалася системою вправ і творчим підходом до організації педагогічної практики. Значною мірою цьому сприяло функціонування при Тернопільській учительській семінарії зразкової школи (школи вправ), а також стрімкий розвиток системи неперервної підготовки педагогів. Професійна підготовка вчителів у закладі передбачала поєднання методики навчання загальноосвітніх предметів із практичними заняттями у школі вправ, забезпечувала в слухачів вироблення вмінь та навичок для творчого застосування отриманих знань у майбутній педагогічній діяльності. У своїх методичних рекомендаціях В. Боберський зазначав, що в цьому навчальному закладі практична підготовка майбутніх учителів тривала два із чотирьох років навчання. На його думку, педагогічна практика мала на меті «Розкрити те, як потрібно застосовувати на практиці принципи педагогіки й дидактики», а будучи добре організованою, вона потрібна для «вистелення дороги у практичних уміннях молодого вчителя, щоб він не збочив на манівці експерименту. І якщо навчальний заклад цього досягне, то можна вважати, що він забезпечив належну підготовку майбутніх своїх вихованців» [19, с. 34; 519, с. 145].

За професора реальної школи Е. Міхаловського, який очолював заклад упродовж 1891–1919 рр., семінарія існувала як двомовна з 4-ма класами з українською мовою викладання і стількома ж із польською. Е. Міхаловський був послом до сейму у Львові та парламенту у Відні, першим головою товариства «Тернопільський науковий гурток» (1892 р.), автор нарисів «Чоловіча вчительська семінарія в Тернополі. 1871–1896 рр.» (1897 р.), а в семінарії викладав педагогіку та історію педагогіки [594, с. 169; 520, с. 400]. Серед викладачів семінарії варто відзначити таких: професор С. Сроковський, викладач польської мови, історії та географії, який упродовж 1903–1914 рр. обіймав посаду голови управи «Товариства народних шкіл», згодом – доцента Ягеллонського університету в м. Кракові, професора «Школи політичних наук» у м. Варшаві [521, с. 325]; професор І. Боднар, випускник Львівського та Віденського університетів, який викладав математику, фізику й хімію, влаштовував змагання між учнями

семінарії, допомагаючи свідомим та ідейним учням і зневажаючи греко-католиків настільки, що деякі залишали семінарію [594, с. 170]; доктор теології, катехит учительської семінарії та чоловічої гімназії Я. Вацик і М. Вагилевич, випускники Львівського університету; Й. Горжіца, викладач музики та співів у гімназії та семінарії в м. Тернополі; В. Сатке, який здобув політехнічну освіту в м. Мюнхені (Німеччина), і працював головним учителем семінарії, водночас з 1893 р. керував метеорологічною станцією, яка діяла з 1861 р. при колегії єзуїтів, був засновником і керівником Тернопільського наукового гуртка (1893 р.) [520, с. 92; 521, с. 230].

Згідно зі статистичними даними до кінця 1896 р. семінарія мала в розпорядженні 2063 книги, 370 шкільних програм, 53 настінні мапи, 5 атласів, 4 глобуси, у фізкабінеті було 237 приладів, у кабінеті наук про природу – 350 зразків зоологічних, 25 ботанічних і 533 мінералогічні. У середовищі семінаристів і гімназистів існував спільний таємний гурток М. Драгоманова, де була велика бібліотека з різних галузей знань, а з 1906 р. семінаристи мали власний просвітницький гурток. Завданням гуртка стало поширення освіти його членів та підготовка майбутніх учителів до культурно-освітньої роботи саме для українського народу. В українських класах вправ викладав професор Я. Миколаєвич, учні брали в нього навіть заборонені книжки та отримували вказівки щодо проведення культурно-освітньої роботи в селах у святкові дні. Семінаристи влаштовували вечори пам'яті Т. Шевченка та А. Міцкевича, працювали в читальнях «Просвіти», кооперативах, брали участь у роботі драматичного гуртка, а при семінарії діяв хор. Фізичні заняття передбачало в залі місцевого спортивного товариства «Сокіл». Фізичне виховання включало також лекційні заняття зі шкільної гігієни, молодь могла займатися легкою атлетикою, брати участь у заняттях із військової підготовки. Черговою складністю було те, що в двомовних семінаріях зменшено кількісно тижневих годин, призначених на фізичне виховання із двох до трьох, а «заощаджену» годину відведено на вивчення іншої національної мови [594, с. 172–176; 607, с. 204, 206].

Слід звернути увагу на національний склад учнів у Тернопільській учительській семінарії, який формувався не на користь українців та євреїв. Польські вступники мали перевагу перед українцями та євреями. Зокрема, у 1902 р. на вступні іспити в учительський семінарії в м. Тернополі погодилося 132 особи, із них 70 українців, 45 поляків та 17 євреїв. Зарахованими виявилися лише 17 українців, 42 поляки та 2 євреї. У 1903 р. вступні іспити витримували 130 осіб, із них 65 українців, 56 поляків та 9 євреїв. Зарахованими були 21 українець, 36 поляків та 9 євреїв [408, с. 163–165]. Дещо інші дані наведено в російських дореволюційних виданнях, зокрема в 1903 н. р. до Тернопільської чоловічої учительської семінарії з загальної кількості 115 осіб було зараховано 44 поляки та 22 українці [436, с. 106]. Таким чином, незважаючи на те, що в селах переважна більшість, а часом і все населення без винятку розмовляло українською мовою, майже половину учнів становили особи польської національності [601, с. 659]. І. Филипчак, галицький педагог, громадський діяч, пізніше наставник Вінницької вчительської семінарії наголошував, що «в Тернополі – утраквістичний устрій, проте польський характер» [547, с. 24–26].

Для отримання свідоцтва зрілості випускники закладу складали письмовий іспит з педагогіки, української, німецької та польської мов. Практичний урок проводився у зразковій школі (школі вправ) в присутності не менше ніж трьох членів екзаменаційної комісії, усний іспит складався з усіх обов'язкових предметів, що вивчалися. Кваліфікаційні іспити мали практичний характер і передбачали письмовий та усний іспити й показову лекцію. Отримуючи підсумкові оцінки не нижче «задовільно», випускники отримували свідоцтво зрілості. Після складання усіх іспитів кандидати також отримували кваліфікаційний патент. Для кваліфікаційного іспиту для вчителів на право викладання враховувалися рівень знань із педагогіки, української мови, науки про природу, геометричних рисунків, малюнків від руки, каліграфії, географії, історії, фізики, математики, також вимагалось у випускників показати впевненість та самостійність у вирішенні проблем виховання [17, с. 39]. Варто зазначити, що

впродовж 1897–1914 рр. заклад закінчили 833 особи. Діяльність семінарії була перервана початком Першої світової війни в 1914 році [607, с. 206].

На Східному Поділлі впродовж XIX ст. не було створено жодної вчительської семінарії. МНО Російської імперії свідомо гальмувало розвиток спеціальних педагогічних закладів, не зважаючи на те, що кількість початкових народних училищ швидко зростала, а безправних учителів слід було замінювати. І лише через 36 років після відкриття на Західному Поділлі Тернопільської чоловічої вчительської семінарії для підготовки вчителів нижчих початкових училищ у 1907 р. в с. Потоки Вінницького повіту було відкрито першу на Східному Поділлі та другу на всій території Поділля чоловічу вчительську семінарію відповідно до законів Російської імперії [99, с. 127].

Історія вчительських семінарій Російської імперії розпочалася з 1861 р., коли російський педагог К. Ушинський вперше в «ЖМНП» надрукував «Проект учительської семінарії» [545, с. 191–212]. Автор, поділяючи досвід і практику Німеччини й спостерігаючи за семінаріями Швейцарії, вважав, що молоді люди, які вибрали професію вчителя повинні звикати до життя простого, суворого та бідного, без світських розваг, до життя у взаємодії з природою. Як писав К. Ушинський: «Майбутнім учителям потрібно повідомляти такі знання, які не давали ні гімназія, ні університет. Знання ці повинні відрізнятися енциклопедичністю і водночас завершеністю, визначеністю та ясністю. Учитель повинен оперувати не тільки знаннями із Закону Божого, граматики, арифметики, географії, історії, але й із наук про природу, практичної загальнодоступної медицини, сільського господарства, окрім того вміти гарно писати, малювати, креслити й навіть співати» [95, с. 10]. Це визнавалося й у Німеччині, де в деяких учительських семінаріях наголошувалося: не перевчати! Навчання почасти набувало практичного характеру, для чого створено зразкові школи, причому навчальні курси відповідали майбутній діяльності вихованців семінарії [11, с. 91].

25 червня 1864 р. згідно з цим проектом відкрито першу вчительську семінарію в м. Молодечне (нинішня Білорусь) Віленського навчального округу. 17 березня 1870 р. затверджено «Положення» й штати Молодечненської

вчительської семінарії з 3-річним курсом навчання, відповідно до якого започатковано всі наступні семінарії [207, с. 91]. Згідно з положенням вчительські семінарії з 3-річним курсом навчання мали надати педагогічну освіту молодим людям (не молодше 15-ти років) усіх станів, православного віросповідання, охочим присвятити себе вчительській діяльності в початкових училищах. У 1889 р. в КНО дозволено зараховувати до семінарій молодих людей із місцевих колоністів лютеранського віросповідання, а в 1906 р. – дітей старообрядців [301, с. 101; 298, с. 680]. Із 1897 р. згідно з розпорядженням до зарахування не допускалися особи, взагалі нездібні до співів [428, с. 203].

Цей факт свідчить про зародження основ професійного відбору на педагогічні спеціальності, оскільки вміння співати – демонстрування природного голосу, а в подальшому професійної здатності ефективно використовувати власний мовленнєвий апарат як інструмент виховного впливу.

«Казенно-штатні стипендіати» (студенти, які навчалися за державні кошти) після закінчення семінарії мали прослужити на посаді вчителів початкових училищ або ЦПШ шкіл не менше 4-х років за направленням попечителя навчального округу, а могли також бути помічниками класних наставників у середніх навчальних закладах. Тим вихованцям, які хотіли вступити до вчительського інституту потрібно було прослужити не менше 2-х років на вчительській посаді [264, с. 46–47]. Значно пізніше, у 1914 р. стипендіати семінарії відпрацьовували на посаді вчителів рівно стільки років, скільки одержували стипендію [510, с. 988–989].

Серед основних предметів вчительських семінарій можна виокремити: Закон Божий, основи педагогіки (причому педагогіку мав право викладати лише директор), російську й церковнослов'янську мови, арифметику, основи геометрії, землемірну справу, лінійне креслення, російську історію (частково історію загальну), коротку загальну й російську географію, головні відомості для розуміння явищ природи, чистопописання, співи, ремесла, гімнастику, садівництво, городництво [546, с. 14, 17]. Варто відзначити, що семінарія користувалася загальноосвітньою програмою гімназії, але, щоб не допустити майбутніх учителів

до навчання в університеті, із курсу вилучено іноземні мови й тригонометрію (як і на Західному Поділлі) [22, с. 924].

4 липня 1875 р. затверджена «Інструкція для вчительських семінарій», згідно з якою до семінарії зараховувалися абітурієнти зі знаннями курсу початкового училища [184, с. 65]. Варто зазначити, що згідно з інструкцією на перше місце в семінарії виводилося навчання учнів «техніці їхнього ремесла», загальноосвітнього складника навчання не було. Зокрема, із розділів, що містилися в науках про природу й у фізиці, наказувалося вибирати тільки ті, які за важливістю та практичним спрямуванням дійсно були необхідні для майбутніх учителів початкових народних училищ. Особливо під час викладання російської історії відкидали все, що не відповідало загальному патріотичному й моральному спрямуванню, а із загальної історії пропонувалося викладати лише окремі факти [502, с. 108–111].

У 1875 р. при вчительських семінаріях впроваджено підготовчі класи. У 1876 р. семінаріям надано право проводити іспити на звання вчителя початкового училища [58, с. 448, 470].

11 березня 1902 р. видано нове «Положення про вчительські семінарії», а в 1903 р. схвалено тимчасові навчальні програми. Відтоді починається поступове перетворення семінарій із 3-річних на 4-річні (у складі трьох основних класів та одного підготовчого), спричинене ускладненістю проходження семінарського курсу впродовж 3-х років; реорганізації підлягали й зразкові училища із однокласних у двокласні. Разом із тим, уведено навчання ручній праці, сільському господарству, а в кожній семінарії починає працювати спеціальний учитель співів та учитель малювання. Орієнтовний навчальний план складався із таких предметів: Закон Божий із церковнослов'янським читанням, російська та церковнослов'янська мови з коротким курсом словесності та методики, педагогіка (6 год. на тиждень), арифметика й геометрія з методиками викладання цих предметів, історія Росії, короткий курс загальної історії, географія російська й загальна з методикою викладання, науки про природу з відомостями про гігієну, фізика, чистописання, малювання, креслення, ручна праця, співи, практичні уроки

(12 год. на тиждень) [480, с. 40]. До 1-го (підготовчого класу) зараховувалися абітурієнти на тих же умовах, що й до в трирічної семінарії зі знаннями в межах курсу двокласних міністерських училищ, причому до 1-го основного класу допускалося зарахування зі знаннями двокласних училищ та 1-го підготовчого класу [297, с. 390–392].

16–19 червня 1910 р. відбувся з'їзд директорів учительських інститутів і семінарій КНО, на якому розглядалися питання про матеріальне становище вчителів співів і графічних мистецтв, про інструкції для наставників, про постановку релігійно-морального виховання, про організацію фізичного й естетичного виховання, а саме: вироблення єдиних підходів щодо обсягу годин на співи, навчання музики (гра на скрипці), навчання ручної праці, а також про зміни в програмах із фізики, математики, наук про природу, розподіл годин із педагогіки за класами [655, арк. 99; 657, арк. 92 зв.]. Примітним стало визнання значення улаштування екскурсій для розширення кругозору вихованців семінарій [631, арк. 141 зв.].

Окрім того, в 1911 р. у проекті Державної думи Російської імперії щодо вчительських семінарій, хоча цей проект так і не став законом, було звернено увагу на спеціальні предмети – логіку, психологію, педагогіку, історію педагогіки, дидактику, методику викладання окремих предметів, уводилися теми з дошкільного виховання [480, с. 144].

Історія чоловічої 4-класної Вінницької вчительської семінарії, відкритої 6 грудня 1907 р. в с. Потоки Вінницького повіту Подільської губернії розпочалася ще в 1880–1881 рр., коли Вінницька міська дума ухвалила передання ділянки міської землі для організації в м. Вінниці вчительської семінарії для підготовки вчителів народних училищ. У 1884 р. навіть був надісланий огляд діяльності від попечительства жіночої учительської семінарії м. Москви для набуття досвіду, проте лише в 1903 р. «Селянська спілка» с. Потоки викупила в поміщика Мерінга маєток та запропонувала Подільському земству через Вінницького повітового предводителя дворянства графа Д. Гейдена прийняти в дар ділянку в 4 десятини для будівництва вчительської семінарії. Подільським губернським комітетом було

порушено клопотання перед МНО про відкриття вчительської семінарії, яке було задоволене лише в 1907 році. А вже в 1908 р. на утримання семінарії виділили з державної скарбниці 24 тис. крб. [314, с. 233; 812, арк. 243–244, 255].

На початку існування семінарія мала тимчасові приміщення, які дозволяли навчати тільки 40 осіб, та лише 80 примірників художньої й наукової літератури, подарованої семінарії мировим посередником 1-го Вінницького повіту. Директором учительської чоловічої семінарії в жовтні 1907 р. в с. Потоки призначено В. Осташкова, колишнього вчительського стипендіата університету, в якому прослухав курс педагогіки, випускника історико-філологічного факультету університету Св. Володимира [630, арк. 6–6 зв; 822, арк. 9–10]. В. Осташков мав великий педагогічний досвід: викладав у Кременчуцькій жіночій гімназії, у Рівненському реальному училищі, у Білоцерківській жіночій гімназії, а до 1904 р. виконував обов'язки директора народних училищ 3-го району Волинської губернії. Із 1906 р. він обіймав посаду інспектора народних училищ 5-го району Подільської губернії [630, арк. 156–156 зв.].

Семінарія керувалася «Положенням про вчительські семінарії» від 17 березня 1870 р., «Інструкцією» від 1875 р. та затвердженим 11 березня 1902 р. штатним розписом 4-класних учительських семінарій і постановами й розпорядженнями попечителя КНО, тимчасовими програмами за 1903 р. Із перших днів діяльності семінарії допускалися певні відхилення в навчальних програмах із дозволу попечителя КНО, зокрема в 1907–1909 рр. педагогіку викладали з першого класу, а не з другого; основи алгебри – із підготовчого класу; у першому півріччі малювання не викладалося, а також у зв'язку із відсутністю викладача не було креслення, ручної праці; не проводилися заняття в саду та на городі, співи й музика. Станом на 1 січня 1908 р. семінарія нараховувала 77 учнів, на 1 січня 1910 р. – 115 осіб, на 1 січня 1912 р. – 150 учнів [629, арк. 9, 12; 206, с. 124].

Аналіз архівних документів дає підстави стверджувати, що ідею про відкриття у м. Вінниці справжньої вчительської семінарії не оминали увагою свідомих громадян. Упродовж 1906–1909 рр. велося постійне листування з

попечителем КНО, і навіть були пропозиції щодо тимчасового розміщення семінарії в будинку Вінницької ЦВШ [815, арк. 6–9]. У зв'язку з тим, що земство не змогло утримувати семінарію в с. Потоках, виникло питання про переведення її до м. Вінниці. Вінницьке міське управління з ініціативи Вінницького міського голови М. Оводова звернулося до попечителя КНО із проханням про переведення семінарії із с. Потоки до м. Вінниці. На підставі особливого розпорядження Ради міністрів від 23 червня 1909 р. Потоцьку вчительську семінарію було переведено до м. Вінниці й перейменовано з Потоцької в Вінницьку 1 жовтня 1909 року. Із 1-го вересня 1910 р. семінарія розміщувалася в будинку в передмісті «Старої Вінниці». Міське управління надалі відвело семінарії маєток у Замостянській частині Вінниці (2,5 десятини землі), де розміщувалася головна будівля семінарії, 2-класне початкове училище, яке почало діяти 1 листопада 1909 р., і де було облаштовано квартири директора, садок і город. Проте матеріальне становище семінарії було жалюгідним, про що свідчить лист директора семінарії попечителю КНО: «Навіть меблі довелося позичити у Вінницькому реальному училищі....» [825, арк. 219 зв.; 657, арк. 80–87]. Окрім того, аналізуючи архівні документи, нами встановлено відомості про жахливі умови проживання вихованців семінарії. Учні були надзвичайно малозабезпеченими, їхні квартири розкидані по місту, а це, відповідно, негативно впливало на хід навчання [817, арк. 1, 239–242]. Неодноразово впродовж 1910–1914 рр. перед Вінницькою міською управою виникало питання щодо побудови приміщення для інтернату й квартир для вчителів семінарії, проте управа не знаходила нагальних причин для відкриття їх, аргументуючи тим, що семінарія готувала вчителів не для міських училищ, а для сільських [834, арк. 85]. Жахливі умови існування семінаристів підтверджують і статистичні дані, зокрема в 1912 р. було 180 випадків захворювань на 148 учнів, упродовж 1911–1912 рр. по одному випадку смерті, в 1912 р. учнями пропущено 5562 уроки, на одного вихованця – 35,6% уроків [630, арк. 60].

На початку 1910–1911 н. р. в семінарії розпочалося викладання ручної праці, графічних мистецтв, співів, бо семінарія вже мала 4 курси навчання [629, арк. 21 зв.].

Згідно зі статистичними даними в червні 1911 р. відбувся перший випуск, звання вчителів початкових училищ отримало 31 особа, зараховано до 1-го класу 40 абітурієнтів, у червні 1912 р. відбувся 2-ий випуск 36 осіб, із них у віці 19 років – 7 учнів, 20 років – 15, 21 рік – 14 учнів. 10 осіб нагороджені грошовими преміями в розмірі 15 крб. кожний. Станом на 1 січня 1912 р. у семінарії нараховувалося 156 учнів, викладацький штат семінарії нараховував 11 осіб. Станом на 1 січня 1913 р. навчалось 148 осіб, із них казенних стипендіатів – 50 осіб, земських – 80, за власний кошт – 17, стипендіатів Імператора Олександра II – 1. На 1 січня 1913 р. – 148 учнів (1-ий клас – 43, 2-ий – 39, 3-ій – 34, 4-ий – 32 особи), всі вихованці були православного віросповідання. У червні 1913 р. свідоцтва на звання вчителя початкового училища отримали 28 учнів, 9 із них нагороджені грошовими коштами в розмірі 15 крб. на кожного [631, арк. 170; 632, арк. 143].

Надалі на Поділлі відкрилися Кам'янець-Подільська чоловіча семінарія імені П. Столипіна (1 липня 1913 р.) та Ольгопільська чоловіча вчительська семінарія (27 серпня 1914 р.) [454, с. 817; 338, с. 825]. У Кам'янець-Подільській вчительській семінарії в перший рік навчання було 39 учнів, в Ольгопільській – 30 учнів [399, с. 26–27].

Необхідність відкриття їх пов'язана з тим, що в Подільській губернії відбувався інтенсивний процес запровадження загального початкового навчання, який передбачав створення близько 4 тисяч комплектів нових початкових шкіл. Як згадано у звіті губернського земства за 1912 р., Вінницька семінарія та курси могли дати лише 20 % від усіх учителів, необхідних губернії. У зв'язку з цим Подільським губернським земством було подано клопотання про відкриття семінарій у 1912–1914 рр. ще в 6 містах – Кам'янець-Подільському, Ольгополі, Барі, Могилеві, Проскурові та Балті. Варто зазначити, що виділення земель під приміщення семінарій узяли на себе органи міського самоврядування [268, с. 88–89; 492, с. 20].

На утримання Кам'янець-Подільської вчительської семінарії було виділено із державної скарбниці 15400 крб., проте на початок відкриття необхідна сума ще

не пройшла відповідні державні інстанції. Кошти одразу ж надійшли від Подільського губернського земства в сумі 2000 крб. та міського самоуправління – 1000 крб., окрім того, голова управи П. Олександров десятьом найменш забезпеченим учням призначив стипендії [93, с. 246]. На початку 1915 р. в семінарії навчалось 55 (57) вихованців. Директором закладу призначено Г. Соколова, вихованця Київської духовної академії. Навчальний процес у семінарії забезпечували викладачі: М. Головацький, Г. Тимошев, Г. Булгаков, М. Козицький, О. Яценко, В. Рибальченко, Г. Вондра [398, с. 20; 453, с. 98].

У ході дослідження знайдено архівні документи про те, що також порушувалося питання про заснування чоловічої семінарії в м. Гайсині упродовж 1912–1918 рр., проте цей процес не мав результату [855, арк. 30]. Також планувалось відкриття семінарії в пам'ять царювання Дому Романових у м. Новій Ушиці [387, с. 18].

Згідно зі статистичними даними впродовж 1907–1912 рр. до Вінницької чоловічої вчительської семінарії зараховано 240 осіб (із 938 абітурієнтів), із яких 9 закінчили курс міських училищ відповідно до «Положення» 1872 р., 56 абітурієнтів закінчили курс двокласних міських училищ згідно з «Положенням» 1869 р., 135 осіб закінчили курс двокласних сільських і повітових училищ, 27 – курс другокласних ЦПШ, 2 закінчили курс початкових однокласних училищ та 11 абітурієнтів закінчили курс духовних училищ [656, арк. 82 зв., 97]. Зі 148 абітурієнтів у 1912 р. 24 були не допущені до іспитів за відсутністю документів, 124 – пройшли медичний огляд і з них 9 – не допущені за станом здоров'я, 10 – не допущені за нездібністю до співів. 105 осіб складали письмові іспити, із мови виявилися вкрай безграмотні, а з арифметики 3 не могли навіть почати вирішувати задачу, хоча згідно з програмою абітурієнти повинні мати знання в обсязі двокласних сільських училищ МНО. Зокрема, під час випробувань із мови пропонувалися теми описового або повторювального характеру: «Моя батьківщина», «Як я вступив до початкової школи», «Чому я прагну вступити до вчительської семінарії». Кількість осіб, допущених до усного іспиту, становила 80 осіб, із них витримали іспит – 48 абітурієнтів, а зараховані – 40. Варто відзначити,

що більш ретельно оцінювали знання із Закону Божого, російської мови та арифметики, менш ретельно - з інших предметів [630, арк. 21–21 зв., 36]. У ДАВіО зберігається справа з клопотаннями, документами й протоколами іспитів абітурієнтів за 1913–1917 рр., окрім того, зобов'язання прослужити на вчительській посаді та свідоцтва про закінчення семінарії [658, арк. 77, 274–274 зв.] (*див. Додаток К*).

Окрім вступних іспитів до семінарії практикувалися щорічні перевідні письмові та усні іспити, а також випускні іспити. Перевідні іспити проводили в усіх класах із усіх предметів, окрім співів і чистописання. Із Закону Божого, педагогіки, геометрії, історії, географії, фізики й наук про природу – усні; із російської мови, арифметики та алгебри – у першому класі – тільки письмові, у другому – письмові й усні. Також існували іспити для осіб, допущених екстерном на звання вчителя народного училища при семінарії – іспити з усіх предметів курсу вчительської семінарії і лише з випускниками. Також екстернами проводилися пробні уроки наприкінці року в зразковому училищі при семінарії. Варто зазначити, що свідоцтва видавалися тим учням, у яких не було незадовільних оцінок [631, арк. 58].

Починаючи з 1910 н. р. заняття у Вінницькій вчительській семінарії проводилися відповідно до міністерської програми за 1903 р. та вказівок з'їзду директорів інститутів і семінарій КНО від 16 червня 1910 р. [630, арк. 51]. Аналіз архівних документів дає нам право стверджувати, що в 1909–1910 н. р., за наполяганням директора закладу В. Осташкова кількість годин на педагогіку як основного предмета була збільшена й ця дисципліна викладалася з 1-го класу (2 год. на тиждень у кожному класі) [631, арк. 170]. На переконання керівника закладу, метою викладання педагогіки в семінарії було опанування провідних основ і правил навчально-виховної справи в початкових школах, ознайомлення з правами та обов'язками вчителів цих шкіл. У курсі педагогіки містилися відомості про моральне, розумове, фізичне та духовне виховання, відомості про наукові й дидактичні методи навчання, загальні відомості про дидактику та її зв'язок із загальною педагогікою. Для ретельного тлумачення основних правил

морального й розумового виховання В. Осташков уводив до курсу відомості про класну й предметну системи навчання, методи розташування навчального матеріалу, форми навчання, навчальні засоби, дисципліну, загальні положення психології дитячого віку, шкільного порядку. Особливого значення директор приділяв особистості вчителя, розглядаючи нормативні акти, що стосувалися обов'язків сільських учителів, а також короткі відомості з історії виховання й російської школи. На думку В. Осташкова, з огляду на обмежену кількість годин, відведену на педагогіку вивчення надбань найбільш видатних діячів освіти всіх країн і часів (прізвища яких згадувалися в педагогічних статтях і творах) потрібно було продовжувати шляхом опанування наукових статей цих педагогів [631, арк. 56–57].

Проте, як з'ясовано, В. Осташков у листі від попечителя КНО отримав зауваження щодо самовільного відхилення від тимчасових програм 1903 р., затверджених МНО [657, арк. 146]. У 1911–1912 рр. викладачі семінарії намагалися упроваджувати власну тематику в навчальні програми, мотивуючи це тим, що розширення їх може позитивно впливати на світогляд учнів, хоча й не було дозволу попечителя округу на цю діяльність [632, арк. 35]. Аналізуючи розклад на 1910–1911 н. р., спостерігаємо вивчення педагогіки лише в 3-му та 4-му класах (по 3 год. на тиждень у кожному класі) [631, арк. 82 зв.–83] (*див. Додаток Л*).

Наведені факти свідчать про те, що програма навчання Вінницької вчительської семінарії суворо контролювалася з боку попечителя КНО та МНО Російської імперії.

Слід звернути увагу на те, що вихованці Вінницької вчительської семінарії для вивчення педагогіки користувалися такими підручниками та посібниками: І. Скворцова «Записки з педагогіки» (1910 р.), М. Демкова «Нариси з історії російської педагогіки» (1913 р.), П. Соколова «Педагогічна психологія» (1910 р.), О. Нечаєва «Нарис психології для вихователів і вчителів» (1911 р.), К. Єльніцького «Педагогічна хрестоматія» (1905 р.) та «Російські педагоги другої половини ХІХ століття», С. Миропольського «Підручник дидактики. Методика

навчання в початковій школі» (1901 р.), В. Вундта «Вступ до психології» (1912 р.), П. Монро «Історія педагогіки» (1911 р.), Ф. Паульсена «Історичний нарис розвитку освіти в Німеччині» (1909 р.), М. Корфа «Наші педагогічні питання» (1886 р.), К. Ушинського «Збірка педагогічних творів» (1908 р.), І. Ремке «Нарис історії філософії» (1910 р.), Ф. Діттеса «Історія виховання та навчання» (1873 р.), Ш. Летурно «Еволюція виховання» (1900 р.), Л. Іоллі «Народна освіта в різних країнах Європи» (1900 р.), І. Гербарта «Вибрані педагогічні твори» (1906 р.), П. Каптерєва «Педагогічна психологія» (1883 р.) «Основи сімейного навчання» (1898 р.), «Задачі та основи сімейного навчання» (1898 р.), «Про розвиток в дітях правдивості» (1901 р.), Дж. Локка «Думки про виховання» (1896 р.). Окрім того, учні вивчали статті з педагогіки, розміщені в «ЖМНП», зокрема В. Отто «Дидактика як теорія освіти і її зв'язок із соціологією і теорією освіти», Г. Гарольда «Поняття виховання», Е. Христофора «Логіка» тощо [630, арк. 47; 632, арк. 84].

Варто зазначити, що у вихованців 3-го та 4-го класів, де вивчалася педагогіка, практикували ще й написання двох домашніх творів на рік. Як зазначав директор семінарії, «Твори поповнювали знання учнів з предмета шляхом читання, виробляли вміння висловлюватися письмово науковою мовою» [630, арк. 2]. Упродовж 1911–1914 рр. творчі роботи виконувалися на такі теми: «Значення уваги для природного розвитку дітей у дошкільному та шкільному віці», «Зв'язок між шкільним і домашнім вихованням», «Які умови необхідні для розвитку сильного характеру?», «Виховне значення праці», «Релігія як основа морального виховання», «Виховне значення фізичної та розумової праці» [635, арк. 50; 632, арк. 5]. Твори вінницьких студентів-семінаристів із педагогіки були представлені на фабрично-заводській, торгово-промисловій, сільськогосподарській та науково-художній Всеросійській виставці в м. Києві, яка проходила з 14 травня по 1 жовтня 1913 року. Ці роботи охоплювали напрями: «Про виховання уваги у дітей», «Які умови потрібні для розвитку сильного характеру?», «Значення пам'яті в розумовому розвитку учнів», «Значення наочності в навчанні», «Значення уваги для дітей дошкільного та шкільного віку»,

«Практичні заняття в учительській семінарії», «Учитель – душа школи». Окрім того, із педагогіки учні в канікулярний час складали конспекти з метою повторення курсу [630, арк. 26; 635, арк. 94 зв.].

Значна кількість годин у семінарії відводилася на вивчення російської мови (16 год. на тиждень у всіх 4 класах), Закону Божого та наук про природу (10 год. на тиждень у всіх класах). Менше годин надавалося таким предметам, як історія, арифметика, геометрія та географія (по 7 год. на тиждень у всіх класах), алгебра (4 год.), фізика (6 год.) [631, арк. 82–83].

Письмові роботи виконувалися також із Закону Божого, історії та російської мови. Варто виокремити твори з російської мови, історії російської літератури (класні та домашні), метою яких було навчити вихованців послідовній і зв'язній розповіді, вправному описуванню та логічно правильному розмірковуванню. Досягнення цієї мети зумовлювалося всебічним розвитком вихованців і поступовим переходом від простого завдання до складного. У розподіленні творів за класами у Вінницькій семінарії дотримувалися такої послідовності: 1 клас – розповідь й опис, 2 клас – характеристики, порівняння, 3 клас – роздуми на різні теми з історії російської літератури за власним планом, 4 клас – роздуми на загальні теми, наприклад: «Іспити та перші дні мого перебування в семінарії» [631, арк. 40; 630, арк. 49].

Вихованці 4-го класу самостійно складали й обговорювали рецензії на книги та розповсюджені в початкових школах підручники – абетки, збірники задач, роботи з праці, креслення, малювання. Складанню рецензій передувала бесіда, на якій з'ясовувалася мета, значення й вимоги, яким повинна відповідати якісна навчальна книга або посібник, передбачалися питання, які потрібно було мати на увазі під час складання рецензій, а саме: яка мета розглянутої книги; чи відповідає мета зібраному матеріалу; чи відповідає дитячій природі мова книги; яка освітньо-виховна роль книги тощо [630, арк. 39; 632, арк. 87].

Особлива увага у Вінницькій учительській семінарії надавалася проведенню практичних занять учнів 4-го класу (12 уроків на тиждень), які сприяли розвитку в семінаристів педагогічних навичок у викладанні й вихованні учнів початкового

училища. Навіть з'їзд директорів учительських інститутів і семінарій у 1910 р. ухвалив скасування недільних чергувань у зразковому училищі вихованців 4-го класу у зв'язку з негативним впливом на класні заняття [630, арк. 34]. Практичні заняття проводили в зразковому училищі, розподіл уроків був аналогічним до розподілу уроків у семінарії, а їхня кількість із кожного предмета відповідала міністерській програмі 1903 р. для зразкових училищ при семінаріях [631, арк. 58]. Згідно з розкладом практичні заняття у зразковій школі проходили з арифметики, співів, російської мови, наук про природу (з понеділка по суботу), про що свідчать архівні документи [631, арк. 128–129].

Станом на 1910–1911 н. р. у зразковому училищі навчалися 28 учнів, а на 1 січня 1911 р. – 66 (55 хлопчиків та 11 дівчаток) [629, арк. 27]. Станом на 1 січня 1913 р. – 89 учнів (58 хлопчиків і 31 дівчинка), які вже розподілялися за класами: у 1-му класі – 70 дітей, у 2-му класі – 19 дітей віком 8–15 років [630, арк. 44]. Навчальний процес у зразковому 2-класному училищі в різні роки забезпечували вчителі: Ф. Пирог, який мав звання вчителя повітового училища та працював у жіночій гімназії І. Драганової [644, арк. 13 зв], М. Савицький, який обіймав посаду завідувача Лозовського сільського двокласного училища [646, арк. 1] та колишні випускники Вінницької вчительської семінарії – І. Русецький та Ю. Нагул [645, арк. 6; 642, арк. 12].

Практичні заняття учнів 4-го класу передбачали відвідування учнями уроків наставника й проведення звичайних пробних і звітних уроків. Варто зазначити, що учні 3-го класу в першій половині року (по 2 особи) відвідували пробні уроки учнів 4-го класу кожен день [629, арк. 202]. Вони писали звіти, плани-конспекти, проводили обговорення пробних уроків, вели щоденник, у якому описували хід уроку та вели спостереження за поведінкою дітей зразкового училища. Щоденники демонстрували отримані учнями враження, а разом із тим, були певним видом письмових робіт, які привчали майбутніх учителів до логічного, послідовного викладення думок на основі уривчастих нотаток, записаних у щоденниках під час уроків. Зазначимо, що мета відвідування вихованців 3-го класу зразкового училища полягала в тому, що вони мали ознайомитися із

регламентом школи, методами та прийомами викладання, познайомитися з дітьми, перевірити рівень власних знань із методики та дидактики, зрозуміти як потрібно готуватися до практичних робіт в училищі у 4-му класі [629, арк. 27–28].

Для учнів 4-го класу в зразковому училищі відводилося 12 уроків на тиждень, на практику – 10 уроків та 2 уроки – на обговорення в педагогічних комісіях. Зокрема, загальна кількість практичних уроків у 1911–1912 н. р. становила 242 уроки, стільки ж пробних: кожний вихованець (36 осіб) провів 7 уроків із російської мови, 2 – з арифметики, 1 – зі співів, і по одному з історії, географії чи наук про природу. Тематику пробних і звітних уроків вихованці брали у вчителя початкового училища, конспект цих уроків здавали вчителям на перевірку за 4–5 днів до проведення звичайного пробного та за 5–6 днів до проведення звітнього уроку. Пробні звичайні уроки розбиралися наставником, а звітні уроки розбиралися та обговорювалися на педагогічних конференціях, організованих раз або два рази на тиждень у присутності директора семінарії. Про недоліки уроку висловлювався перш за все практикант, потім читались рецензії на урок, написані іншими учнями, вказувалися усі зауваження, доповнення до рецензій вихованців, відбувався обмін думками між вихованцями про якість проведення уроків, також висловлювалися вчителі зразкових училищ і викладач педагогіки – директор. Зокрема, на конференціях у 1911–1912 н. р. було розібрано та обговорено до 82 звітних уроки [629, арк. 91–93]. У ДАВіО зберігаються «Книги протоколів педагогічних конференцій» за 1911–1913 рр., причому на кожного студента складався окремий протокол [633; 634].

Метою практичних занять із російської мови (навчання грамоти, пояснювального читання, граматики) у Вінницькій учительській семінарії було ознайомити учнів із технічними прийомами викладання російської мови в народній школі. На початку навчального року головна увага зверталася на заняття з першою групою, що давало можливість вихованцям практично ознайомитися із прийомами проведення вступних уроків (предметних бесід, усних розповідей), вправ, які підготовлювали до читання та письма; уроків читання та письма. На уроках пояснювального читання вихованці ознайомлювалися із прийомами

проведення уроків: типового уроку пояснювального читання, уроків за допомогою аналізу й синтезу, складання плану, читання повчальних статей, художніх творів і народних казок. Уроки з граматики ознайомили з прийомами практичного вивчення відповідно до завдань правопису, методами правопису [629, арк. 30–31].

Таким чином, поряд із теоретичним навчанням і спостереженням зразкового викладання у Вінницькій чоловічій учительській семінарії особливого значення для формування умінь і навичок набувала практична робота учнів у зразковому училищі. Теоретичне й практичне навчання тривало 2 роки. Завданням педагогічної практики було ознайомлення вихованців із тими методами та прийомами, які на практиці виявлялися дієвими, дати можливість засвоїти технічні прийоми процесу учіння за допомогою практики, а теоретичне навчання мало на меті дати вихованцю уявлення про його педагогічну й дидактичну компетентність. Це досягалося за допомогою відвідування уроків учителів, які демонстрували високий рівень педагогічної майстерності та професіоналізму.

Варто відзначити, що МНО почасти піклувалося про введення до курсу семінарії предметів (обов'язкових для всіх вихованців) естетичного виховання – співів, графічного мистецтва, музики, прикладних знань із садівництва, городництва, ручної праці, столярного ремесла й фізичного виховання.

Відповідно, у навчальній програмі встановлювалася приблизна кількість годин естетичного циклу: малювання та креслення (10 год. на тиждень у всіх класах), чистописання (5 год.), співи (4 год. та 1 урок в суботу для всіх класів), ручна праця (13 год.), гімнастика (9 год.) [657, арк. 208].

Співам приділяли особливе значення в семінарії, бо вихованці повинні були закінчувати курс з ґрунтовними теоретичними й практичними знаннями з викладання співу та організації хору [132, с. 258]. Згідно із розпорядженням МНО на посаду вчителя співів призначалися особи зі спеціальною педагогічною освітою або хоча б ті, які мали вчительські звання та виявили себе у викладанні співів у початкових училищах [429, с. 458]. Варто зазначити, що зі співами безпосередньо було пов'язане навчання музиці. Без її ґрунтового вивчення

вчителю важко викладати співи та організовувати хор [518, с. 138]. Систематичні заняття з музики впродовж 1908–1912 рр. у Вінницькій учительській семінарії не проводились. Наставник зі співів О. Лазарєв не мав спеціальної підготовки з музики, мав лише освіту регентського класу придворної капели [641, арк. 2 зв.]. Гру на скрипці викладав приватний учитель А. Мазаракій [629, арк. 85]. Варто відзначити, що згідно з програмою було виділено недостатньо часу, лише 2 уроки на тиждень у кожному класі, проте на практиці уроки подвоювались, наставник проводив додаткові уроки – розспівування, необхідне для звучання семінарського хору. Існують відомості про окремого викладача – керівника семінарського оркестру. У складі оркестру були фісгармонія, 8 скрипок, 2 альти, 2 віолончелі, 2 флейти, 2 кларнети, контрабас, тромбон, бубен, барабани, корнет, 2 мандоліни, 3 балалайки. Також у семінарії організовано оркестр гравців на балалайках. Усього в педагогічному закладі було 2 хори, на репетицію яких відводилося додатково 7 год. на тиждень. Перший хор складався з випускників семінарії у кількості 24 особи, з 8 учнів зразкового училища та 6 учнів міських училищ. Другий – лише з вихованців семінарії у кількості 40 осіб. До речі, учнів, які не встигали зі співів, у всій семінарії було всього 25 %, [629, арк. 77; 635, арк. 209].

Графічні мистецтва (малювання та креслення) в семінарії розглядали як естетичну освіту та як графічну грамотність, знання із цих предметів було тісно пов'язане з промисловістю губернії. Під час навчання малюванню учні набували навичок правильно зображувати видимі предмети, каліграфічно й швидко писати, уміння креслити шляхом використання просторового уявлення під час виконання перспективних зображень. Наставник графічних мистецтв у семінарії із 1910 р. (з 1912 р. одночасно працював й у Вінницькому вчительському інституті) І. Шульга мав освіту вищого художнього училища при Імператорській академії мистецтв; із 1914 р. цю посаду обіймав випускник Київського художнього училища – В. Сильвестров [630, арк. 78; 631, арк. 11]. Також із 1910 р. І. Шульга виконував обов'язки наставника із сільського господарства, займався з учнями садівництвом та городництвом [631, арк. 97]. Елементарні знання з ведення сільськогосподарських робіт, уведені до навчальних планів семінарій, сприяли в

майбутньому підтримці авторитету вчителів серед місцевого населення, особливо в сільській місцевості [480, с. 138].

Запровадження навчання ремеслам (ручній праці) було дуже важливим для майбутніх учителів, оскільки це – фізичний розвиток учнів, розвиток естетичного смаку. Уміння виготовляти прості наочні навчальні засоби та предмети домашнього вжитку, ознайомлення з обробкою дерева місцевих порід також розвивало навички та знання для життя, у науковому аспекті – розвивало уміння, які використовувалися у вивченні креслення, фізики, малювання, сільського господарства та наук про природу [518, с. 140].

Наставник із ручної праці в семінарії В. Юркевич (з 1911 р.) мав освіту Несвижської вчительської семінарії Мінської губернії; у 1908, 1911–1914 рр. навчався на шеститижневих літніх курсах із ручної праці (з художньої обробки деревини та металу) при Санкт-Петербурзькому вчительському інституті. У 1912 р. він став керівником студентських робіт із металу на тих же курсах [632, арк. 8]. Програма ручної праці з художньої обробки деревини була розроблена самим викладачем відповідно до умов класу ручної праці, залежно від кількості учнів і за ступенем складності. Кімната ручної праці була в незадовільному стані, складалася із 13 верстатів та 1 токарного станку. У ній одночасно могли працювати не більш ніж 15–18 осіб, а на кожного учня відведено по 1 год. заняття ручної праці, лише 1/6 часу від необхідного обсягу [630, арк. 74–75].

Уроки гімнастики проводилися одночасно з 2-ма класами наставником, який мав освіту кадетського корпусу та артилерійського училища. Для занять танцями 2 тижні перед Різдом та Масляною семінаристам відводили рекреаційну залу [629, арк. 72].

Велика увага в семінарії приділялася позакласним заняттям – читанню книг, екскурсіям та музично-вокальним вечорам з танцями.

Розвиток бажання до розумного та всебічного читання в учнів – одне з головних завдань семінарії, яка повинна випускати освічених та професійно зорієнтованих учителів. У бібліотеці для вчителів семінарії станом на 1 січня

1910 р. налічувалося 999 назв у 1816 томах. Серед них – журнали: «ЖМНП», «Киевская старина», «Церковний вестник», «Русский паломник», «Исторический вестник», «Филологический вестник», «Русская школа», «Педагогический сборник», «Сельский хозяин», «Плодоводство», «Родник», «Природа и люди», «ЦУКУО», «Русское чтение», «Вестник народного образования», «Физическое обозрение», «Музыка и пение», «Вестник учителей рисования», «Вестник Европы», «Экскурсионный вестник», «Педагогический листок», «Воспитание и обучение», «Вестник воспитания» та інші [635, арк. 135; 629, арк. 13–13зв.].

Зокрема, у фонді РіЦ ВОУНБ ім. К. А. Тімірязєва та у ДАВіО зберігаються фрагменти фондів бібліотек дореволюційних навчальних закладів Східного Поділля, серед яких є педагогічні журнали. Ретельний аналіз матеріалів із педагогічної періодики дозволяє нам стверджувати, що майбутні працівники освітніх закладів та чинні вчителі-практики послуговувалися кращими зразками західноєвропейської системи освіти. Так, досить популярними серед педагогічного загалу стали такі статті: «Народна освіта в Бельгії на всесвітній Брюссельській виставці», «Додаткові школи в Німеччині» (Русская школа. №4 за 1911 р.); «Про викладання педагогіки в університетах – педагогічна освіта в Англії, Франції, Німеччині» (Вестник воспитания. №7 за 1906 р.); «Про викладання педагогіки в Паризькому університеті. Кафедра викладання в Сорбонні» (Вестник воспитания. №1 за 1902 р.); «Сучасна педагогіка і педагогічні ідеї французького відродження» (Педагогический листок. №1 за 1914 р.) та інші.

Окрім того, педагогічні журнали містять багато рецензій на нові педагогічні твори, журнали, безліч статей присвячено діяльності видатних педагогів. Для прикладу наведемо окремі з них: Е. Кревін «Руссо – як джерело нових течій в німецькій педагогіці» (Педагогический сборник. №9–12 за 1915 р.); «Виховна теорія Гербардта» (Педагогический сборник. №1–6 за 1902 р.); В. Баранова «Методи Монтессорі» (Педагогический листок. №6 за 1912 р.); «Метод викладання Фридриха Авг. Вольфа, який на лекціях вказував посібники і джерела, а потім читав особливо цікаві питання дисципліни, що вивчається» (Вестник воспитания. №1 за 1902 р.); В. Надлера «Лінгардт і Гертруда, твір Песталоцці»

(ЖМНП. Ч. СХ–СХІ за 1861 р.); К. Ушинського «Педагогічні праці М. Пирогова» та П. Перевлеського «Що потрібно для наших шкіл?» (ЖМНП. Ч. СХІІІ за 1862 р.) та інші [148, с.116].

Станом на 1 січня 1912 р бібліотека нараховувала вже 1658 назв, 438 назв містилося в учнівській бібліотеці, а книги видавалися усім учням двічі на тиждень: у вівторок – одержували книги 1-й і 2-й клас, у суботу – 3-й і 4-й класи, замовивши заздалегідь. Аналіз архівних документів дозволяє стверджувати, що найбільш популярними для читання були твори Л. Толстого, Ф. Достоєвського, І. Тургенєва, І. Гончарова, М. Гоголя, І. Потапенка, В. Скотта, Ч. Дікенса, Й. Гете тощо [630, арк. 22].

У зв'язку з необхідністю розширення світогляду та із суто освітньо-виховною метою в семінарії проводилися екскурсії на околиці Вінниці, а також і кількадевні до віддалених міст Росії. Екскурсії проводив наставник із наук про природу для ознайомлення з місцевою флорою, фауною й геологічною будовою, історією й географією, для ознайомлення зі старовиною, із топографією місцевості, із метою спостереження за формами поверхні, особливостями зрошення ґрунтів, рослинності. Наставник із геометрії проводив екскурсії для ознайомлення із землемірною справою та для навчання учнів складанню земельних планів. Упродовж 1910–1911 рр. відбулося 3 такі екскурсії із наставником геометрії, 2 із викладачем наук про природу. У 1911–1912 н. р. – 2 із землемірної справи, 4 – з наук про природу та 2 історико-географічні. У 1908 та 1913 рр. учні 3-го та 4-го класів відвідали м. Київ, потім спустилися по р. Дніпру до м. Черкаси; у 1911 р. відбулася екскурсія за маршрутом Вінниця – Вільно – Санкт-Петербург – Москва – Київ – Вінниця. У 1912 р. на пожертви графа Д. Гейдена в розмірі 200 крб. – за маршрутом Вінниця – Смоленськ – Бородіно – Москва – Троїце-Сергієва Лавра – Санкт-Петербург – Вільно – Вінниця [632, арк. 65; 656, арк. 48]. Зауважимо, що екскурсії сприяли локалізації навчального матеріалу, який можна перевірити безпосередніми спостереженнями лише на місцевості.

Один чи два рази на рік у семінарії проводилися літературно-музичні вечори з танцями, літературно-музичні ранки з приводу ювілейних святкувань та історичних подій. Зокрема, у 1909 р. – Гоголівський ювілей, у 1910 р. – у пам'ять М. Пирогова, у 1911 р. – день звільнення селян, 200-річчя від дня народження М. Ломоносова, у 1912 р. – подія з нагоди 100-річчя Бородінської битви, річниця заснування семінарії, у 1913 р. – 300-річчя царювання дому Романових. Вихованці брали активну участь, що полягала в декламації віршів, зокрема М. Некрасова, у виступі учнівського хору (наприклад, виконання уривків з опери «Фауст»), гри учнівського оркестру (мазурка Ф. Шопена), постановці п'єс, танцях тощо [630, арк. 35; 632, арк. 5].

Варто зазначити, що у Вінницькій учительській семінарії до праці, порядку та дисципліни учнів привчали шляхом точного розподілу часу між заняттями й відпочинком, розумовою та фізичною працею, у навчальні дні у вихованців взагалі не залишалось вільного часу. За незадовільну поведінку навіть практикувалося зниження балу й можливість позбавлення стипендії за згодою педагогічної ради, наприклад, у 1911–1912 рр. стипендії було позбавлено 3-х семінаристів. Керівництво закладу дбало про моральне виховання, учні відвідували церкву міської гімназії. Окрім того, в 1911 р. попечитель округу П. Зілов видав циркуляр про обов'язкові молитви перед класними заняттями [629, арк. 86]. Таким чином, усе життя вихованців Вінницької чоловічої вчительської семінарії було регламентовано суворим православним російським духом, беззастережним виконанням настанов Церкви, дотриманням постів, читанням книг релігійно-морального змісту, духовними співами, що позначалося на їхньому самотійному житті поза семінарією.

Обличчям закладу, його основною рушійною силою ставали грамотні й професійно компетентні педагоги. На початку існування в 1907–1908 рр. семінарія мала лише 4 вчителів і всі предмети були розподілені між ними. Серед них – І. Шевко, випускник Глухівського вчительського інституту та Київського політехнічного інституту, який викладав у семінарії геометрію, алгебру, арифметику, малювання, фізику та креслення. У 1910, 1911 рр. він був

призначений 2 депутатом від управління округом для складання випускних іспитів учениць 7-го класу жіночої приватної гімназії І. Драганової. Упродовж 1910–1911 рр. І. Шевко викладав методику арифметики у 8-му класі Вінницької жіночої міністерської гімназії, а в 1912 р. був переведений до Лубенської чоловічої вчительської семінарії [652, арк. 6 зв.; 653, арк. 6]. О. Борщевський, випускник Глухівського вчительського інституту, викладав російську та церковнослов'янську мови, чистописання й гімнастику до 1911 р. [637, арк. 13 зв.]. Законовчитель М. Тернавський, випускник Подільської духовної семінарії, викладав Закон Божий та співи [650, арк. 35]. Із 1911 р. законовчителем підготовчого класу у Вінницькій міській жіночій гімназії був П. Каплюченко, випускник Глухівського вчительського інституту, наставник з фізики та сільського господарства [638, арк. 4–6].

Директор Вінницької вчительської семінарії, окрім своїх основних обов'язків та викладання педагогіки, упродовж 1909 –1910 рр. викладав також історію та географію в семінарії, був депутатом КНО в жіночій гімназії І. Драганової та приймав там випускні іспити учениць 7-го класу [656, арк. 65]. Директор відвідував заняття наставників, проводив із ними бесіди й звичайно опікувався господарською діяльністю. Знайдені архівні документи дають підстави стверджувати, що одним із обов'язків директора було написання звітів-характеристик на кожного з наставників. У цих звітах вказували форми й методи викладання навчального матеріалу, зовнішні прийоми викладання та особисті характеристики наставників. Для прикладу можна навести такі уривки: «Законовчитель Тернавський увагу підтримує шляхом побіжних питань, ...цілком справний,... оцінка строга, правильна, щедра, опитує довго, вимагає точних відповідей, вправно виправляє письмові вправи, володіє даром слова, коректний, надійний. Відповідає своєму призначенню». «Наставник Борщевський нещирий. Метод викладання – евристичний, увагу підтримує побіжними та частими питаннями». «Наставник Шевко. Метод викладання – синтетичний, опитувально-викладацький, теорія супроводжується практикою». «Наставник Каплюченко. Притримується підручника, наукова освіта обмежена» [629, арк. 47, 71–72].

Щороку кількість викладачів у семінарії збільшувалася, зокрема в 1910 р. наставників було вже 11 осіб, усі мали педагогічну освіту, проте не надовго затримувались у закладі [629, арк. 83]. Наприклад, наставник з історії та географії, випускник Санкт-Петербурзької духовної академії А. Флеров працював у семінарії упродовж 1909–1911 рр. [812, арк. 8 зв.]. Наставник зі співів А. Лазарєв в 1912 р. був переведений до Вінницької ЦВШ [629, арк. 197]. Із 1912 р. також переведено наставників Вінницької учительської семінарії – випускника історико-філологічного факультету університету Св. Володимира І. Кривошею (російська мова) та І. Шульгу (малювання, у семінарії за сумісництвом) на відповідні посади до Вінницького вчительського інституту [640, арк. 46, 71].

Цікавою є постать І. Филипчака, який упродовж 1915–1917 рр. виконував обов'язки наставника з історії та географії Вінницької учительської семінарії, колишнього австрійського підданого, вчителя семінарії в м. Самборі в Галіції (на той час – Австро-Угорщина). До прийняття російського підданства він закінчив гімназію та вчительську семінарію у м. Львові, три курси філософського факультету Львівського університету на кафедрі історії та географії й витримав іспит на звання вчителя нижчих і вищих початкових училищ православного віросповідання, прослухавши 5-місячні вчительські курси для галичан М. Лохвітської-Скалон у м. Петрограді з російської мови, російської літератури, географії та історії Росії відповідно до програм чоловічих гімназій [651, арк. 4, 6].

Загалом у ДАВіО нараховані близько 20 особових справ, а також іменних списків наставників Вінницької вчительської семінарії за 1907–1917 рр., серед яких особові справи наставників семінарії – С. Корнієнка, М. Огинського та інших [639; 643]. Такі факти свідчать про те, що в директора та наставників учительської семінарії була велике навантаження – уроки, виконання обов'язків вихователя, чергування в семінарії, відвідування квартир учнів; один з учителів завідував учительською бібліотекою, інший – учнівською, ще один виконував обов'язки секретаря педагогічної ради. Проте проведене дослідження доводить, що викладацький склад семінарії був достатньо кваліфікованим, а за своїм статусом викладачі семінарій були навіть нижче, ніж учителі гімназій і тому вони

прагнули перевестися до інших навчальних закладів, зокрема до жіночих гімназій, учительських інститутів, інколи навіть на меншу заробітну плату, що не сприяло ефективній професійній підготовці вчителів народних шкіл у семінарії. Плинність кадрового складу, яка відбувалася за рахунок недостатнього рівня забезпечення наставників учительської семінарії та інших причин, можна прослідкувати впродовж усього терміну існування вчительської семінарії.

Незважаючи на зростання популярності вчительської семінарії серед населення та збільшення кількості охочих навчатися, кількість семінаристів, що були врешті-решт зараховані до закладу, залишалася майже незмінною. Таку фіксовану та незмінну кількість учнів можна пояснити елементарною нестачею класів, устаткування й навчальних посібників. У 1914 р. випускний клас складався із 28 осіб, із них 10 осіб одержували грошові винагороди, а загалом семінаристів було зараховано 33 особи [635, арк. 37, 51]. У 1915 р. відбувся п'ятий випуск [659, арк. 1–30 зв.], а в січні 1916 та 1917 рр. у зв'язку з військовою ситуацією достроково відбулися випускні іспити, відповідно, свідоцтва одержали 34 та 27 осіб [635, арк. 21; 658, арк. 140].

Таким чином, учительські семінарії Поділля в освітній системі Австро-Угорської та Російської імперій були першими спеціальними педагогічними закладами для підготовки вчителів сільських народних училищ. Після закінчення їх молодь не мала змоги продовжити свою освіту в жодному вищому навчальному закладі. Діючи в досить складних умовах, у межах законів Австрійської та Російської імперій, політики «ополячування» й «русифікації», у воєнному стані, вчительські семінарії Поділля не змогли суттєво вплинути на розвиток педагогічної освіти. Попри це, вихованці вчительських семінарій Поділля були найбільш підготовленими до проведення занять в училищах, вони добре знали програми й підручники початкових училищ та були достатньо компетентними з основних предметів, що викладалися в початкових школах. Провідною педагогічною *тенденцією* розвитку семінарій Поділля стало акцентування уваги на практичному ознайомленні учнів із навчально-виховною діяльністю народних училищ у зразкових школах, що діяли при семінаріях.

Випускниками вчительських семінарій були переважно селяни, які добре знали побут сільського населення, його духовні та матеріальні потреби, а це, своєю чергою, сприяло успішній організації навчально-виховної справи. Проте скрутне матеріальне становище семінарій, відсутність загальноосвітньої бази, не усвідомлення державними чиновниками ролі вчителя в поступі суспільства гальмували розвиток педагогічної освіти на Поділлі [124, с. 20].

3.2. Сутнісний зміст психопедагогічної підготовки у Вінницькому вчительському інституті

Єдиний спеціально-педагогічний заклад на Поділлі – Вінницький учительський інститут, окрім вчительських семінарій, існував у системі педагогічної освіти Російської імперії, де вчительські інститути розпочали відкриватися із середини ХІХ ст. та були влаштовані на зразок вчительських інститутів Західної Європи для підготовки вчителів міських училищ (з 1912 р. – вищих початкових училищ згідно з новим законопроектом) [77, с. 265; 94, с. 3268]. У 1862 р. МНО Російської імперії видало проект під назвою: «Проект статуту загальноосвітніх навчальних закладів», до якого було долучено особливе «Положення» про вчительські інститути для професійної освіти вчителів народних училищ. Цей проект надалі доповнено відповідно до зауважень російських та західноєвропейських педагогів. У травні 1869 р. в «ЖМНП» вперше опубліковано проект «Статуту про міські училища та вчительські інститути», що докорінно відрізнявся від проекту 1862 року. Планувалося, що вчительські інститути мали забезпечувати освіту не теоретичну, суто педагогічну, а елементарну й практичну [585, с. 4; 261, с. 70]. У 1872 р. опубліковано «Положення про міські училища», згідно з яким училища мали на меті надавати дітям усіх станів початкову розумову та морально-релігійну освіту. Процес викладання різних предметів в училищі ускладнювався тією обставиною, що в таких училищах одному з учителів необхідно було мати справу з 4 групами дітей різного віку, різних знань і, відповідно, від учителів вимагалася належна професійно-педагогічна підготовка, якої не надавав жоден із тогочасних

навчальних закладів. Для підготовки кваліфікованих учителів для міських училищ у травні того ж року затверджено «Положення про вчительські інститути» МНО, складене членом навчального комітету, російським педагогом М. Весселем [77, с. 269].

Організація і зміст навчальної роботи в вчительських інститутах регламентувалася спеціальною «Інструкцією» щодо обсягу та методів викладання навчальних предметів (1876 р). Зокрема, в інструкції для вчительських інститутів зазначалося: «Вивчати ті розділи предметів, які відповідали б програмі двокласних училищ, а інші – поверхнево», причому інститути мали давати як загальну, так і спеціально-педагогічну освіту [185, с. 110]. 13 листопада 1876 р. МНО затверджено єдині програми у форматі експерименту на три роки, і з 1877 р. запроваджено як обов'язкові. До вчительських інститутів зараховували осіб віком не молодше 16 років на підставі іспиту за курс двокласних училищ МНО та міських училищ згідно із положенням 1872 року. Осіб, які закінчили курс духовних семінарій, гімназій та інших середніх навчальних закладів, зараховували без іспиту. Вихованці вчительських інститутів, які одержували урядові стипендії мали прослужити на вчительській службі 6 років, стипендіати інших відомств – на їхній розсуд [64, с. 101; 207, с. 91].

В освітній програмі вчительських інститутів були такі предмети: Закон Божий, російська й церковнослов'янська мови, читання, повторення арифметики й основи алгебри, геометрія, історія, географія, науки про природу, креслення, малювання й чистописання, педагогіка й дидактика, співи, гімнастика. У 1896 р. введено ручну працю, а в 1897 р. в курсі вчительських інститутів з'являються такі предмети, як анатомія та фізіологія з гігієною. Для організації педагогічної практики студентів при кожному вчительському інституті мало існувати міське училище [264, с. 28]. Варто зазначити, що курс вчительського інституту з визначеним обсягом навантаження був значно ширшим за курс вчительської семінарії [64, с. 101].

Це переважно закриті, інтернатного типу навчальні заклади з трирічним терміном навчання і правом зарахування лише осіб чоловічої статі, які мали на

меті готувати так званих «широко освічених» педагогів, здатних викладати декілька споріднених предметів. Проте інститути не давали випускникам ні права вступу до університетів, ні вищої освіти. Варто зазначити, що в 1888, 1892–1893 рр. у роз'ясненнях до положення зазначено, що незважаючи на об'ємність програм, учительські інститути не могли бути рівними із загальноосвітніми середніми закладами, а тому, випускники вчительських інститутів не мали права на допуск до іспиту на вчителя гімназії [3, с. 84]. Вихованці вчительських інститутів, які закінчували повний курс навчання, склавши випускні іспити з усіх предметів, та провівши пробний урок, за умови належної поведінки, отримували атестати на звання вчителя лише міського училища (із 1912 р. вищого початкового) і до отримання вчительських місць називалися кандидатами на вчительські звання [207, с. 99]. Окрім того, випускники склали зобов'язання прослужити відповідну кількість років або повернути кошти за навчання [752, арк. 130].

Впродовж другої половини XIX – початку XX ст. вчительські інститути в освітній системі Російської імперії проіснували без суттєвих змін. Лише у лютому-березні 1907 р. у м. Санкт-Петербурзі з метою вдосконалення навчально-виховного процесу інститутів було скликано нараду директорів і викладачів учительських інститутів. Учасники наради всебічно обговорювали проблеми, пов'язані з викладанням педагогічних дисциплін, структури курсу «Педагогіка», послідовності вивчення окремих її розділів, уведення обов'язкового курсу «Історія педагогіки». Спеціальна комісія щодо перегляду «Інструкції» для вчительських інститутів під головуванням інспектора Московського навчального округу А. Флєрова «Дійшла до висновку про необхідність увести до курсу учительських інститутів психологію, логіку, гігієну, педагогіку з дидактикою та училищезнавство, як автономні предмети». Як наслідок у липні 1907 р. МНО видало циркуляр зі змінами в організації та змісті навчально-виховного процесу вчительських інститутів, а саме: в останньому класі пропонувалося увести біфуркацію – літературно-історичне та природничо-математичне відділення; педагогічні дисципліни мали зайняти центральне місце в інститутському курсі;

зміст програм навчальних предметів необхідно розширити. Проте основні положення, вироблені на нараді та згідно з циркуляром 1907 р. не були впроваджені [221].

З ініціативи попечителя КНО П. Зілова 16–19 червня 1910 р. відбувся з'їзд директорів учительських інститутів та семінарій. Метою організації з'їзду він уважав об'єднання роботи вчительських інститутів і семінарій округу щодо вирішення нагальних проблем навчально-виховної і господарської роботи [221]. На з'їзді розглядалися питання щодо змін і доповнень до тимчасових навчальних планів і програм для вчительських інститутів від 13 листопада 1876 р., зумовлені підвищенням вимог до рівня підготовки вчителя в інститутах, а саме: учасники з'їзду узгодили програми для вступних іспитів, програми для проведення практичних занять у міському училищі та правила прийому до вчительських інститутів КНО; розглянули питання щодо збільшення кількості курсів навчання до чотирьох; про підготовку викладачів, призначених до інститутів; про забезпечення випускників інститутів роботою в міських училищах відповідно до їхньої характеристики [425, с. 344]. Окрім того, делегати ухвалили ввести до освітнього курсу інститутів тригонометрію та космографію, самостійні практичні заняття з фізики й наук про природу, а також збільшити кількість годин з фізики, історії, географії, наук про природу, із курсу «Педагогіка» (3 години замість 2 у 2-му класі) та ввести два нові розділи – «Історію педагогіки» та «Училищезнавство» [657, арк. 92; 656, арк. 92]. Також затверджено перелік підручників для КНО з педагогіки: П. Соколова «Педагогічна психологія», Г. Челпанова «Підручник психології», М. Демкова «Курс педагогіки» (1 та 2 частини), «Коротка історія педагогіки» та «Нариси з історії Російської педагогіки» [721, арк. 4].

Загалом МНО підтримало пропозиції, вироблені учасниками з'їзду директорів учительських інститутів та семінарій КНО (1910 р.), щодо внесення змін до навчальних планів і програм учительських інститутів, окрім питання про перетворення інститутів на чотирикласні. Підтвердженням цьому стало і те, що 20

червня 1912 р. МНО рекомендувало нові навчальні плани, зокрема вводилася особлива посада вчителя праці [425, с. 345].

У 1912 р. були спроби реформування теоретичної професійно-педагогічної підготовки в учительських інститутах на державному рівні, а саме – подано законопроект, у якому пропонувалося 4-річне навчання, введення до курсу педагогіки логіки, психології, історії педагогічних учень; а також уведення до курсу вчительських інститутів законодавства, гігієни та однієї з іноземних мов. Окрім того, пропонувалося випускникам інститутів надавати права за аналогією середніх навчальних закладів і вільний доступ до навчання в університетах й інших навчальних закладах [475, с.102; 197, с. 99]. Упродовж наступних років МНО видавало циркуляри, що стосувалися навчальної частини інститутів, зокрема в 1915 р. «Про перегляд системи оцінювання індивідуально до учнів», «Про перегляд урочної системи та запровадження лекційної» [763, арк. 58]. Однак ці реформи не були втілені у життя.

Варто зазначити, що 18 грудня 1913 р. МНО затвердило тимчасові правила та програми спеціальних іспитів для отримання звання вчителя та вчительки вищого початкового училища. Згідно з правилами іспити (повні та скорочені) проводилися у педагогічних радах учительських інститутів. До скороченого іспиту допускалися випускники повного курсу чоловічих гімназій, 6 класів реального училища за основним відділенням, 4 класів та повного курсу духовних семінарій, повного курсу кадетських, а також морських корпусів, 7 класів жіночих гімназій МНО та відомства імператриці Марії, а також 6 та 7 класів єпархіальних жіночих училищ відомства православного віросповідання, 4-х класів учительських семінарій і вчительських шкіл. На скорочених іспитах вимагалось знання курсів «Педагогіка» та методики російської мови, арифметики й того предмета, який вибирали для викладання в обсязі інститутського курсу. Повному іспиту (письмовому та усному) із Закону Божого, педагогіки (у т. ч з пробними уроками), російської мови, словесності, арифметики геометрії, алгебри, історії, географії, наук про природу, фізики, ручної праці, графічних мистецтв, співів, а також із методики перерахованих предметів, окрім Закону Божого, підлягали

особи, які не мали названого вище освітнього цензу. Зауважимо, що програма з педагогіки містила питання з фізичного, розумового та морального виховання; відомості з психології розумових процесів і логіки; відомості з дидактики; відомості з училищезнавства; відомості з історії західноєвропейської та російської педагогіки [751, арк. 1–6 зв.; 727, арк. 3].

Варто зазначити, що з 1908 р. екстернам пропонувалося екзамінуватися тільки за місцем народження, окрім того для допуску до кожного іспиту вимагалось поліцейське свідоцтво про благонадійність і взагалі запроваджено заходи, спрямовані на зменшення кількості осіб, які могли б отримати необхідні свідоцтва на звання вчителя або вчительки [505, с. 142].

Таким чином, із другої половини XIX ст. на теренах Російської імперії звання вчителя міського училища (із 1912 р. – вищого початкового) надавалось на підставі закінчення вчительських інститутів, теоретичного та практичного іспиту осіб у педагогічних радах учительських інститутів, які закінчили курс урядових середніх чоловічих або жіночих навчальних закладів, а для інших осіб передбачалось знання всіх предметів курсу вчительських інститутів [746, арк. 1].

В основу діяльності Вінницького вчительського інституту були покладені всі наведені вище загальні засади. Його історія розпочалася у грудні 1907 р. з клопотання Вінницької міської думи щодо відкриття в місті вчительського інституту у зв'язку з відмовою відкриття вчительської семінарії. 5 червня 1912 р. оприлюднено закон про відкриття 1 липня 1912 р. у м. Вінниці вчительського інституту, якому було виділено безоплатне приміщення. Попечитель КНО призначив тимчасового виконувача обов'язків директора – директора Вінницької чоловічої гімназії П. Адріанова та 3 викладачів. Таким чином, із половини липня інститут розпочав своє існування. Урочисте відкриття інституту без поділу на факультети відбулося 14 вересня 1912 р., а 15 вересня вже розпочалися заняття. [833, арк. 37; 832, арк. 31; 815, арк. 48]. Лише значно пізніше – 14 червня 1917 р. відповідно до «Тимчасового положення про вчительські інститути» заклад розпочав підготовку до спеціальних пробних курсів [734, арк. 48].

У вересні 1912 р. директором учительського інституту призначено випускника Московської духовної академії, статського радника, кандидата богослов'я М. Запольського (1912–1916, 1917–1922 рр.), який мав ґрунтовний педагогічний досвід – був учителем Сибірської чуваської вчительської школи, наставником Порецької вчительської семінарії, викладачем Казанського вчительського інституту, нагороджений орденом Св. Станіслава II ступеня [741, арк. 26; 735, арк. 47].

Станом на серпень 1913 р. у закладі працювало 7 осіб на посадах учителів. Серед перших педагогічних працівників – викладачі з фізики та наук про природу П. Лавренюк (1912–1913 рр.) та Є. Поляков (1913–1914 рр.), випускники Київського політехнічного інституту імператора Олександра II [737, арк. 29; 738, арк. 2]; колишні наставники Велико-Сорочинської вчительської семінарії – викладач математики В. Єрмольєв (1912–1913 рр.), випускник фізико-математичного-факультету Київського університету Св. Володимира, та викладач історії та географії П. Гришков (1912–1917 рр.), випускник Харківського університету [740, арк. 5]; колишні наставники Вінницької вчительської семінарії – викладач російської мови й словесності І. Кривошей (1912–1914 рр.), випускник Київської духовної семінарії та Київського університету Св. Володимира, який закінчив тимчасові педагогічні курси при управлінні КНО [736, арк. 2]; учитель малювання, чистописання, креслення І. Шульга (1912–1920 рр.), який мав освіту вищого художнього училища при Академії мистецтв [739, арк. 1]; законовчитель В. Покровський (1912–1913 рр.), кандидат богослов'я, випускник Казанської духовної академії; учитель гімнастики К. Румерскірх (1913–1917 рр.), який отримав звання вчителя гімнастики на гімназійних курсах при управлінні КНО [751, арк. 52].

Зі звіту директора за 1912 р. дізнаємося, що на облаштування інституту з державної казни виділено лише 4000 крб., і якщо «надалі не буде асигнацій, то інститут так і залишиться на початковій стадії розвитку; надана зовсім недостатня сума на придбання книг, облаштування класів» [744, арк. 36]. М. Запольський наголошував: «Аби викладання проводилося на високому рівні (теоретичному й

практичному), потрібні навчальні посібники. Викладання фізики без дослідів і приладів - марна трата часу, особливо в тому навчальному закладі, що готує вчителів фізики, у подібних умовах знаходиться й викладання наук про природу. Серйозне викладання уроків географії за сучасного стану цієї науки також вимагає дорогого обладнання. Картини, альбоми з колекціями є надзвичайно важливими у викладанні історії. На прилади для дослідів з експериментальної психології та педагогіки також потрібні кошти» [722, арк. 36–37]. Загальна сума, необхідна на належну організацію роботи Вінницького вчительського інституту, за підрахунками директора, становила близько 19350 крб. [722, арк. 36–37]. Щодо умов проживання, то вихованці розселялися на приватних квартирах по 2-3 особи, інтернату не було. Дорожнеча життя, незручності, незадовільні гігієнічні умови, віддаленість квартир від інституту, недостатнє харчування – все це призводило до необхідності вихованцям шукати постійний додатковий заробіток у приватних уроках та переписуванні документів [742, арк. 24].

У 1914 р. Вінницька міська управа пішла назустріч та розширила одноповерхову будівлю інституту, побудувавши другий поверх [732, арк. 23; 818, арк.76].

На отримання права навчатися у Вінницькому вчительському інституті абітурієнти складали конкурсні вступні іспити згідно з правилами про вступні іспити для КНО (1910 р.), які склалися з двох етапів: письмові та усні. Письмовий етап охоплював три предмети: арифметику, геометрію (розв'язання задач із поясненням), російську мову (твір на задану тему й диктант). Усний етап передбачав 8 предметів: окрім згаданих, ще з церковнослов'янської мови, історії, географії, фізики, наук про природу та Закону Божого [747, арк. 4]. Також абітурієнти підлягали іспиту з голосу, слуху та перевірялися їхні здібності до музики і співів. Перевага надавалася особам, які мали звання вчителя початкового училища та прослужили не менше 2-х років на педагогічній ниві [445, с. 27]. Абітурієнти подавали до приймальної комісії свідоцтва про хрещення, про закінчення навчальних закладів і довідку про політичну благонадійність [824, арк. 60].

Згідно зі статистичними даними в перший рік до інституту було подано, за одними архівними документами – 71 прохання (географію та історію складало 27 осіб, фізику та науки про природу – 24 особи, слух перевіряли у 24 студентів) [747, арк. 22–31]; за іншими даними, прохань було подано – 70 (складали письмові іспити – 61 особа, з яких 41 особа була вже вчителями, 20 осіб не працювали педагогами), зараховано – 25 осіб [727, арк. 48; 745, арк. 14].

Архівні джерела дозволяють простежити чітку тенденцію до належного професійного відбору абітурієнтів на вчительську професію. Ретельна перевірка на здатність у майбутньому здійснювати педагогічну дію-взаємодію, психофізіологічні властивості особи, достатній рівень комунікативної культури – всі ці фактори позитивно характеризували новостворений педагогічний заклад у м. Вінниці й вирізняли його з-поміж інших закладів Поділля.

У 1913–1914 н. р. в інституті навчалось 48 осіб [749, арк. 22]. У 1914–1915 н. р. загальна кількість вихованців складала 71 особу [742, арк. 25]. На 1 січня 1916 р. – 69 учнів [744, арк. 188]. У 1916–1917 н. р. інститут нараховував 47 осіб [743, арк. 37], а на 1 січня 1917 р. – 79 вихованців, з яких курс закінчило 8 вихованців, і лише 7 з них отримало атестати, в 1918 р. – 17 осіб отримало атестати, що підтверджено «Книгами атестатів» [733; 749]. Варто зазначити, що у ДАВіО зберігаються списки всіх студентів інституту за 1912–1918 рр. та книга копій атестатів за 1915–1918 рр. [748, арк. 1–25; 765, арк. 1–71] (*див. Додаток М*).

Основний контингент Вінницького вчительського інституту становили учні вчительських семінарій, серед них – Вінницької, Холмської, Велико-Сорочинської, Череповецької, Дедеркальської, Байрамчської та Коростишевської [753, арк. 64; 747, арк. 150; 766, арк. 18]; міських училищ – Балтського початкового чоловічого та Тираспільського міського чоловічого [752, арк. 48; 767, арк. 8]; церковно-вчительських шкіл, зокрема Вінницької ЦВШ, Степашківської, Чуківської другокласних шкіл [752, арк. 40, арк. 71–71 зв., 120 зв.–121] (*див. Додаток Н*), Жванчицької [767, арк. 4], Чернокозинецької другокласних ЦПШ [748, арк. 128]; педкурсів, що діяли при гімназіях, зокрема Гадяцьких дворічних педагогічних курсів, однорічних педагогічних курсів у

м. Кам'янець-Подільському та дворічних педагогічних курсів в м. Прилуки [767, арк. 5, 10, 26], педагогічних курсів при Уманському та Васильківському міських училищах [766, арк. 7, 9].

Отже, Вінницький учительський інститут із перших років існування набув популярності не лише на теренах Поділля, а й у всій Україні, підвладній Російській імперії.

Варто відзначити, що більшість з учнів уже мала педагогічну практику в початкових школах після закінчення навчальних закладів, зокрема випускник другого випуску Я. Бондар після закінчення Вінницької ЦВШ мав 6 років педагогічного стажу; К. Чекин після закінчення міського училища та педагогічних курсів при Васильківському міському училищі 8 років учителював, про що свідчать архівні документи, зокрема характеристики випускників першого (1915 р.) та другого (1916 р.) випусків інституту [766, арк. 15; 767, арк. 6].

Згідно з навчальними планами, програмами та таблицями тижневих уроків Вінницького вчительського інституту на 1914–1915 н. р., коли інститут працював в складі трьох повних курсів, викладалися такі предмети: на перших двох курсах студенти вивчали російську мову й граматику, теорію й історію словесності, алгебру, арифметику, геометрію, історію, географію, фізику, науки про природу, чистописання, Закон Божий, креслення, малювання, співи, педагогіку (3 год.), тригонометрію, гімнастику (у позаурочний час); на третьому курсі – гігієну, космографію, загальну методику викладання арифметики, геометрії, російської мови, продовження курсу педагогіки (2 год.), виконували практичні роботи з історії, географії, наук про природу, фізики, проходили педагогічну практику в базовому вищому початковому училищі (11 год.) [763, арк. 3; 760, арк. 38] (див. Додаток II). Таким чином, на першому курсі вихованці отримували загальноосвітню підготовку, на другому курсі – вивчали педагогіку, на третьому значна увага приділялася методиці викладання предметів і застосуванню теоретичних знань на практиці. Варто зазначити, що під час складання навчальних програм керівництво закладу враховувало положення та інструкцію для вчительських інститутів Російської імперії 1872 та 1876 рр., постанови з'їзду

директорів учительських інститутів та семінарії КНО 1910 р. та навчальні плани, рекомендовані МНО у 1912 р. Окрім того, керівництво закладу використовувало досвід Глухівського та Казанського (Росія) вчительських інститутів [754, арк. 15–19 зв.].

Аналіз навчального плану Вінницького вчительського інституту за 1915–1916 н. р. дозволяє стверджувати, що педагогіка вивчалася в 2 класі (3 год.) й у структурі предмета були такі розділи – загальна педагогіка та дидактика; у 3 класі – історія педагогіки та училищезнавство. Викладання курсу «Педагогіка» було традиційно покладено на директора закладу – М. Запольського [763, арк. 6–14]. Зауважимо, що навчальні плани того часу були лише вказівками до розподілу навчального матеріалу та переліку назв тем за предметами. Таким чином, навчальні програми були переважно авторськими, викладачі закладів самостійно розробляли змістове наповнення розділів відповідних курсів предметів.

У пояснювальній записці до програми з курсу «Педагогіка» для другого класу на 1913–1914 н. р. М. Запольський зазначав, що викладання педагогіки в учительських інститутах повинно полягати в повідомленні вихованцям головних основ і правил навчально-виховної справи відповідно до курсу вищих початкових училищ. Директор зауважував: «До курсу педагогіки слід увести питання, які стосуються шкільної гігієни; виховання фізичне та духовне, основи дидактики, методики навчальних предметів, що викладаються у вищих початкових училищах; учення про шкільну дисципліну та принципи побудови навчального плану вищих початкових училищ і нарешті, відомості з історії західноєвропейської та російської педагогіки» [759, арк. 8]. М. Запольський наголошував: «Із перерахованих розділів педагогіки гігієну та фізичне виховання потрібно доручити інститутському лікарю, викладання методики кожного із предметів вищих початкових училищ – викладачам інституту відповідно до їхньої спеціальності» [759, арк. 8]. Також М. Запольський звертав увагу на те, що з огляду на незначну кількість уроків і беззаперечну обов'язковість, вивчення педагогіки повинно мати «елементарний характер» із повною відповідністю підручникам і посібникам, які мали б бути видані на руки вихованцям. Окрім

того, М. Запольський зазначав, що у викладанні курсу «Педагогіка» викладач повинен подбати про те, аби цей теоретичний курс зблизити з навчально-виховною практикою; педагогічні положення повинні супроводжуватися частими вказівками щодо випадків застосування їх у вихованні та навчанні; вивчення відомостей із психології та логіки повинно бути показано на прикладах, запозичених зі сфери самостереження вихованців, або спиратися на вивчений вихованцями навчальний матеріал. «Під час виконання програми поточного року, – зауважував викладач, – я маю намір приділити порівняно більше уваги, з одного боку питанням дидактики, з іншого – фізіологічним та психічним особливостям дітей шкільного віку, аби тим самим до початку практичних занять якомога ближче ознайомити вихованців із живою справою викладання та виховання» [759, арк. 9]. М. Запольський акцентував увагу на вивченні логіки, бо, на його думку, аспект, на який переважно спрямована діяльність учителя – розум учнів. Проте, на жаль, директор зауважував: «Через значний обсяг обов'язкової програми другого класу та слабку підготовку вихованців інституту з питань загальнопсихологічних, це зробити не видається можливим» [759, арк. 9 зв.]. Слід звернути увагу, що з 1914 р. відповідно до циркуляру попечителя КНО, оцінка з логіки виставлялася в атестатах випускників окремо після педагогіки, проте програми з «логіки» нам віднайти не вдалося [763, арк. 52–52 зв.].

Таким чином, в авторській програмі для другого класу з курсу «Педагогіка» М. Запольського тема «Загальна педагогіка» вивчалася упродовж 3-х навчальних чвертей, «Дидактика» у 4-й чверті. До переліку питань розділу «Загальна педагогіка», належали такі теми: «Поняття про педагогіку», «Значення педагогіки, зв'язок педагогіки з іншими навчальними дисциплінами», «Взаємозв'язок педагогіки із психологією», «Джерела психологічних знань і методи психології», «Зв'язок між психічними та фізіологічними явищами», «Нервова система, її побудова та функції», «Класифікація духовних явищ, свідомість як основна та загальна форма духовного життя людини», «Увага, її співвідношення зі свідомістю, розвиток активної та пасивної уваги та її значення у психічному житті людини», «Два боки почуття – фізіологічне та психічне, класифікація та

характеристика почуття», «Психофізичний закон Вебера-Фехнера, значення почуттів у психічному житті людини», «Подібність і відмінність між почуттям та уявленням», «Закони та види асоціацій». У другій чверті вивчалися: «Пам'ять, її типи, умови запам'ятовування та відтворення», «Уява та її види, значення уяви та засоби її розвитку», «Види понять і суджень. Судження, їх види», «Розвиток логічного мислення», «Мова, її значення, стадії у розвитку дитячої мови». У третій чверті вихованцями вивчалися: «Почуття, походження їх та класифікація, почуття релігійні, естетичні, фізичні, інтелектуальні», «Значення почуття в житті людини», «Воля, сутність вольових явищ», «Інстинкти і ставлення до них виховання», «Звички та пристрасті», «Темперамент, його сутність та види». «Характер, його сутність та види», «Завдання та умови виховання характеру». У четвертій чверті із розділу «Дидактика» вивчалися: «Поняття дидактики, зв'язок між навчанням та вихованням». «Формальний і матеріальний бік навчання», «Загальна й спеціальна освіта», «Класична й реальна системи освіти», «Розміщення навчального матеріалу», «Педагогічні й дидактичні закони та правила», «Методи і форми навчання. Наочне навчання, його історія та теорія», «Інтерес викладання. Основні ознаки цікавого уроку», «Особистість учителя», «Шкільні порядки» [759, арк. 7–8].

Усебічний аналіз педагогічного курсу Вінницького вчительського інституту дозволяє вести мову про тісний, комплексний зв'язок педагогіки, зокрема її теоретичної частини з психологією. Теми, запропоновані учням для опанування з педагогічного циклу, наповнені психологічним підґрунтям, а також відомостями з психофізіології, дитячої психології, шкільної гігієни. Психопедагогічні засади в загальнопедагогічній підготовці майбутніх учителів, розуміння керівництвом закладу нерозривної єдності педагогіки й психології, домінування такої єдності позитивно впливало на рівень професіоналізму та якість майбутніх педагогів-практиків. Можна з упевненістю констатувати, що ідеї психопедагогіки, саме у Вінницькому вчительському інституті втілювалися в освітньому процесі навчального закладу і ставали важливим підґрунтям професійної підготовки майбутніх учителів.

У третьому класі відповідно до навчальної та екзаменаційної програм із курсу «Педагогіка» на 1914–1915 н. р. у Вінницькому вчительському інституті вивчалися такі теми з розділу «Історія педагогіки» в першій чверті: «Завдання історії педагогіки», «Виховання у давніх греків (Спарта, Афіни, софісти)», «Експериментальний напрям у дидактиці – Сократ, Платон, Арістотель», «Виховання у давніх римлян», «Педагогічні погляди Квінтіліана, Цицерона», «Виховання дітей із християнської точки зору та думки про виховання видатних отців і вчителів церкви – Іоанна Златоуста, Василя Великого, Григорія Богослова, Св. Августина», «Середньовічне виховання. Лицарство та його виховна система». У другій чверті вихованці вивчали теми: «Відродження та реформація. Педагогі-гуманісти – Рабле та Монтень. Лютер і Меланхтоном», «Єзуїти, їхня система виховання», «Вплив філософських ідей Ф. Бекона, Р. Декарта, В. Ратихія на проблеми виховання та навчання дітей», «Педагогічна діяльність та педагогічні заповіді Я. Коменського, Г. Песталоцці, Й. Канта, Й. Гербарта, Дж. Локка та значення їхніх педагогічних ідей», «А. Франке і пієтизм», «Ж.-Ж. Руссо та його теорія природовідповідного виховання», «Й. Базедов і філантропізм», «Система виховання Ф. Фребеля», «Педагогічні погляди А. Дистервега, Г. Спенсера та головні напрями педагогіки ХІХ ст.». Третя чверть: «Російське просвітництво до Петра Великого. Виховання й навчання при Петрі та Катерині ІІ», «Російська школа при імператорах Олександрі І та Миколі І. Царювання Олександра ІІ та організація шкільної справи і народної освіти», «Училищні поради: інспекція та дирекція народних училищ», «Початкові народні училища згідно із «Положеннями» 1864, 1874 рр.», «Міські училища згідно із «Положеннями» 1869, 1872 рр.», «Педагогічні журнали», «Вчительські семінарії та інститути, з'їзди та курси», «Закон 20 червня 1912 р. про вищі початкові училища», «Російські педагоги другої половини ХІХ ст. – М. Пирогов, К. Ушинський, В. Стоюнін, М. Корф, С. Рачинський». У четвертій чверті, опановуючи розділ «Училещезнавство», учні вивчали такі теми: «Зовнішня організація школи: місцерозташування, будівля, класні кімнати, опалення, освітлення, вентиляція й чистота школи, шкільні меблі, бібліотека, навчальні посібники», «Внутрішня

організація школи: навчальні плани та програми міських училищ згідно із «Положеннями» 1869, 1872 рр.», «Положення про вищі початкові училища», «Інструкції для міських училищ», «Навчальні заняття та вступні іспити», «Шкільні екскурсії, свята, вакації, випускні іспити», «Господарська частина життя школи, шкільне майно, його придбання та зберігання, грошові кошти школи та їх витрати, звітність, контроль майнової та грошової частин» [761, арк. 9–11 зв.; 764, арк. 6].

Нами здійснено ретельний аналіз тематики курсу «Історія педагогіки», який переконливо продемонстрував важливість не лише компаративної складової у професійній підготовці вчителів, ґрунтовних знань із дидактики, а й притаманну початку ХХ ст. цілісність, системність, неупередженість професійно-педагогічних знань. Можна з упевненістю стверджувати, що Вінницький учительський інститут був одним із перших педагогічних закладів не лише Поділля, який опікувався проблемами доступності, розвитку, наукового пошуку в царині «педагогізації» освітнього процесу. Викладацький склад інституту, зокрема його директор, який мав виключне право викладання педагогіки, руйнували заскорузлу «університизацію» й «теоретизацію» підготовки майбутніх учителів, спрямовуючи розум і всі сили на олюднення, опочуттєвлення, психопедагогізацію процесу учіння й виховання, а також розвитку і саморозвитку вихованців.

Для опанування курсу «Педагогіка» слугували основні підручники з педагогіки та психології, рекомендовані до використання Постановою з'їзду 1910 р. для КНО [763, арк. 31]. Варто зазначити, що директор закладу на власне переконання дещо розширив список підручників: К Смірнов «Курс педагогіки» (1905 р.); М. Демков «Педагогіка західноєвропейська та російська» (1911 р.), «Курс педагогіки» в 2-х частинах (1910 р.), «Початкова народна школа, її історія, дидактика та методика» (1911 р.); П. Соколов «Педагогічна психологія» (1913 р.), «Історія педагогічних систем» (1913 р.); М. Григор'євський «Училищезнавство» (1913 р.); А. Анастас'єв «Основи успішного навчання» (Нариси з дидактики) (1911 р.); П. Монро «Історія педагогіки» в 2-х частинах (1913 р.); В. Ігнат'єв «Фізичний розвиток дітей у зв'язку з гігієною» (1913 р.) [751, арк. 2–3]. Окрім

того, існують відомості, що директор інституту планував також придбати цілу низку підручників та посібників з педагогіки для фундаментальної та учнівської бібліотеки – загалом близько 140 назв. Серед книг для фундаментальної бібліотеки варто зазначити твори Б. Анрі «Сучасний стан експериментальної педагогіки»; П. Барта «Елементи виховання й навчання на основі сучасної психології та філософії»; Р. Гауппа «Психологія дитини»; цілу низку праць П. Каптерєва: «Ідеї про початкове виховання в класичній стародавності», «Нова російська педагогія, її головні ідеї та діячі», «Педагогічний процес», «Історія російської педагогіки»; В. Лайя «Експериментальна дидактика» та «Експериментальна педагогіка»; Е. Меймана «Лекції з експериментальної педагогіки»; Л. Модзалевського «Нарис історії виховання з найдавніших часів до наших часів»; М. Монтессорі «Дім дитини. Метод наукової педагогіки», Г. Мюнстерберга «Психологія і вчитель», твори О. Нечаєва, О. Острогорського, Г. Россолімо, П. Румянцева, Т. Циглера та ін. Учнівську бібліотеку планувалось поповнити підручниками В. Авенаріуса, Г. Арнима, А. Дістервега. А. Біне, Б. Анрі, Г. Веймера, В. Вундта, Р. Гауппа, А. Готліба, К. Єльницького, М. Зав'ялова, В. Єрузалема, Дж. Локка, Р. Лемана, В. Минто, Ж.-Ж. Руссо, Й. Песталоцці, Г. Струве, К. Ушинського, К. Шмідта та ін. [722, арк. 21–22; 724, арк. 18].

Цей перелік літератури дозволяє стверджувати, що педагогічна та психологічна підготовка майбутніх учителів у навчальному закладі відбувалася в процесі теоретичного вивчення поглибленого курсу «Педагогіка», який будувався виключно на психологізації педагогіки. Викладач педагогіки М. Запольський намагався ознайомити вихованців з основами дидактики, відомостями з історії західноєвропейської та російської педагогіки, сучасними педагогічними течіями та поглядами визначних педагогів.

Про посилення ролі психологічного складника в освітньому процесі вчительських інститутів у період 1905–1916 рр., як зауважує І. Кравченко, свідчить запровадження лекційних курсів з експериментальної психології. Зокрема, у Вінницькому вчительському інституті на запрошення адміністрації був

прочитаний курс лекцій з аномалії дитячої особистості доктором О. Владимирським (викладачем Психоневрологічного інституту та педагогічних курсів у м. Петрограді). Програма лекційного курсу передбачала вступні лекції, теоретичний курс і практичні заняття. Вступні лекції мали пропедевтичний характер, стосувалися загальної психології і готували слухачів для сприйняття теоретичного курсу, який розкривав основні поняття теми щодо аномалій дитячої особистості. О. Владимирським було запропоновано декілька практичних занять з аналізом аномалій дитячої особистості на конкретних прикладах [221].

Курс теоретичної підготовки продовжувався та поглиблювався у практичній роботі вихованців 3-го класу інституту. Практична підготовка в закладі відбувалася згідно з правилами, затвердженими для КНО в 1910 р., про що свідчить знайдений нами в архівних документах лист директора Київського вчительського інституту, у якому зазначено, що метою практичних занять є застосування достатніх навичок й умінь у викладанні та вихованні [760, арк. 23–24].

Варто звернути увагу на те, що власного зразкового вищого початкового училища при Вінницькому вчительському інституті не було. Питання про власне училище неодноразово впродовж 1913–1917 рр. порушувалося керівництвом закладу. Проте згідно з повідомленням Департаменту народної освіти від 1913 р. його відкриття було відкладено до нового законопроекту про штати вчительських інститутів [818, арк. 78; 731, арк. 21]. У зв'язку з цим дирекція закладу у зверненні до уряду, наголошуючи на тому, що з початком 1914–1915 н. р. відсутність власного вищого початкового училища позбавляє проведення практичних занять вихованців, клопотала про дозвіл проведення практичних занять в інших вищих початкових училищах м. Вінниці за згодою, аби не внести будь-яких незручностей. Результатом звернення став дозвіл про проведення практичних занять у 1-му або 2-му змішаних вищих початкових училищах з метою ознайомлення зі способами викладання та веденням шкільної справи [760, арк. 4–9].

У «Правилах...» було зазначено, що практичні заняття склалися: а) з відвідування уроків в училищі; б) у проведенні самими вихованцями пробних уроків; в) в організації чергування вихованців в училищі та г) зі спостереження за поведінкою та заняттями окремих учнів училища, доручених з цією метою вихованцям інституту [760, арк. 23–24]. Згідно з правилами вихованці 3-го класу Вінницького вчительського інституту відвідували уроки викладачів на базі практики 1-го вищого початкового училища (6 днів на тиждень) для ознайомлення з порядками училища, обсягом курсу та методиками викладання, навчальними посібниками. Після практичної роботи учні надавали звіт директору закладу про відвідані уроки викладачів, де зазначали поряд зі змістом уроків, труднощі у викладанні й усунення їх, та все, що виявилось для вихованця незрозумілим і вимагало пояснення. Для набуття навичок у викладанні вихованці інституту проводили пробні уроки (рядові та звітні згідно з постановою з'їзду 1910 р., причому звітні уроки проводилися упродовж року лише по 2-3 уроки як такі, що підлягали ретельному розгляду на педагогічних радах, а саме: для звітнього уроку призначався рецензент з-поміж учнів) з усіх предметів міських училищ. Згідно зі статистичними даними у 1914–1915 н. р. вихованці інституту провели в першому півріччі 99 пробних уроків (включно звітних і рядових) і конференції із звітних уроків [725, арк. 28]. Упродовж 1915–1916 н. р. – 166 пробних уроки, з них 50 – звітних, 116 – рядових [732, арк. 48].

За день до проведення уроків вихованці зверталися до викладачів за темами, писали конспект з методики, що перевірявся викладачами, учителем училища та директором, і лише після цього допускалися до проведення уроку. На звітному уроці був присутній директор, викладач із предмета, викладач училища та всі учні 3-го класу [760, арк. 19 зв.].

Згідно з розкладом відвідування вихованцями двох сусідніх вищих початкових училищ на березень 1915 н. р., пробні уроки проводилися у 4-х класах училищ із фізики, російської мови, алгебри, географії, арифметики, наук про природу та історії [760, арк. 13].

Варто зазначити, що директор закладу М. Запольський, був присутнім на пробних уроках майже всіх вихованців 3-го курсу, брав участь у конференціях, присвячених обговоренню цих уроків, додатково займався з учнями в інший час, коли хворів хтось із викладачів. У наставників були також додаткові обов'язки, порівняно з обов'язками викладачів середніх навчальних закладів, а саме: вони ознайолювали вихованців з методами викладання, керували вихованцями із практичних занять зі свого предмета в базовому при інституті вищому початковому училищі, стежили за ходом викладання й надавали педагогічній раді власні міркування про педагогічні якості вихованців [734, арк. 47].

Таким чином, теоретичний курс «Педагогіка» у Вінницькому вчительському інституті поєднувався з навчально-виховною практикою.

Щодо професійної підготовки майбутніх учителів, після повтору навчального курсу міського училища на 1–3-му курсах вихованці вивчали додатковий матеріал із предметів. Найбільша увага приділялася вивченню російської мови та літератури й арифметики, головних предметів вищого початкового училища, та Закону Божого, оскільки весь навчальний процес відбувався у виключно релігійному дусі [764, арк. 2–3 зв.]. Окрім додаткового матеріалу з предметів, опановувалася методика викладання: арифметики, геометрії [762, арк. 13–14], історії, географії, фізики, наук про природу та вивались окремі методичні відомості з викладання співів у вищих початкових училищах, про що свідчать навчальні програми за 1914–1915 н. р. [761, арк. 40–79].

Програми з методики викладання предметів передбачали вивчення методів навчання, історію поступових змін цих методів, визначення мети уроків, способів і прийомів ведення уроків, ходу уроків, форм уроків, добору матеріалу до уроків. Зокрема, згідно із програмою з «Методики російської мови» вихованці закладу опановували методи навчання грамоти, значення пояснювального читання у вивченні російської мови та літератури, способи викладання літератури у вищих початкових училищах [761, арк. 26].

Програми усіх начальних предметів ґрунтувалися на положеннях циркуляру попечителя КНО від 9 вересня 1912 р., у якому було акцентовано увагу про зміни відповідно до протоколів з'їзду 1910 р. [723, арк. 4], крім того змістовне наповнення програм було почасти авторським.

Педагогізацію освітнього процесу в інституті підтверджує належний стан книгозібрання фундаментальної та учнівської бібліотек, де були книги та навчальні посібники з усіх предметів викладання. Окрім книг, посібників, енциклопедій, інститут передплачував і періодичні фахові видання – «Исторический вестник», «Русский филологический вестник», «Киевская старина», «Математический вестник», «Вопросы педагогики и психологии», «Педагогический сборник», «Русский паломник», «Вестник опытной физики и элементарной математики», «Математическое обозрение», «Филологические записки», «Физик-любитель», «Храм и школа», «Русская музыкальная газета» та ін. [724, арк. 8 зв., 16 зв.].

Слід звернути увагу, що значна увага в інституті приділялася предметам естетичного циклу – музиці, співам і малюванню як одним із серйозних засобів естетичного розвитку особи майбутніх учителів. У серпні 1915 р. на викладання цих предметів звернув увагу попечитель КНО у циркулярі, в якому чітко визначено, що «співи міцно закріпилися в інститутах, тоді як бажано було б запровадити навчання гри на музичних інструментах і власний оркестр» [763, арк. 53].

У пояснювальній записці до програми «Співи» за 1913–1914 н. р. викладач співів М. Соколов, який мав звання регента та вчителя співу після закінчення Синодального училища церковного співу зауважував, що «В учительському інституті співи повинні мати дві мети – загальноосвітню та спеціальну. Маючи на увазі останню, потрібно підготувати з вихованців інституту таких вчителів, які могли б організовувати шкільні хори у тих навчальних закладах, де буде проходити їхня педагогічна діяльність. Для цього необхідно ознайомити учнів з елементарними основами теорії музики, з надбанням російських та західноєвропейських композиторів». Варто відзначити, що навчання співам в

Вінницькому вчительському інституті розпочалось лише наприкінці 1912–1913 н. р. [759, арк. 50]. У зв'язку з тим, що на викладання співів було відведено лише 2 уроки на тиждень у 1-му класі та 1 урок у 2-му, в інституті запроваджено позакласні заняття (загальні співи) відразу для трьох класів, де виконували духовні та світські музичні п'єси вітчизняних і західноєвропейських композиторів, окрім того, практичні заняття в початковому 1-му вищому училищі. Програма співів складалася із опанування елементарної теорії музики, сольфеджіо, коротких відомостей із гармонії і методичних відомостей із викладання співів у початковій школі [732, арк. 48 зв.]. У 1915 р. в інституті організовано струнний оркестр – 10 скрипок, 2 альти, 2 віолончелі [730, арк. 29]. Станом на 1917–1918 н. р. з 79 вихованців інституту 18 навчалось гри на скрипці, 24 гри на фісгармонії [727, арк. 46].

Ручна праця в інституті не викладалась, проте вчитель математики В. Єрмольєв виготовляв з учнями навчальні пристрої своїми руками й основною метою вважав збудження інтересу до предмета, більш досконалого засвоєння учнями уроку, привчання учнів до роботи, розвитку у них уміння послуговуватися власними силами і підручними матеріалами, розвитку в учнів винахідливості та естетичного смаку [728, арк. 84].

Таким чином, естетизація освітнього процесу Вінницького вчительського інституту, введення до навчальних планів і програм предметів естетичного циклу потужно сприяло формуванню педагогічного досвіду майбутніх учителів Подільського краю та інших територій України.

Варто зазначити, що значну увагу в закладі надавали позакласним заняттям. У Вінницькому вчительському інституті практикувалися вечірні практичні заняття, домашні письмові вправи, які виконувалися за всіма предметами й обговорювалися під час занять, роботи з креслення та малювання, літературно-вокальні вечори, екскурсії та публічні лекції.

Вагоме місце посідали домашні письмові вправи (твори, реферати), які практикувалися впродовж року в усіх 3-х класів з російської мови, історії, географії, наук про природу, фізики, педагогіки [763, арк. 56]. Зазначимо, що на

вибір тем впливала відсутність необхідних книг у бібліотеці інституту. Кожний викладач зі свого предмета пропонував не менше однієї роботи в чверті, під час виконання роботи вимагав попереднього чорнового варіанту для огляду, причому ці чорнові роботи мали подаватися з чистовими. Зокрема, у 1914–1916 рр. вихованцям 3-го класу з курсу «Педагогіка» для самостійного опрацювання надано такі теми: «Психологія як основа дидактики», «Дидактика І. Гербарта», «Дидактичні нариси П. Каптерева та розумове виховання Барта (провести паралель)», «Заповіти М. Пирогова російській школі», «Ставлення педагогічної психології до повсякденної педагогічної практики (згідно з Мейманом або Бартом)» [725, арк. 28, 145 зв.]. Варто відзначити, що їх виконання сприяло поглибленому вивченню предмета, самостійному опрацюванню, аналізу та вивченню психопедагогічної літератури, підтримуючи органічний зв'язок між засвоєнням теорії з предмета та практикою.

Значне місце в навчально-виховній справі інституту займали літературно-вокальні вечори. Упродовж 1913–1915 рр. відбулися літературно-вокальні вечори з приводу святкування 1600-річчя Міланського едикту, 300-річного ювілею дому Романових. У закладі організовано спільний літературно-вокальний вечір разом із вихованками Вінницької жіночої гімназії, на якому вихованці читали вірші, виконували хоріві п'єси. На одному з вечорів вихованці декламували «Життя» М. Гоголя, уривок з поеми О. Толстого «Іоанн Домаскін», «Християнка» С. Надсона, уривок із поеми «Севаст'ян Мученик» К. Романова, «Останні язичники» А. Майкова, а хор виконував «Боже царя бережи», «Тобі Бога хвалити» [724, арк. 13; 728, арк. 95].

Важливим освітнім складником стало відвідування публічних лекцій, зокрема впродовж 1914–1915 н. р. – лекцію директора колегії П. Галагана на тему «Художні скарби Бельгії», викладача інституту П. Гришкова «Германізм і відродження слов'янства», «Про культурну кризу язичництва та про значення видання Костянтином Великим Міланського едикту» [744, арк. 76; 61, с. 173].

Із метою покращення загального світогляду у Вінницькому вчительському інституті відбувалися екскурсії та паломництва вихованців, зокрема впродовж

1912–1917 рр. з предмета «Науки про природу» проведено дві екскурсії вихованців для ознайомлення з місцевою флорою та фауною, із фізики – на міську електричну станцію для ознайомлення з конструкцією та дією динамо-машини та двигуна Дизеля, три екскурсії на міську електростанцію, дві на сірникову фабрику Франківського та суперфосфатний завод. Окрім того, вихованці відвідали садибу М. Пирогова у с. Вишня, неподалік від м. Вінниці, м. Київ та здійснили паломництво на «Козацькі Могили» в м. Берестечко Волинської губернії [732, арк. 48; 734, арк. 57].

Слід також звернути увагу, що в документах ДАВіО у фонді № 54 «Вінницький учительський інститут» зберігається багато справ про спеціальні іспити на звання вчителя вищого початкового училища згідно із затвердженими МНО 18 грудня 1913 р. «Тимчасовими правилами та програми про спеціальні іспити для отримання звання вчителя та вчительки вищого початкового училища», а саме: прохання, теми та протоколи письмових іспитів, конспекти пробних уроків [750, арк. 1–12; 754, арк. 18–25].

Привертає увагу й прохання спостерігача ЦПШ Вінницького повіту про складання в 1915 р. скороченого іспиту на звання вчителя вищого початкового училища з історії священника Д. Акатнова, випускника Київської духовної семінарії, який упродовж 1898–1901 рр. працював завідувачем та законовчителем Вінницькою другокласною ЦПШ, а в 1901–1903 рр. – завідувачем Вінницькою однокласною ЦПШ. У документі зазначено: «Аби залишити за собою місце, мені потрібно мати звання вчителя вищого початкового училища» [754, арк. 3]. В архівних документах зберігаються його теми письмових іспитів і протоколи з методики російської мови, арифметики та історії; протокол іспиту з педагогіки й конспект пробного уроку [755, арк. 1, 5; 725, арк. 71].

Таким чином, вивчення архівних документів Вінницького вчительського інституту – навчальних планів, програм, протоколів засідань педагогічної ради, тощо дало підстави стверджувати, що сутнісний зміст психопедагогічної підготовки в закладі передбачав вивчення поглибленого та розширеного курсу «Педагогіка» за рахунок введення нових розділів, вивчення методики викладання

предметів, проходження педагогічної практики в вищому початковому училищі. Спостерігалася психологізація й педагогізація навчально-виховного процесу. Практичній підготовці в закладі передувала теоретична. Практика здійснювалася від пасивних спостережень за учнями вищого початкового училища до активного викладання та самостійного проведення уроків. Виконання практичних й позакласних завдань сприяло поглибленню знань і формувало у вихованців уміння застосовувати теоретичні знання на практиці. Здійснювалося повноцінне дотримання принципу єдності теорії і практики в професійно-педагогічній підготовці майбутніх учителів. Проте матеріальна база, об'ємність навчальних програм, невлаштованість навчально-виховного процесу, слабка підготовка вихованців інституту – все це не сприяло високому рівню психопедагогічної підготовки майбутніх учителів Поділля.

Такі факти свідчать про прагнення керівництва та викладацького складу Вінницького вчительського інституту бути флагманом у царині професійно-педагогічної освіти на Поділлі. Проблеми саме психологічної та педагогічної підготовки в поєднанні з естетичним вихованням і розвитком загального світогляду майбутніх учителів дійсно давали підстави для неабиякої популярності Вінницького педагогічного закладу освіти [109, с.100].

Не випадково бібліотека інституту містила безліч праць відомих на той час теоретиків і практиків педагогічної й психологічної науки, що ставали дороговказами для організації якісного, професійно спрямованого, психопедагогізованого процесу учіння. Нами виявлено факт, що викладач педагогіки, директор інституту М. Запольський для розроблення лекційного курсу безпосередньо послуговувався популярними працями П. Каптерєва, який у книзі «Педагогічна психологія» (1877 р.), наголошував: «Педагогіка повинна використовувати у вихованні закони наук про людину, однією із яких слід розглядати психологію<...>Використання психологічних теорій у вихованні є найширшими і найважливішими можливостями, які має наука про душу» [199, с. 140].

Разом із тим, учні Вінницького вчительського інституту почали потужно опановувати вчення Й. Песталоцці. П. Каптерев, відгукуючись про психопедагогічну творчість Й. Песталоцці, звертав увагу на те, що вчений розумів увесь процес учіння як справу творчості самого учня, усі знання – як розвиток внутрішньої діяльності, як акти самодіяльності, саморозвитку [199, с. 140] .

Теоретичний курс педагогіки, вдало поєднаний із психологією у Вінницькому вчительському інституті також був сповнений психопедагогічними підходами І. Гербарта – одного із основоположників психопедагогіки. Навіть у творах учнів інституту з педагогіки можна простежити посилання на І. Гербарта: «...Дидактика Гербарта має суттєві переваги: вона дає психологічний аналіз педагогічного методу, вона серйозно ставить надзвичайно важливе питання про інтерес до учіння, вона нерозривно пов'язує учіння й виховання» [725, арк. 28] .

Аналіз розділу «Дидактика», що вивчався учнями інституту, дозволяє також вести мову про наукові підходи та опанування їх, виокремленні з педагогічного надбання А. Дістервега, який розробив психологічно орієнтовані положення сучасної йому педагогічної практики. А. Дістервегу належить теза про вирішальну роль педагога, учителя в освітньому процесі. Він розглядав навчальний процес як: єдність учня – суб'єкта учіння; вчителя, який навчає засобами предмета – також суб'єкта учіння; умов учіння. Самовдосконалення, врахування особливостей суб'єкта учіння й енергійність дій педагога – запорука й основа виховального учіння. Саме численні дидактичні положення А. Дістервега, за їх виразністю, визначеністю, стислістю і разом педагогічною практичністю, уведено до підручників із дидактики, і вони стали положеннями повсякденної педагогічної практики Вінницького вчительського інституту [115, с. 351].

Але, за відомостями архівних документів, для розробників курсу «Педагогіка» в педагогічному закладі Поділля найпопулярнішими і найгрунтовнішими ставали праці саме П. Каптерева, який прагнув ожиттевити заповіт Й. Песталоцці «психологізувати педагогіку». І. Зязюн, ведучи мову про психопедагогіку як науку, спираючись на вчення П. Каптерева, зауважував: «Вчений добре розумівся в тому, що лише вчитель-майстер є єдиною

визначальною силою критерію якості освіти як єдності учіння-виховання у взаємодії вчителя й учня. Із психологічної точки зору він розглядав педагогічну працю й підготовку вчителя, естетичний розвиток учнів. Суттєво, що сам освітній процес розглядався П. Каптеревим із психологічної позиції, про що безпосередньо свідчить назва другої частини книги «Дидактичні нариси <...> – «Освітній процес – його психологія». Освітній процес, на його думку, є «виявленням внутрішньої самодіяльності людського організму, саморозвитком здібностей» [935].

Цілісний аналіз освітньо-виховного процесу закладу сприяв виокремленню провідних тенденцій, притаманних професійно-педагогічній підготовці у ньому майбутніх фахівців: 1) поглиблення і розширення змісту теоретичного курсу педагогіки за рахунок уведення нових розділів – «Історія педагогіки» та «Училищезнавство»; 2) запровадження до дисциплін психолого-педагогічного циклу методик викладання предметів; 3) забезпечення нерозривного зв'язку теоретичного курсу педагогіки з психологією; 4) структурування й упорядкування практичної підготовки, зокрема від пасивних спостережень за діяльністю учнів (пропедевтична практика) до активного викладання та самостійного проведення уроків (виробничо-педагогічна практика); 5) прагнення керівництва педагогічного закладу дотримуватися принципу єдності теорії та практики [147, с. 21]. Усвідомлення того, що професійна педагогічна діяльність передбачає достатнє знання вчителем не лише фундаментального теоретичного курсу педагогіки, але й сучасної психології, уміння використовувати їхні досягнення в повсякденній праці ставали запорукою якісної підготовки діячів освіти не лише Поділля, а й інших українських і російських територій.

3.3. Післядипломна професійно-педагогічна підготовка на Поділлі

Для покращення якості професійної підготовки вчителів і вчительок на Поділлі єпархіальною училищною радою та МНО організовувалися постійні однорічні, дворічні й тимчасові педагогічні загальноосвітні курси – однорічні, шестимісячні - та курси на літніх канікулах, для поглиблення наукових знань з педагогіки, психології та з предметів курсу народних училищ і

церковнопарафіяльних шкіл. Систему роботи курсів (короткотермінових й однорічних) для вчителів церковнопарафіяльних однокласних, двокласних та другокласних розглянуто вище.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на посади вчителів народних шкіл призначали молодих осіб, які здобували недостатню загальну освіту, оскільки програма спеціальних іспитів лише частково перевищувала програму двокласних сільських училищ, причому спеціальних знань для отримання звання вчителя не вимагалось. Пробні уроки були єдиним засобом перевірки кандидата на здатність до педагогічної діяльності. До складу вчителів Поділля належали особи так званої «домашньої освіти», особи з незакінченим курсом середніх навчальних закладів (чоловічих гімназій), із свідоцтвами про освіту в духовній семінарії, нижчих духовних, повітових і міських училищ, жіночих чотирикласних прогімназій та інші, які склали спеціальні іспити, взагалі не знайомі з педагогікою та організацією роботи в початкових училищах, тобто які не мали власне професійної підготовки. Окрім того, значний відсоток учительок Поділля з більш задовільною загальною, але з незадовільною спеціально-педагогічною підготовкою, становили особи, які закінчували курс єпархіальних училищ і жіночих гімназій МНО та відомства імператриці Марії. Особи, які отримали спеціальну педагогічну підготовку в церковно-вчительських школах, семінаріях та інститутах становили лише 10–15 % від загальної кількості вчителів Поділля. Тому в 90-х рр. XIX ст. у зв'язку з розширенням мережі міністерських народних училищ виникла нагальна потреба в збільшенні кількості та підготовці і у перепідготовці кваліфікованих учителів, яку МНО 31 березня 1900 р. намагалось вирішити організацією при жіночих гімназіях, прогімназіях і міських училищах для осіб, які отримали загальноосвітню підготовку однорічних педагогічних курсів (згідно з «Положенням» 1872 р.) [480, с. 137; 552, с. 94].

Основна мета запровадження однорічних педагогічних курсів для підготовки вчителів та вчительок початкових училищ полягала в тому, щоб підготувати молодих людей, які здобули нижчу освіту до іспиту на звання вчителя початкового училища, й ознайомити їх теоретично та практично з

організацією процесу навчання в початковій школі. На курси зараховували осіб старше 16 років, які закінчили повний курс навчання в міських училищах, повітових і духовних училищах, чотирикласних прогімназіях в обсязі знань не нижче курсу міських училищ згідно з положенням 1872 р. Після проходження програми курсів слухачі отримували свідоцтва на звання вчителя народних училищ (відповідно до програми про спеціальні іспити МНО від 20 березня 1896 р.), яка передбачала теоретичне навчання – повторення й засвоєння загальноосвітніх навчальних предметів в обсязі екзаменаційних програм, засвоєння головних відомостей із педагогіки, дидактики й методики початкового навчання, ознайомлення з навчальними підручниками й посібниками, що використовувалися в початкових школах того часу та практичне – відвідування слухачами курсів уроків у молодших класах початкового училища, а також складання коротких звітів і ведення щоденників [431, с. 83–86].

Наведені факти свідчать про те, що не піклуючись про якісний склад народних учителів, а лише про їхню кількість, МНО надавало особам, які закінчили педагогічні однорічні курси, право на отримання вчительського свідоцтва й допускало їх до викладання в початкових школах нарівні з особами, які закінчили вчительські семінарії [34, с. 24–26]. На підтвердження цього факту в 1904 р. оприлюднено розпорядження МНО про не приймання на педагогічні курси згідно із «Правилами про педагогічні однорічні курси для вчителів та вчительок початкових училищ» 1900 р. осіб, які вже мали свідоцтво вчителя початкових училищ [420, с. 259–260].

Таким чином, метою організації однорічних педагогічних курсів було лише збільшення контингенту осіб, які мали право обіймати вчительські посади, а не вдосконалення професійної майстерності вже наявних учителів. МНО легким, почасти дешевим, вигідним для себе шляхом – організацією однорічних педагогічних курсів – намагалось замінити спеціальні педагогічні заклади й компенсувати кваліфікованих учителів на Поділлі.

У 1902 р. МНО внесло зміни до правил 1900 р., зокрема курси дозволяли відкривати і при Маріїнських жіночих гімназіях. На курси мали право

зараховуватися особи неправославного віросповідання та особи, які закінчили міські училища Для зарахування на курси всі особи підлягали повторному іспиту. У поправках зазначалося, що слухачі, які отримували грошову допомогу від казни, повинні були прослужити не менше двох років на вчительській посаді [288, с. 165].

29 червня 1907 р. МНО видало нові правила про постійні педагогічні курси, які повністю замінили правила 1900 р., згідно з якими педагогічні курси могли бути дворічними та трирічними. У 1910 р. виходить законопроект про реорганізацію однорічних педагогічних курсів на дворічні. Проте мета курсів залишилася незмінною, розширився лише перелік потенціальних слухачів і слухачок, зокрема було дозволено навчатися на курсах випускницям Маріїнської жіночої гімназії, а також інших навчальних закладів, курс яких був не нижчим за двокласне міське училище МНО, та осіб із середньою освітою. Розширилася й програма теоретичних і практичних знань, зокрема вводилося вивчення училищезнавства, гігієни з відомостями про надання першої невідкладної допомоги, а також методика предметів, які викладалися в початкових училищах відповідно до програми вчительських семінарій. Практичні заняття курсистів полягали у викладанні в початкових училищах, в ознайомленні з літературою, з дитячими іграми та фізичними вправами. Співи, музика, заняття садівництвом, городництвом, бджільництвом дозволено викладати відповідно до особливостей місцевих потреб [289, с. 348–352]. Окрім того, організація загальноосвітніх педагогічних курсів для вчителів та вчительок початкових училищ згідно із правилами 1907 р. затверджувалося виключно дозволом місцевої адміністрації [463, с. 119].

Відповідно до зазначених вище «Правил» 1900 та 1907 рр. до першого квітня 1911 р. у КНО започатковано 13 загальноосвітніх педагогічних курсів [263, с. 58], до 1912 р. їхня кількість збільшилася до 15, зокрема на Поділлі було 4 педагогічні курси [390, с. 4, 8]. У 1903 р. організовано однорічні педагогічні курси в м. Кам'янці згідно із правилами 1900 р. при чоловічому двокласному училищі, які в 1909 р. перетворено на дворічні, а також при Вінницькому жіночому,

Балтському та Проскурівському чоловічих вищих початкових училищах (згідно із положенням 1912 р. про вищі початкові училища) курси засновано в 1910 р. згідно із правилами 1907 р. [390, с. 8]. Про відкриття у м. Вінниці педагогічних курсів у 1909 р. порушив клопотання перед МНО з'їзд директорів народних училищ [832, арк. 69 зв.]. У 1912 р. вже відбувся 2-ий випуск Кам'янецьких курсів, а на Вінницьких, Балтських і Проскурівських – перший [390, с. 8].

На підставі аналізу свідоцтва про закінчення Балтських дворічних педагогічних курсів, яке збереглося до цього часу в ДАВіО, дізнаємося, що слухачі курсів вивчали Закон Божий, російську мову з церковнослов'янською, математику (арифметику, алгебру, геометрію), історію, географію, фізику з науками про природу, співи, чистописання, малювання й креслення, педагогіку, методики початкового викладання арифметики, російської мови, географії та наук про природу й військову гімнастику. Окрім того, 5 годин щотижня відводилося на проведення практичних занять курсистів у випускному класі училища, які склалися із відвідування уроків, проведення пробних уроків, організації чергування учнів 2-х класів у закладі. Належна увага приділялася самостійним заняттям курсистів, оскільки програмою курсів було передбачено виконання домашніх і класних письмових робіт з усіх предметів [752, арк. 54; 390, с. 4].

Заняття слухачів і слухачок на загальноосвітніх педагогічних курсах склалися з вивчення предметів викладання відповідно до програм і методик навчання в початковій школі. Класні теоретичні заняття проводилися у Кам'янецькому та Балтському училищах до та після обіду, а в двох інших – тільки після обіду. Зокрема, на жіночих педагогічних курсах при Вінницькому вищому початковому училищі заняття проходили з 16.00 до 20.30 щоденно [390, с. 9; 835, арк. 5].

У 1911 р. у першому класі на Вінницьких жіночих курсах навчалось 19 осіб, у другому класі – 11 [835, арк. 5]. У 1912 р. на Вінницьких жіночих курсах навчалось 32 особи, на трьох чоловічих – 85 осіб, у тому числі: 17 – при Кам'янецькому міському училищі та по 34 при Балтському та Проскурівському училищах [318, с. 28; 386, с. 12].

Згідно зі звітом попечителя КНО за 1912 р. керівниками всіх чотирьох курсів Поділля були 28 осіб, окрім учителів співів, гімнастики, вчителів і вчительок підготовчих класів міських училищ. Зокрема, на курсах при Кам'янецькому училищі працювало 7 керівників, при Вінницькому та Балтському – 8, при Проскурівському – 5. Зазначимо, що загальна кількість слухачів на курсах упродовж усіх років їх існування була незначною, зокрема у 1912 р. загальна кількість слухачів на чотирьох педагогічних курсах Поділля становила 101 особу, закінчили курс 37 осіб, зараховано до першого класу 55 осіб. Станом на 1 січня 1913 р. кількість слухачів курсів налічувала 117 осіб, із них 64 особи навчалися в перших класах, 53 – у других класах, зокрема на Кам'янецьких курсах – 17 осіб, на Проскурівських та Балтських по 32 особи, на Вінницьких – 34 особи. На курси зазвичай зараховувалися діти тих селян і міщан, які через бідність не могли відправляти їх до учительських семінарій. Згідно з освітньою метою найбільшу частину слухачів курсів становили випускники двокласних міських і сільських училищ, другокласних церковнопарафіяльних шкіл, четвертих класів жіночих гімназій [390, с. 9–12]. У 1913 р. педагогічні курси закінчили 49 осіб, зараховано 55 осіб; станом на 1 січня 1914 р. загальна кількість слухачів курсів складала 111 осіб, зокрема, на курсах при Кам'янецькому училищі – 18 осіб, Проскурівському – 26, Балтському – 33, Вінницькому жіночому – 34 особи [387, с. 19]. Наведені статистичні дані свідчать про досить невтішну картину, бо навіть попечитель КНО у звіті за 1912 р. наголошував на досить слабкій підготовці абітурієнтів курсів: «Навіть кращі з них, які зараховувалися за результатами вступних іспитів, досить важко впродовж декількох перших місяців засвоюють предмети, що викладаються на курсах, зокрема викладач педагогіки тривалий час уводить своїх слухачів до змісту предмета, застосовуючи пояснювальне читання. Навіть отримуючи свідоцтва на звання вчителя початкового училища, неможливо визнати задовільною грамотність майбутніх учителів, набута ще до курсів навичка безграмотно писати не піддавалася самим найенергійнішим заходам викорінення» [386, с. 10–12].

Слід зауважити, що для організації курсів вибирали зручні приміщення, окрім того, спостерігалися часті зміни викладацького складу. Зокрема, у 1904 р. на педагогічних курсах при Кам'янецькому міському училищі вчителем методики російської мови працював випускник Глухівського вчительського інституту, а в майбутньому – наставник Вінницької вчительської семінарії В. Анісімов [636, арк. 26 зв.]. Закономчителем за сумісництвом на Вінницьких жіночих курсах упродовж 1910–1913 рр. був випускник Подільської духовної семінарії, законочитель Вінницької вчительської семінарії М. Теравський [650, арк. 20]. Посаду завідуючого Вінницькими жіночими курсами з липня 1911 р. обіймав учитель-інспектор (штатний спостерігач) Вінницького 2-го міського чотирикласного училища, статський радник А. Горбатенко-Яловий, який мав освіту Глухівського вчительського інституту, працював у Ніжинському, Житомирському, Жмеринському, Вінницькому та інших міських училищах. Завідуючий щодня був присутнім на курсах від початку і до кінця уроків, керував роботою викладачів, він також був викладачем педагогіки на 1-му курсі [835, арк. 5–7].

Окрім того, уповільнювало розвиток курсів недостатнє фінансування з боку МНО. Матеріальне забезпечення курсів було покладено на місцеві земства, зокрема в 1912 р. при Балтських дворічних педагогічних курсах було започатковано 6 стипендій «Пам'яті війни 1812 р.» на кошти від Балтських повітових земських зборів [302, с. 401].

Загальні умови проходження однорічних (дворічних) курсів при міських училищах, відсутність необхідної літератури, підручників, наочних засобів, спеціальних предметних кабінетів, відсутність професійного викладацького складу (багато викладачів працювали за сумісництвом), слабка підготовка абітурієнтів та складність програм – все це свідчило, що педагогічні курси згідно з правилами 1900 та 1907 рр. не досягли своєї мети, підготовка майбутніх учителів народних училищ на курсах залишалася на низькому рівні. Таким чином, курси випускали лише «нездар» у педагогічному сенсі, яким доводилось самостійно опановувати методи навчання, або залишати вчительську діяльність.

Варто зазначити, що розширення мережі початкових училищ надалі потребувало професійно-підготовлених учителів. Згідно із статистичними відомостями в 1912 р. у Подільській губернії із 2180 вчителів і вчительок народних початкових училищ лише 6 осіб закінчили вищі навчальні заклади та 549 – курс спеціально-педагогічних навчальних закладів [318, с. 139]. Окрім того, з 1912 р. Вінницьке земство мало на меті відкривати по 22 комплекти народних училищ щорічно. Вже на 1 січня 1914 р. усіх учнів в училищах у повіті нараховувалося 138 осіб, що на 40 % більше ніж у 1912 р. [823, арк. 94]. Проте ні Вчительський інститут (заснований лише в 1912 р.), ні семінарії, ні однорічні педагогічні курси при міських училищах не могли підготувати необхідну кількість професійних вчителів, незважаючи те, що у 1912 р. звання вчителя вищого початкового училища надавалося лише особам, які закінчили педагогічні курси при цих училищах [101, с. 905]. Тому й надалі поставало питання про швидку професійно-педагогічну підготовку майбутніх учителів Поділля.

Ще 5 серпня 1875 р. МНО Російської імперії видало «Правила про тимчасові педагогічні курси для вчителів та вчительок початкових народних шкіл» для ознайомлення педагогів з основними прийомами навчання в школі, проте вони проіснували не довго і відродилися лише в 1896–1898 рр. Зазвичай курси проводилися на базі вчительських семінарій (для вчителів сільських училищ) та інститутів (для вчителів міських училищ) [446, с. 166–172]. Мета курсів полягала в ознайомленні малопідготовлених вчителів й учительок початкових училищ з провідними методами навчання, поновленні й поповненні відомостей із предметів і загалом – в удосконаленні знань із організації початкового навчання. Паралельно з тимчасовими педагогічними курсами з 1881 р. розпочали роботу з'їзди вчителів народних училищ для спільного обговорення та роз'яснення питань, що виникали в учительській практиці. У 1885 р. МНО визнало за необхідне організувати тільки курси, які проводилися з дозволу попечителя округу, лише в канікулярний час від 4 до 6 тижнів [10, с. 164; 208, с. 71]. Заняття на курсах були з предметів початкових народних училищ, зі співів і гімнастики та поділялися на практичні (уроки викладачів) і

теоретичні (бесіди зі слухачами курсів як додаткове повідомлення відомостей зі складних предметів, ознайомлення з кращими методами викладання у початковій школі, ознайомлення з тогочасною педагогічною літературою). Окрім того, МНО дозволило організовувати курси з удосконалення вивчення окремих предметів – сільського господарства, географії, ручної праці тощо [430, с. 104].

На Поділлі до 1907 р. не було жодної вчительської семінарії, тим більше вчительського інституту, а в перші роки відкриття Вінницька вчительська семінарія проходила важкий шлях становлення. Питання про організацію перших педагогічних тимчасових курсів для вчителів й учительок початкових училищ згідно із правилами від 5 серпня 1875 р. при Вінницькій учительській семінарії розглядалося ще в грудні 1911 р. на педагогічній раді семінарії, де було заплановано влаштування курсів на 80 осіб [632, арк. 22].

Таким чином, з дозволу попечителя КНО з 18 червня по 21 липня 1912 р. організовано перші літні короткотермінові педагогічні курси при Вінницькій учительській семінарії. На курси було виділено МНО 1000 крб., земством – 2500 тис. крб. На них були присутні (згідно зі звітом відділу народної освіти за 1912 р.) 44 вчителів та 16 учительок. Серед них із Балтського повіту – 8 осіб, із Вінницького – 7, із Брацлавського – 2, Гайсинського – 6, Кам'янецького – 5, Летичівського – 2, Літинського – 3, Могилівського – 3, Ольгопільського – 4, Проскурівського – 3, Ушицького – 4, Ямпільського – 8 осіб. На час курсів створено дослідне училище при семінарії із 70 учнями, яких поділено на 4 групи [386, с. 13–14]. Згідно з архівними даними слухачів курсів було 50 осіб [630, арк. 5].

У 1913 р. тимчасових педагогічних курсів на Поділлі не було, проте такі курси були в м. Києві, куди губернська управа відрядила 25 осіб з Подільської губернії, зокрема 3 особи з Балтського повіту та по 2 особи від інших 11 повітів [387, с. 19–20].

Слід зауважити, що згідно з доповіддю про відрядження вчителів народних училищ на тимчасові педагогічні загальноосвітні курси з Вінницького повіту було направлено в 1912 р. 7 осіб, у 1913 р. – 10 осіб [823, арк. 94].

Розглядаючи формулярні списки викладачів Вінницької вчительської семінарії, знаходимо дані, що короткотермінові курси при семінарії проводилися і у 1912, і у 1914 роках. Так, випускник Глухівського вчительського інституту В. Анісімов згідно із розпорядженням попечителя КНО виконував обов'язки лектора-керівника з арифметики на курсах з 1 липня по 2 серпня 1914 року [636, арк. 26 зв.]. Наставник фізики, наук про природу та сільського господарства В. Суходровський був також керівником занять із наук про природу в 1912, 1914 рр. [648, арк. 32 зв.]. Також у 1912, 1914 рр. лектором-керівником із Закону Божого та співів на тимчасових педагогічних курсах для вчителів народних училищ Подільської губернії при Вінницькій вчительській семінарії був законовчитель М. Теравський [650, арк. 20]. У 1914 р. керівником цих же курсів працював земський стипендіат, випускник Вінницької вчительської семінарії Ю. Нагул [642, арк. 22].

Нами встановлено факти про те, що і інші земства Поділля продовжували порушувати питання про організацію короткотермінових педагогічних курсів, зокрема на засіданні в грудні 1914 р. учасники четвертих Ольгопільських повітових зборів клопотали перед керівництвом Губернських земських зборів щодо проведення в м. Ольгополі у літній час в 1915 р. короткотермінових загальноосвітніх курсів та про влаштування постійних однорічних педагогічних курсів для вчителів початкових шкіл за рахунок губернського земства. Окрім того, висловлювалося побажання про організацію короткотермінових курсів у 1915 р. у м. Кам'янець-Подільському та у м. Вінниці. Як зазначено в доповіді Ольгопільських земських зборів, причиною такого клопотання було те, «Що з уведенням всезагального навчання та за нестачею спеціально підготовлених кандидатів на вчительські посади, доводиться допускати до викладання вчителів з незначним загальноосвітнім рівнем та без спеціальної педагогічної підготовки. Наслідком таких явищ став всезагальний занепад навчальної справи в початкових школах» [819, арк. 81; 820, арк. 141; 821, арк. 70].

Нами знайдено архівні документи про влаштування шестимісячних педагогічних курсів для вчительок початкових училищ. У 1916 р. такі курси

проходили при Вінницькій учительській семінарії з 18 квітня по 23 жовтня, що підтверджено свідоцтвом про закінчення курсів випускниці Тульчинського єпархіального училища, учительки зразкового училища при Вінницькій учительській семінарії Л. Теравської [649, арк. 2–4]. Аналогічні курси діяли в 1916 р. з 21 квітня по 21 жовтня при Ольгопільській учительській семінарії, що також підтверджено свідоцтвом про закінчення курсів [758, арк. 96]. Зауважимо, що слухачки на курсах вивчали Закон Божий, педагогіку, методики російської мови, арифметики та графічних мистецтв, науки про природу, співи, гімнастику, гігієну, законодавство, родинознавство та брали участь у теоретичних і практичних заняттях [648, арк. 4].

Аналіз архівних документів засвідчив, що короткотермінові літні педагогічні курси діяли в 1914 р. з 19 червня по 18 липня та з 15 травня по 25 червня 1915 р. і при Вінницькому вчительському інституті та сусідньому з інститутом вищому початковому училищі [756, арк. 144; 725, арк. 30 зв.].

Окрім того, у звіті за 1915 р. вказано, що у роботі курсів взяли участь 49 осіб, з них 42 вчителі повторно і лише 7 нових, причому лише із 2 нових училищ [756, арк. 21]. У доповідній записці (1915 р.) директор закладу наголошував: «Слухачі ті самі, які були на минулих курсах, потрібно залучати на курси нових осіб. Як показала практика минулого року призначати більше 4-х обов'язкових лекційних годин не бажано, оскільки залучити до спеціально-практичних занять слухачів можливо лише в тому разі, якщо вони будуть мати достатньо вільного часу. Досвід минулого року показав, що курси відвідали майже усі слухачі, проте одні керувалися науковим інтересом, а інші – примусом. За прикладом минулого року лекції будуть розподілені у дві зміни» [756, арк. 3].

Лекторами-керівниками курсів були викладачі Вінницького вчительського інституту М. Запольський (викладав педагогіку та методику навчання російської мови), А. Каратаєв (російську словесність і методику навчання російської мови), А. Федосєєв (математику і її методику), П. Гришков (історію та географію з методикою), Є. Щериця (фізику та науки про природу з методикою та

відповідними практичними заняттями), С. Розов (шкільну гігієну) [756, арк. 7–8 зв.].

Варто зазначити, що програма короткотермінових курсів була насиченою [756, арк. 9–10 зв.]. Проводилися як теоретичні, так і практичні заняття. Особливість проведення занять полягала в тому, що деякі (теоретичні) проводилися з усіма слухачами, інші – спеціальні - з окремими групами (теоретичні та практичні). Перші заняття організовувалися для слухачів, які потребували розширення кругозору, а інші – для тих, хто прагнув поглибити знання з фаху та для опанування більш сучасними методами навчання [756, арк. 8].

Загальноосвітні заняття склалися із лекцій: 8 – зі шкільної гігієни, з історії російської літератури – 14, з алгебри – 9, із російської історії – 12, із наук про природу – 6 та спеціальних лекцій із російської мови, арифметики, геометрії, алгебри, історії, географії, фізики. 31 травня 1915 р. слухачі курсів здійснили прощу до с. Вишні на могилу М. Пирогова та прослухали 2 лекції про вченого [756, арк. 52, 88]. Серед розмаїття тематики лекцій варто відзначити такі: «Шкільна гігієна як необхідна педагогічна дисципліна», «Основні риси, притаманні російській літературі XIX ст.», «Розвиток національної та політичної свідомості російського народу в XIX ст.» [756, арк. 13].

З історії педагогіки було проведено 20 лекцій на такі теми: «Значення для педагога-практика вивчення освітніх систем минулого», «Мета та форми освіти в індусів, єгиптян та китайців», «Культурний зв'язок між Стародавнім Сходом та Стародавньою Грецією», «Педагогічні погляди Платона, Аристотеля, Плутарха, Піфагора, Сократа», «Виховання та навчання в Стародавньому Римі», «Педагогічні погляди Квінтіліана», «Відношення східної та стародавньої класичної педагогіки й сучасної», «Педагогічні погляди видатних учителів стародавньої християнської церкви», «Виховання і навчання в середньовіччі», «Погляди представників гуманізму та реформації», «Виховання та навчання в єзуїтських школах», «Педагогічні погляди Томаса Мора, Рабле та Монтеня», «Вплив на європейську педагогіку ідей Бекона та Декарта, Коменського, Локка,

Руссо, Песталоцці». Зауважимо, що для вивчення на курсах педагогіки спеціально придбано такі підручники: М. Демкова «Нариси з історії російської педагогіки», «Курс педагогіки», «Початкова народна школа»; О. Медведкова «Коротка історія педагогіки»; П. Монро «Історія педагогіки»; П. Каптерева «Історія російської педагогії», «Дидактичні нариси»; М. Чехова «Дитяча література»; О. Лазурського «Душевне життя дітей»; Г. Челпанова «Підручник логіки»; Г. Струве «Елементарна логіка»; Ф. Козловського «Короткий підручник логіки» [756, арк. 52, 88].

Спеціальні заняття (на виконання яких відводилося 141 год.), мали суто практичний характер, а саме: проводилися уроки слухачами під керівництвом лекторів, у ході методичних бесід з приводу пробних уроків, у розборі підручників і посібників, у читанні та обговоренні доповідей та рефератів, зокрема з приводу шкільної практики, у демонстрації та критичній оцінці найбільш поширених навчальних посібників, у лабораторних заняттях із наук про природу та фізики [756, арк. 8 зв.].

Також спеціальні заняття склалися з лекцій щодо методичної складової у вищій початковій школі з російської мови та словесності, математики, історії та географії, наук про природу та фізики. Окрім того, кожен зі слухачів курсів міг прослухати інші лекції, навіть не дотичні до свого фаху [756, арк. 8 зв.].

Варто акцентувати на тому, що наприкінці серпня 1914 р. на окупованих російськими військами територіях міста Тернополя основним завдання Російської імперії стала підготовка кадрів російськомовних учителів. Із січня по березень 1915 р. у Львові, Самборі, Станіславі й Тернополі працювали короткотермінові педагогічні курси «Загальноросійської літературної мови». Навчання проводили викладачі, запрошені з КНО, зокрема директор Вінницького вчительського інституту М. Запольський був лектором з підготовки вчителів російської мови у м. Львові. У березні 1915 р. розроблено плани відкриття нових курсів із додаткової підготовки ще близько 600 вчителів. Для випускників зимових двомісячних курсів із Галичини планувалися додаткові шеститижневі курси у м. Києві з методики викладання історії та географії Росії [324, с. 46; 735, арк. 35].

3 травня 1916 р. МНО видало нове «Положення про тимчасові однорічні педагогічні курси» при вчительських інститутах для підготовки вчителів і вчительок вищих початкових училищ. На педагогічній раді Вінницького вчительського інституту було вирішено реорганізувати тимчасові загальноосвітні педагогічні літні курси та започаткувати тимчасові однорічні педагогічні курси [726, арк. 1]. Зауважимо, що згідно з положенням 1916 р. на вивчення російської мови, математики й наук про природу на курсах було відведено 8 навчальних годин. Для історії, фізики та географії – 4 години. Окрім того, МНО наполягало на зверненні уваги на матеріали про родину, про вітчизну у зв'язку з уведенням цих відомостей на уроках пояснювального читання в училищах [729, арк. 4].

Відповідно до цього на засіданні педагогічної ради Вінницького вчительського інституту в. о. директора П. Гришков (М. Запольський був відсутній з березня 1916 р. по квітень 1917 р.) та наставники ухвалили коригування навчальних програм і розроблення планів і розкладу курсів на 1916–1917 н. р. (протокол від 31 травня 1916 р.). Беручи до уваги збільшення кількості тижневих годин із математики з 4-х до 8-ми, ухвалено наблизити програму до курсу вчительського інституту, як і програму з граматики збільшити до 3-х уроків на тиждень; залишити в попередніх обсягах програми з історії та географії, виокремивши методичний складник та органічно пов'язати його з науково-теоретичними відомостями; поєднати програму теоретичних і практичних занять із наук про природу та наблизити програму до курсу вчительського інституту; ввести до програми з фізики два нові розділи – аеростатику та гідростатику. Також ухвалили ознайомити слухачів курсів із науковою літературою з методики спеціальних дисциплін; проводити систематичні методичні бесіди з найбільш важливих розділів фахових дисциплін, органічно пов'язуючи їх із відповідними науковими бесідами, призначеними розширити й поглибити попередні відомості слухачів курсів. Окрім того, ухвалили наблизити програми методик до програм учительських інститутів, розширити завдання з малювання аквареллю та з натури олівцем, із перспективного креслення, розширити повідомлення слухачам

відомостей із літератури – із давньої російської та словесності [726, арк. 8 зв.–13; 735, арк. 47].

Варто зазначити, що важливим складником «Положення...» 1916 р. було унеможливлення отримання звання вчителя вищого початкового училища без проведення показового пробного уроку з фаху [758, арк. 3].

1 серпня 1916 р. розпочали роботу однорічні педагогічні курси при Вінницькому вчительському інституті згідно з положенням від 3 травня 1916 року. На організацію курсів МНО виділило лише 5850 крб., основну частину витрат взяло на себе Подільське губернське земство в розмірі 16570 крб. [734, арк. 47].

Зауважимо, що у зв'язку з великою кількістю абітурієнок, які виявили бажання вступити на однорічні педагогічні курси (123 особи), зарахування здійснювалося на конкурсній основі, враховуючи освітній ценз і вчительський стаж. У першу чергу перевага надавалася абітурієнткам, які закінчили середню школу та виконували обов'язки вчительок у вищих початкових училищах. Наступними зараховувалися абітурієнтки, які закінчили 8-мі педагогічні класи при гімназіях, та 7-мі педагогічні класи єпархіальних училищ і виконували обов'язки вчительок у нижчих народних училищах, і нарешті – абітурієнтки, які закінчили 7-й та 8-й класи гімназії та 6-й та 7-й класи єпархіальних училищ, які не працювали на вчительських посадах. Збереглися відомості, що серед абітурієнок були випускниці Гайсинської, Балтської жіночих гімназій, Тульчинського єпархіального жіночого училища, Подільського жіночого училища духовного відомства та інших [758, арк. 1–2, 26]. Точної кількості слухачок курсів немає, проте загальне число коливається в межах від 50 до 65 осіб. За одними архівними даними, у 1916 р. на курси було зараховано 46 кандидаток та 17 осіб із додаткового списку [726, арк. 3–8], за іншими – свідоцтво на звання вчительки початкових вищих училищ з російської мови та історії отримали 24 особи, а на звання вчительки вищих початкових училищ з математики та фізики – 10 осіб, наук про природу та географії – 23 особи [726, арк. 114 зв.]. Усього за кількістю виданих свідоцтв згідно із постановою педагогічної ради від 8 травня 1917 р. – 61

особа [757]. Існують відомості про листування між дирекцією Вінницького вчительського інституту з Департаментом народної освіти, датовану травнем 1917 р., про можливе відкриття в 1917–1918 н. р. однорічних педагогічних курсів для підготовки вчителів та вчительок вищих початкових училищ, де директор наголошує на необхідності влаштування курсів і надалі у зв'язку з «Відсутністю педагогічно-підготовлених, близьких школі та її духу вчителів, організацію курсів здійснювати виключно на казенні кошти» [758, арк. 1; 726, арк. 92].

Отже, тимчасові короткотермінові, шестимісячні й однорічні загальноосвітні педагогічні курси сприяли покращенню професійної педагогічної підготовки вчителів і вчительок, які практикували в народних училищах Поділля. Звичайно за освітньою програмою перевага була на боці однорічних педагогічних курсів при Вінницькому вчительському інституті. Робота на курсах упродовж року сприяла перш за все вдосконаленню майбутньої діяльності учителя – систематизації суто педагогічної підготовки, ознайомлювала їх з основами дидактики й методиками викладання, із кращими методами і прийомами викладання. Тільки упродовж навчального року можна було спостерігати та перевіряти педагогічні здібності й нахили слухачів. Проте на практиці на курси були покладено ті ж завдання, що мали виконувати вчительські семінарії, учительські інститути й інші навальні заклади педагогічного спрямування [141, с.161].

Варто звернути увагу, що в аналізованій період для вчителів народних училищ було організовано також загальноосвітні й педагогічні курси та з'їзди як в інших містах Подільської губернії, так і центрах освіти КНО та імперії. Ще в 1886, 1887 рр. по 2 вчителі народних училищ із кожного повіту Південно-Західного краю брали участь у роботі літніх курсів церковного співу в м. Києві [447, с. 311; 202, с. 965]. У червні 1909 р. вчителі Поділля були делегатами першого всеросійського з'їзду міських училищ згідно з положенням 1872 р. [852, арк. 141], а в 1911 р. 11 учителів із Подільської губернії підвищували свою кваліфікацію на вчительських курсах у м. Санкт-Петербурзі [457, с. 46]. Окрім того, учителі народних училищ Поділля відвідували курси, організовані з окремих

дисциплін, зокрема санітарно-гігієнічні, де прослухали курс анатомії та фізіології людини з 15 травня по 15 червня 1916 р. в м. Києві для вчителів та вчительок народних училищ [758, арк. 58].

Слід звернути увагу на той факт, що й для вчителів середніх навчальних закладів було організовано курси підвищення кваліфікації. 30 вересня 1909 р. організовано однорічні загальноосвітні педагогічні курси при управлінні КНО для підготовки вчителів середніх навчальних закладів [308, с. 349]. Із 5 червня по 6 липня 1910 р. організовано Київські короткотермінові загальноосвітні педагогічні курси Фребельською спілкою, на яких вчителі середніх навчальних закладів, у тому числі й Поділля, поглиблювали свої знання з методики викладання фахових предметів, математики, біології, фізики, хімії, анатомії і фізіології людини, гігієни, розглядали питання загальної психології та психології дитинства, проблеми виховання. Курси мали суто практико орієнтований характер: слухачі відвідували гімназії, складали конспекти, проводили та обговорювали пробні уроки [411, с. 137].

Впродовж 1911–1912 н. р. працювали тимчасові педагогічні курси при управлінні КНО згідно з циркуляром 1911 р. попечителя КНО «Про тимчасове влаштування однорічних та короткотермінових курсів для приготування вчителів та вчительок середніх навчальних закладів» [203; 283]. На таких курсах підвищував свою кваліфікацію з відділу російської мови та словесності наставник Вінницької вчительської семінарії, згодом Вінницького вчительського інституту І. Кривошей [640, арк. 16].

Окрім того, викладачі середніх навчальних закладів відвідували спеціальні курси з окремих предметів, зокрема наставник зразкового училища при Вінницькій учительській семінарії М. Савицький відвідав з 20 червня по 29 липня 1911 р. курси ручної праці при Санкт-Петербурзькому вчительському інституті [655, арк. 61]. У 1912, 1914 [700, арк. 94; 241, с. 402]. та в 1916 рр. учитель гімнастики Вінницької міністерської жіночої гімназії відвідував двомісячні курси підготовки вчителів гімнастики в середніх навчальних закладах у м. Києві [720, арк. 70]. Наприкінці 1912 р. на курси з гімнастики згідно з розпорядженням

попечителя КНО були відряджені 12 вихованців 2-го та 3-го класів Вінницької вчительської семінарії, де вони отримали теоретичні та практичні знання, необхідні народному вчителю [632, арк. 88].

Аналіз архівних документів дає підстави констатувати факт розгляду на педагогічній раді Вінницького вчительського інституту питання про направлення викладачів навчального закладу на Всеросійський з'їзд з експериментальної педагогіки, проведений з 2 по 31 грудня 1913 р. у м. Санкт-Петербурзі. Анкети для участі в з'їзді заповнили наставники інституту П. Гришков, В. Єрмольєв та Є. Поляков [724, арк. 42]. До того ж, в 1914 р. на засіданні Вінницької земської управи порушувалося питання про направлення народних учителів на вищі педагогічні курси Спілки експериментальної педагогіки [824, арк. 68]. Також учитель Вінницької чоловічої гімназії брав участь у першому Всеросійському з'їзді з фізики та космографії в грудні 1913 р. [661, арк. 105 зв.], а в 1916 р. наставник Вінницького вчительського інституту П. Гришков став делегатом другого Всеросійського з'їзду викладачів географії при Петроградському імператорському університеті [763, арк. 64–65].

Таким чином, у ході дослідження визначено, що для вдосконалення якості професійної підготовки педагогічних кадрів Подільською єпархіальною училищною радою та Міністерством народної освіти організовувалися постійні однорічні, дворічні й тимчасові педагогічні загальноосвітні курси. Проте, вони не могли замінити системну підготовку вчителів у спеціально-педагогічних навчальних закладах.

Висновки до розділу

У розділі визначено особливості становлення й розвитку спеціально-педагогічних навчальних закладів освіти Поділля, проаналізовано їхні організаційно-педагогічні засади, підкреслено вагому роль Вінницького вчительського інституту в формуванні педагогічної кадрової політики регіону.

Встановлено, що з початком функціонування вчительських семінарій та Вінницького вчительського інституту важливим стало введення в зміст

професійно-педагогічної підготовки предметів психолого-педагогічного (методика викладання предметів початкових училищ, дитяча психологія, фізіологія), гуманітарного, природничо-математичного, мистецько-естетичного (музика, співи, малюнок, гра на фортепіано, гімнастика, ручна праця, сільське господарство) та релігійного спрямування. Простежувалося постійне вдосконалення змісту курсу педагогіки, а саме: поглиблене вивчення розширеного теоретичного курсу педагогіки за рахунок уведення нових розділів – «Історія педагогіки» та «Училищезнавство», спрямування його на розвиток не лише теоретичних знань з основами учіння й виховання, а передусім на необхідність використання отриманих знань для ефективної організації дії-взаємодії з вихованцями, урахування володіння засобами педагогічного впливу. Теоретичний курс педагогіки займав центральне місце в освітній системі педагогічних закладів Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст., а відповідно до законопроекту від 14 грудня 1912 р. поглиблювалося вивчення психології, логіки та історії педагогічних учень в курсі історії педагогіки. Структурними компонентами змісту освіти були: уміння організувати взаємодію з вихованцями, впливати на їхній інтелект, волю і почуття, майстерне володіння словом, уміння складати поетичні твори, навик гри на музичних інструментах і володіння виконавською технікою, виховання кращих естетичних смаків тощо.

З'ясовано загальні *тенденції* професійної підготовки майбутніх учителів у педагогічних закладах освіти Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст., серед яких виокремлено: інституціональне оформлення педагогічних закладів освіти – вчительських семінарій і Вінницького вчительського інституту; нерозривний зв'язок теоретичного курсу педагогіки з психологією; прагнення керівництва педагогічних закладів дотримуватися принципу єдності теорії та практики; акцентування уваги на практичному ознайомленні учнів із навчально-виховною діяльністю народних училищ у зразкових школах («школах вправ»), що діяли при навчальних закладах; поглиблення і розширення змісту теоретичного курсу педагогіки за рахунок уведення нових розділів; запровадження окремих елементів допрофесійного відбору на вчительські спеціальності та уведення творчих іспитів

при вступі, а також при складанні випускних іспитів на отримання звання вчителя (спеціального письмового іспиту з педагогіки й обов'язкової привселюдної демонстрації показового уроку в зразковій школі) тощо.

Основні положення третього розділу висвітлено в таких публікаціях автора: [109], [115], [124], [127], [132], [141], [145], [147], [148].

РОЗДІЛ 4.

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ПОДІЛЛЯ У РЕФОРМУВАННІ СИСТЕМИ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

4.1. Основні закономірності й тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі в досліджуваний період

Аналіз соціокультурних й історичних передумов становлення педагогічної освіти на Поділлі, а також узагальнення результатів історіографічного пошуку дозволило констатувати, що її розвиток відбувався нерівномірно. Це дало підстави визначити періоди, а також обґрунтувати тенденції та закономірності кожного із періодів розвитку педагогічної освіти Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст. Авторську періодизацію розроблено на основі провідних історико-педагогічних принципів, обґрунтованих у наукових доробках Д. Багалія [12], Л. Березівської [21], М. Вовк [42], Б. Года [52], Н. Гупана [66], Н. Кузьменко [226], О. Лавріненка [231], Т. Паньок [407], С. Пономаревського [441], С. Сірополка [497], О. Сухомлинської [517], А. Ткаченка [523] та інших.

Пріоритетними для розроблення періодизації історії педагогічної освіти Поділля у визначених хронологічних межах для нас стали методологічні підходи О. Сухомлинської, яка звернула увагу на те, що освітній простір, який вивчається, знаходиться здебільшого в соціальній сфері, відображає соціальні, політико-правові, економічні й ідеологічні процеси [517, с. 48]. На переконання вченої, необхідно враховувати й той факт, коли в конкретному історичному періоді розвиток освіти суттєво відстає від суспільних інституцій поступу і їхні шляхи розходяться, бо педагогічна думка – це втілення історії думки й духу, ідеалізована й романтизована рефлексія педагогічного процесу, це «педагогічний романтизм», за якого навчально-виховні ідеї реалізуються тією чи іншою мірою [517, с. 49].

На переконання Н. Гупана, будь-яка періодизація є умовною, вона ґрунтується не тільки на особливості об'єкта дослідження (оскільки взагалі всі грані в природі й суспільстві є умовними й рухливими, а не абсолютними), а й на

особливостях наукового пізнання. Рух науки є рухом теоретичного знання, що за своєю природою є абстрактним, узагальнювальним, таким, що певною мірою спрощує конкретні явища життя [66, с. 19]. Послугуючись визначенням історико-педагогічної періодизації Н. Гупана як логічного розмежування досліджуваного періоду відповідно до якісної характеристики самостійних історичних етапів [66, с. 13], визначаємо, що характеристика кожного з періодів становлення педагогічної освіти на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст. має відображати загальні закономірності громадського й суспільного життя, істотні моменти основних форм і методів генези проблеми, визначальних етапів її розвитку.

У процесі розробки періодизації ми послуговувалися провідними підходами, визначеними в методології сучасної історії педагогіки, бо, як стверджує Н. Дічек, «Періодизація як поділ процесу на якісно відмінні проміжки часу постає не лише важливим питанням методології наукового пошуку й методом послідовного викладу матеріалу, а й одним із найвищих рівнів узагальнення, що є вершиною специфічної діяльності науковця» [79].

Для вирішення питання періодизації становлення педагогічної освіти Поділля кінця XVIII – початку XX ст. нами застосовано внутрішні особливості педагогіки, зокрема педагогіки вищої школи, психології, методики викладання, педагогічної майстерності з урахуванням їхнього тісного зв'язку з розвитком суспільства. Дослідження численних архівних джерел і стародруків, а також опрацювання значної кількості наукової та науково-педагогічної літератури дали змогу сформулювати та обґрунтувати такі критерії, яким має відповідати періодизація аналізованої проблеми: 1) суспільно-політичні, соціально-економічні та культурно-освітні чинники розвитку суспільства; 2) підходи до організації змісту та методики підготовки вчителів; 3) здобутки і втрати педагогічної освіти Подільського краю; 4) нормативно-правові й урядові документи; 5) теоретичні і практичні напрацювання тогочасних вітчизняних і зарубіжних педагогів, учителів-практиків, філософів, діячів культури та релігії; 6) зміни в тогочасній парадигмі педагогічної освіти, зокрема її мети, цілей, змісту та структури;

7) протиріччя між педагогічною теорією і практикою; 8) світовий, європейський і вітчизняний досвід підготовки педагогічних кадрів [144, с. 317].

За основу обґрунтування методологічних принципів побудови хронології нами взято провідні підходи, розроблені методологом історії педагогіки С. Бобришевим [25] і філософом, гносеологом і методологом М. Розовим [479], які акцентували увагу на тому, що досліднику необхідно забезпечити: по-перше, точність реалізації вибраних методологічних підходів, а по-друге, можливість вирішення методологічних і теоретичних проблем, актуальних для сучасного етапу розвитку історико-педагогічної науки [25]. У ході теоретичного аналізу ми послуговувалися двома взаємопов'язаними групами принципів, що відображають основні наукові ідеї історико-педагогічного дослідження:

1) *перша група* – принципи системності, структурності, історизму, єдності логічного й історичного, поліпарадигмальності, антропологізму, культуроцентризму, покладені в основу відповідних методологічних підходів;

2) *друга група* – це принципи, що дозволяють у системі відтворити й погодити історико-часові, наукові, смислові, аксіологічні, соціальні, суб'єктні та інші паралелі дослідження:

– принцип парадигмального співвідношення історико-педагогічного матеріалу, що зорієнтовує на внутрішнє погодження змісту наукової складової дослідного матеріалу, представленого різними філософськими, соціологічними, педагогічними, психологічними та іншими теоріями, концепціями й системами;

– принцип суб'єктної співвіднесеності історико-педагогічного матеріалу акцентує увагу на індивідуально-особистісному складнику як авторського, так і колективно сформованого педагогічного знання;

– принцип єдності колективної та індивідуальної творчості в розвитку педагогічного знання, що орієнтує на розуміння історії педагогіки як результату діяльності не лише окремих учених і практиків, а й наукового співтовариства загалом;

– принцип ціннісної співвіднесеності історико-педагогічного матеріалу сприяє виявленню аксіологічного складника авторської педагогічної думки;

– принцип досягнення цілісності педагогічного знання орієнтує на реалізацію реконструктивних прийомів дослідження, що дозволяють відтворювати окремі аспекти історико-педагогічного процесу, які через ті чи інші причини не повністю відбилися в педагогічному знанні;

– принцип конструктивно-позитивного аналізу, що акцентує увагу, насамперед не на недоліках, помилках та прорахунках у педагогічних ідеях і підходах учених і практиків, а на виявленні того позитивного, конструктивного й прогресивного, що зуміла досягти в розвитку система професійної підготовки визначеного історичного періоду;

– принцип наступності орієнтує на реалізацію прогностичної стратегії дослідження, пов'язаної, по-перше, з виявленням перспективних ліній, позицій, ідей і підходів, що сформувалися в минулому, але актуальних для сьогодення й майбутнього педагогічної науки й практики; по-друге, із пошуком шляхів актуалізації їх у контексті найбільш значущих завдань, вимог і прогнозів сучасної педагогічної освіти;

– принцип об'єктивності потребує дистанціювання від будь-яких пристрастей і комплексного врахування всіх об'єктивних і суб'єктивних, закономірних і випадкових факторів, які є основою для виникнення й розвитку досліджуваної проблеми [479].

Урахування названих критеріїв та принципів дозволило розробити періодизацію розвитку педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX століття.

Обґрунтовуючи хронологічно межі дослідження розвитку педагогічної освіти на Поділлі, варто акцентувати увагу на політичних та соціально-економічних процесах, що відбувалися в Україні. Саме кінець XVIII ст. вітчизняними теоретиками історії культури й культурологами називається періодом «Українського національного відродження», бо «...Напередодні українського національного відродження протягом попереднього історичного періоду разом із втратою елементів державності було знекровлене і самостійне українське життя взагалі, яке спиралося на тісну взаємодію козацького,

духівницького, міщанського та селянського станів у межах наданих їм автономних прав, що передбачали можливість зміни суспільного статусу» [56, с. 392]. Характеризуючи соціально-економічні, політичні й культурні умови розвитку українських земель цього періоду, М. Євтух вказує на відсутність цілісності українського народу, який «був насильно розірваний на декілька частин. Етнічні українські землі – Лівобережна, Правобережна, Слобідська та Південна Україна, Галичина, Буковина та інші входили до складу Росії, Австрії, Угорщини, Польщі, не становлячи собою єдиної української держави» [89, с. 3]. О. Лавріненко, визначаючи періоди розвитку педагогічної майстерності, зауважує, що кінець XVIII – друга половина XIX ст. в Україні, як і в Російській імперії, був періодом кризи феодално-кріпосницької системи господарювання, а також неухильного розвитку капіталістичних відносин, що, в свою чергу, потребувало освічених і кваліфікованих працівників. Цей процес стимулював розвиток мережі навчальних закладів і кількості учнів у них. Уже на початку XIX ст. Міністерством освіти, яке почало діяти з 1802 р., було здійснено систематизацію всіх навчальних установ і затверджено чотири типи шкіл: парафіяльні, повітові, губернські, університети [234, с. 40–41].

Т. Усатенко, досліджуючи українознавчий контекст становлення національної педагогічної думки і школи, підкреслює пагубний вплив імперської політики царського уряду в царині небувалої русифікації, що охопила всю систему освіти і культури. Давні українські школи російський уряд перетворював на суто духовні, а в нових викладання велося лише російською мовою, яку навіть її українські прихильники іменували «руським наречієм». Укази Петра I про заборону друкування у Малоросії (російська імперська назва України) будь-яких книг українською мовою, переведення викладання у Києво-Могилянській академії на російську мову, зруйнування Запорозької Січі, ліквідація полкового адміністративного устрою і запровадження губерній свідчило про духовне та інтелектуальне пограбування України [537, с. 90].

Аналіз соціально-політичного поступу Поділля наприкінці XVIII ст. дозволив виокремити нижню хронологічну межу – 1783 р., ознаменовану

діяльністю Едукаційної комісії (1773 р.), яка складався із восьми членів під керівництвом віленського єпископа Г. Массальського. Саме в 1783 р. Едукаційна комісія провела освітні реформи, за якими Польщу поділено на 10 округів (а з території Поділля – Волинський округ з окружним містом Кременцем та Український округ з окружним містом Вінницею). Варто звернути увагу на той факт, що Едукаційна комісія особливу увагу приділяла проблемам підготовки й перепідготовки вчительських кадрів. З огляду на нову, прогресивну для того часу шкільну систему, а також із упровадженням окружних шкіл у складі ректора, префекта, шести учителів, проповідника, метрів (учителів німецької та французької мов) поставало питання якісної професійної підготовки педагогічного персоналу. Як стверджує С. Сірополко, «Едукаційна комісія мала на меті реалізувати зовсім нереальний план шкільництва, бо відкриття «підокружних» та парафіяльних шкіл гальмувалося відсутністю професійно підготовлених учителів та підручників» [497, с 104].

Згідно з реформами Едукаційної комісії вчителі мали право об'єднуватися в професійні корпорації, започатковувався новий орган контролю – Спеціальний суд при школі, який розглядав питання порушення вчителями моральних норм поведінки та трудової дисципліни (запізнення, пропуски уроків тощо). Учителі мали займатися лише фаховою діяльністю, бути всебічно освіченими людьми, чуйними, справедливими [497, с. 104].

Таким чином, Річ Посполита однією з перших на теренах Європи під впливом ідей доби Просвітництва розпочала реформи в освітній галузі, зберігши становий характер освіти та ігноруючи інтереси українців і білорусів, які на той час були у складі Польсько-Литовської держави. Не випадково в 1789 р. Едукаційна комісія видала розпорядження про закриття «руських» церковних шкіл та про вилучення з усіх шкіл «руської мови», що позбавило українців можливості навчати дітей рідною мовою. Окрім того, заборонено святкування релігійних свят за григоріанським календарем, учнів православної віри змушували ходити до костелів [534].

Справедливо акцентувати увагу на тому, що наприкінці XVIII ст. у Південно-Західному краї зіткнулися дві освітні реформи – польська, здійснювана Едукаційною комісією і російська, розроблена Петербурзькою училищною комісією. Як відзначає Л. Єршова, освітянське «двовладдя» на певний час загальмувало й без того повільний хід реформ. У визначений історичний період ніхто не дбав про освіту, у результаті чого її стан погіршувався. Петербурзька комісія до початку XIX ст навіть не аналізувала освітню справу в приєднаних територіях [91, с. 126]. Позитивним стало те, що Едукаційна комісія звернула увагу на необхідність підготовки вчителів, хоча її прагнення і не реалізувалися, оскільки за другим поділом Польщі (1793 р.) частина Правобережної України (Київщина, Волинь та Поділля) відійшли до царської Росії, і відтоді, як зауважував С. Сірополко, «Правобережна Україна поділяла долю разом із Лівобережною Україною і щодо освітньої справи» [497, с. 107].

Визначенню верхньої хронологічної межі – початку XX ст. передувало аналіз численних архівних джерел і стародруків, комплексне дослідження суспільно-політичних процесів розвитку освіти й культури Поділля та його окремих регіонів. З кінця XVIII до початку XIX ст. у Правобережній Україні склалася система державного управління за зразком Російської імперії. Як стверджує Л. Анохіна, із утворенням МНО під його егідою почала формуватися нова мережа навчальних закладів, проте вищу, зокрема педагогічну освіту, подоляни здобували за межами краю, в університетах Києва, Харкова, Одеси [8, с. 10].

Якщо проаналізувати якісний склад учителів початкових училищ, церковнопарафіяльних шкіл, гімназій і прогімназій Поділля впродовж XIX ст., вимальовується досить невтішна картина: майже більшість із них мали недостатню педагогічну підготовку, почасти такої підготовки взагалі не було. Це пояснюється насамперед тим, що урядовці царської Росії мало приділяли уваги не лише справі народної освіти, а й професійній підготовці діячів освіти. У Подільському краї не було жодного вищого закладу освіти, який би здійснював підготовку вчителів. Гімназії, духовна семінарія, духовні училища, другокласні школи, Вінницька церковно-вчительська школа не надавали належної професійної

освіти майбутнім учителям, зокрема психолого-педагогічної та практичної професійно-педагогічної підготовки. Разом із тим, Подільська губернія надто відставала від інших українських губерній у розвитку освітньої галузі. Царський уряд розглядав систему освіти на Поділлі як елемент політичного впливу на суспільство. Якщо станом на 1889 р. у Подільській губернії було всього 2 чоловічі гімназії та 1 прогімназія МНО, то, наприклад, у Київській губернії 5 чоловічих та дві жіночі гімназії [389, с.25; 400].

Після революції 1905–1907 рр. відкривається низка педагогічних закладів для професійної підготовки вчителів – вчительських семінарій і вчительських інститутів. Не стало винятком і Поділля, бо місцева громада м. Вінниці в особі голови М. Оводова та предводителя дворянства графа Д. Гейдена пішли назустріч прагненням прогресивних культурних і громадських діячів і дозволили виділити приміщення для відкриття першого на теренах Поділля вчительського інституту. Таким чином, верхню хронологічну межу нами визначено 1917 р, коли ухвалено «Тимчасове положення про Вчительські інститути», за яким для Вінницького вчительського інституту (спеціального закладу для підготовки вчителів, відкритого 5 червня 1912 р.) була запроваджена чітка організаційна структура з визначенням напрямів професійної підготовки. Вінницький учительський інститут на теренах КНО був четвертим із восьми в Україні. Відкриття вчительського інституту на Поділлі частково вирішувало проблему забезпечення освітніх закладів регіону педагогічними кадрами. Прогресивна педагогічна, наукова й культурно-мистецька громадськість Подільського краю, усвідомлюючи значення і роль професійно підготовленого вчителя, переймалася також реалізацією науково обґрунтованого змісту освіти, втіленням у шкільну практику передових дидактичних принципів і методів навчання, які значною мірою залежали від знань, умінь, переконань, педагогічної майстерності вчителя-практика [118, с.116].

Історіографічний пошук дозволив виокремити декілька етапів становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. та визначити провідні тенденції й особливості (здобутки і втрати) відповідно до кожного етапу.

Перший етап – кінець XVIII – перше десятиліття XIX ст. – «*Час освітнього двовладдя*» характеризується тим, що освіта Поділля зазнала реформування як із боку Польщі, так і з царської Росії. Можна констатувати про невизначеність та односторонність освітніх реформ, які почасти були спонтанними. Провідна тенденція цього етапу полягала в тому, що прогресивні священнослужителі, які свого часу закінчили духовні заклади Російської імперії та Києво-Могилянську академію, ставали на захист православної віри й підтримували ідею відкриття навчальних закладів, де б готували вчителів православної віри. Боротьба з ідеями католицизму, усвідомлення ролі вчительства в цьому протистоянні було пріоритетним. Разом із тим, вся територія Поділля – Західного і Східного – була представлена переважно сільським населенням, аграрний сектор того часу домінував над промисловим, села розвивалися не тільки в економічному, а й у культурному аспектах. Такі чинники сприяли розвитку освіти, потребуючи насамперед висококваліфікованого вчителя. Саме в цей період відкриваються духовні заклади освіти – семінарії, що давали мінімум педагогічної та практичної підготовки випускникам, які в подальшому поєднували «душпастирську» та освітню професійну діяльність. Важливим *здобутком* цього етапу став поступ у частковій педагогізації духовних закладів освіти Поділля, уведення до освітнього процесу риторики, гомілетики, предметів естетичного спрямування, що сприяли формуванню особистості не лише майбутніх священників, а й дяків-вчителів. Однак протистояння двох релігій і загарбницька та імперська російська царська політика призвели до *втрат* у розвитку педагогічної освіти на Поділлі, які полягали:

– у відсутності світських закладів освіти, які б здійснювали професійну підготовку вчительських кадрів (на відміну від Правобережної України, де такі навчальні заклади існували);

– у розмаїтті релігійних переконань учительства й неналежній їхній педагогічній освіті. Так, аналіз архівних документів дозволяє стверджувати, що вчителями на території Західного Поділля переважно були особи, які закінчили польські чи австрійські католицькі заклади освіти й вели антиукраїнську

педагогічну діяльність, насаджуючи виключно католицькі догми. На території Східного Поділля у шкільництві панував повний хаос, позначений надзвичайно низьким рівнем освіти й обізнаності вчителів. Копіювання процесу учіння, зокрема методик викладання в російських церковнопарафіяльних школах, переважання «палково-різкового» процесу виховання, притаманних російській ментальності жорстоких і нелюдських методів покарання дітей, знуцання над особистістю дитини – все це «не приживалося» у свідомості подолян і знаходило певний опір непрофесійним діям учителів і наставників із боку батьків та культурно-освітніх діячів;

– у небажанні керманців освітніх відомств (Польського сейму та Міністерства народної освіти Російської імперії) розробити конкретні заходи щодо створення на території Поділля наприкінці XVIII – на початку XIX ст. системи педагогічної освіти та ігноруванні проблем, які гальмували розвиток освіти загалом [144, с. 323–324].

Другий етап – 20-ті – 60-ті роки XIX ст. – *«Реформи духовної освіти»* в Подільській губернії. Провідною тенденцією цього етапу стало усвідомлення необхідності педагогізації освітнього процесу в духовних семінаріях краю та усунення єзуїтської системи навчання й виховання. Стрімкого поширення набуває друк спеціальних підручників і навчальних посібників із педагогіки, дидактики, психології, методик викладання окремих предметів, які надходили до бібліотек духовних семінарій і стали вагомим підґрунтям для самоосвіти й самовдосконалення викладачів духовних закладів, які не мали педагогічної освіти. Заходи щодо реформування духовної освіти на Поділлі у 20-х – 60-х роках XIX сприяли:

– можливості набуття випускниками духовних закладів освіти педагогічного досвіду в повітових чоловічих училищах, де вони могли працювати учителями стародавніх мов і духовними наставниками;

– уведенню до освітньої програми церковних співів, вивчення нотної грамоти, богослов'я, а також збільшення часу на опанування риторики та церковного красномовства. Це, своєю чергою, сприяло розвитку

комунікативності вихованців, здатності здійснювати педагогічну дію-взаємодію з майбутніми вихованцями на належному рівні.

Серед основних *здобутків* становлення педагогічної освіти Поділля стало запровадження викладання логіки, психології. Проте реформи духовних семінарій так і не здійснили поступу в розвитку спеціальної педагогічної підготовки. *Втрати* цього етапу полягали в тому, що освітній процес залишався переважно теоретичним, рівень підготовки семінаристів значно знижувався з огляду на належний професійний рівень викладачів. Релігійна підготовка продовжувала домінувати над світськими предметами, в освітній системі семінарій порушувався принцип наступності й системності. Залишалася проблема плинності педагогічних кадрів. І хоча «Статут семінарій...» передбачав спрямування підготовки вихованців на виконання обов'язків сільських священників і народних учителів, проте останнє нівелювалося в системі навчально-виховної роботи духовних закладів Поділля. Предмети педагогічного циклу обмежувалися лише психологією та логікою, хоча необхідність педагогізації і, відповідно, реформування освітньої системи семінарій стрімко назривала [144, с. 324–325].

Третій етап 70-ті роки – кінець XIX ст. – «*Становлення жіночої педагогічної освіти Поділля*». Названий етап характеризується розвитком єпархіальних жіночих училищ, жіночих училищ духовного відомства, жіночих гімназійних установ відомства імператриці Марії та МНО. О. Лавріненко, ведучи мову про генезу розвитку педагогічної майстерності, звертає увагу на той факт, що саме у визначений період у Російській імперії на сторінках періодичних видань «ЖМНП», «Русская школа», «Учитель» та інші, велися дискусії щодо необхідності розширення мережі вчительських середніх професійних шкіл, а звідси – порушувалося питання формування в цих закладах кращих педагогічних навичок майбутнього вчителя. Більшість авторів статей акцентували увагу на необхідності педагогізації навчально-виховного процесу в означених навчальних закладах як на теоретичному, так і на практичному рівнях. Дослідник історії розвитку педагогічної майстерності досить доречно цитує витяг із одного із номерів журналу «Учитель» за 1869 р.: «Мода на педагогіку в нас минула! <...>

Що ж без цієї моди стане робити наша «педагогічна каста»? Та й чи існує така в суспільстві? Педагогами, у справжньому розумінні цього слова, можуть зватися лише ті особи, які спеціально вивчали педагогіку, тобто теорію і її практичне застосування» [236, с. 153].

Саме жіночі заклади освіти ставали флагманами розвитку професійно-педагогічної та практичної підготовки майбутніх учителів України в досліджуваний час. На території Поділля в пореформений період уже з'являється невелика кількість навчальних закладів, у яких навчали жінок з огляду на те, що їхні права на освіту були обмеженими. Визначальною тенденцією для цього етапу стало створення педагогічного класу в жіночих закладах Поділля. Причому саме в Подільських жіночих духовних і єпархіальних училищах та жіночих гімназіях до освітнього процесу вводилися курси педагогіки та дидактики, а в окремих закладах починає розвиватися практична професійно-педагогічна підготовка. Здобутками цього періоду стали:

- ґрунтовне опанування майбутніми вчительками і домашніми наставницями оригіналів творів провідних російських та європейських теоретиків педагогічної науки – Й. Гербарта, П. Каптерєва, Й. Песталоцці, К. Ушинського та інших;

- постійне вдосконалення курсу педагогіки, спрямування його на розвиток не лише теоретичних знань з основ учіння й виховання, а передусім на практичне застосування їх;

Серед втрат в системі жіночої освіти Поділля можна виділити такі:

- домінування теоретичної підготовки й неусвідомлення керівництвом жіночих закладів освіти Поділля важливості практичної складової у підготовці наставниць і вчительок;

- не вирішення проблем комплектування викладацьких кадрів та їхньої педагогічної освіти;

- відсутність постійних шкіл для організації та здійснення практичної підготовки вихованок, а також відсутність майже в усіх жіночих закладах освіти

програм із педагогічної практики, що проводилася неорганізовано, почасти спонтанно й не мала належного науково-теоретичного забезпечення;

– домінування закритості жіночих закладів освіти та небажання директорів училищ зробити установу публічною, доступною для загалу.

Разом із тим, слід звернути увагу на те, що керівництво жіночих училищ Поділля звертало увагу на розвиток педагогічної майстерності вихованок через організацію і проведення вокально-музичних вечорів, концертів, публічних читань. Такі заходи сприяли розвиткові мисленнєво-мовленнєвої довершеності та комунікативності майбутніх діячок освітньої галузі [144, с. 325–326].

Четвертий етап – 1900–1917 рр. – *«Інституціоналізація професійно-педагогічної освіти Поділля»*. На переконання Е. Панасенка, цей етап характеризувався творчим піднесенням у філософії й педагогіці, з'являються нові оригінальні ідеї та напрями в системі підготовки вчительських кадрів [405, с. 40]. Провідні освітні й культурні діячі, відомі педагоги активно захищали національну сутність народної школи, виступали за реформування вітчизняної освіти, впроваджували нові прогресивні методи навчання [118, с. 116–117].

О. Перетятко, характеризуючи особливості досліджуваного етапу, звертає увагу на суспільно-політичні, національно-культурні, індустріально-економічні чинники, стрімкий розвиток науки і техніки, що відігравали значну роль у процесі модернізації освіти. Отже, проблема підготовки вчительських кадрів набула державного значення. Освітні реформи кінця XIX – початку XX ст. базувалися на світовому педагогічному досвіді. Популярність західноєвропейських традицій підготовки вчительських кадрів зумовлювалася розмаїттям інноваційних пропозицій численних зарубіжних педагогічних течій, об'єднаних відомим педагогічним напрямом «реформаторська педагогіка»: вільне виховання, експериментальна педагогіка та інші [413, с. 128]. Що стосується Поділля, то провідною тенденцією цього етапу стало інституціональне оформлення педагогічних закладів освіти – учительських шкіл, учительських семінарій і Вінницького вчительського інституту. Варто звернути увагу на той факт, що відкриття вчительських семінарій на Поділлі відбувалося не однаково, бо на

території Західного Поділля такі заклади (чоловічі й жіночі) з'являються раніше (із 70-х років XIX ст.) ніж на Східному Поділлі. Система професійно-педагогічної підготовки в них була значно кращою, застосовувалися прогресивні методики й технології формування особистості майбутніх учителів. Натомість, учительські семінарії Східного Поділля значно відставали в плані організації навчальної та позаурочної діяльності. Важливим здобутком діяльності вчительських семінарій Західного Поділля було те, що починаючи з перших років XX ст. вводиться спеціальний письмовий іспит із педагогіки і для отримання кваліфікації вчителя семінаристи мали продемонструвати показовий урок у зразковій школі для екзаменаційної комісії. Саме з цього часу показовим стало опанування основами педагогіки з дидактикою, окремими методиками, а також уміннями вирішувати складні педагогічні ситуації освітнього та виховного спрямування. Одним із здобутків стало відкриття зразкових шкіл для практичної професійно-педагогічної підготовки, які називалися «школи вправ». Важливим чинником забезпечення якісної підготовки майбутніх учителів (прикладом стала Тернопільська чоловіча семінарія) було запрошення до викладання провідних учителів із гімназійних установ і звичайних народних учителів, які досконало володіли методиками й техніками викладання та ділилися власним педагогічним досвідом із вихованцями. Ведучи мову про втрати, що мали місце в учительських семінаріях Західного Поділля, можна стверджувати: всі вони орієнтувалися на польську систему освіти, а відносини між етнічними поляками, євреями й українцями в стінах закладу були надто напруженими, що підтримувалося керівництвом закладу. Причому польські вступники мали значні переваги під час зарахування до вчительської семінарії, на відміну від українців та представників єврейської національності [144, с. 327].

На території Східного Поділля учительські семінарії відкриваються значно пізніше – Вінницька у 1907 р. (с. Потоки, Вінницького повіту) та Кам'янець-Подільська у 1913 р. (м. Кам'янець-Подільський), Ольгопільська в 1914 році. За твердженням Е. Мельника, відкриття вчительських семінарій пов'язане передусім із інтенсивним процесом запровадження загального початкового навчання, який

передбачав відкриття нових початкових шкіл, а це, своєю чергою, вимагало щороку 600 нових педагогів. Загалом для забезпечення початкових шкіл педагогами потрібно було саме на Поділлі відкрити не менше ніж 15 учительських семінарій [268, с. 89]. Важливим здобутком учительських семінарій Східного Поділля було те, що вони стали суто педагогічними закладами освіти. Курс педагогіки в семінаріях викладався у тісній єдності з психологією та історією педагогіки, особлива увага зверталася на ознайомлення майбутніх учителів зі здобутками західноєвропейських діячів освіти і педагогічної думки. І. Сесак звернув увагу і на той факт, що семінаристів також навчали окремим елементам методик викладання в початковій школі, а особливу увагу в загальнопедагогічній підготовці звертали на теорію виховання, принципи та методи навчання, необхідність урахування психолого-педагогічних особливостей дитини у викладанні предметів, дотримання правил поведінки вчителя у взаємодії з вихованцями [494, с. 283].

Серед здобутків поступу вчительських семінарій Східного Поділля в аналізованого етапу можна виокремити й наявність складників педагогічної майстерності в освітньому й виховному процесі закладів. Керуючись програмами, розробленими педагогічними радами на основі типових програм МНО (1908 р.), до основного переліку дисциплін учительських семінарій входили окрім суспільно-духовних, мовних, природничих, спеціальних та педагогічних циклів такі необхідні предмети як гімнастика та співи. Ці дисципліни сприяли формуванню постави, ходи майбутніх учителів, а також розвивали голосовий апарат, вдосконалювали дихання й дикцію, артикуляцію, темпоритм мовлення тощо. Вінницька вчительська семінарія була найбільшою за кількістю учнів у КНО (станом на 1912 р. навчалось 156 учнів). Тому саме на Поділлі у процесі підготовки майбутніх учителів для початкових шкіл стрімко розвивалася педагогічна практика, з'являлися нові прогресивні форми й методи практичної професійно-педагогічної підготовки. Серед *утрат* учительських семінарій Східного Поділля на початку ХХ ст. можна назвати такі, як:

– недостатня загальноосвітня база, на якій ґрунтувався процес учіння й виховання в семінаріях, низький рівень освіти вихованців;

– обмеженість самих учительських семінарій, які не давали права випускникам для вступу до вищих закладів освіти;

– нестача кваліфікованих викладачів в учительських семінаріях Східного Поділля. Викладачі середніх педагогічних закладів за своїм статусом були нижче за вчителів гімназій, а це, своєю чергою, перешкоджало ефективній роботі та прагненню до саморозвитку й самовдосконалення;

– релігійність і благонадійність – головні умови під час зарахування на посаду викладача вчительської семінарії, а не належний теоретичний і практичний досвід викладання, рівень педагогічної майстерності, здатність до комунікативності тощо – гальмували розвиток і популяризацію таких педагогічних закладів освіти;

– «зросійщення» й нищення української самобутності, ментальності вихованців – майбутніх учителів початкових шкіл. Царський уряд будь-якими способами прагнув залучити на посади викладачів Вінницької та Кам'янець-Подільської вчительських семінарій випускників духовних закладів із центральних губерній Росії, які споконвіку негативно й вороже ставилися до всього українського, особливо мови, культури, етносу. Таким «горе-переселенцям» безкоштовно надавалися квартири, опалення, освітлення, регулярні додаткові грошові винагороди.

Відкриття першого на Поділлі Вінницького вчительського інституту (1912 р.) який розпочав свою діяльність на основі «Положення про вчительські інститути», затвердженого ще в 1872 році, стало неоціненним здобутком для подолян і мешканців навколишніх територій. У цьому закладі важлива роль відводилася опануванню теорії та історії педагогіки, методикам викладання предметів. Аналіз інструкцій і розпоряджень, якими керувалися викладачі й директор інституту дозволяє стверджувати, що в перші роки свого існування Вінницький педагогічний заклад утілював у життя положення циркуляру МНО від 28 липня 1907 р. про те, що курс педагогіки має займати центральне місце в

освітній системі, а відповідно до законопроекту від 14 грудня 1912 р. поглиблювалося вивчення психології, логіки та історії педагогічних учень в курсі історії педагогіки [221].

Безумовно, можна вести мову й про негативні аспекти, що мали місце в діяльності Вінницького вчительського інституту на початку ХХ ст.:

- відсутність належної матеріально-технічної бази, приміщень, коштів, необхідного обладнання;

- відсутність постійної зразкової школи для проведення педагогічної практики;

- жалюгідний стан студентів інституту, зокрема їхній непристойний вигляд і відсутність коштів на харчування;

- викладання виключно російською мовою та суворий нагляд за студентами інституту, з метою абсолютного використання російської мови – навіть у побуті (архівні джерела свідчать про факти відрахування студентів із закладу за вживання української мови);

- обмеженість і низький рівень майбутніх учителів пояснювався тим, що на початку ХХ ст. інститут не став культурним і просвітницьким центром, а його студенти не брали участі в громадських і мистецьких заходах м. Вінниці, яке саме в цей період почало стрімко розвиватися (відкриття трамвайного руху, Вінницької міської публічної бібліотеки, початок просвітницької діяльності Народного дому, відкриття міського театру й безлічі кінотеатрів, парків відпочинку тощо);

- відсутність вищого статусу ВНЗ, а звідси – не зовсім задовільний якісний склад викладачів, які не могли здійснювати належну професійно-педагогічну та практичну підготовку майбутніх учителів [118, с. 114–120].

Загальними тенденціями для всіх етапів становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. були: введення до навчального процесу педагогічних дисциплін і предметів мистецького спрямування; інтеграція педагогіки та основ психології; запровадження нових форм позакласної виховної роботи; формування механізмів відбору абітурієнтів на вчительську професію; нерозуміння керівництвом установ важливості формування особистості вчителя з

високим рівнем педагогічної майстерності; відсутність у педагогічній думці регіону розглядуваного періоду цілісних методологічних досліджень щодо сутності та специфіки процесу учіння й виховання; неналежна професійна підготовка самих учителів, надзвичайно низький їхній освітній і культурний рівень; курс тогочасних урядів на тотальне «зросійщення» і «ополячування», нищення національної самобутності молоді; обмеження прав і свобод учнів тощо.

Таким чином, розроблена періодизація, а також визначення провідних тенденцій та особливостей (здобутків і втрат) дозволяють констатувати таке: накопичений досвід організації системи підготовки вчителів на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. є досить суперечливим. Кожен із виокремлених етапів характеризувався зміною парадигми педагогічної освіти, відбувалися принципові зміни в царині підготовки вчителів, викликані появою нових закладів освіти, методик розвитку особистості майбутніх учителів, інновацій у загальнопедагогічній і практичній професійно-педагогічній підготовці. Можна з упевненістю стверджувати про те, що саме на Поділлі велися активні пошуки розвитку системних чинників професійно-педагогічної та практичної підготовки майбутніх учителів, обґрунтовувалася необхідність спеціальної педагогічної освіти на засадах духовності, соціальних і професійних цінностей людської особистості.

4.2. Прогностичне обґрунтування ідей і творче використання досвіду організації педагогічної освіти на Поділлі для модернізації освітньої теорії й практики в сучасній Україні

Ретроспективний аналіз розвитку педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. дозволив констатувати, що проблеми підготовки вчителя завжди були в центрі уваги громадянського суспільства, прогресивних діячів науки і культури, теоретиків і практиків педагогічної галузі. Сучасна школа, як стверджує О. Дем'янчук, потребує системного, новаторського, науково-педагогічного забезпечення навчальної і виховної роботи, що ґрунтується на демократичних засадах, принципах особистісно-розвивальної взаємодії,

залучення кожного учня до значущої для нього діяльності. Отже, школі потрібен учитель, здатний до продовження творення нового суспільного устрою, культурної спадщини, справедливий і толерантний, готовий постійно збагачувати свою психолого-педагогічну майстерність новими знаннями і цінностями, уміннями міжособистісного спілкування, ведення діалогу. Учитель є майстром педагогічної справи [76, с. 44].

Якщо проаналізувати розроблені науковцями Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України концептуальні підходи до розвитку багаторівневої педагогічної освіти, то можна чітко констатувати, що у вищій освіті загалом, у педагогічній зокрема, спостерігається тенденція переходу від технократичної до культурної й гуманістичної концепції розвитку особистості спеціаліста. Освіта від разової поступово переходить до неперервної, від єдино уподібненої до гнучкої й варіативної. Стала реальністю інтеграція педагогічних навчальних закладів регіонів. Все це є виявом зусиль і бажань ВНЗ подолати особливості й недоліки усталеної системи підготовки спеціалістів, які суперечать новій якості, станом і динамічністю змін у житті суспільства, з індивідуальним та творчим характером діяльності випускника ВНЗ [7, с. 1].

Виступаючи перед загалом учителів і науково-педагогічних працівників Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського з нагоди столітнього ювілею в 2012 році, академік І. Зязюн наголошував: «Система підготовки педагогічних кадрів переживає період пошуку стратегічних шляхів свого розвитку, розпочатого в кінці 80-х – на початку 90-х років з різкої критики, в багатьох випадках справедливої, існуючої системи педагогічної освіти. Фахівці відзначали її консерватизм, авторитарність викладання, жорстку регламентацію навчального процесу, слабке відображення потреб у самоосвіті, відставання від потреб суспільства, технократичний і інтенсивний підходи у підготовці учителя, що призводило до формальної реалізації навчальних програм, перевантаження студентів, насадження одноманітності, однодумства» [934].

Аналіз поступу педагогічної освіти Поділля дозволяє стверджувати, що навчальними закладами регіону, які здійснювали підготовку вчителів був накопичений значний досвід щодо застосування теоретичних знань на практиці. Усі прогресивні освітні діячі аналізованого періоду звертали увагу на розбіжності в розумінні самої суті педагогічної освіти, бо студенти та учні педагогічних шкіл Поділля переважно опановували педагогічну діяльність, а не були готовими до її реалізації. З огляду на це актуальним для сьогодення є модель, яка найбільш реально наближена до сучасної школи – діяльнісно орієнтована педагогічна освіта. В. Мозговий, аналізуючи сучасний стан професійної підготовки вчителів, доводить пріоритетність поширення діяльнісно орієнтованої педагогічної освіти у відповідності до запитів педагогічної практики [274, с. 117].

На сучасному етапі реформування педагогічної освіти стає зрозумілим, що педагогічна діяльність є складною організованою системою цілої низки видів діяльності: найперша з них – діяльність учителя, який безпосередньо навчає. І. Зязюн, обстоюючи принципи діяльнісно орієнтованої педагогічної освіти, акцентував увагу на тому, що «..Вчитель конкретного предмета завжди відчужений від функції і смислу цілого, він лише виконує ззовні задані йому функції. Такі види діяльності – рефлексивно надбудовані над першою, тобто обслуговують її. Такою є діяльність з узагальнення досвіду учіння, що складається із зіставлення процедур учіння й виокремлення його найбільш ефективних прийомів і способів учіння – діяльність методиста, який конструє прийоми й методи учіння. Третій вид діяльності – також методична, але вона цілеспрямована на добір і побудову навчальних засобів навчальних предметів. Четвертий вид діяльності полягає у зв'язуванні навчальних предметів в одне ціле – діяльність із програмування, складання програм» [150, с. 19].

Втрати розвитку педагогічної освіти Поділля кінця XVIII – початку XX ст. зумовлені тим, що в педагогічній думці регіону не було цілісних методологічних досліджень сутності й специфіки процесу учіння, зокрема ролі особистості вчителя в системі взаємодії з учнями. Варто звернути увагу на той факт, що сучасна методологія педагогічної освіти розглядає навчально-виховний процес

поза суб'єктами учіння – вчителем й учнем, які мають стати визначальними в цьому складному процесі. Враховуючи провідні напрями методології педагогіки та сучасні реалії освітнього поступу, вважаємо за доцільне використовувати доробок науковців, теоретиків і практиків педагогічної науки щодо феномену процесу учіння, який можна охарактеризувати як процес активної взаємодії між двома суб'єктами педагогічної дії (суб'єктивованої діяльності) – вчителем й учнем, у результаті якого в учня формуються певні компетентності на основі його активності. Найпростіший варіант учіння полягає у спілкуванні вчителя (носія професійної дії) й учня, спрямованого до суб'єктивації – перенесення у власний досвід дій свого вчителя, який кваліфікує цю дію учня як правильну чи неправильну. У такому разі виявляється безпосередність, цілісність навчального процесу [150, с. 20].

Наукові підходи щодо діяльнісно орієнтованої педагогічної освіти поділяє О. Лаврінєнко, який, обґрунтовуючи сутність педагогічної майстерності як домінантного складника педагогічної дії, звертає увагу на те, що з філософських міркувань, педагогічна дія є основною функціональною одиницею, за допомогою якої виявляються всі властивості педагогічної діяльності у єдності мети й змісту. Поняття про педагогічну дію виражає спільність, притаманну всім формам педагогічної діяльності (уроку, екскурсії, індивідуальній бесіді та іншим), але не зводиться до жодної із них. Педагогічна дія вчителя спочатку виявляється у формі пізнавального завдання. Спираючись на набуті знання, він теоретично зіставляє засоби, предмет і очікуваний результат власної дії. Пізнавальне завдання, вирішене психологічно, переходить у форму практичного перетворювального акту. При цьому спостерігаємо певну невідповідність між засобами й об'єктами педагогічного впливу, що відбивається на результаті дій учителя. У зв'язку з цим із форми практичного акту дія знову переходить у форму пізнавального завдання, умови якого є більш визначеними. Таким чином, дії вчителя-вихователя можна вважати процесом вирішення незліченної кількості завдань різних типів, класів і рівнів [232, с. 103].

Аналіз низки архівних джерел і стародруків дозволив нам стверджувати, що саме на Поділлі в досліджуваний період для професійної підготовки вчителів впроваджували ідею особистісно орієнтованої педагогічної освіти. Методологічно обґрунтовуючи філософію педагогічної дії, І. Зязюн зауважував: «Освітня система, що розглядає розвиток особистісного потенціалу суб'єктів учіння в якості спеціальної цілі потребує й педагога з якісно більш високим рівнем професійної підготовки, ніж той, що забезпечувався традиційною педагогічною освітою. Зумовлено це передусім тим, що особистісно розвивальні функції освітнього процесу не можуть досягти рівня експлікації іншим шляхом, ніж завдяки духовно-особистісному потенціалу педагога, який через механізм суб'єкт-суб'єктного учіння забезпечує ситуацію розвитку особистісних потреб учнів в учінні, самоучінні та в інших важливих функціональних життєво важливих здобутках різновидів людського досвіду. К. Ушинський зауважував, що лише особистість може впливати на особистість» [150, с. 22].

Сповідуючи позитивний досвід професійної підготовки вчителів, колектив кафедри педагогіки і професійної освіти Навчально-наукового інституту педагогіки, психології, підготовки фахівців вищої кваліфікації Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, очолюваної О. Акімовою, доводить теоретичну й практичну дієвість особистісно орієнтованої підготовки фахівців для педагогічної галузі України. Викладачі кафедри прагнуть побудувати освітню вертикаль, аби майбутній педагог став не лише зразком, а й індивідуальністю, особистістю, яку б зрозуміли учні. В усіх курсах, що викладаються на кафедрі дотримано ідеї про те, що майбутні вчителі мають усвідомити себе особистістю, яка прагне зрозуміти інші особистості, які мають право на слово, на мислення, зокрема й критичне. Такий підхід, на наше переконання, має стати визначальним у системі функціонування сучасної педагогічної освіти, бо є дієвим засобом педагогічної діяльності, зокрема педагогічної дії, для реалізації гуманістичних принципів людино- та дитиноцентризму [135, с. 193].

Професорсько-викладацький колектив Вінницького педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського упродовж останніх років працює над реалізацією на практиці компонентів педагогічної діяльності, які власне в педагогічній дії мають знайти особистісну, ексклюзивну виразність:

- добір змісту навчального матеріалу майбутніх занять і методів навчання, проектування дій учителя й учнів;
- установлення дисципліни, робочої обстановки на заняттях, а також стимулювання навчальних і життєвих дій учнів;
- діагностика особливостей і рівня навченості, вихованості й культури учнів;
- спостережливість, розуміння психологічного й психічного стану учнів, колег, батьків і настрою колективу загалом, швидке орієнтування в ситуації, гнучкість поведінки;
- організація контролю результатів педагогічних впливів і коригування їх, встановлення правильних взаємовідносин із учнями;
- аналіз результатів учіння й виховання, виявлення відхилень результатів від поставлених цілей та аналіз причин таких відхилень, проектування заходів з усунення визначених причин;
- творчий пошук інноваційних методів учіння й виховання.

Названі компоненти мають важливе значення в організації професійно-педагогічній підготовці майбутнього вчителя в сучасних реаліях і повинні займати провідне місце в організації освітнього процесу педагогічних ВНЗ [144, с. 334].

Аналіз діяльності всіх навчальних закладів Поділля впродовж XVIII – XIX століть дозволив констатувати, що в професійно-педагогічній підготовці майбутніх учителів упроваджувалися окремі елементи педагогічної майстерності, проте вони не набули значущості й популярності, оскільки суспільно-політичні чинники, тяжіння до теоретичної освіти, нерозуміння керівництвом установ важливості формування особистості вчителя-майстра негативно відбивалося на якості підготовки випускників. Сьогодні на тлі нівелювання педагогічної

майстерності як системи професійних компетентностей учителя й вихователя, викладача вищого закладу освіти навіть у державних програмах і концепціях реформування різних напрямів розвитку педагогічної освіти, складених науковцями НАПН України та затверджених МОН України, є актуальною проблемою.

Обґрунтовуючи теоретико-методологічні принципи педагогічної майстерності, О. Лавріненко визначає такі її складники, що є основою для сучасного розуміння сутності та можливостей практичного застосування в педагогічній освіті:

- педагогічний досвід учителя, що охоплює предметні й професійні знання, активну життєву позицію, громадянськість, неперервність саморозвитку і самовдосконалення впродовж життя;

- система базових наукових і професійних компетентностей, серед яких – ключові: соціальні, комунікативні, загальнокультурні, когнітивні; загальні: мовні, мовленнєві, валеологічні, екологічні; поліфункціональні: інформаційні, предметні (міжпредметні), психолого-педагогічні, науково-методичні, конструктивно-технологічні, операційно-педагогічні, рефлексивно-педагогічні, кваліметричні, креативні;

- «самовключення» і «самотворчість» як показники досконалості педагогічної майстерності, які завдяки професійним компетентностям мають вирішальне значення для процесу учіння і виховання, свідомого вибору стратегій і пріоритетів у системі взаємодії вчителя й учнів, тактики навчання та стилю власної поведінки в процесі застосування вибраної освітньої технології;

- інтеграція міжпредметних знань, генералізація власного морального досвіду, формування у структурі особистості властивостей, ставлень і практичних дій у їхній органічній єдності, усвідомлення вчителем себе як суб'єкта педагогічної дії з високим рівнем комунікативної культури у взаємодії з вихованцями;

- історична наступність педагогічної освіти у формуванні образу й осягненні смислу професії вчителя як триєдиної складової: духовної, соціальної й

професійної. Духовна – внутрішнє прагнення до істини, добра, краси; соціальна – розвиток педагогічної культури; професійна – гармонійне формування вольових, етичних та естетичних якостей. Ця триєдина складова комплексно належить до педагогічної майстерності й зумовлює високий рівень свободи як особливої етичної міри професійних діянь [235, с. 4].

Робота з першоджерелами, зокрема з рукописними текстами із фондів меморіального музею-садиби академіка І. Зязюна в с. Пашківці Ніжинського району Чернігівської області, дозволила знайти документи, у яких академік робив нотатки до проекту концептуальних підходів розвитку багаторівневої педагогічної освіти в Україні. Вважаємо такий підхід, у якому визначено ступені педагогічної освіти, провідним для досягнення кожним учителем вершин педагогічної майстерності. Учений наголошував, що проектуючи багаторівневу систему освіти, слід урахувувати специфічну природу педагогічної діяльності, яка немає остаточного набору функцій, чітко обмеженого предметним полем, у якій об'єктивно оперативна спрямованість є невід'ємною від суб'єктивно особистісної. У зв'язку з цим досягнення педагогічної професійності не можна представити у форматі «кроків» й етапів, що сприяють опануванню стандартів, як наприклад, в інженерній чи медичній справах. Ступені педагогічної освіти не можуть диференціюватися за такими «простими» критеріями, як обсяг отриманої інформації, кількість опанованих функцій і операцій [936].

Ступені педагогічної освіти є послідовністю якісних перебудов у професійній свідомості й діяльності, в образі професійного «Я», у рефлексії, функціях і технологіях використання їх. Ступені професійного розвитку можуть характеризуватися різними часовими й змістовими межами (продовження підготовки, навчальний план тощо), однак характеризуються суттєвими інваріантними параметрами [936]. Учений визначив такі ступені, які мають ураховуватися під час організації педагогічної освіти загалом і професійної підготовки майбутніх учителів зокрема. Розкриваємо зміст кожного із них.

Перший ступінь. Опанування мотиваційно-психологічних і процесуальних компонентів педагогічної дії (педагогічна майстерність), ідентифікація соціальної ролі педагога з вибраною предметною сферою науки чи культури.

Другий ступінь. Оволодіння сутнісними механізмами педагогічної дії, готовністю до трансформації соціокультурного досвіду (педагогічна майстерність) – [навчальна (виховна) програма – психологічний зміст досвіду – модель дії – сценарій педагогічної ситуації – методи й прийоми виконання].

Третій ступінь. Розроблення системи педагогічної дії, здібностей до побудови й реалізації освітнього й виховного проекту, що координує систему педагогічних чинників (педагогічна майстерність).

Четвертий ступінь. Побудова індивідуально-авторської педагогічної системи на базі її генетичної основи – особистісно орієнтованої педагогічної ситуації (педагогічна майстерність).

Науково-методологічний аналіз ступенів, запропонованих ученим, є своєрідним орієнтиром для реформування сучасної системи педагогічної освіти, оскільки послідовне перетворення професійної готовності педагога розширює на різних ступенях розвитку педагогічної майстерності його професійне поле зі збереженням інваріантних структур, властивих саме педагогічній сфері [936].

Разом із тим, І. Зязюн визначив критерії та рівні, які доцільно використовувати, реалізуючи такий підхід. Визначені критерії можуть стати стратегічними для розроблення засадничих принципів педагогічної освіти. З-поміж них варто звернути увагу на такі:

- філософія педагогічного мислення, діапазон складових його категорій і концепцій;
- орієнтація у сфері предметів, що викладаються;
- мотиваційна й практична готовність до виконання різних професійних функцій;
- володіння технологіями виконання педагогічної дії (учіння, виховання, педагогічного аналізу, проектування, діагностики, експертизи тощо);
- досвід дослідницької дії;

– саморозвивальні напрями різноманітної активності [7, с. 6–7].

I. Зязюн був переконаним у тому, що можна чітко сформулювати рівні готовності до здійснення педагогічної дії, визначивши їх за такими характеристиками:

Перший рівень – «рівень педагогічної дії». Професійне мислення репрезентується набором загальнопедагогічних і загальнопсихологічних понять. Сформовано базові знання в одній із предметних сфер. Переважає мотивація підтримки професійного авторитету. У сфері технологій – уміння дидактичної трансформації навчального матеріалу, типовий педагогічний досвід дії в умовах традиційного навчального закладу.

Другий рівень – «рівень смислу». Володіння сучасними концепціями психолого-педагогічного мислення, орієнтація в предметній сфері, достатня для забезпечення будь-якого рівня в рамках стандартів середньої освіти (загальноосвітня школа); мотивація професійного досягнення; досвід професійної діяльності в різних сферах (учіння, праця, мистецтво, соціум); володіння базовими сучасними технологіями учіння, виховання, педагогічного спілкування.

Третій рівень – «рівень системи». Володіння альтернативними концепціями сучасного психолого-педагогічного мислення. Фундаментальна філософська, культурологічна й психолого-педагогічна підготовка, орієнтування в предметній сфері на рівні базової вищої освіти. Використання технологій психодіагностики й навчальних комунікацій, зокрема на інформаційній основі. Готовність до проектування педагогічних систем.

Четвертий рівень – «рівень авторської системи». Досягнення методологічного рівня в професійному мисленні, пошук власної концепції і філософії освіти, дослідницький рівень у предметній сфері. Розробка авторських навчальних програм, посібників, проектів. Власний стиль і метод педагогічного спілкування. Високоєфективні технології учіння, досвід науково-методичних досліджень, створення команди однодумців [936].

Отже, історичний аналіз системи підготовки майбутніх учителів на Поділлі та прогресивних ідей визначних діячів освіти й культури краю, дає підстави

стверджувати, що переважна більшість із них бажали відійти від «енциклопедизму», тобто від суто теоретичної складової в освітній парадигмі професійно-педагогічної підготовки. Провідні освітяни Поділля дотримувалися ідеї створення чіткої системи спеціальних дисциплін, які б готували випускника до якісної, педагогічно й психологічно зумовленої діяльності-дії [135, с. 194].

У сучасних суспільно-економічних реаліях реформування освітньої галузі, що зумовили пошук нових освітніх концепцій, стратегій і підходів, педагогічна майстерність є не лише комплексом властивостей особистості, що забезпечують високий рівень професійної діяльності на рефлексивній основі [151, с. 30], а й, за визначенням О. Лавріненка, є системою професійних компетентностей, сформованих на методологічному, теоретичному, методичному і технологічному рівнях [235, с. 27].

Можемо стверджувати, що в сучасному освітньому процесі вищого педагогічного навчального закладу питома вага педагогічної майстерності є незначною і потребує розробки, удосконалення й подальшого впровадження. Останнім часом у педагогічних навчальних закладах України ліквідують кафедри педагогічної майстерності, не реалізується навчальна програма з курсу «Основи педагогічної майстерності», що є обов'язковою згідно з нормативними документами МОН України, різко скорочено кількість годин, відведених на навчальну практику. Неврахування цього керівниками педагогічних ВНЗ, очільниками профільного міністерства й галузевими науковими установами призведе до зниження якості підготовки педагогічних кадрів держави.

Освітніми закладами Поділля в аналізованій історичній період накопичено значний досвід розвитку мисленнєво-мовленнєвої підготовки майбутніх учителів, зокрема ці факти обґрунтовувано під час розгляду системи підготовки вчителя в духовних семінаріях, чоловічих та жіночих духовних училищах, вчительських школах, у гімназійних закладах регіону. Саме в них значна роль відводилася розвитку усного мовлення й постановці голосу. Сьогодні в системі професійно-педагогічної освіти названим проблемам не приділяється належної уваги, лише у підготовці філологів – учителів української мови та української і зарубіжної

літератури – читаються окремі теоретичні й практичні дисципліни, що сприяють розвитку мовленнєвої довершеності майбутніх учителів. Варто відзначити, що в Україні накопичено значний теоретичний і практичний досвід опанування мовленнєвою компетентністю майбутніми вчителями (О. Авраменко, Н. Бабич, А. Гладишева, Ю. Єлісовенко, А. Капська, Л. Лимаренко, Л. Мацько, Л. Перетяга, Г. Сагач, О. Семенов, О. Совз-Правда та інші). Для вчителя, який через голос щоденно здійснює педагогічну дію, впливає на волю й почуття своїх вихованців, потрібно повсякчас контролювати й відшліфовувати професійну голосову комунікацію. Це, своєю чергою, потребує ретельної постановки голосу в процесі опанування вчительською майстерністю і постійного саморозвитку голосового апарату [144, с. 339].

О. Лавріненко, ведучи мову про застосування сценічної мови в підготовці майбутніх учителів звернув увагу на те, що більшість теоретиків педагогічної галузі зауважують: «поставити голос» - означає виявити природні дані, розвинути їх, збагатити та покращити для професійного звучання; створити такі умови роботи голосового апарату, аби голос міг служити педагогу тривалий час; захистити його від багатьох «випадковостей», травм та передчасного зношення» [233, с. 33].

Проте сьогодні в умовах докорінних змін педагогічної освіти переорієнтації її на дитиноцентризм, гострої необхідності опочуттєвлення процесу педагогічної дії-взаємодії, теоретикам і практикам педагогічної науки потрібно звертати увагу на фундаментальні розробки провідних діячів мистецької й театральної галузі, які роботу над володінням голосом, тобто над його професіоналізацією вважають пріоритетною в системі людина-людина.

Вважаємо за потрібне акцентувати увагу на тому, що в сучасних ВНЗ актуальною є потреба збільшити кількість годин на опанування педагогічною майстерністю і навіть виокремлення дисципліни – «Постановка голосу вчителя» чи спецкурсу «Розвиток професійного голосу педагога». На жаль, таких курсів немає, як засвідчує практика, вони набагато потрібніші й дієвіші для розвитку професійної довершеності майбутніх учителів. Нам імпонують наукові підходи

О. Лавріненка, який у багатьох працях доводить необхідність уведення до освітньо-професійних програм напряму підготовки «Педагогічна освіта» курсів і спецкурсів із постановки голосу, дихання, дикції, артикуляції, виразності мовлення, а саме:

- для постановки голосу майбутнього вчителя необхідно враховувати індивідуальну фізіологічну будову його голосового апарату;

- провідну роль у процесі постановки голосу відіграє натуральний тон, тобто декілька основних нот, притаманних певному індивіду, відповідно до яких можна розвивати діапазон;

- майбутній учитель і педагог зі стажем роботи повинні навчитися користуватися трьома регістрами: середнім, верхнім і нижнім;

- необхідно створювати в педагогічних ВНЗ спеціальні класи для індивідуальних занять із постановки голосу з помірним резонансом;

- відбираючи абітурієнтів на педагогічні спеціальності та до навчально-виховної системи «Школи майбутнього педагога», слід ретельно аналізувати професійні захворювання голосу й, за можливістю, переорієнтувати охочих займатися вчительською діяльністю на іншу, що не потребує голосового навантаження;

- обов'язковий огляд абітурієнтів педагогічних ВНЗ лікарем-отоларингологом перед вступом до закладу (у довідці має бути висновок про придатність абітурієнта для навчання у вузі мовного профілю), а впродовж усього навчального процесу необхідні періодичні консультації лікаря-фоніатра [233, с. 38].

Розробник концептуальних положень нової «Стратегії розвитку педагогічної освіти в Україні» О. Кучерявий серед основоположних завдань реформування галузі виокремлює нагальні зміни в курсі «Педагогіка», наголошуючи на необхідності пріоритетної ідеї одухотвореності педагогічної освіти на всіх її рівнях, що суттєво сприятиме вирішенню її стратегічного завдання – творенню духовності народу, забезпеченню та укріпленню його національного духу [230, с. 25]. Аналіз процесу підготовки майбутніх учителів в

освітніх закладах Поділля дав можливість констатувати, що там, де належно викладався курс педагогіки, рівень професійної підготовки був набагато вищим. І хоча в царській Росії типових підручників із педагогіки не було, а нечисленні авторські розробки часто не надходили до бібліотек, викладачі педагогічних дисциплін прагнули до належного викладання курсу педагогіки із поєднанням теорії і практики. Проте в сучасних реаліях курс педагогіки, на наше переконання, потребує модернізації, наповнення новим змістом. У першу чергу курс педагогіки має забезпечувати інтеграцію з педагогічною практикою, оскільки в студентів мало досвіду використання теоретичних знань як засобів вирішення конкретних завдань і немає досвіду синтезування часткових знань й умінь у цілісні операційні комплекси. На практику студент повинен приходити з уже синтезованими під час занять у ВНЗ операційним комплексом компетентностей. Курс педагогіки повинен бути опочуттєвленим, позбавленим зайвої теоретизації й націленим на радість спілкування учнів з учителем.

На Поділлі педагогічні курси за історичною традицією викладалися у єдності із курсами вікової та педагогічної психології. Майбутній учитель мав бути озброєним ґрунтовними знаннями не лише з теорії та практики учіння й виховання, а й психології – для розуміння особливостей дитячої особистості. З огляду на це актуальним для реформування сучасної педагогічної освіти має стати поєднання педагогіки й психології. Варто відзначити, що науковцями Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, зокрема відділом змісту і технологій навчання дорослих, накопичено цікаві напрацювання в царині психопедагогіки. Теоретико-практичні здобутки відділу базуються на сутності особистісно-розвивальних педагогічних технологій, що можуть ефективно використовуватися за умови, якщо педагог, виконуючи свої професійні обов'язки, через створення авторської особистісно-розвивальної ситуації, вияву суб'єктивності, співавторства вчителя й учня впливає на вихованця своїм «самовключенням» у педагогічну дію, робить її проблемною, актуалізуючи особистісну позицію учня [144, с. 341].

Необхідність розробки психопедагогіки зумовлена тим, що в традиційних педагогічних концепціях, представлених у більшості сучасних підручників і посібників з педагогіки для студентів ВНЗ та вчителів, не акцентовано увагу на основних суб'єктах педагогічної взаємодії – вчителю й учневі. Автори наукових пошуків переконують у тому, що психопедагогічна компетентність визначається як максимально адекватна, пропорційна сукупність професійних особистісних рис учителя, яка дозволяє досягати якісних результатів у процесі учіння-виховання учнів. Це, перш за все, сукупність певних рис особистості з високим рівнем професійної готовності до педагогічної дії й ефективної взаємодії з учнями у процесі учіння. Лейтмотивом розуміння психопедагогіки як істинної науки став вислів А. Ейнштейна: «Більшість учителів витрачають час на опитування, й запитують вони, аби дізнатися, чого учень не знає. Але справжнє мистецтво опитування ставить за мету дізнатися, що інший знає чи здатен дізнатися. Де учіння «не складається», – а це трапляється з усіма предметами, – там головна провина покладається на вчителя. Як правило, можна припустити, що вчитель знає свій предмет і володіє відповідним матеріалом, проте не завжди він здатний подати його цікаво. Ось де корінь зла. Якщо викладач поширює навколо себе нудьгу, то в такій атмосфері все спотворюється. Уміє навчати лише той, хто вчить цікаво, хто викладає свій предмет, навіть найбільш абстрактний, так, щоб у душі учня забриніли відповідні струни й не на хвилину не згасала його допитливість» [85].

Розглядаючи необхідність упровадження засадничих принципів психопедагогіки в освітній процес ВНЗ педагогічного профілю, ми спираємося на позицію, що практична діяльність учіння-виховання і діяльність психічна – це дві форми єдиного процесу. При цьому психічна діяльність спричиняється зовнішньою, практичною. За діяльнісного підходу в процесі опанування педагогічною й психологічною теорією предметом психологічного аналізу є не власне психіка, а діяльність, елементи якої можуть бути як зовнішніми, матеріальними, так і внутрішніми, психічними. Взаємодія цих двох видів діяльності призводить до новоутворень психічного досвіду, які стають умовою

створення матеріальних продуктів, продуктів науки, культури, техніки, технологій і подальшого розвитку власне психічного досвіду. Звідси – учіння-виховання зумовлює розвиток особистості завдяки педагогічній дії вчителя, яка є основним предметом психологічної педагогіки. Для вчителя це означає, що процеси учіння-виховання, які досліджує психопедагогіка, розглядаються як діяльність. Свого часу І. Зязюн, виступаючи на зібранні НАПН України, зауважував: «У системі «Людина-людина» психологічний досвід як інтегратор людської творчості на рівнях пізнання, теорії, методики, методології, життєвої практичної й професійної дії у просторі інтелекту, афекту й волі набуває значущості й необхідності для кожного дослідника будь-якої теми в педагогічній науковій галузі. Розпочинати наукове педагогічне дослідження, передбачати наукову мету й досягати її результативності потрібно в єдності психології, педагогіки, історії педагогіки, педагогічної психології, психологічної педагогіки, філософії освіти, психофізіології, фізіології вищої нервової діяльності. Механістичним поєднанням цих наукових галузей успіхові не зарадиш. Кожному із нас потрібно у цих галузях стверджуватися пізнанням законів, якими ці науки володіють. Засіб тут один – самопізнання, саморозвиток, самовдосконалення. І, звичайно, рекомендувати нашим учням – аспірантам, докторантам, нашим науковим співробітникам виконувати наукові дослідження на стикові наукових галузей. Лише цим можна витягти педагогіку із безодні поблажливості і непотрібності навіть студентам педагогічних навчальних закладів. Наша педагогіка наповнена великим обсягом інформації, неузгодженої із природними законами розвитку людини, індивіда, особистості, відображеними віковою психологією. Абсолютне ігнорування вікової психології призвело до того, що хтось із освітніх міністрів нашої держави, з допомогою його радників, «позбавив» педагогічні (і не тільки) університети кафедрами педагогіки вищої школи і соціальної педагогіки. Педагогіка одна для всіх вікових періодів і станів людини» [937].

Дотримуючись принципів психопедагогіки в підготовці майбутніх учителів, ми спиралися на думку, що реформа психологічної освіти вчителя, проведена в

70-х роках ХХ ст. продемонструвала: ця освіта так і не вийшла за межі традиційної суми психологічних знань про об'єкт виховання. Психологія стала звичайним навчальним предметом у педагогічних ВНЗ. А всеохопна дискусія про психологічні знання вчителів, що відбулася в середині 80-х років ХХ ст., зводилася то тези про необхідність удосконалення психологічної підготовки, яка мала пов'язуватися з практичною (педагогічною) спрямованістю курсів психології в педагогічних вищих закладах освіти [410].

Викладання психології, що залишається предметним знанням, у сучасних ВНЗ відбувається поза реальними педагогічними проблемами. І саме ця обставина породжує у студентів – майбутніх педагогів – швидку втрату професійного інтересу до педагогічної діяльності. Треба визнати, що змінилась ситуація в педагогічній практиці, яка стала потребувати психологічних підходів, що сьогодні є запитаними [936].

Отже, у сучасних реаліях реформування педагогічної освіти психологічна підготовка майбутніх учителів має бути побудована в такий спосіб, щоб могла ефективно вирішувати реальні завдання педагогічної діяльності-дії. Ідеологію психологізації педагогіки має замінити педагогізація психології.

Важливим складником розвитку особистості майбутніх учителів у навчальних закладах Поділля наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. стала організація та проведення позакласної й позашкільної творчої роботи – залучення учнів до участі у концертах, виставах, літературно-музичних вечорах тощо. Така діяльність сприяла не лише вдосконаленню рівня педагогічної майстерності, а й патріотичному вихованню, культивуванню в педагогічній освіті принципу культуроцентризму. Варто відзначити, що провідним регулятивом модернізації сучасної педагогічної освіти є культуроцентризм (аспект національної культури). На переконання О. Кучерявого, культуроцентризм змісту сучасної педагогічної освіти – визначальний принцип утвердження зверненої до майбутнього парадигми педагогічної освіти, складниками якої є ціннісно-знаннєвий та ціннісно-світоглядний. У ціннісно-світоглядній площині її зміст потребує збагачення цінностями української культури. Мегастратегічною соціальною метою є

перетворення педагогічного освітнього закладу в генетично рідне для майбутніх педагогів культурно-етнічне й мовне середовище [230, с. 22]. Для сучасної вищої педагогічної школи важливо використовувати набутий досвід патріотичного, українознавчого виховання майбутніх учителів. Із цією метою необхідно реалізувати такі заходи:

- насичення змісту всіх фахових дисциплін у педагогічній вищій школі українознавчим, культурологічним матеріалом;

- суттєве розширення можливостей навчальних і виховних планів, програм і планів для реалізації українською мовою носіями звичаїв, традицій і духу народу, їхньої національної скарбниці, своїх гуманістичних – духовних і людинотворчих функцій, функцій сприяння самоідентифікації, формування в майбутніх учителів культуровідповідного світогляду, розвитку національної свідомості та самосвідомості [230, с. 22].

Історія довела, що скорочення в навчальних планах і програмах професійно-педагогічної підготовки соціально-гуманітарних дисциплін негативно відбивається на загальному професійному рівні вчителя, оскільки вони мають найбільші можливості для усвідомлення студентами своєї професійної значущості як особи, відповідальної за творення національного духу, провідника націєтворення.

Ідеї культурицентризму як результат багаторічного й творчого поступу провідного вищого педагогічного закладу освіти на Поділлі сповідаються у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського. Ректор ВНЗ Н. Лазаренко переконана: у професійній підготовці вчителя необхідна реалізація саме культурологічного підходу як механізму, що сприяє вирішенню проблеми трансляції нормативних соціальних цінностей, які забезпечують цілісність і консолідацію суспільства. А. Коломієць, проректор ВДПУ з наукової роботи, сповідаючи культурицентризм у професійній підготовці вчителя, звертає увагу на той факт, що позиції культурологічного підходу розширюють межі традиційного навчання дисциплін шляхом активізації не лише чуттєвого сприйняття світу, а й відтворення культурної діалектики власне

процесу пізнання світу. Для педагога особливо важливими є здатність до підвищення загального культурного рівня, до розширення світогляду, його готовності толерантно ставитися до представників різних культур і надалі досягати мультикультурний освітній простір. Підготовка вчителів передбачає як опанування надбань національної культури, так і ознайомлення зі здобутками інших культур, зокрема крізь призму рідної. Справжня національна культура народу не може існувати ізольовано від інших культур. Реалії сучасного суспільства змушують педагогів вносити корективи не лише в технології навчання, а й виховання. З огляду на це очевидно, що постала необхідність відмови від суто репродуктивних форм організації навчальної діяльності студентів й упровадження нових освітніх технологій, спроектованих на формування фахівців, здатних працювати над вирішенням питань крос-культурних взаємодій і відмінностей у суспільстві [213, с. 47–52].

Саме у Вінницькому педагогічному університеті студентів залучають до участі у фестивалях, концертах, творчих вечорах та до участі в театральних гуртках. Ми вважаємо прогресивним такий підхід до професійної підготовки майбутніх учителів, оскільки якість педагогічної освіти залежить від бажання навчатися, потреби в набутті нових знань і творчих умінь, мотивації навчання. Особливого значення набуває діяльність студентських театрів як додаткового професійного компонента позааудиторної роботи. Л. Лимаренко, обґрунтовуючи сутність та специфіку студентського театру в системі професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів, звертає увагу на той факт, що особистість студента, залученого до роботи в театральному колективі, зумовлює ціннісну орієнтацію, бачення перспективи власної фахової діяльності й творчості. Студентський театр є яскравою емоційно-художньою формою опанування навколишнього світу, способом ціннісного сприйняття дійсності. У процесі внутрішньої діяльності формуються мотиви, ціннісні орієнтації, технологія майбутньої педагогічної діяльності-дії. Щодо зовнішньої діяльності, то студентський театр сприяє формуванню активно-творчого життя майбутніх учителів [242, с. 345].

Вважаємо за потрібне акцентувати увагу на тому, що в сучасних вищих педагогічних закладах освіти роль студентського театру необґрунтовано занижена, оскільки відсутні нормативно-правові та інші документи щодо діяльності та розвитку такої форми професійної підготовки майбутніх учителів. Адже студентський театр потужно сприяє формуванню загальнопедагогічної компетентності студентів, а саме:

- навчає прийомам фізичної дії, перевтілення, драматизації, інсценуванню, рольовим іграм, що стане в нагоді вчителю-практику у викладанні дисциплін не лише художньо-естетичного циклу, а й під час проведення класних годин, театралізованих виховних заходів тощо;

- сприяє оволодінню студентами знаннями в галузі світового й українського мистецтва, драматургії, пісенного (класичного й народного) багатства;

- розвиває в майбутніх учителів уміння практично застосовувати різні види художньої творчості через діалогічну дію-взаємодію між учасниками цього процесу [144, с. 346].

Іншим фактором, що сприяє якості професійної підготовки студентів ВНЗ педагогічного профілю через застосування театрального мистецтва є здатність випускника до здійснення режисури педагогічної дії. Обґрунтовуючи феномен режисури педагогічної дії, В. Мозговий стверджує: режисура педагогічної дії – функція вчителя, спрямована на налагодження результативної педагогічної взаємодії у контексті реалізації завдань навчально-виховного процесу [274, с. 34].

І. Зязюн, ведучи мову про необхідність опанування основами режисури педагогічної дії, наголошував на тому, що як режисер учитель виконує функції: аналізу, цілепокладання, планування, організації, проектування, мотивування, оцінки, комунікації та інше. Склад функцій, необхідних для здійснення різних практичних дій, варіативний. Основне завдання педагогічної освіти – дати майбутнім педагогам засоби реалізації відповідних функцій суб'єкта і розвинути (саме розвинути, а не сформувати, що передбачає відбір майбутніх педагогів) уміння використовувати ці засоби в практичній педагогічній дії. При цьому важливо навчати так, щоб не формувалися стереотипні способи дій.

Дипломований спеціаліст має бути здатним вибудовувати дії в різних ситуаціях, спираючись на свої теоретичні знання, тобто йому необхідно мати широку орієнтацію (узагальнену орієнтацію основних дій) [150, с. 22].

Уведення до навчальних планів і програм напряму «Педагогічна освіта» курсу чи спецкурсу «Режисура педагогічної дії» є нагальною потребою, оскільки розроблена вперше в теорії та практиці методика режисури педагогічної дії, її методологічне обґрунтування сприятиме вдосконаленню діяльнісно орієнтованої педагогічної підготовки майбутніх учителів, розвиткові вмінь і навичок вибудовувати (режисувати) дії у різних педагогічних ситуаціях на уроці та в позаурочний час, у системі методичної роботи, у професійному саморозвитку [274, с. 467].

Важливим моментом поступу педагогічної освіти на Поділлі у визначених хронологічних межах стала довузівська підготовка осіб, які прагнули здобути фах учителя. Така підготовка зводилася до суто предметної й не мала чіткої системи та наукового обґрунтування. Для сучасних реалій розвитку педагогічної освіти проблема довузівська підготовки та професійного добору є надзвичайно актуальною. На жаль, позитивний досвід, напрацьований колективами провідних педагогічних ВНЗ у 70–90-х роках ХХ ст. нівельовано, ліквідовано «Школи майбутнього педагога», практику професійного відбору на педагогічні спеціальності тощо. Навіть для вступу до чоловічих гімназій чи вчительських семінарій від абітурієнта вимагалися письмові твори з описом власного бачення майбутньої педагогічної професії, а педагогічними радами освітніх закладів Поділля здійснювався своєрідний моніторинг комунікативних якостей особистості вступників, які вказували на їхню здатність до подальшої педагогічної діяльності, дії-взаємодії з учнями та творчої й відповідальної роботи на вчительських посадах. Отже науковцям, практикам, методистам і всім, хто причетний до реформування педагогічної галузі, слід напрацювати нову концепцію довузівської освіти ХХІ ст., яка забезпечувала б отримання як загальноосвітньої підготовки, так і зближувала між собою гуманітарну,

природничо-наукову й технічну культури, передбачаючи широке висвітлення основних сфер діяльності людини й більш детальне ознайомлення з однією із них.

Відповідно до контексту до Концепції «Нова українська школа» у загальноосвітніх школах у такий спосіб готувала б школярів до вступу до вищої школи і водночас долучені б їх до трудового життя з вибраного фаху. Такий підхід певною мірою уточнює роль і власне сутність середньої освіти, сприяє подоланню розриву між загальною і професійною освітою, вписує її у глобальний проект освіти впродовж життя, надаючи ціннісні пріоритети та створюючи умови для посилення зв'язків між освітнім простором і світом праці.

Вважаємо за потрібне зазначити, що сьогодні актуальним залишається досвід професійного відбору на вчительську професію, запроваджений у 80–90-х роках ХХ ст. Полтавському державному педагогічному інституті імені В. Г. Короленка. Саме в школах м. Полтави, районних центрах Полтавської області, а пізніше – інших містах колишнього СРСР було введено факультатив «Юний педагог», мету якого визначено так: «володіти вчительськими навичками необхідно й батькові з матір'ю, й інженеру, агроному, лікареві. Нам треба навчити людей не тільки працювати з машинами, добре знати не лише технологію, а передусім людську душу і на цій основі долучити незвідані творчі здібності до процесу творення» [227, с. 163]. «Кращі викладачі, професори, доценти інституту приїздили у найвіддаленіші від обласного центру міста і містечка, де при одній із шкіл, за підтримки міського чи районного відділу освіти працювали із учнями 8–10-х класів, які в майбутньому виявили бажання отримати професію вчителя. Така форма організації довузівської підготовки й вибору талановитої молоді мала позитивні результати», – згадує колишній випускник «Школи юного педагога» – О. Лавріненко [236, с. 264]. У праці «Педагогіка добра: ідеали і реалії» І. Зязюн усіх, хто хоча б почасти причетний до реформування педагогічної освіти, переконує у тому, що «... Шкільна реформа розпочинається з пошуку в загальнодержавному масштабі талановитих учителів. Причому психологи рекомендують робити це вже на ранніх етапах соціалізації особистості, можливо, з 4-го класу школи за спеціальними програмами. І на цей етап радять перенести

конкурсну ситуацію, щоб головним інструментом добору стало покликання бути вчителем. Інакше не дотриматися заповіді мудрих: талановитий вчитель повторюється у своїх учнях» [149, с. 116]. Ці слова є актуальними й для сьогодні.

Важливим складником розвитку педагогічної освіти Поділля кінця XVIII – початку XX ст. стали творчі напрацювання щодо саморозвитку й самовдосконалення вчителів – педагогічні курси, педагогічні з'їзди, семінари, творчі зібрання з обміну досвідом викладання тощо. І хоча системи післядипломної педагогічної освіти в досліджуваний період не існувало, а були лише окремі види діяльності, важливість ідей, їхнє практичне застосування й сьогодні є дієвими.

Історичний досвід поступу педагогічної освіти Поділля переконує, що предметом особливої турботи керівників галузі має стати належний рівень післядипломної педагогічної освіти. Він повинен тісно пов'язуватися зі складними процесами, які відбуваються в житті суспільства в умовах формування ринкових відносин. Для цього необхідно здійснити такі кроки:

- розширити спектр пропонованих освітніх програм, які задовольняють запити замовників як на підвищення свого теоретичного рівня, так і на набуття нових знань і практичних умінь і навичок для основної чи суміжної педагогічної діяльності;

- по-новому артикулювати необхідність національно-культурного складника у формуванні сучасного вчителя, поглибити розуміння теоретико-методологічного потенціалу і практичних можливостей освіти та виховання в умовах глобалізації;

- для допомоги вчителю-практику в засвоєнні новітніх педагогічних і інформаційно-комунікаційних технологій, у здобутті сучасних наукових знань, в оволодінні майстерністю інноваційного мислення, сприйнятті входження до європейського освітнього середовища потрібно створити сучасну модель підвищення кваліфікації педагогічних працівників, яка б урахувала соціально-економічні та загальнокультурні зміни [80, с. 176];

– досягнути гнучкості й варіативності організаційних структур післядипломної освіти та їхньої сучасної реакції на запити й вимоги працівників освіти;

– здійснити збалансований розвиток мережі як державних, так і недержавних структур післядипломної освіти.

Наслідуючи традиції Вінницького вчительського інституту в царині саморозвитку й післядипломної освіти вчителів, колектив сучасного Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського постійно залучає вчителів Поділля до заходів, що сприяють вдосконаленню їхнього професійного рівня. Єдина на теренах України творча лабораторія педагогічної майстерності, яка дієво функціонує при кафедрі педагогіки і професійної освіти, проводить плідну роботу в цьому напрямі. Як зауважує керівник лабораторії В. Каплінський, результати її діяльності найбільш яскраво виявляються під час проведення щорічних конкурсів педагогічної майстерності, які спочатку проводяться в академічних групах, пізніше – на факультетах. Завершальний загальноуніверситетський конкурс педагогічної майстерності представляє найкращих студентів і стає яскравим педагогічним дійством, а насправді – школою педагогічної майстерності, оскільки в процесі його проведення переможці демонструють високий рівень. Конкурсні завдання охоплюють базові педагогічні компетентності майбутнього вчителя, що відображають головні аспекти його професійної діяльності: майстерність організації навчального процесу, майстерність виховного впливу, майстерність володіння усним словом, майстерність вирішення проблемної педагогічної ситуації, майстерність володіння собою. Кожному з цих напрямів діяльності педагога відповідають конкурсні завдання, до виконання яких залучається кожен студент, оскільки міні-конкурси педагогічної майстерності спочатку проводяться в академічних групах [198, с. 62]. Саме на ці конкурси прагнуть потрапити багато вчителів, які усвідомлюють необхідність отримання нових знань, розвитку комунікативних компетентностей, вдосконалення рівня власної професійної майстерності.

Проведений науково-теоретичний аналіз творчого використання досвіду організації педагогічної освіти на Поділлі для модернізації сучасної освітньої теорії та практики дозволив виокремити першочергові напрями здійснення реформ, якими, на наше переконання, можуть послуговуватися урядовці, керівники МОН України, науковці профільної академії, теоретики й практики педагогічної галузі:

1. Розроблення цільових програм, спрямованих на забезпечення випереджувального характеру розвитку педагогічної освіти, адекватних ідеології утвердження в суспільстві свобод і прав особистості, пріоритетності її базових і найвищих потреб.

2. Удосконалення змісту освіти й організації навчально-виховного процесу з метою розвитку особистісної педагогічної майстерності як домінантного складника педагогічної дії, системи педагогічних компетентностей та творчої спроможності основного суб'єкта педагогічної дії – вчителя.

3. Зміцнення зв'язку педагогічної освіти з фундаментальною та прикладною наукою, створення нових і розвиток чинних наукових шкіл, концентрація сил науковців на пріоритетних напрямках розвитку педагогічної й психологічної науки, розроблення й забезпечення цільових наукових проєктів і програм для гуманізації та гуманітаризації професійної підготовки педагогічних кадрів.

4. Удосконалення структури підготовки й перепідготовки педагогічних кадрів, забезпечення професійного й професійно-культурного розвитку особистості педагога впродовж життя, створення умов для її повної відповідності суспільним й особистісним розвивальним потребам.

5. Побудови ідеології та політики закладів педагогічної освіти як особистісно орієнтованих, інноваційних, що забезпечують підтримку обдарованих студентів, культивують цінності професійної культури, забезпечують самотворчість і професійну творчість майбутніх педагогів і викладачів ВНЗ.

6. Забезпечення соціальної підтримки студентів, підвищення престижу педагогічної праці, розширення можливостей здобуття молоддю вищої

педагогічної освіти, особливо із сільської місцевості, здійснення такої оплати праці педагогів, що стимулювала б їхній особистісний і професійний розвиток.

7. Створення нового покоління ресурсного забезпечення розвитку педагогічної освіти, особливо в педагогічних ВНЗ, які повинні стати ресурсними центрами духовного відродження української нації, духовно-морального й професійно-культурного розвитку особистості майбутнього педагога [145, с.198].

Висновки до розділу

У розділі обґрунтовано авторську періодизацію становлення й розвитку педагогічної освіти Поділля, визначено провідні тенденції, притаманні кожному із виокремлених етапів. На основі авторських критеріїв (конкретно-історичний – суспільно-політичний, соціально-економічний і культурно-освітній розвиток Поділля; нормативно-правовий – постанови урядів, законодавчі акти з проблем організації педагогічної освіти, рішення щодо відкриття чи припинення діяльності освітніх закладів; ідейно-педагогічний – розвиток педагогічної науки та педагогічної думки; парадигмальний – зміна підходів до реалізації педагогічної освіти, зокрема її мети, цілей, змісту і структури тощо) виокремлено етапи становлення педагогічної освіти на Поділлі: перший – «Час освітнього двовладдя» (кінець XVIII – перше десятиліття XIX ст.); другий – «Реформи духовної освіти в Подільській губернії» (20-ті – 60-ті рр. XIX ст.); третій – «Становлення жіночої педагогічної освіти Поділля» (70-ті рр. – кінець XIX ст.); четвертий – «Інституціоналізація професійно-педагогічної освіти Поділля» (1900–1917 рр.); виявлено особливості (розвиток загальнопедагогічної підготовки вчителя-вихователя, формування гуманістичних принципів особистості педагога, практичне спрямування процесу оволодіння психолого-педагогічними дисциплінами, орієнтування на загальнолюдські цінності в процесі теоретичної та практичної підготовки, уведення елементів педагогічної майстерності для розвитку творчої особистості вчителя, наявність елементів допрофесійної підготовки на педагогічні спеціальності й професійного добору осіб, які прагнули здобути педагогічний фах, взаємозумовленість і взаємозв'язок курсів педагогіки і психології) становлення педагогічної освіти на Поділлі досліджуваної доби.

У розділі окреслено шляхи творчого використання прогресивних ідей становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. в сучасних умовах модернізації освітньої галузі України. Установлено, що освітніми закладами Поділля був зібраний значний досвід мисленнєво-мовленнєвої підготовки майбутніх учителів, відбулося визнання вагомості ролі усного мовлення та постановки голосу в успіхові педагогічної професії. Сьогодні в системі професійно-педагогічної освіти означеним питанням не надається належної уваги. В умовах докорінних змін педагогічної освіти, її переорієнтації на дитиноцентризм, гострої необхідності потребує опочуттєвлення процесу навчально-виховної дії-взаємодії, а теоретикам і практикам педагогічної науки потрібно більше звертати уваги на фундаментальні розробки провідних діячів мистецької й театральної галузі, які професіоналізацію голосу вважають пріоритетною у системі людина-людина.

Аналіз процесу підготовки майбутніх учителів в освітніх закладах Поділля дав змогу констатувати, що в тих установах, де якісно викладався курс педагогіки – рівень професійної підготовки майбутніх учителів був набагато вищим. Проте, у новітніх реаліях курс педагогіки, на наше переконання, потребує модернізації та наповнення новим змістом. З'ясовано, що педагогіка в освітніх закладах Поділля досліджуваної доби викладалася в нерозривній єдності з віковою та педагогічною психологією. З огляду на це, актуальним для реформування сучасної педагогічної освіти видається інтеграція педагогіки й психології в системі професійно-педагогічної підготовки.

Аналіз досвіду підготовки педагогічних кадрів на Поділлі засвідчив, що скорочення в навчальних планах і програмах професійно-педагогічної підготовки соціально-гуманітарних дисциплін негативно відбивалося на загальному фаховому рівні вчителя. Підкреслено, що зміст дисциплін соціогуманітарного циклу має вагоме значення для усвідомлення студентами професійної значущості духовності та своєї відповідальності за творення національного духу народу.

Основні положення четвертого розділу висвітлено в таких публікаціях автора: [118], [135], [144].

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів дослідження засвідчило досягнення мети, розв'язання поставлених завдань і дало змогу дійти таких науково-теоретичних висновків:

1. Визначено теоретико-методологічні засади дослідження. Установлено, що для розв'язання науково-дослідницьких завдань дослідження вагоме значення мало залучення евристичного потенціалу низки методологічних підходів (історико-хронологічний, системний, структурно-функціональний, парадигмальний, культурологічний, аксіологічний) і принципів (історизм, об'єктивність, природовідповідність, культуровідповідність, єдність історичного та логічного, багатофакторність, конкретність, взаємодія теорії та практики). Виявлено, що для розкриття змісту основних тенденцій становлення педагогічної освіти на Поділлі корисним стало застосування емпіричних, загальнонаукових і спеціальних методів, інструментарій яких дозволив всебічно вивчити та проаналізувати досліджувану історико-педагогічну проблему, оптимально використати архівні першоджерела, опубліковані документи, наукову літературу та матеріали періодики, а відтак системно і неупереджено проаналізувати тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. Відповідно до обґрунтованих теоретико-методологічних засад становлення педагогічної освіти на Поділлі окресленого періоду досліджувалося як складний і безперервний процес, що відбувався під впливом суспільно-політичних, соціально-економічних, духовно-релігійних і культурно-педагогічних детермінант.

2. Проаналізовано стан вивчення дисертаційної проблеми. На основі дослідження філософської, історичної та історико-педагогічної літератури, значного обсягу періодичних видань запропоновано новий підхід до історіографії становлення та розвитку педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. Визначено, що окремі аспекти цієї теми за понад столітній період аналізувалися як дослідниками дорядянського періоду, так і вченими XX –

початку XXI ст. Вивчення поступу педагогічної освіти на Поділлі пройшло кілька етапів і сьогодні активно продовжується. Проте системного аналізу процесу генези педагогічної освіти Подільського краю не здійснено (не розкрито передумови становлення педагогічної освіти, не висвітлено сутність змістових, методичних та організаційно-педагогічних засад підготовки педагогічних кадрів). З'ясовано, що виняткове науково-теоретичне значення становить виокремлення та концептуальне осмислення основних тенденцій становлення педагогічної освіти на Поділлі, з'ясування специфіки її розвитку в духовних, гімназійних і педагогічних закладах.

Пріоритетним для об'єктивного дослідження історії педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. стала систематизація та ґрунтовний аналіз архівних історико-педагогічних першоджерел із проблематики дисертаційної праці. Джерельну базу умовно систематизовано за такими групами: нормативно-правові акти; статистичні та довідникові джерела; архівні матеріали; мемуарна література; монографії, навчальні посібники та дисертації; матеріали періодики. Установлено, що основний масив архівних джерел, використаних у роботі, зберігається у державних архівах Вінницької та Хмельницької областей, де сконцентровано профільну документацію щодо діяльності навчальних закладів Поділля кінця XVIII – початку XX ст. Здійснений аналіз архівних фондів не тільки відбиває економічний, статистичний і фінансовий аспекти становлення освітньої практики на Поділлі, але й дає повнішу інформацію про зміст та організацію навчально-виховного процесу в закладах освіти. Відомості про них також містяться в циркулярах і розпорядженнях Міністерства народної освіти та попечителя Київського навчального округу, Подільської єпархіальної училищної ради, епістоляріях керівництва закладів з Подільською єпархією та відомством імператриці Марії тощо. Цінними з огляду на сутність і специфіку тогочасної підготовки педагогічних кадрів стали журнали правління навчальних закладів, статистичні відомості про учнів, характеристики вихованців, звіти за окремі роки, протоколи засідань педагогічних рад та екзаменаційних комісій, навчальні програми і плани занять, фінансові звіти, свідоцтва й атестати вихованців,

відомості про успішність, послужні та формулярні списки вчителів, особові справи, прохання та документи бажаючих скласти іспит на звання вчителя тощо. Констатовано, що найповнішу інформацію надають архівні справи з книгами протоколів педагогічних рад і конференцій. Ці матеріали сприяють висвітленню змісту подільських традицій підготовки вчительських кадрів, з'ясуванню впливу на їхнє становлення освітніх і виховних систем Західної Європи. Підкреслено, що ґрунтовному, всебічному та об'єктивному дослідженню історії становлення педагогічної освіти на Поділлі перешкоджала розпорошеність масиву архівних джерел, що знаходяться переважно за межами України, а багато з них утрачено назавжди.

З'ясовано передумови становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.: 1) глобальні соціально-політичні й національні протиріччя, вирішення яких залежало від реформаційних процесів, здійснюваних Австрійською і Російською імперіями в досліджуваний період; 2) соціокультурні особливості Подільського краю; 3) прояви політичної стратегії імперських урядів, спрямовані на асиміляцію етнічних українців; 4) рівень розвитку педагогічної науки та освітньої практики. На основі історико-хронологічного підходу виявлено неоднорідний характер генези педагогічної освіти на територіях Західного і Східного Поділля. Установлено, що наприкінці XVIII – на початку XX ст. на Поділлі сформувалася освіта, яка загалом відповідала австрійській та російській освітнім моделям.

3. Розкрито специфіку та виявлено тенденції підготовки освітянських кадрів у закладах духовної та гімназійної освіти Поділля досліджуваного періоду. Особливості змісту підготовки педагогів у цих установах полягали в домінуванні «палково-різкової» системи виховання; поступовому переході від винятково теоретичного складника в освітній парадигмі професійно-педагогічної підготовки до практико-орієнтованої педагогічної й психологічної освіти; застосовуванні прогресивних методик і технологій формування особистості майбутніх учителів; уведенні до навчальних планів і програм спеціальних дисциплін – філософська пропедевтика, дидактика, логіка, психологія, педагогіка, методики викладання

дисциплін початкових училищ і церковнопарафіяльних шкіл, іноземних мов, предметів релігійного спрямування (гомілетика, риторика, церковне красномовство, граматики, церковний спів, нотна грамота, богослов'я), а також дисциплін естетичного циклу (малювання, рукоділля, музика, гра на музичних інструментах, домоводство) та гімнастики. Ці предмети сприяли формуванню професійно-педагогічної культури майбутніх учителів, розвивали здатність впливати на інтелект, волю й почуття вихованців. Важливе місце в освітньому процесі було відведено запровадженню новітніх форм навчально-виховної роботи – вокально-музичних вечорів, читання світської літератури тощо.

Методами опанування професією вчителя були: словесні (різновиди навчально-виховних бесід, розповіді, читання й заучування на пам'ять літературних і церковних текстів, публічне обговорення педагогічних творів і наукових статей тощо); наочні (демонстрації проведення уроків наставниками-вчителями в зразкових школах, виконання творів духовного й світського мистецтва тощо); практичні (написання письмових творчих робіт, складання віршів, рецензування книг тощо). Такий методичний арсенал сприяв формуванню високого рівня культури педагогічного спілкування, умінню впливати на колектив через словесно-педагогічну дію, добирати нестандартні методи психолого-педагогічного впливу на особистість вихованців. Серед організаційних форм педагогічної освіти домінували пробні уроки в початкових і духовних училищах, а також у школах при гімназійних установах, лекції, практичні заняття, самостійна робота, творчі письмові роботи, театральні постановки художніх творів, концерти тощо. Практикувалося проведення приватних і публічних диспутів, що сприяло розвитку самостійного мислення учнів, натомість учителям педагогічних освітніх закладів це давало можливість слідкувати за поступальним розвитком учнів і ступенем засвоєння ними навчального матеріалу.

Виявлено, що для педагогічної освіти в тогочасних духовних і гімназійних закладах Поділля були характерними такі *тенденції*: домінування релігійного змісту навчання над психолого-педагогічним; акцентування переважно теоретичних аспектів, що не створювало умов для належного рівня педагогічної

дії; відсутність відповідної практичної професійно-педагогічної підготовки, теоретичного та методичного супроводу практичного складника; недостатня увага до науково-педагогічного рівня викладачів; оновлення змісту освіти на основі уведення нових предметів; посилення взаємозв'язку педагогіки та основ психології; упровадження до навчально-виховного процесу позакласних заходів – концертів, читань, виставок, екскурсій; зміцнення позицій дисциплін мистецького циклу (малювання, співи, музика, рукоділля, гімнастика, хореографія) та іноземних мов; забезпечення належної мовленнєвої підготовки майбутніх учителів, уведення в освітню практику елементів педагогічної майстерності тощо.

4. Схарактеризовано зміст і з'ясовано тенденції професійної підготовки майбутніх учителів у педагогічних закладах освіти Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст. Установлено, що з початком функціонування вчительських семінарій і Вінницького вчительського інституту важливим стало введення до професійно-педагогічної підготовки предметів психолого-педагогічного, гуманітарного, природничо-математичного, мистецько-естетичного та релігійного спрямування. Удосконалювався курс педагогіки за рахунок уведення нових розділів – «Історія педагогіки» та «Училищезнавство». Він спрямовувався на розвиток не лише теоретичних знань з основами учіння й виховання, а передусім на необхідність використання отриманих знань для ефективно організації дії-взаємодії з вихованцями, урахування володіння засобами педагогічного впливу. Теоретичний курс педагогіки займав центральне місце в навчальному процесі педагогічних закладів Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст. Відповідно до законопроекту від 14 грудня 1912 р. поглиблювалося вивчення психології, логіки та історії педагогічних учень в курсі історії педагогіки. У ході дослідження визначено структурні складники змісту освіти: уміння організовувати взаємодію з вихованцями, впливати на їхній інтелект, волю і почуття, майстерне володіння словом, уміння складати поетичні твори, навички гри на музичних інструментах і володіння виконавською технікою, виховання естетичного смаку тощо.

З'ясовано *тенденції* професійної підготовки майбутніх учителів у педагогічних закладах освіти Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст., серед

яких виокремлено: інституціональне оформлення педагогічних закладів освіти – вчительських семінарій і Вінницького вчительського інституту; забезпечення нерозривного зв'язку теоретичного курсу педагогіки з психологією; прагнення керівництва педагогічних закладів дотримуватися принципу єдності теорії та практики; акцентування уваги на практичному ознайомленні учнів із навчально-виховною діяльністю народних училищ у зразкових школах («школах вправ»), що діяли при навчальних закладах; поглиблення і розширення змісту теоретичного курсу педагогіки за рахунок уведення нових розділів; запровадження окремих елементів допрофесійного відбору на вчительські спеціальності та уведення творчих іспитів при вступі, а також при складанні випускних іспитів на отримання звання вчителя (спеціального письмового іспиту з педагогіки й обов'язкової привселюдної демонстрації показового уроку в зразковій школі) тощо.

5. Теоретично обгрунтовано періодизацію становлення педагогічної освіти на Поділлі та простежено тенденції її поетапного розвитку. В основу розробки покладено авторські критерії (конкретно-історичні: суспільно-політичний, соціально-економічний і культурно-освітній розвиток Поділля; нормативно-правові: постанови урядів, законодавчі акти з проблем організації педагогічної освіти, рішення щодо відкриття чи припинення діяльності освітніх закладів; ідейно-педагогічні: розвиток педагогічної науки, світовий і вітчизняний досвід підготовки педагогічних кадрів; парадигмальні: зміна підходів до реалізації педагогічної освіти, зокрема її мети, цілей, змісту і структури тощо). Установлено, що кожен із етапів характеризувався зміною парадигми педагогічної освіти, відбувалися принципові зміни в царині підготовки вчителів, викликані появою нових закладів освіти, методик розвитку особистості майбутніх учителів, інновацій у загальнопедагогічній і практичній професійно-педагогічній підготовці.

Виокремлено основні етапи становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. Перший – «Час освітнього двовладдя» (кінець XVIII – перше десятиліття XIX ст.). До провідних *тенденцій* підготовки

педагогічних кадрів на цьому етапі відносимо: невизначеність і непослідовність освітніх реформ, що почасти носили спонтанний характер; відкриття навчальних закладів, де готували вчителя православної віри; екстраполяція освітніх традицій Києво-Могилянської академії тощо.

Другий – «Реформи духовної освіти в Подільській губернії» (20-ті – 60-ті рр. XIX ст.). Провідними *тенденціями* становлення педагогічної освіти на Поділлі в цей час були: «педагогізація» духовних закладів освіти, що здійснювали підготовку вчителів нижчих шкіл (уведення до освітнього процесу риторики, гомілетики, предметів естетичного спрямування, які сприяли формуванню професійно-педагогічної культури); виокремлення курсу педагогіки як основного в загальнопедагогічній підготовці майбутніх учителів і спрямування його на розвиток не лише теоретичних знань із основ учіння й виховання, а передусім на їхнє практичне застосування тощо.

Третій – «Становлення жіночої педагогічної освіти Поділля» (70-ті рр. – кінець XIX ст.). Головними *тенденціями* цього етапу назвемо: відкриття необов'язкових педагогічних класів, де детально вивчалася педагогіка (розширений курс загальної дидактики, викладалися методики кожного предмета початкової школи); удосконалення навчально-виховного процесу за рахунок введення дисципліни естетичного циклу тощо.

Четвертий – «Інституціоналізація професійно-педагогічної освіти Поділля» (1900–1917 рр.) – характеризувався такими *тенденціями*: інституціональне оформлення педагогічних закладів освіти – учительських шкіл, учительських семінарій і Вінницького вчительського інституту; застосування прогресивних методик і технологій формування особистості майбутніх учителів; уникнення винятково теоретичного складника в освітній парадигмі професійно-педагогічної підготовки (заснування зразкових шкіл грамоти та «школи вправ»); створення чіткої системи спеціальних дисциплін (дидактика, педагогіка, історія педагогіки); запровадження традицій своєрідного відбору абітурієнтів, придатних до роботи з дітьми; звернення уваги на післядипломну освіту вчителів Поділля тощо.

Визначено, що для виокремлених етапів становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. була характерною сукупність тенденцій. *Позитивні*: введення до навчального процесу педагогічних дисциплін і предметів мистецького спрямування; інтеграція педагогіки та основ психології; запровадження нових форм позакласної виховної роботи; формування механізмів відбору абітурієнтів на вчительську професію тощо; *Негативні*: нерозуміння керівництвом установ важливості формування особистості вчителя з високим рівнем педагогічної майстерності; відсутність у педагогічній думці регіону розглядуваного періоду цілісних методологічних досліджень щодо сутності та специфіки процесу учіння й виховання; невідповідність педагогічної підготовки професійним потребам майбутніх учителів, надзвичайно низький їхній освітній і культурний рівень; реалізація політики тотального «зросійщення» і «ополячування», нищення національної самобутності української молоді; обмеження прав і свобод учнів тощо.

Здійснена періодизація дозволяє констатувати, що накопичений досвід організації системи підготовки вчителів на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. був досить суперечливим. З'ясовано, що саме в цьому регіоні велися активні творчі пошуки щодо розвитку системних чинників професійно-педагогічної та практичної підготовки майбутніх учителів, обґрунтовувалася необхідність спеціальної педагогічної освіти на засадах духовності, соціальних і професійних цінностей особистості.

6. Виявлено особливості (розвиток загальнопедагогічної підготовки вчителя-вихователя; формування гуманістичних принципів особистості педагога; практикоорієнтованість процесу опанування психолого-педагогічними дисциплінами; спрямованість на загальнолюдські цінності в процесі теоретичної та практичної підготовки; уведення елементів педагогічної майстерності для розвитку творчої особистості вчителя; наявність складників допрофесійної підготовки на педагогічні спеціальності й професійного добору осіб, які прагнули здобути педагогічний фах; взаємозумовленість і взаємозв'язок курсів педагогіки і психології тощо), закономірності (поєднання європейських і вітчизняних

традицій; залежність розвитку педагогічної освіти Поділля від соціально-політичних, культурно-освітніх і суспільно-економічних чинників; детермінація сутнісного змісту педагогічної освіти стратегіями панівних урядів Австрії та Росії тощо) і суперечності (між тогочасними соціально-політичними й соціокультурними реаліями та необхідністю змін у підготовці педагогічних кадрів; між потребою суспільства в кваліфікованих учителях і низьким рівнем їхньої професійної підготовки; між традиціями підготовки вчительських кадрів у духовних установах і специфікою педагогічної освіти в гімназіях; між особливостями освітньо-професійної діяльності педагогічних закладів освіти Західного та характером функціонування освітніх установ Східного Поділля; між поглибленням теоретичної підготовки майбутніх учителів і послабленням її практичного складника тощо) становлення педагогічної освіти на Поділлі досліджуваної доби.

7. Окреслено шляхи творчого використання прогресивних надбань педагогічної освіти Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст. в умовах інноваційного розвитку освітньої галузі України. Зокрема наголошено на необхідності вироблення чіткої системи спеціальних дисциплін, які б готували випускника до якісної, педагогічно й психологічно зумовленої діяльності-дії; створення умов для належного розвитку усного мовлення й постановки голосу в процесі опанування предметів психолого-педагогічного й естетичного спрямування; розробки теоретичних і методичних засад психопедагогіки, оскільки в традиційних педагогічних концепціях, представлених у багатьох сучасних підручниках і посібниках із педагогіки для студентів вишів і вчителів, не акцентовано увагу на основних суб'єктах педагогічної взаємодії – учителеві й учневі; відродження й удосконалення організації і проведення позакласної й позашкільної творчої роботи, залучення студентів вищих педагогічних закладів освіти до участі в концертах, виставах, літературно-музичних вечорах тощо; патріотичного виховання майбутніх учителів, культивування в педагогічній освіті принципів людино-, дитино- та культуроцентризму.

Історичний досвід поступу педагогічної освіти Поділля засвідчив, що предметом особливої турботи керівників педагогічної галузі має стати післядипломний рівень педагогічної освіти, який тісно пов'язаний зі складними процесами, що відбуваються в житті суспільства за умов формування ринкових відносин. Для цього необхідно: 1) розширити спектр пропонованих освітніх програм, що передбачають урахування запитів замовників щодо підвищення теоретичного рівня майбутніх освітян, набуття ними нових знань, практичних умінь і навичок для основної чи суміжної педагогічної діяльності; 2) сприяти вчителю-практику в засвоєнні новітніх педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій, у здобутті сучасних наукових знань, в оволодінні майстерністю інноваційного мислення, в інтеграції до європейського освітнього середовища; 3) створити сучасну модель підвищення кваліфікації педагогічних працівників, що урахувала б соціально-економічні та загальнокультурні зміни в суспільстві; 4) досягти гнучкості й варіативності організаційних структур післядипломної освіти та їх реакції на запити та вимоги працівників освіти.

Важливим аспектом розвитку педагогічної освіти на Поділлі у визначених хронологічних межах була довузівська підготовка осіб, які прагнули здобути учительську спеціальність. У контексті реалізації «Концепції Нової Української школи» проблема довузівської підготовки та професійного добору є актуальною і своєчасною, адже реалізація такого підходу значною мірою уточнювала б сутність і роль середньої освіти, сприяла б подоланню розриву між загальною і професійною освітою, уписувала її в глобальний проект освіти впродовж життя, надаючи ціннісні пріоритети та створюючи умови для посилення зв'язків між світом освіти та світом праці.

Проведене дослідження не вичерпує всієї повноти проблеми. На нашу думку, кожен із виокремлених етапів становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. може стати предметом окремого історико-педагогічного дослідження. Також заслуговують на вивчення такі складники дисертаційної роботи, як культурно-освітня діяльність громадських товариств Поділля, благодійність у сфері освіти, розвиток професійно-педагогічної

підготовки національних меншин, вплив західноєвропейської педагогічної думки на підготовку вчителя в регіоні, генеза педагогічної майстерності в духовних освітніх закладах. Предметом майбутніх наукових студій можуть стати й педагогічні ідеї та практики учасників освітнього процесу на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела опубліковані

1. А. Н. Из епархиальной хроники. *ПЕВ*. 1897. № 40. С. 1016–1026.
2. Александров В. Подробные правила и учебные программы всех классов женских гимназий и прогимназий. Одесса, 1917. 17 с.
3. Алешинцев И. История гимназического образования в России. (XVIII и XIX век). СПб., 1912. 346 с.
4. Анастасьев А. Об улучшении условий педагогической подготовки оканчивающих курс обучения в женских гимназиях МНП. *ЖМНП*. 1907. № 9. С. 85–92.
5. Андрійчук Н. М. Підготовка вчителів народної школи в учительських семінаріях України (1860–1917 рр.) : автореф. дис. канд. пед. наук. 13.00.01 / Житомир. Держ. ун-т ім. І. Франка. Житомир, 2010. 20 с.
6. Андрійчук Н. М. Підготовка вчителів народної школи в учительських семінаріях України (1860–1917 рр.) : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ, 2011. 297 с.
7. Андрущенко В., Зязюн І., Хомич Л. Концептуальні підходи до розвитку багаторівневої педагогічної освіти в Україні. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 16 с.
8. Анохіна Людмила, Денисова Людмила. З історії освіти у м. Вінниці (II пол. XIX – поч. XX ст.). *Подільський телеграф*. 2001. № 13. С. 10.
9. Атлас історії України / наук. ред. Г. В. Боряк ; упоряд. атласу Д. В. Ісаєв ; упоряд. карт : Д. В. Ісаєв, Л. Б. Хмара, Д. І. Тихомиров ; ред. кол. : В. А. Смолій та ін. ; Держ. наук.-вироб. п-во «Картографія» ; НАН України. Ін-т іст. України. Київ : ДНВП «Картографія», 2012. 152 с.
10. Ахутин Н. И. Подготовка начальных учителей и учительниц и педагогические курсы для них. *Русская школа*. 1897. № 9–10. С. 146–169.

11. Ахутин Н. Учитель начальной школы. *Русская школа*. 1909. № 7–8. С. 89–110.
12. Багалій Д. І. Нарис української історіографії. Київ : Друк. ВАН, 1923. Т. 1 : Літописи. Вип. 1. 108 с.
13. Баженов Л. В., Кошель О. М. Архієпископ, ректор, учений (дослідник Поділля Митрофан Сіماشкевич). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 1998. Т. 1. С. 197–201.
14. Балабуст Н. Ю. Підготовка педагогічних кадрів в Подільській губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : нормативно-правовий аспект. *Педагогічний дискурс* : зб. наук. праць / гол. ред. І. М. Шоробура. Хмельницький : ХГПА, 2013. Вип. 14. С. 29–38.
15. Балабушевич Т., Маркова О. Історія України мовою картографії. *Історико-географічні дослідження в Україні*. Київ : Ін-т історії України, 1998. № 4. С. 9–22.
16. Барвінський Олександр. Спомини з мого життя / упоряд. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. Київ : Смолоскип, 2004. 528 с.
17. Барна М. Розвиток педагогічної освіти в Галичині (1772–1871). *Рідна школа*. 1998. № 7–8. С. 34–48.
18. Барна М. М. Розвиток педагогічної освіти в Східній Галичині (1867–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти». Київ, 1996. 20 с.
19. Барна Л. С. Підготовка вчителів в учительських семінаріях Східної Галичини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету*. 2011. № 2. С. 31–36. (Сер. «Педагогіка»).
20. Барнасюк О. С. Історія Немирівської гімназії (кінець ХVІІІ – поч. ХІХ ст.). *Вінниччина : минуле та сьогодення*. Краєзнавчі дослідження. Вінниця, 2005. С. 79–84.
21. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія. Київ : Богданова А. М., 2008. 406 с.

22. Білецький Л., Ващенко Г., Дорошенко Д. Шкільництво й освіта під російською окупацією в ХІХ – ХХ ст. *Енциклопедія українознавства* : заг. ч. Перевид. в Україні. Київ : НАН України. Ін-т історіографії, 1995. Т. 1. С. 917–934.
23. Благодир А. Перлина Поділля, або Леонтович і Немирівщина. *Прибузькі новини*. 2002. № 94, 11 грудня. С. 4.
24. Блажевич Ю. І. Церковно-історичне (релігійне) краєзнавство на Поділлі : витоки, становлення, церковні історики та діячі (ХІХ – перша третина ХХ ст.). *Хмельницькі краєзнавчі студії* : наук.-краєзн. зб. / Нац. спілка краєзнавців України, Хмельниц. обл. орг. Нац. сп. краєзнавців України, Центр дослідж. історії Поділля та ін. ; ред. кол. Л. В. Баженов, Ю. І. Блажевич, С. М. Єсюнін та ін. Хмельницький : Мельник А. А., 2015. Вип. 5. С. 23–62.
25. Бобришев С. В. Методологія історико-педагогічного дослідження розвитку педагогічного знання : автореф. дис. доктора пед. наук. 13.00.01. Санкт-Петербург, 2007 [Електронний ресурс]. URL : http://ua-referat.com/Методологія_історико_педагогічного...
26. Бойко А. В. Атласы Южной Украины. *Историко-географический сборник*. Вып. 1. Краснодар : ООО «Картика», 2007. С. 90–107.
27. Бойцун Любомира. Тернопіль у плині літ : історико-краєзнавчі замальовки. Тернопіль : Джура, 2003. 391 с.
28. Борытко Н. М. Целостный подход как система регулятивов научнопедагогического исследования. *Изв. Волгоградского гос. пед. ун-та. Педагогические науки*. 2010. № 9. С. 16–20.
29. Браиловский С. Педагогика, как предмет обучения в женских гимназиях. *Русская школа*. 1896. № 7–12. С. 256–270.
30. В. С. Церковно-школьная хроника. Винницкая второклассная школа. *ПЕВ*, 1897, № 10–11. С. 246–252.
31. Вавричин М. Відтворення України : історія картографії, краєзнавство, біографістика / упоряд. Н. Паславська, Н. Халак ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. Грушевського. Львів : Простір-М, 2012. 550 с.

32. Вахтеров В. П. Основы новой педагогики. Т. 1. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва : Т-во И. Д. Сытина, 1916. 591 с.
33. Вессель Н. Руководство к преподаванию общеобразовательных предметов. Т. 1. Общая часть. Первый отдел. Исторический очерк общеобразовательных училищ и психологические основания общего образования. СПб.: Тип. В. С. Балашева, 1873. 618 с.
34. Ветошкин М. Министерские и Думские проекты подготовки народных учителей. *Русская школа*. 1909. № 12. С. 17–43.
35. Видатні постаті в історії України ХХ ст. : короткі біографічні нариси. Київ, 2011. 391 с.
36. Вишкільний курс. Матеріали до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні ХІХ – ХХст. / упор. Г. Васькович. Брюссель ; Мюнхен ; Лондон ; Нью-Йорк ; Торонто : Вид-во Спільки Української Молоді, 1977. Ч. 3. 232 с.
37. Вінницькі Мури – як джерело освіти в краї / упоряд., вступ. ст., прим. В. Колесник. Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2010. 154 с.
38. Вінниця у спогадах : у 3-х т. Т. 1 : ХІХ – початок ХХ ст. / упоряд. Вікторія Колесник. Кіровоград, 2013. 730 с.
39. Вінниця. Історичний нарис / гол. ред. А. М. Подолинний. Вінниця : Книга-Вега, 2007. 304 с.
40. Вінюкова, В. Подільський історико-статистичний комітет. *Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля* : наук. зб. Кам'янець-Подільський, 1992. С. 19–20.
41. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского университета св. Владимира. Киев : Тип. Импер. ун-та св. Владимира, 1884. Т. 1. Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. 674, ХLI с.
42. Вовк М. П. Фольклористика у класичних університетах України (друга половина ХІХ – перше десятиліття ХХІ ст.) : теорія і практика : монографія / за наук. ред. проф. О. М. Семеног. Київ : Ін-т обдарованої дитини, 2014. 419 с.
43. Войцехівська І, Волковинський В., Дмитрієнко М. Історія України в особах ХІХ – ХХ ст. Київ : Україна, 1995. 480 с.

44. Вороліс М. Г. Початкова та середня освіти на Поділлі в другій половині XIX – початку XX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* : зб. наук. праць. Вінниця, 2004. Вип. 2. С. 11–13.
45. Воспоминания о прошлом из жизни Подольской семинарии, по случаю исполнившегося 26 сентября двадцатипятилетия со дня открытия семинарии в занимаемом ею главном здании. *ПЕВ*. 1890. № 44. С. 998.
46. Высокопреосвященный Ианникий, первый православный архипастырь Подолии. *ПЕВ*. 1896. № 46, С. 973–979.
47. Высочайше утвержденный Устав девиц духовного звания в западных епархиях. *ПЕВ*. 1863. № 24. С. 288–296.
48. Высочайше утвержденный Устав епархиальных женских училищ. *ПСЗРИ*. Собр. 2-е. Т. 43 (1868). СПб, 1873. С. 254–261.
49. Высочайший Ее Императорского Величества Государыни Императрицы Марии Федоровны дар Подольскому женскому училищу духовного ведомства. *ПЕВ*. 1888. № 4. С. 67.
50. Ганелин Ш. И. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века. Ленинград : Учпедгиз. Ленингр. отделение, 1959. 276 с.
51. Генкель Г. Народное образование на Западе и у нас. СПб. : Тип. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1908. 153 с.
52. Год Б. В. Виховання в епоху європейського Відродження (середина XV – початок XVII століття). Полтава : АСМІ, 2004. 464 с.
53. Годичный акт в Тульчинском женском епархиальном училище. *ПЕВ*. 1894. № 32. С. 605–615.
54. Голобородько В. М. До питання про науково-педагогічну діяльність М. І. Пирогова. *Духовні витоки Поділля: творці історії краю* : матеріали II наук.-практ. конф. Хмельницький : Поділля, 1994. Ч. I. С. 171–173.
55. Голос, которому не следовало бы остаться вопиющим в пустыне. *ПЕВ*. 1882. № 30–31. С. 382–384.

56. Греченко В. А., Чорний І. В., Кушнерук В. А., Режко В. Історія світової та української культури : підруч. для вищ. закл. освіти. Київ : Літера, 2000. 464 с.
57. Григорєв-Наш. Поділля : географ.-іст. нарис. Кам'янець на Поділля : Друкарня Под. губ. нар. управи, 1919. 86 с.
58. Григорьев В. В. Исторический очерк русской школы. Москва : Т-во тип. А. И. Мамонтова, 1900. 589 с.
59. Гриневич А. К реформе средней и низшей духовной школы. *Православная Подолия*. 1906. № 1. С. 22–32.
60. Грицак Ярослав. Нариси історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. : [навч. посіб.]. Київ: Генеза, 1996. 360 с.
61. Гришков П. Германизм и возрождение славянства : публичная лекция, прочитання 25 января 1915 г. в Винницком учительском институте. *ЦУКУО*. 1915. № 4. С. 173–200.
62. Грищенко Т. Становлення і розвиток музично-естетичного виховання в гімназіях України. *Рідна школа*. 1998. № 7–8. С. 69–71.
63. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1967. 575 с.
64. Губкин И. Общеобразовательная и педагогическая подготовка народного учителя. *Русская школа*. 1906. № 10. С. 98–116.
65. Гульдман, В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский : Изд. Подольск. Губ. Стат. Комитета, 1889. 414 с.
66. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки : [монографія]. Київ : А. П. Н., 2002. 223 с.
67. Гуревич Я. Г. Нужен ли нам восьмой класс? *Русская школа*. 1902. № 1. С. 134–148.
68. Гурський В. А. Освітня діяльність інтелігенції в контексті розвитку педагогічної думки у 2-й половині ХІХ – початку ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету*. Кам'янець-Подільський ;

Київ : Кам.-Под. держ. пед. ун-т ; Вид-во «Стилос», 1999. Т. 3 (5). С. 177–184. (Серія «Історичні науки»).

69. Гуцал В. А. М. В. Симашкевич – педагог і вчений Поділля. *Духовні витоки Поділля : творці історії краю : матеріали ІІ наук.-практ. конф.* Хмельницький : Поділля, 1994. С. 177–178.

70. Гуцал Р. С. Історія діяльності духового оркестру Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії як складова розвитку музичної культури закладу. *Історія становлення та перспективи розвитку духової музики в контексті національної культури України / упоряд. С. Д. Цюлюпа.* Рівне, 2012. Вип. 4. С. 25–32.

71. Д. С. Празднование Подольскою семинариею и Каменецким училищем улучение быта наставников и казеннокоштных учеников местными епархиальными средствами, 13 февраля 1867 года. *ПЕВ.* 1867. № 6. С. 181–201.

72. Д. С.-кого. Исторические сведения о ПДС. Каменец-Подольск, Тип. Подольского Губернского Управления, 1866 р. 80 с.

73. Дашкевич Я. Р. Територія України на картах XIII – XVIII ст. *Історичні дослідження. Вітчизняна історія.* Київ, 1981. Вип. 7. С. 90–91.

74. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.) : монографія. Київ : ІЗМН, 1998. 328 с.

75. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX ст. – перша третина XX ст.): дис. д-ра пед. наук: 13.00.04 / Дем'яненко Наталія Миколаївна; Ін-т педагогіки і психології АПН України. Київ, 1999. 469 с.

76. Дем'янчук О. Н. Проблеми художньо-естетичної освіти та виховання учнівської і студентської молоді в умовах національного відродження : [монографія]. Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. 128 с.

77. Демков М. И. История русской педагоги. Ч. 3 : Новая русская педагогия (XIX в.). Москва : Тип. Московского импер. ун-та, 1909. 532 с.

78. Демков М. И. Очерки по русской педагогике. 2-е изд. Москва, 1913. 148 с.

79. Дічек Н. П. До питання періодизації педагогічних феноменів [Електронний ресурс]. URL :http://ps.stateuniversity.ks.ua/file/issue_40/14...
80. Довбня В. Післядипломна педагогічна освіта: екстенсивна модернізація і/або інноваційна стратегія. *Філософія освіти*. 2014. № 2 (15). С. 167–187.
81. Дорошенко Дмитро. Про минулі часи на Поділлі. (Коротка історія краю). Хотин : Буковина, 1992. 40 с.
82. Дубасенюк О. А. Професійна педагогічна освіта: інноваційні технології та методики : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 564 с.
83. Дуда І. Голуховський Агенор. *Тернопільський енциклопедичний словник* : у 4 т. / редкол. : Г. Яворський та ін. Тернопіль : Вид.-поліграф. комбінат «Збруч», 2004. Т. 1 : А – Й. 696 с.
84. Е. Н. Из церковно-школьной жизни. *Православная Подолия*. 1906. № 1. С. 80–86.
85. Ейнштейн А. Афоризми [Електронний ресурс] : URL : <http://aphorism.org.ua>.
86. Ельницький К. Очерки по истории педагогики. СПб. : Изд. журн. «Семья и школа», 1885. 186 с.
87. Енциклопедія історії України : [у 10-ти т.] / ред. кол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Наукова думка, 2011. Т. 8 : Па – Прик. 520 с.
88. Енциклопедія сучасної України : у 30 т. / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.] ; НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. Київ, 2008. Т. 8 : Дл – Дя. 715 с.
89. Євтух М. Б. Боротьба трудящих України за розвиток національної культури, школи і освіти (кінець XVIII – перша половина XIX століття) / Київ. держ. лінгвіст. ун-т. Київ, 1995. 30, [2] с.
90. Євтух Микола Борисович. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (кінець XVIII – перша половина XIX століття) : дис. у формі наук.

доповіді.....д-ра пед. наук: 13.00.01 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 1996. 70 с.

91. Єршова Л. Жіноча освіта на Волині в період російсько-польського освітянського двовладдя (1793–1831 рр.). *Українська полоністика*. Вип. 1. Педагогічні дослідження [Електронний ресурс]. URL : <http://eprints.zu.ua/> / 3616/1/Ljudmila_Je...

92. Жизнеописание Преосвященного Кирилла, архиепископа Подольского и Брацлавского. *ПЕВ*. 1863. № 20. С. 768–780.

93. Задачи учительской семинарии и условия их достижения. *ЦУКУО*. 1914. № 8. С. 245–252.

94. [Законопроект о высших начальных училищах] // Государственная Дума : стенограф. отчет. Третий созыв. Сессия V. Ч. II. Засед. 83. Санктпетербург, 1912. С. 3268–3270.

95. Запанков Н. А. Учитель народной школы : о подготовке народного учителя в связи с идеями К. Д. Ушинского. СПб. : Тип. М. П. Фроловой, 1906. Ч. 1. 62 с.

96. Записка о состоянии Подольского училища девиц духовного ведомства, читанная на акте, по случаю пятого выпуска воспитанниц сего училища, 4-го июля 1878 год. *ПЕВ*. 1878. № 17 . С. 591–595.

97. Записка о состоянии Подольского женского училища духовного ведомства, читанная на акте, по случаю четвертого выпуска девиц сего училища 4 июля 1876 г. *ПЕВ*. 1876. № 16. С. 337–344.

98. Записка ректора ПДС Архимандрита Мемнона. *ПЕВ*. 1867. № 22. С. 772–774.

99. Записки Вінницького українського педагогічного технікуму. Вінниця : Вид. Вінукрпедтехнікуму, 1929. 132 с.

100. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева. (Из времени учреждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ взамен польских). *Киевская старина*. 1887. Т. 17 (№ 2). С. 285–312.

101. Звание начального учителя без особого испытания для окончивших педагогические курсы при высших начальных училищах. *ЦУКУО*. 1914. № 10. С. 905.

102. Земський Ю. С. Суспільно-політична атмосфера життя подільського духовенства за спогадами Олександра Лотоцького. *Матеріали Другої Могилів-Подільської краєзнавчої конференції*. Могилів-Подільський ; Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. С. 75–85.

103. Зузяк Т. П. Вплив західноєвропейських діячів освіти на підготовку вчительських кадрів Східного Поділля (кінець XVIII – початок XX ст.). *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань : Візаві, 2017. Вип. 2, Ч. 1. С. 165–175.

104. Зузяк Т. П. Впровадження західноєвропейських традицій у навчальний процес гімназії та вчительської семінарії Тернополя (кінець XVIII – кінець XIX ст.). *Наукові записки. Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти* / Центр. укр. держ. пед. ун-т ім. Володимира Винниченка. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2017. Вип. 12. Ч. 2. С. 153–159.

105. Зузяк Т. П. Витоки педагогіки як науки в духовних навчальних закладах освіти Поділля (друга пол. XIX – початок XX ст.). *International scientific-practical congress of pedagogues, psychologists and medics «Mind technologies: Retrospective and perspective», the 27th of October, 2017, Prague, Czech Republic / Publishing Center of the European Association of pedagogues and psychologists «Science», Geneva, 2017. Т. 1. Р. 42–48.*

106. Зузяк Т. П. Джерельна база дослідження духовних навчальних закладів Східного Поділля (кінець XVIII – початок XX ст.). *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень* : зб. наук. пр. Вінниця : Планер, 2015. Вип. 4 (7). С. 258–261.

107. Зузяк Т. П. Допрофесійна підготовка майбутніх учителів у чоловічих гімназіях Східного Поділля першої половини XIX ст. *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / Херсонський державний університет. Херсон , 2017. Вип. LXXV. Т. 1. С. 34–37.

108. Зузяк Т. П. Допрофесійна підготовка майбутніх учителів у чоловічих гімназіях Східного Поділля на початку ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Педагогіка*. Тернопіль, 2017. № 2. С. 55–62.

109. Зузяк Т. П. Естетизація освітнього процесу Вінницького вчительського інституту (початок ХХ ст.). *Педагогіка та психологія сьогодні; постулати минулого і сучасні теорії* : зб. наук. робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 20–21 жовт. 2017 р. Одеса. : ГО «Південна фундація педагогіки», 2017. С. 97–100.

110. Зузяк Т. П. Естетичні засади професійної підготовки майбутніх учителів у жіночих духовних училищах Поділля (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Житомир, 2017. Вип. 1 (87). С.60–63.

111. Зузяк Т. П. Законодавча база Австрійської та Російської імперій щодо становлення педагогічної освіти Поділля (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2015. Вип. 43. С. 28–35.

112. Зузяк Т. П. Зміст курсу «Педагогіка» в жіночих духовних училищах Поділля (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / Херсонський державний університет. Херсон, 2016. Вип. LXXIV. Т. 1. С. 33–37.

113. Зузяк Т. П. Історичні витоки становлення другокласних церковно-приходських шкіл на Поділлі (кінець ХІХ – початок ХХ століття). *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи* : зб. наук. пр. / Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань : Візаві, 2017. Вип. 57. С. 263–270.

114. Зузяк Т. П. Історіографія генези педагогічної освіти на Поділля кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. *Сучасна система освіти і виховання : досвід минулого – погляд у майбутнє* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 6–7 жовт.

2017 р.). К. : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017. С. 10–12.

115. Зузяк Т. П. Наукові погляди на розвиток теоретичного компонента педагогічної психології у XVII – початку XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Педагогіка і психологія* : зб. наук. пр. Вінниця, 2014. Вип. 41. С. 349–352.

116. Зузяк Т. П. Організація та зміст навчально-виховного процесу першої державної української чоловічої гімназії Західного Поділля на початку XX ст. *Педагогіка і психологія : напрями та тенденції розвитку в Україні та світі* : зб. наук. робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 14–15 квіт. 2017 р., Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2017. С. 94–96.

117. Зузяк Т. П. Освітньо-виховна діяльність у другокласних церковно-приходських школах Поділля (кінець XIX – початок XX ст.) *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2015. Вип. 44. С. 170–174.

118. Зузяк Т. П. Основні закономірності та тенденції розвитку педагогічної освіти на Поділлі в кінці XVIII – початку XX ст. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2017. Вип. 48. С. 114–120.

119. Зузяк Т. П. Особливості викладання навчальних дисциплін у Подільській духовній семінарії (кінець XIX – початок XX ст.). *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2016. Вип. 45. С. 195–199.

120. Зузяк Т. П. Особливості організації навчально-виховного процесу у 8-му педагогічному класі Вінницької міністерської гімназії на початку XX ст. *Сучасна педагогіка та психологія : перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 14–15 лип.

2017 р. К. : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017. С. 7–10.

121. Зузяк Т. П. Особливості організації навчально-виховного процесу чоловічих гімназій Східного Поділля першої третини XIX ст. *Актуальні проблеми реформування системи виховання та освіти в Україні* : зб. тез наук. робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф., Львів, 21–22 квіт. 2017 р. Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2017. С. 69–72.

122. Зузяк Т. П. Особливості професійного становлення особистості майбутніх учителів у Подільській духовній семінарії (кінець XVIII – перша пол. XIX ст.). *Zbiór artykułów naukowych Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej organizowanej dla pracowników naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych «Pedagogika Naukowa i Praktyczna Nauka światowa: problemy i innowacje»* (31.10.2017). Sopot, 2017. S. 70–76.

123. Зузяк Т. П. Особливості становлення жіночої гімназійної освіти на Поділлі на початку XX ст. *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / Херсонський державний університет. Херсон, 2017. Вип. LXXVII. Т. 1. С. 18–22.

124. Зузяк Т. П. Особливості формування професійних педагогічних умінь і навичок в Вінницькій учительській семінарії. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Педагогіка*. Тернопіль, 2017. № 3. С. 13–20.

125. Зузяк Т. П. Педагогічна діяльність М. І. Пирогова на Східному Поділлі як попечителя Київського навчального округу (1858–1861 р.р.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Педагогіка і психологія* : зб. наук. пр. Вінниця, 2014. Вип. 44. С. 232–235.

126. Зузяк Т. П. Педагогічна діяльність поляків на Східному Поділлі на початку XIX ст. *Zbiór artykułów naukowych z Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracowników naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych oraz badawczych z państw obszaru byłego Związku Radzieckiego oraz byłej Jugosławii*. (30.11.2017). Warszawa, 2017. S. 148–150.

127. Зузяк Т. П. Педагогічна освіта на Поділлі (кінець XVIII – початок XX ст.) : хрестоматія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. О. А. Лавріненка. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. 136 с.

128. Зузяк Т. П. Становлення і розвиток педагогічної освіти на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст. : джерельна база дослідження. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Педагогічні науки*. 2017. С. 240–244.

129. Зузяк Т. П. Педагогічні погляди М. І. Пирогова та їх вплив на становлення чоловічих гімназій Східного Поділля. *Педагогіка і психологія: актуальні проблеми досліджень на сучасному етапі* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 31 берез. – 1 квіт. 2017 р. К. : ГО «Київська наукова організація педагогіки і психології», 2017. С. 18–21.

130. Зузяк Т. П. Підготовка вчителя в духовних навчальних закладах Поділля. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2015. Вип. 42. С. 444–447.

131. Зузяк Т. П. Підготовка вчителя в духовних учительських школах Поділля (кінець XIX – початок XX століття). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Педагогіка*. Тернопіль, 2016. № 3. С. 6–13.

132. Зузяк Т. П. Підготовка вчителя на Поділлі : історичний аспект. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2014. Вип. 40. С. 256–259.

133. Зузяк Т. П. Політичні передумови розвитку педагогічної освіти Поділля другої половини XVIII століття. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2015. Вип. 41. С. 304–307.

134. Зузяк Т. П. Практична професійно-педагогічна підготовка майбутніх учителів в духовних закладах Поділля середини XIX – початку XX ст.

International scientific-practical congress of pedagogues, psychologists and medics «Mind technologies : Retrospective and perspective». Prague, Czech Republic, the 27 of October, 2017 / Publishing Center of the European Association of pedagogues and psychologists «Science», Geneva, 2017. Т. 1. Р. 37–42.

135. Зузяк Т. П. Прогностичне обґрунтування ідей та творче використання досвіду організації педагогічної освіти на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст. для модернізації освітньої теорії і практики в сучасній Україні. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Педагогіка і психологія* : зб. наук. пр. Вінниця, 2017. Вип. 52. С. 191–199.

136. Зузяк Т. П. Професійне становлення вчителя в жіночих духовних училищах Поділля (друга половина XIX – початок XX ст.). *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. Полтава, 2016. Вип. 66–67. С. 181–187.

137. Зузяк Т. П. Професійне становлення вчителя в Подільській губернії середина XIX – початок XXст. *Proceedings of the II International Scientific and Practical Conference «Topical Problems of Modern Science»* (November 18, 2017). Vol. 3 (Dolna 17, Warszawa, Poland). Warszawa, 2017. S. 66–70.

138. Зузяк Т. П. Професійний склад наставників-викладачів духовних закладів освіти Поділля (середина XIX – початок XX ст.). *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2014. Вип. 47. С. 164–168.

139. Зузяк Т. П. Розвиток освіти в Подільській губернії у кінці XVIII – XIX століть. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2014. Вип. 38. С. 271–276.

140. Зузяк Т. П. Розвиток педагогічної майстерності в Кам'янець-Подільській жіночій гімназії (кінець XIX – початок XX ст.). *Наукові записки*

Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Педагогіка і психологія : зб. наук. пр. Вінниця, 2017. Вип. 50. С. 127–132.

141. Зузяк Т. П. Розвиток післядипломної педагогічної освіти Поділля на початку ХХ ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки* : зб. наук. пр. Миколаїв, 2017. № 3 (58). С. 156–162.

142. Зузяк Т. П. Соціально-економічні та політичні чинники розвитку педагогічної освіти Західного Поділля (сер. ХVIII – ХІХ ст.). *Наукові записки. Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти* / Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. Вип. 7. Ч. 1. С. 68–72.

143. Зузяк Т. П. Специфіка підготовки в педагогічних класах жіночих духовних училищах Поділля на початку ХХ ст. *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень* : зб. наук. пр. Вінниця : Планер, 2016. Вип. 6 (9). С. 227–229.

144. Зузяк Т. П. Становлення й розвиток педагогічної освіти на Поділлі (кінець ХVIII – початок ХХ ст.) : монографія. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. 452 с.

145. Зузяк Т. П. Становлення та розвиток Тернопільської учительської семінарії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Пріоритетні напрями розвитку сучасних педагогічних та психологічних наук* : зб. наук. робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 11–12 серп. 2017. Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2017. С. 83–86.

146. Зузяк Т. П. Становлення чоловічих гімназій Східного Поділля другої половини ХІХ ст. *Сучасний вимір психології та педагогіки* : зб. наук. робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф., Львів, 26–27 трав. 2017 р. Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2017. С. 93–96.

147. Зузяк Т. П. Сутнісний зміст психопедагогічної підготовки у Вінницькому вчительському інституті. *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / Херсонський державний університет. Херсон, 2017. Вип. LXXVIII Т. 2. С. 17–21.

148. Зузяк Т. П. Фахові періодичні журнали як допоміжний засіб в підготовці вчителя на Поділлі (середина XIX – початок XX ст.). *Актуальні проблеми математики, фізики і технологічної освіти* : зб. наук. пр. Вінниця : Планер, 2016. Вип. 13. С. 116–117.
149. Зязюн І. А. Педагогіка добра : ідеали і реалії : наук.-метод. посіб. Київ : МАУП, 2000. 312 с.
150. Зязюн І. А. Система сукупних компетенцій і компетентностей у структурі педагогічної діяльності й дії вчителя. *Педагогіка і психологія*. 2014. № 3. С. 18–27.
151. Зязюн І. А., Крамущенко Л. В., Кривонос І. Ф. Педагогічна майстерність : підруч. / за ред. І. А. Зязюна. Київ : Вища школа, 1997. 349 с.
152. Зязюн Іван. Педагогічна психологія чи психологічна педагогіка?! *Естетика і етика педагогічної дії* : зб. наук. праць / Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України; Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Київ ; Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2012. Вип. 3. С. 20–37.
153. Зязюн Іван. Учитель у вимірах епох і цивілізацій. *Мистецтво та освіта*. 2008. № 3. С. 9–15.
154. Зязюн І. А. Цілісний методологічний підхід у педагогічному науковому дослідженні. *Професійне становлення особистості : проблеми і перспективи* : матеріали VI між., наук.-практ. конф., Хмельницький, 24–26 жовтня 2011 / НАПН України, Хмельницький національний ун-т, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих. Хмельницький, 2011. С. 7–13.
155. Иванов А. Краткий очерк постановки учебного дела в Австро-Венгрии, главным образом – в Галиции и Буковине. *ЦУКУО*. 1914. № 11. С. 351–362.
156. Из воспоминания сторожила о Подольской семинарии. *ПЕВ*. 1898. № 40–41. С. 1068–1082.
157. Из епархиальной жизни. *ПЕВ*. 1899. № 25. С. 596–598.
158. Из епархиальной хроники. К столетию Подольской духовной семинарии. *ПЕВ*. 1898. № 39. С. 1056–1059.

159. Из хроники духовно-учебных заведений епархии. *ПЕВ*. 1898. № 21. С. 547–550.
160. Из церковно-школьной жизни. *ПЕВ*. 1899, № 16–17. С. 418–422.
161. Из церковно-школьной жизни. *ПЕВ*. 1899, № 19. С. 475–478.
162. Из церковно-школьной жизни. *ПЕВ*. 1899. № 20–21. С. 502–506.
163. Из церковно-школьной жизни. *ПЕВ*. 1899. № 26. С. 625–628.
164. Из церковно-школьной жизни. *ПЕВ*. 1899. № 28. С. 660–662.
165. Из церковно-школьной жизни. *ПЕВ*. 1899. № 29. С. 683–686.
166. Из церковно-школьной жизни. *ПЕВ*. 1899. № 37. С. 886–890.
167. Из церковно-школьной жизни. *ПЕВ*. 1899. № 46. С. 1118–1122.
168. Из церковно-школьной жизни. *ПЕВ*. 1899. № 50. С. 1216.
169. Из церковно-школьной жизни. *ПЕВ*. 1900. № 13. С. 313–317.
170. Из церковно-школьной жизни. *ПЕВ*. 1900. № 25. С. 624–627.
171. Из церковно-школьной жизни. *ПЕВ*. 1900. № 26–27. С. 647–651.
172. Из церковно-школьной жизни. *ПЕВ*. 1900. № 28. С. 674–676.
173. Из церковно-школьной жизни. *ПЕВ*. 1900. № 34. С. 814–818.
174. Из церковно-школьной жизни. *ПЕВ*. 1900. № 37. С. 888–892.
175. Из церковно-школьной жизни. *ПЕВ*. 1900. № 38. С. 909–911.
176. Из церковно-школьной жизни. *ПЕВ*. 1900. № 42. С. 1021–1024.
177. Из церковно-школьной жизни. *ПЕВ*. 1900. № 7. С. 153–157.
178. Из церковно-школьной хроники. *Православная Подолля*. 1915. № 39. С. 1713–1714.
179. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1869 год. *ПЕВ*. 1871. № 20. С. 523–533.
180. Извлечение из журнала Учебного Комитета при Святейшем Синоде касательно учебных пособий при преподавании гомилетики в духовных семинариях. *ПЕВ*. 1868. № 8. С. 154–156.
181. Извлечение из отчета о состоянии ПДС по учебно-воспитательной части за 1885–1886 учебный год. *ПЕВ*. 1886. № 40–41. С. 803–820.

182. Извлечение из отчета о состоянии ПДС по учебной части за 1876–1877 учебный год. *ПЕВ*. 1877. № 20. С. 576–584.
183. Извлечение из отчета правления Каменец-Подольского училища девиц духовного звания о состоянии училища и занятиях воспитанниц с 1 сентября 1864 по 2 июля 1865 г. *ПЕВ*. 1865. № 19. С. 836–840.
184. Инструкция для учительских семинарий министерства народного просвещения. *ЖМНП*. 1875. Ч. CLXXXII. С. 65–104.
185. Инструкция о порядке управления учительскими институтами. *ЦУКУО*. 1877. № 1. С. 109–125.
186. Инструкция совету инспекции народных училищ в губерниях: Киевской, Подольской и Волынской. *ЖМНП*. 1876. Т. CLXXXV (май). С. 17–19.
187. Иолли Л. Народное образование в разных странах Европы / пер. с нем. А. Санина. СПб. : Изд.: О. Н. Попова, 1900. [2], 192 с.
188. Испытания на звание домашнего, уездного и начального учителя. *Русская школа*. 1909. № 9. С. 85.
189. Исторические сведения о Подольской духовной семинарии. *ПЕВ*. 1865. № 20. С. 865–882.
190. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. Київ : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. 370 с.
191. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. Київ : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. 707 с.
192. Історія Української РСР : у 8-ми томах, 10-ти кн. / гол. ред. кол. : Ю. Кондуфор (гол. ред.) ; [АН УРСР, Ін-т історії, Ін-т археології]. Київ : Наукова думка, 1977 – 1979. Т. 1 : Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму. Кн. 1: Первіснообщинний лад і зародження класового суспільства. Київська Русь (До другої половини 13 ст.). 1977. 442 с.
193. Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / уклад. О. О. Любар ; за ред. В. Г. Кремень. Київ : Знання, 2003. 767 с. (Вища освіта XXI століття).

194. К вопросу о преподавании философской пропедевтики. *Русская школа*. 1907. № 7–8. С. 226–236.
195. К вопросу о приёме в 8-й класс женских гимназий. *ЦУКУО*. 1904. № 1. С. 13.
196. К вопросу об условиях приёма в 8 класс женских гимназий. *ЦУКУО*. 1905. № 12. С. 731–732.
197. К реформе учительских институтов. *Русская школа*. 1912. № 2. С. 98–99.
198. Каплінський В. В., Лазаренко Н. І. Наукова лабораторія педагогічної майстерності як школа формування професійної компетентності педагога. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вінниця, 2016. Вип. 48. С. 59–64. (Серія «Педагогіка і психологія»).
199. Каптерев П. Ф. Дидактические очерки. Теория образования. Петроград : Кн. склад «Земля», 1915. [6], 434 с.
200. Карачківський М. Опис Поділля з 1819 року В. Рудницького : до історії Поділля початку ХІХ ст. *Студії з історії України*. Київ, 1929. С. 96–111.
201. Касательно методы преподавания уроков в духовных семинариях и училищах. *ПЕВ*. 1868. № 8. С. 150–153.
202. Киевские курсы церковного пения и ручного труда для учителей и учительниц народных и церковно-приходских школ Юго-западного края в 1887 году. *ПЕВ*. 1887. № 43. С. 969–972.
203. Киевский учебный округ. Управление. Временные педагогические курсы для подготовки учителей и учительниц средних учебных заведений. Отчет о временных педагогических курсах при Управлении округа для подготовки учителей и учительниц средних учебных заведений. 1911–1912 уч. год. Киев, 1913. 71 с.
204. Кільова Г. Укази імператора та циркуляри міністра народної освіти як джерело з історії Київського учбового округу в період 1833–1834 рр. (за

матеріалами «Журнала министерства народного просвещения»). *Историко-педагогичний альманах* : зб. наук. праць. Умань, 2008. Вип. 1. С. 16–20.

205. Климчук А.-А. М. Отці єзуїти в Барі. *Барська земля Поділля : європейська спадщина та перспективи сталого розвитку. До 520-річчя з дня народження Бони Сфорци та 120-річчю виходу у світ праці М. С. Грушевського «Барське староство. Историчні нариси XV – XVIII ст.»* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. / голова редкол. М. Ф. Дмитрієнко. Київ ; Бар ; Вінниця : Вид. ФОП Рогальська І. О., 2014. С. 81–85.

206. Ключев И. К вопросу о преобразовании учительских семинарий. *Русская школа*. 1910. № 5–6. С. 122–137.

207. Ключев И. О реформе учительских институтов. *Русская школа*. 1912. № 3. С. 73–109.

208. Ковалев А. А. Очерк возникновения и развития учительских курсов и съездов в России. *Русская школа*. 1906. № 12. С. 71–94.

209. Ковалевский Е. К вопросу о подготовке преподавателей средне-учебных заведений. *ЖМНП*. 1903. Ч. СССХХХХVI (июнь). С. 450–476.

210. Козырев А. В. Народное образование в России во второй половине XIX века. Ставрополь : Ставропольский гос. пед. ин-т, 1948. 22 с.

211. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : біографічний словник. Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2007. 1008 с.

212. Колесник В. Польська і російська гімназії в Мурах в першій половині XIX ст. *Вінницькі Мури. Погляд крізь віки* : матеріали Міжнар. наук. конф. «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть», 9–10 верес. 2010 р. / відп. ред. К. Висоцька ; Вінницький обл. краєзн. музей. Вінниця, 2011. С. 173–203.

213. Коломієць А. М., Лазаренко Н. І. Сучасні методологічні підходи в організації вищої педагогічної освіти. *Науковий вісник Південноукр. нац. пед. ун-ту ім. К. Л. Ушинського*, 2016. № 3 (110). С. 47–52.

214. Константинов Н. А. Очерки по истории средней школы (гимназии и реальные училища с конца XIX века до февральской революции 1917 года). Москва : Учпедгиз, 1947. 248 с.

215. Константинов Н. А., Медынский Е. Н., Шабаетова М. Ф. История педагогики : учеб. для студ. пед. ин-тов. [5-е изд., доп. и перераб.]. Москва : Просвещение, 1982. 447 с.
216. Копия с заключения Учебного Комитета при Святейшем Синоде. *ПЕВ*. 1872. № 11. С. 296–297.
217. Копия Циркуляра Училищного Совета при Святейшем Синоде от 20 декабря 1885 г. № 1150 на имя Подольского Епархиального Училищного Совета, по вопросу об открытии второклассных церковно-приходских школ епархии *ПЕВ*. 1896. № 9. С. 182–188.
218. Королев Ф. Ф. Народное образование в России накануне февральской революции 1917 года. *Советская педагогика*. 1951. № 12. С. 41–67.
219. Косаківський В. А. З історії етнологічного дослідження Поділля. *Матеріали до етнології Поділля: польові дослідження*. Вінниця : ВДПУ, 2005. 147 с.
220. Кравець М. М., Свежинський П. В. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 1965. № 2. С. 134–135.
221. Кравченко І. Особливості психолого-педагогічної підготовки в учительських інститутах України початку XX ст. [Електронний ресурс]. URL : http://:npu.edu.ua/le-book/html/D/ispu_kiovst_Demyanenko/200.html
222. Кравченко І. М. Учителські інститути в системі підготовки педагогічних кадрів в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Київ : Ін-т вищої освіти АПН України, 2008. 23 с.
223. Краткие сведения из отчета за 1906–1907 учебный год о состоянии учебно-воспитательной части в Подольском женском училище духовного ведомства. *Православная Подолия*. 1907. № 51–52. С. 1120–1123.
224. Крикун М. Подільське воєводство у XV – XVIII століттях : ст. і матеріали. Львів, 2011. 733 с.

225. Кудрявцев П. П. До історії освіти на Україні. *Збірник іст.-філолог. відділу ВУАН*. Київ, 1927. Кн. 13–14. С. 174–184.
226. Кузьменко Н. М. Вища освіта та педагогічна думка на Чернігівщині: XVIII – XX ст. : [монографія]. Київ : Обрії, 2012. 342 с.
227. Кузьмінський А. Іван Андрійович Зязюн – науковець, філософ-педагог, лицар добра, яскрава особистість. *Філософія педагогічної майстерності* : зб. наук. праць / Ін-т пед. освіти і освіти дорослих АПН України ; редкол. : Н. Ничкало (голова) та ін. Київ ; Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2008. С. 160–167.
228. Курляк І. Є. Формування змісту освіти української середньої школи в історії галицьких класичних гімназій Австро-Угорщини (1864–1918 рр.). : дис. канд. педагог, наук. Київ, 1995. 180 с.
229. Курчинский Н. Открытие второклассной церковно-приходской школы в с. Чернокозинцах, Каменецкого уезда. Открытие второклассной школы в с. Великой Мечетне, Балтского уезда. *ПЕВ*. 1896. № 50. С.1111–1116.
230. Кучерявий О. Г. Стратегія розвитку педагогічної освіти в Україні: концептуальні положення / Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України. Київ : Вид-во ТОВ «ДКС Центр», 2016. 42 с.
231. Лавріненко О. А. Педагогічна майстерність в історико-педагогічному вимірі: теорія, практика, поступ : [монографія]. Київ, 2009. 328 с.
232. Лавріненко О. А. Педагогічна майстерність як домінантний складник педагогічної дії. *Теорія і практика управління соціальними системами*. Харків : НТУ «ХП», 2013. № 3. С. 102–106.
233. Лавріненко О. А. Розвиток сценічного мовлення у вимірах педагогічної майстерності : рукопис. навч. посіб. Київ : Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України, 2012. 164 с.
234. Лавріненко О. А. Тенденції розвитку ідей педагогічної майстерності вчителя: теорія і практика : дис. д. пед. наук. Київ : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. 534 с.

235. Лавріненко О. А. Тенденції розвитку педагогічної майстерності вчителя: теорія і практика (середина XVI – кінець XX ст.) : автореф. дис. доктора пед. наук. 13.00.01. Київ, 2009. 36 с.
236. Лавріненко О. Історія педагогічної майстерності : навч. посіб. для студ. пед. ВНЗ, аспірантів, учителів. Київ : Богданова А. М., 2009. 328 с.
237. Лебедев И. Двадцать пятый выпуск воспитанниц Подольского женского училища духовного ведомства. *ПЕВ*. 1904. № 25. С. 553–562.
238. Лебедев И. Седьмой выпуск воспитанниц Каменец-Подольского училища девиц духовного ведомства. *ПЕВ*. 1882. № 29. С. 358.
239. Левассер Э. Народное образование в цивилизованных странах : в 2 т. Санктпетербург : Изд. О. Н. Попова, 1898. Т. 1. 452 с.
240. Левинський В. Царська Росія і українська справа / накладом Івана Гниди. Монреал : З друк. Новий Світ, 1917. 129 с. (Біб-ка «Новий Світ» ; Ч. 15).
241. Летние курсы для подготовки учителей и учительниц гимнастики. *ЦУКУО*. 1914. № 5. С. 402.
242. Лимаренко Л. І. Студентський театр у системі професійної підготовки майбутніх педагогів : монографія / Херс. держ. ун-т. Херсон : ХДУ, 2015. 484 с.
243. Лисий А. До історії Вінницького реального училища. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць / [редкол. : П. Т. Тронько (голова), О. М. Завальнюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2006. Т. 6. С. 267–272.
244. Лисий А. К. З історії Вінницьких навчальних закладів (1901–1916). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 2010. Т. 16. С. 64–70.
245. Лисий А. К. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) Єпархії 1795–1995 : [в честь 200-ліття Подільської Єпархії]. Вінниця, 1995. 120 с.
246. Лисий А. Навчальні заклади в Мурах на початку XX ст. *Вінницькі мури. Погляд крізь віки* : матеріали Міжнар. наук. конф. : «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть» 9–10 верес. 2010 р. / відп. ред. К. Висоцька ; Вінницький обл. краєзнавчий музей. Вінниця, 2011. С. 257–268.

247. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России: (1828 – 1856). СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1895. 271 с.
248. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1856 – 1880). СПб., 1901. 647 с.
249. Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года. *Киевская старина*. 1905. Т. 90. № 9. С. 317–366.
250. Личный состав служащих в духовно-учебных заведениях Подольской епархии за 1908 г. Подольское женское училище духовного ведомства. *Православная Подолия*. 1908. № 38. С. 803–807.
251. Лотоцкий А. Духовное образование в первой половине XIX века. *Вестник воспитания*. 1903. № 6 (сентябрь). С. 132–173.
252. Лотоцкий А. Народное образование в Подолии в его прошлом и настоящем. *Образование*. 1899. № 4. С. 71–91.
253. Лотоцький О. Сторінки минулого / вид. Укр. православної церкви в США, 1966. Ч. 1. 288 с.
254. Луговий В. І. Тенденції розвитку педагогічної освіти в Україні (теоретико-методологічний аспект) : автореф. дис. канд. педагог, наук / Ін-т. пед. і психол. проф. осв. АПН України. Київ, 1995. 48 с.
255. Лузан П. Г., Власюк О. В. Історія педагогіки та освіти в Україні : навч. посіб. [2-ге вид., доп. і пероб.]. Київ : ДАКККиМ, 2010. 296 с.
256. Луканюк С. Особливості організації навчального процесу в народних школах німців-колоністів Галичини кінця XVIII ст. – першої половини XIX ст. *Історико-педагогічний альманах*. 2008. № 1. С. 74–78.
257. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки : навч. посіб. Київ : Знання, 2003. 450 с. (Вища освіта XXI століття).
258. Люта Т. Ю. Україна на старожитніх мапах. *Пам'ятки України*. 1996. № 2. С. 51–65.
259. Макарчук С. А. Етнографія України : навч. посіб. Львів : Світ, 2004. 518 с.

260. Малиновский Л. Очерк устройства австрийских гимназий. *ЖМНП*. 1872. Ч. CLXIII. С. 1–28.
261. Малиновский Н. П. Законопроект о высших начальных училищах в Государственной Думе. *Русская школа*. 1911. № 7-8. С. 67–81.
262. Малиновский Н. П. Очерк по истории реформы средней школы (1804–1910 г.). *Русская школа*. 1910. Т. 3 (кн. 9–12). С. 39–66, 96–119.
263. Малиновский Н. П. Хроника народного образования в России. Народное образование в 1910 г. (по данным Министерства народного Просвещения). *Русская школа*. 1912. № 10. С. 56–72.
264. Марголин Д. Справочник по педагогическому образованию. Санктпетербург ; Киев : Сотрудник, 1913. 272 с.
265. Материалы для истории и статистики наших гимназий. Санктпетербург. 43 с.
266. Медынский Е. Н. История русской педагогики с древнейших времен до великой пролетарской революции. Москва : Учпедгиз, 1936. 472 с.
267. Мельник Е. М. Кам'янець-Подільська жіноча гімназія С. О. Славутинської (1901–1921 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 2002. Т. 3. С. 127–138.
268. Мельник Е. М. Кам'янець-Подільська учительська семінарія (1913–1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2012. Т. 19. С. 88–95.
269. Мисак Н. Ф. Педагогічна освіта в Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. : місце та роль у ній українського населення. *Гілея* : наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, УАН. Київ, 2011. Вип. 51. С. 19–24. (Серія «Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки»).
270. Митці України : енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. Київ : Українська енциклопедія, 1992. 848 с.
271. Михалевич И. Каменец-Подольская гимназия. Историческая записка о пятидесятилетнем ее существовании (1833–1883) : в 2-х ч. с прил. Каменец-Подольск, 1883. 434 с.

272. Мізерницький О. Школа й учитель на Україні. *Перепідготовка вчительства України* / за ред. Е. А. Равича-Щерба. Харків : Держ. вид-во України, 1925. С. 11–30.
273. Мілько В. Навчальні округи в Україні у 1835 – 1860 р.р.: деякі особливості системи управління. *Гілея : наук. вісник* : зб. наук праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, УАН, 2013. Вип. 75. С. 21–23. (Серія «Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки»).
274. Мозговий В. Л. Режисура педагогічної дії : теоретичний і методичний аспекти : монографія. Миколаїв : Іліон, 2014. 492 с.
275. Монро П. История педагогики / пер. с англ. М. В. Райх ; под ред. прив.-доц. Н. Д. Виноградова. Москва : Мир, 1911. Ч. 2. Новое время. 372 с.
276. Музиченко О. Ідеї Песталоцці на Україні і в Росії. *Шлях освіти*. 1927. № 1. С. 57–73.
277. Нагребецький А. Н. Шлях крізь віки. Нариси історії навчальних закладів Шаргородщини. Вінниця : Балюк І. Б., 2006. 464 с.
278. Назаренко Є. Д. Олександр Хиждеу в Кам'янці-Подільському. *Матеріали X Подільської іст.-краєзн. конф.* Кам'янець-Подільський, 2000. С. 476–478.
279. Народжені Україною. Меморіальний альманах : у 2-х т. Київ : Євроімідж, 2002. Т. 1 : А – К. 896 с.
280. Несколько слов по поводу Тульчинского училищного съезда 2 сентября 1868 года. *ПЕВ*. 1868. № 22. С. 739–743.
281. Ніколаєнко О. Суспільно-політичне життя поляків на Поділлі в 70–90-ті рр. ХІХ ст. *Мандрівець*. 2006. № 3. С. 14–18.
282. О введении в курс женских средних учебных заведений преподавания домоводства. *ЦУКУО*. 1912. № 1. С. 170–171.
283. О временном учреждении одногодичных и краткосрочных курсов для подготовки учителей и учительниц средних учебных заведений. *ЦУКУО*. 1911. № 1–2. С. 280–284.

284. О выдаче свидетельств на звание учительниц. *ЦУКУО*. 1897. № 6. С. 170–171.
285. О Высочайше утвержденном уставе Епархиальных женских училищ. *ПЕВ*. 1868. № 24. С. 479–499.
286. О закрытии женской прогимназии г-жи Островской в г. Могилев-Подольском. *ЦУКУО*. 1907. № 9. С. 445.
287. О курсах для народных учителей при Уманском училище земледелия и садоводства в 1905 г. *ПЕВ*. 1905. № 10. С. 116–119.
288. О некоторых изменениях в правилах о педагогических курсах для приготовления учителей и учительниц начальных училищ. *ЦУКУО*. 1902. № 4. С. 165–166.
289. О педагогических курсах для приготовления учителей и учительниц начальных училищ. *ЦУКУО*. 1907. № 7–8. С. 348–352.
290. О переименовании училищ девиц духовного звания. *ПСЗРИ*. Собр. 2-е. Законы 1874 года. Санктпетербург, 1876. Т. 49. С. 863–867.
291. О порядке приведения в действие Высочайше утвержденных уставов и штатов духовных семинарий и училищ. *ПЕВ*. 1867. № 13. С. 142–146.
292. О предоставлении лицам духовного звания права на получение ордена св. Анны 3 степени, по Статуту, за труды по народному образованию. *ПЕВ*. 1868. № 2. С. 22–23.
293. О предоставлении прав поступления на высшие женские курсы [...]. *ЦУКУО*. 1882. № 7. С. 201.
294. О преобразовании частной женской четырёхклассной прогимназии, содержимой в г. Каменец-Подольском С. А. Славутинской в полную гимназию. *ЦУКУО*. 1905. № 5–6. С. 189.
295. О прибавке 50% к жалованью некоторым должностным лицам, служащим в Виленском и Киевском учебных округах. *ЖМНП*. 1864. Т. СХХV. С. 10.
296. О приеме воспитанников в Винницкую церковно-учительскую школу. *ПЕВ*. 1903. № 31. С. 395–396.

297. О приеме воспитанников в четырёхклассные учительские семинарии. *ЦУКУО*. 1909. № 11. С. 390–392.
298. О приеме детей старообрядцев в учительские семинарии. *ЦУКУО*. 1906. № 11. С. 680.
299. О программе для преподавания в духовных семинариях опытной психологи. *ПЕВ*. 1871. № 4. С. 58–79.
300. О разрешении открывать восьмой дополнительный класс при частных женских гимназиях. *ЦУКУО*. 1907. № 6. С. 310–311.
301. О разрешении принимать в учительские семинарии Киевского учебного округа молодых людей из местных колонистов. *ЦУКУО*. 1889. № 4. С. 101–102.
302. О разрешении учредить при Балтских двухгодичных курсах шесть стипендий «Памяти Отечественной войны 1812 г.». *ЦУКУО*. 1912. № 1. С. 401–402.
303. О реформах духовно-учебных заведений в царствование государя императора Александра Николаевича. *ПЕВ*. 1880. № 29. С. 369–371.
304. О том, что ученицы 8 дополнительного класса женских гимназий желающие получить звание домашней наставницы или учительницы [...]. *ЦУКУО*. 1888. № 6. С. 140.
305. О частных учебных заведениях с правами для учащихся. *Русская школа*. 1907. № 7–9. С. 3.
306. О частных учебных заведениях, приближающихся по учебному курсу к реальным училищам. *ЦУКУО*. 1906. № 2. С. 79.
307. О числе учащихся в Университете св. Владимира. *ЖМНП*. 1835. № 11. С. 321–322.
308. Об организации при Управлении учебного округа временных одногодичных курсов для подготовки учителей для средних учебных заведений. *ЦУКУО*. 1909. № 10. С. 349–350.
309. Об открытии при Винницком реальном училище дополнительного класса. *ЦУКУО*. 1899. № 1. С. 5–6.

310. Об открытии при Тульчинском Епархиальном училище с начала 1906/1907 учебного года 7-го педагогического и общеобразовательного класса. *Православная Подолия*. 1906. № 5. С. 62–64.
311. Об открытии школы живописи в семинарии. *ПЕВ*. 1868. № 20. С. 386.
312. Об установлении общей формы аттестата и свидетельства, выдаваемых воспитанникам духовных семинарий и училищ. *ПЕВ*. 1880. № 20. С. 243–245.
313. Об учреждении в г. Могилев Подольской губернии 4-х классного реального училища с основным отделением. *ЦУКУО*. 1885. № 4. С. 98–99.
314. Об учреждении учительских семинарий в городах: [...] и в селе Потоках, Винницкого уезда, Подольской губ. *ЦУКУО*. 1908. № 6. С. 232–233.
315. Обзор Подольской губернии за 1902 год / Подол. Губ. Стат. ком. Каменец-Подольский, 1903. 212 с. : 13 табл.
316. Обзор Подольской губернии за 1906 год / Подол. Губ. Стат. ком. Каменец-Подольский, 1907. 176 с. : 10 табл.
317. Обзор Подольской губернии за 1908 год / Подол. Губ. Стат. ком. Каменец-Подольский, 1909. 160 с. : 12 табл.
318. Обзор Подольской губернии за 1912 год / Подол. Губ. Стат. ком. Каменец-Подольский, 1913. [2], VI, 176, [227] с.
319. Объявления. *ПЕВ*. 1885. № 25. С. 372.
320. Объявления. *ПЕВ*. 1905. № 19. С. 472.
321. Объявления об испытаниях, каким должны подвергаться окончившие курс семинарии при занятии учительских мест в одноклассных и двухклассных училищах. *ПЕВ*. 1869. № 18. С. 281–282.
322. Объяснительная записка к программе церковного пения для духовно-учебных заведений. *ПЕВ*. 1884. № 52. С. 1087–1091.
323. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. З малюнками і портретами українських культурних діячів :

курс, читаний в Українському Народнім Університеті. Репр. відтворення вид. 1918 р. Київ : Абрис, 1991. 272 с.

324. Олійник С. В. Становище вчительства Тернопілля в умовах освітньої політики російської окупаційної влади в період Першої світової війни. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2013. Т. 20. С. 44–49.

325. Определение Святейшего Синода об отмене преподавания в семинариях медицины, сельского хозяйства и естественной истории и о введении вместо них педагогики. *ПЕВ*. 1866. № 16. С. 193–194.

326. Определения Святейшего Синода от 3–19 февраля 1884 г. : журналы «Труды Киевской духовной академии» и «Библиотека творений западных отцов и учителей церкви» рекомендованы правлениям духовных семинарий для выписки в свои библиотеки. *ПЕВ*. 1884. № 22. С. 315.

327. Осмомисл М. Польща і Україна. Вінніпег, 1945. 35 с.

328. Особое мнение по вопросу о прибавках к жалованию преподавателям Тульчинского епархиального женского училища. *Православная Подолия*. 1911. № 4. С. 122–124.

329. Остап'юк Богдан. Давній Тернопіль. Історичні нариси, постаті, картини хліборобської праці, традиційні святкування, спогади. Маямі ; Торонто : Друк. ОО. Василіян, 1984. 208 с.

330. Острогорский А. Н. Педагогическая хрестоматия. СПб. : АО типографского дела в СПб. (Герольд), 1907. VII, 233 с.

331. От Майдано-Треповской второклассной школы. *Православная Подолия*. 1915. № 26. С. 1239–1240.

332. От Подольского Епархиального училищного совета. *ПЕВ*. 1894. № 37. С. 801–802.

333. От Подольского Епархиального училищного совета. *ПЕВ*. 1902. № 41. С. 462–463.

334. От Подольского женского училища духовного ведомства. *Православная Подолия*. 1911. № 29. С. 605.

335. Открытие воскресной школы при Подольской духовной семинарии 2-го октября 1866 года . *ПЕВ*. 1866. № 21. С. 790–792.
336. Открытие женского для девиц духовного звания училища в г. Каменец-Подольском, 22 июля 1864 года . *ПЕВ*. 1864. № 15. С. 530–539.
337. Открытие образцовой начальной школы при Подольской духовной семинарии. *ПЕВ*. 1887. № 11. С. 233–251.
338. Открытие учительских семинарий в Ольгополе и Чернигове. *ЦУКУО*. 1914. № 9. С. 825.
339. Относительно открытия женских гимназий и прогимназий на местные средства. *ЦУКУО*. 1901. № 6. С. 289.
340. Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского. *Киевская старина*. 1892. Т. 37. С. 231–248.
341. Отчет о краткосрочных педагогических курсах, бывших в г. Каменце с 16 июля по 16 августа 1907 года для учителей церковно-приходских школ Подольской епархии. *Православная Подолия*. 1908. № 30. С. 619–627.
342. Отчет о состоянии богословской ученической библиотеки Подольской духовной семинарии за первую половину 1867–1868 гг. *ПЕВ*. 1868. № 6. С. 118–126.
343. Отчет о состоянии Немировской гимназии за 1888–1889 учебный год. Немиров : Тип. Р. Б. Шерра, 1889. 126 с.
344. Отчет о состоянии Подольского женского училища духовного ведомства по учебной и воспитательной части за 1884–1886 гг. *ПЕВ*. 1886. № 34. С. 673–690.
345. Отчет о состоянии Подольского женского училища духовного ведомства за 1889–1890 учебный год. *ПЕВ*. 1890. № 45. С. 613–623.
346. Отчет о состоянии Подольского женского училища духовного ведомства за 1889–1890 учебный год. *ПЕВ*. 1890. № 46. С. 637–647.
347. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1877–1878 учебный год. *ПЕВ*. 1880. № 3. С. 30–31.

348. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1877–1878 учебный год (продолжение). *ПЕВ*. 1880. № 5. С. 54–55.

349. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1878–1879 учебный год. *ПЕВ*. 1880. № 9. С. 103–105.

350. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1879–1880 учебный год. *ПЕВ*. 1881. № 6. С. 62–64.

351. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1881–1882 учебный год. *ПЕВ*. 1883. №3. С. 58–71.

352. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского Подольской губернии училища по учебно-воспитательной части за 1883–1884 учебный год. *ПЕВ*. 1885. № 1. С. 14–18.

353. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1883–1884 учебный год. *ПЕВ*. 1885. № 2. С. 23–30.

354. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского Подольской губернии училища по учебно-воспитательной части за 1883–1884 учебный год. *ПЕВ*. 1885. № 3. С. 47–52.

355. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1884–1885 учебный год. *ПЕВ*. 1885. № 50. С. 815–828.

356. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1885–1886 учебный год. *ПЕВ*. 1887. № 2–3. С. 49–56.

357. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1888–1889 учебный год. *ПЕВ*. 1890. № 7. С. 95–106.

358. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1891–1892 учебный год. *ПЕВ*. 1893. № 29. С. 597–604.

359. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1894–1895 учебный год. *ПЕВ*. 1896. № 1. С. 278–288.

360. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1894–1895 учебный год (продолжение). *ПЕВ*. 1896. № 14. С. 291–300.

361. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1894–1895 учебный год (продолжение). *ПЕВ*. 1896. № 16. С. 323–328.

362. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1895–1896 учебный год. *ПЕВ*. 1897. № 19–20. С. 1–18.

363. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1901–1902 учебный год. *ПЕВ*. 1903. № 5. С. 44–49.

364. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального училища за 1904–1905 учебный год. *Православная Подолия*. 1906. № 1. С. 1–18.

365. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища за 1905–1906 учебный год. *Православная Подолия*. 1907 № 7–8. С. 188–215.

366. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1905–1906 учебный год. *Православная Подолия*. 1907. № 10. С. 232–238.

367. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального училища за 1906–1907 учебный год. *Православная Подолия*. 1908. № 33. С. 693–701.

368. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища за 1907–1908 учебный год. *Православная Подолия*. 1909. № 7. С. 146–154.

369. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища за 1909–1910 учебный год. *Православная Подолия*. 1911. № 10. С. 208–213.
370. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального училища за 1909–1910 учебный год. *Православная Подолия*. 1911. № 11. С. 227–238.
371. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища за 1910–1911 учебный год. *Православная Подолия*. 1912. № 7. С. 185–191.
372. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища за 1911–1912 учебный год. *Православная Подолия*. 1913. № 6. С. 108–116.
373. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища за 1911–1912 учебный год (продолжение). *Православная Подолия*. 1913. № 7. С. 134–140.
374. Отчет о состоянии церковно-приходских школ в Подольской епархии за 1884–1885 учебный год. *ПЕВ*. 1885. № 45. С. 898–906.
375. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Подольской епархии за 1888–1889 учебный год. Каменец-Подольский, Тип. Под. Губ. Правл., 1890. 67 с.
376. Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1905–1906 учебный год. *Православная Подолия*. 1907. № 23–24. С. 501–510.
377. Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1906–1907 учебный год. *Православная Подолия*. 1908. № 28. С. 576–582.
378. Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1909–1910 учебный год. *Православная Подолия*. 1911. № 43. С. 887–893.
379. Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1909–1910 учебный год. *Православная Подолия*. 1911. № 46. С. 946–948.

380. Отчет о состоянии церковных школ в Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1910–1911 учебный год. *Православная Подолия*. 1912. № 38. С. 896–900.

381. Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1911–1912 учебный год. *Православная Подолия*. 1913. № 17. С. 353–362.

382. Отчет о состоянии церковных школ в Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1913–1914 учебный год. *Православная Подолия*. 1915. № 23. С. 1074–1081.

383. Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1913–1914 учебный год. *Православная Подолия*. 1915. № 24. С. 1125–1130.

384. Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1913–1914 учебный год. *Православная Подолия*. 1915. № 25. С. 1153–1156.

385. Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1914–1915 учебный год. *Православная Подолия*. 1917. № 9–10. С. 380–385.

386. Отчет по Отделу народного образования за 1912 год / Подольское Губернское Земство. Каменец-Подольск : Электр. типо-литогр. Подольского Губернского Правления, 1913. IV, 45, LIX с.

387. Отчет по Отделу народного образования за 1913 год / Подольское Губернское Земство. Каменец-Подольск : Электр. типо-литогр. Подольского Губернского Правления, 1914. 119, 3 с.

388. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий и прогимназий за 1889 год. Киев, 1890. 76 с.

389. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1889 год. Киев, 1890. 39, 42, 64 с.

390. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии педагогических курсов для приготовления учителей и учительниц начальных училищ за 1912 год. Киев, 1913. 18 с.
391. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1905 год. Киев, 1906.
392. Отчет Тульчинского епархиального женского училища за 1913–1914 учебный год. *Православная Подолия*. 1915. № 9. С. 438–442.
393. Отчет Тульчинского епархиального женского училища за 1913–1914 учебный год. *Православная Подолия*. 1915. № 10. 491–496.
394. Очерк царствования государя Императора Александра Николаевича. *ПЕВ*. 1880. № 18. С. 213–216.
395. П. Е. Н. Второклассные и церковно-приходские школы. (К сведению лиц и учреждений, заведующих церковными школами Подольской епархии). *ПЕВ*. 1896. № 25. С. 522–523.
396. Палієнко М. Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті українців (кінець 19 початок 20 ст.). Київ : Темпора, 2005. 384 с.
397. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1903 год : Ч. 1–5. Киев : Упр. учебного округа, 1903.
398. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913–1914 год (сведения на 1 ноября 1913 г.). Киев, 1913. 443, 216, LVI с.
399. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1914–1915 год (сведения на 15 окт. 1914 г.). Киев, 1914. 445, 234, LVIII с.
400. Памятная книжка Киевского учебного округа. Ч. 1. Киевская губерния / сост. А. А. Луцкевич. Киев, 1889. 169 с.
401. Памятная книжка Киевского учебного округа. Часть 2. Подольская губерния / сост. А. А. Луцкевич. Киев, 1889. 143 с.
402. Памятная книжка Подольской губернии на 1885 г.: Адрес-календарь и статистическо-справочные сведения. Каменец-Подольск : Тип. губ. правл., 1885.
403. Памятная книжка Подольской губернии на 1885 год. Каменец-Подольск : Губ. стат. ком., 1885.

404. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / сост. В. В. Филимонов. Каменец-Подольск, 1911.
405. Панасенко Е. Проблема ідеалу вчителя-подвижника у педагогічній думці початку ХХ ст. *Історія педагогіки у структурі професійної підготовки вчителя* : зб. наук праць Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Кам'янець-Подільський, 2002. Вип. 3 (Т. 2). С. 40–44. (Серія соціально-педагогічна).
406. Паначин Ф. Г. Педагогическое образование в России. Историко-педагогические очерки. Москва, 1979. 215 с.
407. Паньок Т. В. Розвиток вищої художньо-педагогічної освіти в Україні у ХХ столітті : [монографія]. Харків : Оперативна поліграфія ФОБ Здоровий Я. А., 2016. 660 с.
408. Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині : освічена верства й емансипація нації / з нім. переклала Христина Николин. Львів : ЛА «Піраміда», 2014. 612 с.
409. Пахолок Р. І. Навчально-виховний процес у Тернопільській чоловічій учительській семінарії в 1935–1936 н. р. *Perspektywy rozwoju nauki* : zbiór raportów naukowych. Warszawa : Wyd. sp. z o. o. «Diamond trading tour», 2014. С. 57–62.
410. Пахомов В. П., Гадельшина Т. Г., Жданова С. П. Проблема психологической подготовки учителя в аспекте целостной структуры профессионального образования [Електронний ресурс] : URL :<http://cyberleninka.ru>.
411. Педагогические курсы в Москве и в провинции. *Русская школа*. 1911. № 7–8. С. 137.
412. Перерва Володимир. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – поч. ХХ ст.): забутий світ. Біла Церква : Видавець О. В. Пшонківський, 2014. Т. 1. Загальна частина. 576 с.

413. Перетятко О. В. Шляхи формування інновативності педагога: до історії питання. *Творча особистість вчителя : проблеми теорії і практики* : зб. наук. праць. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1999. Вип. 3. С. 126–131.
414. Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагоги : підруч. для вузів / В. Д. Бардінова, Л. Л. Безобразова, Ж. В. Борщ, М. В. Гриньова ; під заг. ред. А. М. Бойко. Київ : Професіонал, 2004. 575 с.
415. Петров Н. И. Подолия. Историческое описание / изд. П. Н. Батюшкова. СПб. : Тип. «Общественная польза», 1891. XXXI, [I], 264, 99, [1] с. : ил. 4 л. + 2 л. к.
416. Пиллер О. В. Итоги женского образования в России и его задачи. СПб., 1888. 238 с.
417. Пирогов Н. И. О подготовке учителя для уездных и приходских училищ. *Избранные педагогические сочинения*. Москва, 1985. 166 с.
418. Підгірна Л. Була у Кам'янці чоловіча гімназія: штрихи до історії. *Подільнин*. 1993. 27 січня. С. 3.
419. Плахтій М. П. Викладання логіки в Західній Україні на межі ХІХ – ХХ століття. *Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка*. Київ, 2012. № 107. С. 38–40. (Серія «Філософія. Політологія»).
420. По вопросу о возможности приема на курсы по правилам 31 марта 1900 г. лиц, имеющих свидетельства на звание начальных учителей. *ЦУКУО*. 1904. № 6. С. 259–260.
421. По вопросу о выборе учеников для второклассных школ с учительскими курсами и об изыскании средств этих учеников в общежитии. *ПЕВ*. 1896. № 28. С. 598–603.
422. По вопросу о выдаче свидетельств на звание учительницы чистописания [...]. *ЦУКУО*. 1911. № 4. С. 121.
423. По вопросу о дозволении ученицам VIII дополнительного класса избирать для специального изучения по два предмета. *ЦУКУО*. 1885. № 1. С. 12.

424. По вопросу о допущении к сокращенному испытанию на звание учительниц. *ЦУКУО*. 1883. № 8. С. 257.
425. По вопросу о преобразовании учительских институтов и семинарий. *ЦУКУО*. 1912. № 1. С. 344–345.
426. По вопросу о приёме в восьмой класс женских гимназий лиц не обучавшихся в гимназии. *ЦУКУО*. 1899. № 1. С. 15–16.
427. По вопросу о приёме в педагогические классы женских гимназий лиц, окончивших курс в епархиальных училищах. *ЦУКУО*. 1899. № 6. С. 221.
428. По вопросу о том, можно ли выдавать свидетельства на звание учителя народного училища [...]. *ЦУКУО*. 1898. № 6. С. 203.
429. По вопросу об образовательном цензе учителя пения в учительских семинариях. *ЦУКУО*. 1902. № 9. С. 458.
430. По вопросу об устройстве временных педагогических курсов для учителей и учительниц народных училищ. *ЦУКУО*. 1898. № 3. С. 104–106.
431. По поводу и о педагогической практике учеников Подольской духовной семинарии. *ПЕВ*. 1867. № 11. С. 371–387.
432. По поводу испытаний лиц женского пола на звание домашней учительницы математики. *ЦУКУО*. 1883. № 3. С. 81–82.
433. Поділля. Історико-етнографічне дослідження / Л. Ф. Артюх, В. Г. Балушок, З. Є. Болтарович та ін. Київ : Доля, 1994. 504 с.
434. Поліщук М. С. Стан початкової освіти на Правобережній Україні в 60–90-х роках ХІХ ст. *Український історичний журнал*. 1971. № 3. С. 69–74.
435. Поліщук М. С. Учительські семінарії в Правобережній Україні в другій половині ХІХ ст. *Український історичний журнал*. 1994. №4. С. 54–60.
436. Положение начальных народных школ в Галицкой Руси в настоящее время. *Церковно-приходская школа*. 1905. Кн. 8. С. 104–108.
437. Положение о начальных народных училищах, Высочайше утвержденное 14 июля 1864 г. *ПСЗРИ* : [в 55 т.]. СПб., 1867. Собр. второе. Т. XXXIX (отд. 1). № 41068. С. 613–618.

438. Положение о церковных школах ведомства Православного исповедания. Высочайше утвержденное 1902 г. апреля 1. *ПСЗРИ* : [в 55 т.]. СПб., 1904. Собр. третье. Т. XXII (отд. 1). № 21290. С. 207–210.
439. Положения 1) О городских училищах и 2) О учительских институтах. Высочайше утвержденные. 1872 г. мая 31. *ПСЗРИ* : [в 55 т.]. СПб., 1875. Собр. второе. Т. XLVII (отд. 1). № 50909. С. 727–736.
440. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2-х т. Т. 1. До середини XVII століття. 3-тє вид. Київ : Либідь, 1995. 672 с.
441. Пономаревський С. Б. Українське шкільництво в Росії (1917–2010 рр.): [монографія]. Чернігів : Вид. Чернігівського держ. ін-ту економіки і упр., 2012. 376 с.
442. Пономарьов А. Українська етнографія : навч. посіб. Київ : Либідь, 1994. 319 с.
443. Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ : АртЕл, 1998. 728 с.
444. Порожня Анна. Ми нащадки твої – Леонтович. *Тульчинський край*. 2002. 12 жовтня. С. 4.
445. Правила для специальных испытаний на звание учителя и учительницы высшего начального училища. *ЦУКУО*. 1914. № 1. С. 27–35.
446. Правила о временных педагогических курсах для учителей и учительниц начальных народных училищ. *ЖМНП*. 1885. Ч. CLXXXI. С. 166–172.
447. Правила о летних курсах церковного пения для учителей и учительниц начальных народных училищ Юго-Западного края, учрежденных при Киевском обществе грамотности. *ЦУКУО*. 1886. № 11. С. 311–315.
448. Правила о педагогических курсах для приготовления учителей и учительниц начальных училищ (31-го марта 1900 г.). *ЖМНП*. 1900. Ч. СССXXIX. С. 83–86.
449. Правительственные распоряжения. Определение Святейшего Синода от 15 июля 1887 г. об изменении в редакции Устава епархиальных женских училищ 1868 г. *ПЕВ*. 1887. № 35. С. 373–374.

450. Правительственные распоряжения. Преобразование ПЖУДВ из трехклассного в шестиклассное. *ПЕВ*. 1886. № 42. С. 821.
451. Преобразование Немировской двухклассной школы во второклассную учительскую и прошлое этой школы. *ПЕВ*. 1903. № 7. С. 164–171.
452. Приглашение к пожертвованиям на предположенное к открытию училище для девиц духовного звания в г. Тульчине. *ПЕВ*. 1863. № 21. С. 831–833.
453. Приказы г. Попечителя округа. По учительским семинариям. *ЦУКУО*. 1914. № 1. С. 98–99.
454. Присвоение Каменец-Подольской гимназии имени П. А. Столыпина. *ЦУКУО*. 1914. № 9. С. 817.
455. Приходько В. Під сонцем Поділля. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1967. 184 с.
456. Программы 7-го педагогического класса Тульчинского епархиального женского училища. *Православная Подолия*. 1906. № 8. С. 3–21.
457. Программы учительских курсов. СПб. : Тип. т-ва «Наш век», 1911. 48 с.
458. Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі : історія і сучасність : [монографія] / НАН України, Ін-т історії України; Всеукр. спілка краєзнавців. Київ : Рідний край, 1995. 204 с.
459. Протоколы епархиального съезда депутатов духовенства Подольской епархии 1895 г. по Тульчинскому епархиальному женскому училищу. *ПЕВ*. 1896. № 1. С. 21–30.
460. Публичное экзаменационное испытание по церковному пению слушателям и слушательницам церковно-учительских курсов в г. Каменец-Подольске. *ПЕВ*. 1898. № 31–32. С. 857–862.
461. Публичные лекции в Каменец-Подольском. *Русская школа*. 1899. № 2. С. 325–326.
462. Радлов Э. Л. Философский словарь логики, психологии, этики, эстетики и истории философии. Иваново : Изд. Т-во «Роща Академии», 2013. 416 с.

463. Разные известия и сообщения. Новые правила открытия учительских курсов. *Русская школа*. 1907. Т. 1. С. 119.
464. Разные известия и сообщения. Учительская церковно-приходская школа в г. Виннице. *Русская школа*. 1897. № 1. С. 247–248.
465. Разрядной список воспитанниц Подольского женского училища духовного ведомства. *Православная Подолия*. 1906. № 5. С. 15–18.
466. Разрядные списки воспитанниц Подольского женского училища духовного ведомства. *Православная Подолия*. 1913. № 24. С. 522–524.
467. Распоряжения епархиального начальства. *ПЕВ*. 1863. № 22. С. 260–264.
468. Распоряжения епархиального начальства. *ПЕВ*. 1864. № 13. С. 139–142.
469. Распоряжения по духовно-училищному ведомству (ДУВ). Определения Святейшего Синоду. *ПЕВ*. 1877. № 6. С. 127.
470. Распоряжения по духовно-училищному ведомству. *ПЕВ*. 1871. № 5. С. 94–102.
471. Распоряжения по духовно-училищному ведомству. Правила для производства в конце 1870–1871 у. г. испытаний ученикам и распределение их по разрядам, на основании семинарского устава. *ПЕВ*. 1871. № 9. С. 202–212.
472. Распоряжения по училищному ведомству. Предварительные замечания к программе обзора философских учений. *ПЕВ*. 1869. № 21. С. 340–346.
473. Распоряжения Святейшего Синода. *ПЕВ*. 1871. № 1. С. 2.
474. Распоряжения Святейшего Синода относительно составления и предоставления отчетов по епархиальным женским училищам. *ПЕВ*. 1872. № 15. С. 353–358.
475. Реформа учительских институтов. *Русская школа*. 1912. № 7–8. С. 102, 119.
476. Роджерс К. К науке о личности. *История зарубежной психологии* / под ред. П. Я. Гальперина. Москва, 1986. 344 с.

477. Рождественский С. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII – XIX веках. СПб. : М. А. Александров, 1912. 727 с.
478. Рождествин А. Педагог-идеалист: к двадцатилетию смерти Пирогова // Педагогический сборник. 1902. № 2. С. 103–129.
479. Розов М. А. Философия науки в новом видении. Москва, 2012. 440 с.
480. Руднев Я. Об организации и постановке учебного дела в учительских семинариях. *ЖМНП*. 1913. № 5–6. С. 1–44, 129–163.
481. С. Е. С. Несколько слов об ученической библиотеке при Подольской духовной семинарии. *ПЕВ*. 1865. № 15 С. 673–677.
482. Самойлович М. Українське народне житло (кінець XIX – початок XX ст.). Київ : Наукова думка, 1972. 50 с.
483. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 1991. № 5. С. 9–10.
484. Сборник распоряжений по МНП (1874–1876). СПб., 1901. Т. 6. 1698 с.
485. Седов Л. Из истории школы и учительского движения в Австрии. *Вестник воспитания*. 1899. № 2. С. 145–166.
486. Селиханович А. История педагогики на Западе и в России /А. Селиханович. Петроград ; Киев, 1917. 272 с.
487. Семенов Д. Епархиальные женские училища за первое 50-летие их существования. *Русская школа*. 1893. № 9–10. С. 26–37.
488. Семеновська Л. А. Ідея політехнізму в шкільній освіті України (XX ст.) : монографія / Полтавський нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава : ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2012. 342 с.
489. Семчишин Мирослав. Тисяча років української культури: історичний огляд культурного процесу. 2-ге вид., фототип. Київ : Фенікс, 1993. 550с.

490. Сесак І. В. З історії Кам'янець-Подільської Маріїнської жіночої гімназії (1867–1917 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 1998. Т. 1. С. 97–105.
491. Сесак І. В. З історії Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії (1831–1920). *Духовні витоки Поділля. Творці історії краю* : матеріали Міжнар. наук.-прак. конф. Хмельницький, 1994. С. 358–359.
492. Сесак І. В. Освіта на Поділлі : [в 2-х ч]. Кам'янець-Подільський, 1999. Ч. II. Середні навчальні заклади Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. 184 с.
493. Сесак І. В. Освітні заклади Поділля у другій третині ХІХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 2009. Т. 14. С. 40–52.
494. Сесак І. В. Учительські семінарії Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Культура Поділля. Історія і сучасність* : матеріали II наук.-практ. конф., присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. Хмельницький, 1993. С. 283–285.
495. Сесак І. В. Тульчинське єпархіальне училище: сторінки історії (1867–1917). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. Т. 8. С. 324–337.
496. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1895. 247 с.
497. Сірополко С. Історія освіти в Україні / підготував Ю. Вільчинський. 2-ге вид. Львів : Афіша, 2001. 664 с.
498. Сірополко Степан. Історія освіти в Україні. Київ : Наук. думка, 2001. 912 с.
499. Сіцинський Є. Нариси з історії Поділля / Вінницька філія Всенар. б-ки України при Українській АН, Кабінет виучування Поділля. Вінниця : З друк. Укр. Акад. Наук, 1927. 74 с.
500. Сіцинський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії / упоряд. О. Л. Баженов. Кам'янець-Подільський : Оіюм. 2004. 130 с.

501. Смирнов В. З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX в. Москва : Изд-во Академии педагог. наук РСФСР, 1954. 310 с.
502. Смирнов О. Права земств и учителей в деле народного образования. *Школа, земство и учитель*. СПб., 1911. С. 98–128.
503. Смолич И. К. История Русской церкви. Народное образование в трудах историков русской церкви : хрестоматия / сост. и авт. вступ. ст. М. Н. Костилова. Владивосток, 2000. 194 с.
504. Сосса Р. І. Історія картографування території України : підруч. для студ. ВНЗ. Київ : Либідь, 2007. 334 с.
505. Сперанский Н. Борьба за школу. Из прошлого и настоящего на Западе и в России. Москва : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1910. 242 с.
506. Список учебных заведений ведомства Министерства Народного Просвещения (кроме начальных) по городам и селениям. СПб., 1912. 147 с.
507. Спогади про Михайла Коцюбинського / упоряд., післямова та прим. М. М. Потупейка. 2 вид., доп. Київ : Дніпро, 1989. 278 с.
508. Справочная книга Подольской Епархии на 1911. Каменец-Подольский : Тип. Свято-Троицкого братства, 1911. 271 с.
509. Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений МНП за 1835 и 1836 годы. *ЖМНП*. 1837. № 5. С. 259–275.
510. Срок обязательной службы казенных стипендиантов учительских семинарий. *ЦУКУО*. 1914. № 11. С. 988–989.
511. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства Поділля (XIX – початок XX ст.). *Матеріали X-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції* / ред. кол. : І. С. Винокур (відп. ред.), Л. В. Баженов, Ю. І. Блажевич та ін. Кам'янець-Подільський, 2000. С.167–172.
512. Степовик Д. В. Церква в кайданах. (Боротьба українських християн за свою самобутність у XIX ст.) Київ : Фондація ім. О. Ольжича, 1996. 111 с.
513. Столетний юбилей Подольской духовной семинарии (1798–1898). Каменец-Подольск : Тип. С.П. Киржацкого, 1899. 168 с.

514. Стрибульський С. Историческая записка о Немировской гимназии 1838–1888. Немиров : Тип. С. Я. Брантмана, 1888. 218 с.
515. Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772–1939 рр.). Івано-Франківськ, 1994. 144 с.
516. Ступарик Богдан Михайлович. Розвиток шкільництва Галичини (1772–1939 рр.) : дис. д-ра пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 1995. 494 с.
517. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. Київ : А. П. Н., 2003. 268 с.
518. Гарнавский А. Об учительских семинариях. *Русская школа*. 1901. № 1. С. 135–147.
519. Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол. : Г. Яворський та ін. Тернопіль : Збруч, 2004. Т. 1. 696 с.
520. Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол. : Г. Яворський та ін. Тернопіль : Збруч, 2010. Т. 4. 788 с.
521. Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол. : Г. Яворський та ін. Тернопіль : Збруч, 2008. Т. 3. 708 с.
522. Тихомиров Д. И. О педагогической подготовке учителя. *Педагогический листок*. 1899. № 1. С. 3–21.
523. Ткаченко А. В. Професійний розвиток особистості в практиці А. С. Макаренка: історико-педагогічний аспект (1920–1935 рр.) : [монографія]. Полтава : ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2013. 342 с.
524. Трембіцький А. А. Пилип Морачевський і Поділля. *Вінниччина : минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження* : матеріали XXII Всеукр. іст.-краєз. конф., 22 жовт. 2009 р. / відп. ред. М. М. Кравець. Вінниця, 2009. С. 255–269.
525. Тригуба О. Л. Подільський просвітитель – отець Василь Гречулевич. *Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-теорет. конф. до 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінниц. кафедрал. Спасо-Преображенського собору (18 верес. 2008 р.). Вінниця, 2008. С. 193.

526. Тридцать первое мая в Подольской духовной семинарии. *ПЕВ*. 1896. № 28. С. 550–560.
527. Троицкий П. Открытие Мариинской гимназии в городе Каменце. *ПЕВ*. 1867. № 7. С. 253–260.
528. Трубчанинов С. В., Винокур І. С. Історія Поділля та Південно-Східної Волині. Кам'янець-Подільський, 1993. Кн. 1. 110 с.
529. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под ред. Н. И. Яворовского, Е. И. Сецинского. Каменец-Подольск : Тип. Под. губ. правл., 1893. Вып. 6. 560 с.
530. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под ред. священ. Е. Сецинского. Каменец-Подольский : Тип. С. П. Киржацкого, 1901. Вып. 9. Приходы и церкви Подольской епархии. 1064 с.
531. Указ Святейшего Синода от 27 февраля 1871 года № 8 с указанием педагогических мер и приемов для правильного хода ученого дела в духовных семинариях и училищах. *ПЕВ*. 1871. № 18. С. 451–454.
532. Указ Святого Синода на имя Преосвященного Епископа Подольского и Брацлавского по вопросам о пользовании малорусского и молдавского языками в церковных школах, об изучении малорусского языка (грамматики) в церковно-учительских школах и приспособлении учебников к условиям жизни, быта и истории местного края. *Православная Подолия*. 1907. № 46. С. 1015–1016.
533. Україна: хронологія розвитку. Імперська доба: 1800–1917 рр. / [О. М. Донік та ін. ; уклад. О. О. Григор'єва, Л. Ю. Нескромнюк, М. Г. Белік ; редкол. : В.А. Смолій та ін.]. Київ : КРІОН, 2011. 720 с.
534. Українська педагогіка другої половини XVII – кінця XVIII ст. [Електронний ресурс]: URL : http://pidruchniki.com/1074100235085/pedagogika_drugoi_polovini_XVII_kintsya_XVIII.
535. Українська радянська енциклопедія / гол. ред. М. П. Бажан ; редкол. : О. К. Антонов та ін. Київ, 1980. Т. 5. 566 с.

536. Уманець В. А. Методико-педагогічні принципи Д. А. Леонтовича. *Народна творчість і етнографія*. 1985. № 1 (191). С. 62–63.
537. Усатенко Т. П. Українська національна школа: минуле і майбутнє. Українознавчий вимір. Київ : Наук. думка, 2003. 284, [1] с.
538. Устав епархиальных женских училищ. *ПЕВ*. 1868. № 24. С. 479.
539. Учебные планы австрийских гимназий. *Гимназия*. 1891. № 4–6. С. 37–70.
540. Учебный план 8-го дополнительного класса женских гимназий МНП. *ЖМНП*. 1874. № 10. С. 154–158.
541. Учебный план педагогики (2 урока) в VII классе. *ЖМНП*. 1874. № 10. С. 153–154.
542. Учительские школы (Таблица). *Православная Подолия*. 1915. № 27. С. 1248–1249.
543. Учительские школы (Таблица). *Православна Подолия*. 1908. № 23. С. 448–449.
544. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения : в 6 т. / сост. С. Ф. Егоров. Москва : Педагогика, 1990. Т. 5. 528 с.
545. Ушинский К. Проект учительской семинарии. *ЖМНП*. 1861. Ч. СІХ (март). С. 191–212.
546. Фальборк Г., Чарнолусский В. Учительские семинарии и школы. Систематический свод законов, распоряжений, правил, инструкций, программ и справочных сведений. СПб., 1901. 237 с.
547. Филипчак І. Учительська семінарія в Самборі. *Шлях виховання й навчання*. 1938. Кн. 1. С. 24–36.
548. Флоровский Г. В. Пути русского богословия / отв. ред. О. А. Платонов. Москва, 2009. 848 с.
549. Ф-о Ф. (свящ). Открытие второклассной церковно-приходской школы в м. Жванчике, Ушицкого уезда, 17 октября 1896 г. *ПЕВ*. 1896. № 45. С. 955–959.

550. Хіхляч Б. М. Василіани в м. Бар. *Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку. До 520-річчя з дня народження Бони Сфорци та 120-річчю виходу у світ праці М. С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси XV – XVIII ст.»* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. / голова редкол. М. Ф. Дмитрієнко. Київ ; Бар ; Вінниця, 2014. С. 86–93.

551. Холмський Іван. Історія України. Нью-Йорк : Накладом Пед. Ін-ту Українознавства НТШ Шкільної Ради УККА, 1971. 370 с.

552. Хроника, школа, литература и жизнь. *Вестник воспитания*. 1899. № 3. С. 94–110.

553. Церковно-школьная хроника. *ПЕВ*. 1897. № 43. С. 1190–1194.

554. Церковно-школьная хроника. *ПЕВ*. 1898. № 13. С. 350–352.

555. Церковно-школьная хроника. *ПЕВ*. 1898. № 25. С. 678–680.

556. Церковно-школьная хроника. *ПЕВ*. 1898. № 26. С. 701–704.

557. Церковно-школьная хроника. *ПЕВ*. 1898. № 27. С. 723–726.

558. Церковно-школьная хроника. *ПЕВ*. 1898. № 43. С. 1172–1176.

559. Церковно-школьная хроника. *ПЕВ*. 1898. № 44. С. 1196–1199.

560. Церковно-школьная хроника. *ПЕВ*. 1898. № 31–32. С. 857–862.

561. Церковно-школьная хроника. Из жизни второклассных церковно-приходских школ епархии. *ПЕВ*. 1898. № 42. С. 1153–1156.

562. Церковные школы Российской империи: 13 июня 1884–1903. СПб. : Синодальная тип., 1903. 23 с.

563. *ЦУКУО*. 1868. № 11. С. 255–265.

564. *ЦУКУО*. 1873. № 4. С. 159–164.

565. *ЦУКУО*. 1882. № 5. С. 129–140.

566. *ЦУКУО*. 1882. № 6. С. 184–188.

567. *ЦУКУО*. 1883. № 3. С. 93–99.

568. *ЦУКУО*. 1885. № 2. С. 48–55.

569. *ЦУКУО*. 1887. № 12. С. 1–48.

570. *ЦУКУО*. 1887. № 8. С. 207–208.

571. *ЦУКУО*. 1890. № 11. С. 307–310.

572. *ЦУКУО*. 1890. № 7. С. 169–172.
573. *ЦУКУО*. 1904. № 11. С. 556–559.
574. *ЦУКУО*. 1905. № 10. С. 500–518.
575. *ЦУКУО*. 1905. № 5–6. С. 183–184.
576. *ЦУКУО*. 1906. № 11. С. 698.
577. *ЦУКУО*. 1907. № 9. С. 444–445.
578. *ЦУКУО*. 1909. № 7. С. 191.
579. *ЦУКУО*. 1914. № 4. С. 296.
580. Чалый М. Вторая Киевская гимназия (1852–1861). *Киевская старина*. 1900. Т. 64. С. 16–50.
581. Чалый М. Иван Максимович Сошенко. Киев : Тип. В. Давиденка, 1876. 121 с.
582. [Чалый М. К.]. Воспоминания М. К. Чалого: 1844 –1852. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890–1895. [Вып. 1–2]. 141; 142 с.
583. Чернышев В. Н. И. Пирогов – попечитель Киевского учебного округа. *Русская школа*. 1910. № 12 (декабрь). С. 12–40.
584. Чернявский В. Паломничество учителей Чернятинской второклассной школы в г. Киеве. *ПЕВ*. 1903. № 27. С. 913–920.
585. Чехов Н. В. Народное образование в России с 60-х годов XIX века. Москва : Книгоизд-во Польза, 1912. 224 с.
586. Чопик Я. М. П. Г. Житецький (1836–1911) – викладач Кам’янець-Подільської гімназії. *VII Подільська історико-краєзнавча конференція. (Секція історії дожовтневого періоду)* / [редкол. : Л. В. Баженов, І. С. Винокур, (відп. ред.), О. М. Завальнюк та ін.]. Кам’янець-Подільський, 1987. С. 25–26.
587. [Чубинский П. П.]. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским / изд. под наблюдением П. А. Гильтебрандта. СПб., 1872–1877.
- Т. 7. [Вып. 1] : Евреи. Поляки. Племена малорусского происхождения. Малоруссы (Статистика, сельский быт, язык). 1872. VI, 337 с.

588. Шаблиовский В. Школьные воспоминания о Каменец-Подольской гимназии. *Православная Подолия*. 1906. № 5. С. 19–29.
589. Шенк Г. О. Немирів крізь віки : іст.-краєзн. нариси. Вінниця, 2001. 160 с.
590. Шероцька-Кравчук Ірина. Микола Леонтович і Тульчинський ліцей. Спогад. *Культура і життя*. 1991. 5 жовтня. С. 5.
591. Шестой выпуск воспитанниц Каменец-Подольского училища девиц духовного ведомства. *ПЕВ*. 1880. № 30–31. С. 388–390.
592. Шляхами Золотого Поділля / Наук. Т-во ім. Т. Шевченка. Філадельфія, 1983. Т. 3. Тернопільщина і Скалатщина : регіон. іст.-мемуар. зб. Тернопільщини. 846 с.
593. Шляхами Золотого Поділля / Наук. Т-во ім. Шевченка. Філадельфія, 1983. Т. 2. 846 с.
594. Шляхами Золотого Поділля / під ред. Степана Конрада; вид. комітету «Тернопільщина». Філадельфія, 1960. 290 с.
595. Шляхами Золотого Поділля : регіональний історично-мемуарний збірник Тернопільщини. 2-е вид. / ред. С. Конрад. Філадельфія : Вид. Комітету Тернопільщина, 1983. Т. 1. 287 с.
596. Шмидт Е. История средних учебных заведений в России / пер. с нем. А. Ф. Нейлисова. СПб. : Тип. В.С. Балашева, 1878. 684 с.
597. Шмидт К. История педагогики, изложенная во всемирно-историческом развитии и в органической связи с культурной жизнью народов / пер. Э. Циммермана. Москва : Изд. К. Т. Солдатенкова. Т. 4 (ч. 1). 1880. 596 с.
598. Шоробура І. Ретроспективний аналіз становлення та розвитку Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії в 1887–1888 навчальному році. *Молодь і ринок*. 2015. № 2. С. 11–15.
599. Шульгин В. Я. Юго-западный край под управлением Д. Г. Бибикова : (1838–1853). *Древняя и новая Россия*. 1879. Т. 2. С. 120–129.

600. Шульц Н. А. Життєвий і творчий шлях подільського художника Дмитра Жудіна. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2012. № 12. С. 105–107.
601. Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі 1898–1998: до сторіччя заснування / за ред. С. Яреми. Тернопіль ; Львів, 1998. 731 с.
602. Ющенко О. Народні промисли та ремесла Поділля: історико-етнографічні дослідження краю ХІХ – ХХ ст. *Народна творчість та етнографія*. 2008. № 5. С. 92–98.
603. Яворовский Н. История гражданской и церковной жизни Подолии. Каменец-Подольский, 1912. 88 с.
604. Яременко Максим. Подільські краєзнавці Микола Яворовський та о. Павло Вікул: штрихи до біографій. *Краєзнавство*. 2014. № 2 (87). С. 49–57.
605. Ярмаченко М. Д. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (Х – поч. ХХ ст.) : нариси. Київ : Рад. школа, 1991. 381 с.
606. Balinski M., Lipinski T. Starozytna Polska podwzglem geograficznym, historycznym i statystycznym. Warscawa : Naklad i druk S. Orgelbranda Ksiegarza, 1845. T. 2. 1431 s.
607. Duda J. Państwowe Seminarium Nauczycielskiego Męskie im Henryka Sienkiewicza w Tarnopolu w latach 1871–1936. *Przegląd Historyczno-Oświatowy*. Kraków, 2003. № 3–4. S. 199–215.
608. Jabłonowski A. Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z piérwszėj połowy ХVІІ wieku. Warszawa : Druk E. Skiwskiego, 1877. 226 s. (*Źródła dziejowe*, т. 5).
609. Jahres-Bericht des kaiserl. königl. Ober-Gymnasiums in Tarnopol fur das Schuljahr 1862. Lemberg, 1862. 32 s.
610. Kraszewski J. Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy. Wilno, 1860. T. 1. 144 s.
611. Kuropatnicki, A. Geografia albo dokladne opisanie krolewstw Galicyi i Lodomeryi. Lwow : Nakł. Wojciecha Manieckiego, 1858. 104 s.

612. Maciszewski Maurycy. *Historya gimnazjum Tarnopolskiego. Okres 1: 1820–1848.* Tarnopol : Z druk. St. Kossowskiego, 1896. 146 s.
613. Marczyński W. *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej : [w 3 t.].* Wilno : Drukiem J. Zawadzkiego, 1822. T. 2. 288 s.
614. Meissner Andrzej. *Galicyjskie seminaria nauczycielskie na tle szkolnictwa pedagogicznego w monarchii austro-węgierskiej. *Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne.** Kielce, 2003. T. 14. S. 83–96.
615. Michałowski Emil. *Seminaryum Nauczycielskie Męskie w Tarnopolu 1871–1896: sprawozdanie dyrekcyi Seminaryum.* Tarnopol : nakł. Dyrekcyi, 1897. 28 s.
616. Nowicki M. *Opis powiatu Tarnopolskiego.* Tarnopol, 1872. 120 s.
617. *Programm und Jahresbericht über den Zustand des K. K. Staats-Ober-Gymnasiums in Tarnopol während des Schul-Jahres 1857.* Lemberg, 1857. 46 s.
618. Przędziecki Alexander. *Podole, Wołyn, Ukraina. Obrazymiejsz i czasówprzez Alexandra Przędzickiego.* Wilno : Teofila Glücksberga, 1841. T. 2. 158 s.
619. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* T. XIII : Warmbrun – Worowo. Warszawa, 1893. 960 s.
620. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* T. XII : Szlurpkiszki – Warłyńka. Warszawa, 1893. 960 s.
621. *Sprawo Nakł. Funduszu Naukowego zdanie C. K. Gimnazjum Tarnopolskiego za rok szkolny 1884.* Lwów, 1884. 91 s.
622. *Sprawozdanie C. K. Gimnazjum Tarnopolskiego za rok szkolny 1883.* Lwów, 1883. 71 s.
623. *Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Wyższego Gimnazjum w Tarnopolu za rok szkolny 1886.* Tarnopol, 1886. 86 s.
624. *Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Wyższego Gimnazjum w Tarnopolu za rok szkolny 1899.* Tarnopol, 1899. 86 s.
625. *Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Wyższego Gimnazjum w Tarnopolu za rok szkolny 1904.* Tarnopol, 1904. 103 s.
626. *Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Wyższego Gimnazjum w Tarnopolu za rok szkolny 1901.* Tarnopol, 1901. 109, 86 s.

627. Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Wyższego Gimnazyum w Tarnopolu za rok szkolny 1905. Tarnopol, 1905. 128 s.

628. Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Wyższego Gimnazyum w Tarnopolu za rok szkolny 1903. Tarnopol, 1903. 111 s.

Джерела неопубліковані

Державний архів Вінницької області

ф. Д-13. Винницкая мужская учительская семинария, 1907–1920 гг.

оп. 1

629. спр. 2. Отчеты о состоянии семинарии, 10. 12. 1908–16. 03. 1913, 253 арк.

630. спр. 5. Переписка с попечителем Киевского учебного округа об организации сельскохозяйственной выставки, учебные планы за 1913 год, 186 арк.

631. спр. 6. Протоколы педагогического совета Винницкой учительской семинарии, 14. 12. 1909–14. 10. 1911 гг., 198 арк.

632. спр. 7. Протоколы педагогического совета Винницкой учительской семинарии 26. 10. 1911–20. 12. 1913 гг., 187 арк.

633. спр. 8. Протоколы по разбору пробных уроков воспитанников IV класса Винницкой учительской семинарии за 1911 – 1912 гг., 80 арк.

634. спр. 9. Протоколы конференций по разбору лекций студентов за 1912–1913 гг., 72 арк.

635. спр. 10. Протоколы педагогического совета Винницкой семинарии за 1914–1917 гг., 270 арк.

636. спр. 11. Личное дело учителя Анисимова Василия Всильевича, 03. 10. 1913–07. 09. 1916 гг., 37 арк.

637. спр. 12. Личное дело учителя Борщевского Александра Гордеевича, 27. 12. 1907–25. 02. 1912 гг., 49 арк.

638. спр. 14. Личное дело учителя Каплюченко Петра Даниловича, 21. 07. 1908–21. 07. 1911 гг., 16 арк.
639. спр. 15. Личное дело учителя Корниенко Семена Федоровича, 04. 07. 1911–22. 08. 1912 гг., 10 арк.
640. спр. 16. Личное дело учителя Кривошей Ивана Ананьевича, 23. 07. 1911–03. 07. 1913 гг., 22 арк.
641. спр. 17. Личное дело учителя Лазарева Александра Георгиевича, 16. 07.–23. 10. 1910 г., 24 арк.
642. спр. 19. Личное дело учителя Нагула Евверемия Ивановича, 11. 08. 1908–07. 02. 1915 гг., 24 арк.
643. спр. 21. Личное дело учителя Огинского Михаила Федоровича, 20. 11.–13. 10. 1913 гг., 16 арк.
644. спр. 22. Личное дело учителя Пирого Федора Иосифовича, 30. 06. 1913–26. 01. 1915 гг., 16 арк.
645. спр. 24. Личное дело учителя Русецкого Ивана Васильевича, 18. 10. 1916 г., 9 арк.
646. спр. 25. Личное дело учителя Савицкого Михаила Ивановича, 01. 04. 1910 г., 6 арк.
647. спр. 26. Личное дело Сильвестрова Василия Ивановича, 06. 10. 1914 г., 11 арк.
648. спр. 27. Личное дело Суходровського Василия Ивановича, 18. 08. 1912–06. 07. 1915 гг., 35 арк.
649. спр. 28. Личное дело учительницы Теравской Лидии Тимофеевны, 20. 11. 1917 г., 5 арк.
650. спр. 29. Личное дело учителя Теравского Мелентия Степановича, 13. 01. 1916 г., 40 арк.
651. спр. 31. Личное дело учителя Филипчака Ивана Филипповича, 24. 04. 1916–14. 12. 1917 гг., 32 арк.
652. спр. 33. Личное дело учителя Шевко Ивана Ивановича, 07. 09–05. 10. 1912 гг., 11 арк.

653. спр. 34. Личное дело учителя Шевко Ивана Ивановича, 28. 10. 1907–11. 07. 1911 гг., 25 арк.

654. спр. 36. Личное дело учителя Юркевича Владимира Викторовича, 01. 10. 1911–04. 06. 1915 гг., 23 арк.

655. спр. 37. Списки личного состава семинарии, 03. 12. 1911 г., 109 арк.

656. спр. 38. Именные списки преподавателей, 20. 01. 1912–05. 11. 1913 гг., 313 арк.

657. спр. 48. Учебные планы, прошения желающих поступить в семинарию, отчеты о состоянии семинарии, 30. 11. 1909–25. 07. 1910 гг., 414 арк.

658. спр. 51. Протоколы экзаменов, 22. 07. 1913–26. 02. 1917 гг., 326 арк.

659. спр. 59. Свидетельства и характеристики семинаристов, 10. 07. 1910–02. 08. 1911 гг., 146 арк.

ф. Д-14. Винницкая мужская гимназия, 1907–1920 гг.

оп. 1

660. спр. 1. Протоколы заседаний учительского комитета за 1909 г., 75 арк.

661. спр. 2. Протоколы заседаний учительского комитета за 1914 г., 143 арк.

662. спр. 3. Протоколы заседаний учительского комитета за 1914 г., 117 арк.

663. спр. 4. Протоколы заседания учительского комитета за 1914 г., 15 арк.

664. спр. 5. Протоколы заседаний учительского комитета за 1916 г., 168 арк.

665. спр. 43. Классный журнал учеников 8-го класса за 1910–1911 гг., 8 арк.

666. спр. 65. Классный журнал учеников 8-го класса за 1915–1916 гг., 10 арк.

667. спр. 113. Учебные программы, протоколы, экзаменационные работы учащихся 8-го класса за 1915–1916 гг. (т. 1).

668. спр. 114. Учебные программы, протоколы, экзаменационные работы учащихся 8-го класса за 1915–1916 гг. (т. 2).

ф. Д-15. Винницкое реальное училище, 1890–1919 гг.

оп. 1

669. спр. 58. Учебные планы и программы училища за 1890–1891 гг., 67 арк.

670. спр. 135. Экзаменационные работы, сдающих экзамены на звание учителя, 24. 04. 1892–26. 10. 1895 гг., 240 арк.

671. спр. 190. Документы поступающих в училище, списки принятых, оценки по сданным испытаниям, учебные программы, 09. 04.–16. 11. 1904 г., 75 арк.

672. спр. 348. Личное дело Хаима Ханзона, державшего экзамен на звание частного начального учителя, 09. 09.–12. 10. 1890 г., 7 арк.

673. спр. 355. Документы, державших испытания на вольноопределяющихся и учительские звания (протоколы, экзаменационные работы, прошения, 25. 01.–05. 12. 1903 г., 133 арк.

674. спр. 367. Документы и экзаменационные работы, державших испытания на вольноопределяющихся и учительские звания, 05. 04.– 22. 11. 1912 г., 52 арк.

675. спр. 369. Документы и экзаменационные работы, державших испытания на учительское звание, 12. 02.–14. 11. 1914 г., 167 арк.

ф. Д-17. Жмеринская мужская гимназия, 1907–1920 гг.

оп. 1

676. спр. 43. Сведения для Памятной книжки учебного округа и переписка о годовом акте, об отсылке расписаний уроков, экзаменов, о числе классов и учащихся в них, а также о начале занятий после каникул и открытии и закрытии параллельных отделений при классах, 07. 01. 1910–24. 01. 1911 гг., 47 арк.

677. спр. 50. Сведения для Памятной книжки учебного округа и переписка о годовом акте об отсылке расписаний уроков, экзаменов и о числе классов и учащихся в них, 03. 04.–30. 09. 1911 г., 25 арк.

678. спр. 65. Переписка с попечителем Киевского учебного округа о наградах для учителей, 03. 02.–12. 12. 1916 г., 13 арк.

679. спр. 69. Секретные предписания попечителя Киевского учебного округа, справки о политической неблагонадежности, 01. 05.–31. 12. 1916, 94 арк.

680. спр. 188. Отчет о состоянии гимназии, 14. 12. 1910–1911 гг., 95 арк.

681. спр. 226. Общая четвертная ведомость приготовительного класса, 1909–1910 гг., 19 арк.

682. спр. 266. Экзаменационные работы и документы, державших испытания на звания аптекарских учеников и народных учителей, 17. 06.–21. 12. 1911, 199 арк.

683. спр. 273. Экзаменационные работы, державших испытания на звание (начальных) учителей народных училищ, 23. 09. 1911–29. 12. 1912 гг., 359 арк.

684. спр. 289. Экзаменационные работы, державших испытания на звание учителя, протоколы экзаменов, 18. 09. 1912–27. 12. 1913 гг., 126 арк.

685. спр. 306. Материалы об экзаменах лиц на учительские звания, 23. 11. 1913–27. 11. 1914 г., 109 арк.

686. спр. 389. Программы, темы отчеты классных наставников, 01. 01.– 31. 12. 1916 г., 77 арк.

687. спр. 415. Экзаменационные работы и протоколы испытаний на учительские звания. 10. 01.–03. 12. 1915 г., 56 арк.

688. спр. 555. Книга протоколов педагогического Совета гимназии за 1907–1908 гг., 52 арк.

689. спр. 558. Книга протоколов педагогического Совета гимназии за 1908–1909 гг., 64 арк.

690. спр. 564. Книга протоколов педагогического Совета гимназии за 1910–1911 гг., 75 арк.

ф. Д-18. Винницкая частная женская гимназия И. М. Драгановой, 1903–1920 гг.

691. спр. 20. Циркуляры Министерства просвещения, попечителя Киевского учебного округа и Министерства народного просвещения УНР по вопросам: преподавания отдельных предметов, о программах, организации досуга ученикам, преподавания рисования, пения и музыки, введении украинизации школ, о сборе средств на построение в Москве памятника Кутузову и по другим педагогическим вопросам, 11. 11. 1906–15. 01. 1919 гг., 285 арк.

692. спр. 37. Переписка с инспектором народных училищ 5-го района Подольской губернии по вопросам приема и увольнения преподавателей и классных дам, о предоставлении отпусков и выполнении программ по отдельным предметам, 22. 09. 1909–16. 07. 1919 гг., 172 арк.

693. спр. 69. Экзаменационные ведомости учениц 7-го класса с оценками по каждому преподаваемому предмету, 27. 04.–28. 07. 1916 гг., 20 арк.

ф. Д-19. Винницкая министерская женская гимназия, 1889–1920 гг.

оп. 1

694. спр. 37. Протокол заседания педагогического совета, ведомость распределения уроков, требовательная ведомость на выдачу зарплаты преподавателям гимназии, 10. 07. 1900–1910 гг., 159 арк.

695. спр. 38. Протоколы заседания педагогического совета, 08. 01. 1904–19. 05. 1905 гг., 83 арк.

696. спр. 41. Протоколы заседания педагогического совета, 15. 08. 1907–09. 06. 1908 гг., 48 арк.

697. спр. 42. Протоколы заседания педагогического совета, 07. 08. 1909–03. 07. 1910 гг., 83 арк.

698. спр. 43. Протоколы заседания педагогического совета, переписка с Министерством народного просвещения о снабжении гимназии учениками, 09.12.1909–28. 11. 1910 гг., 107 арк.

699. спр. 44. Протоколы заседания педагогического совета, 09. 08. 1912–25. 06. 1914 гг., 74 арк.

700. спр. 45. Протоколы заседания педагогического совета за 1915–1916 гг., 105 арк.

701. спр. 64. Месячные отчеты, сведения о личном составе, переписка с Подольской контрольной палатой об отчетности, 01. 11. 1911–01. 12. 1916 гг., 186 арк.
702. спр. 78. Отчетные ведомости израсходованных средств, 14. 05.–13. 10. 1919 г., 9 арк.
703. спр. 82. Отчет о состоянии гимназии за 1902 г., 32 арк.
704. спр. 83. Отчет о состоянии гимназии за 1905 г., 64 арк.
705. спр. 84. Отчет о состоянии гимназии за 1906 г., 78 арк.
706. спр. 85. Отчет о состоянии гимназии за 1907 г., 59 арк.
707. спр. 86. Отчет о состоянии гимназии, 1908–30. 04. 1909 гг., 50 арк.
708. спр. 87. Отчет о состоянии гимназии за 1910–1911 гг., 58 арк.
709. спр. 88. Отчет о состоянии гимназии, 13. 12. 1912–27. 01. 1913 гг., 20 арк.
710. спр. 89. Отчет о состоянии гимназии за 1915 г., 17 арк.
711. спр. 90. Отчет о состоянии гимназии, 1917–20. 03. 1918 гг., 18 арк.
712. спр. 152. Сведения о личном составе гимназии, 08. 06. 1900–24. 05. 1918 гг., 42 арк.
713. спр. 158. Личное дело учителя Д. Филиппова, 13. 09.–02. 10. 1901 г.
714. спр. 161. Личное дело учителя Соколова Сергея, 13. 12.–19. 08. 1906 г., 60 арк.
715. спр. 162. Фомулярные списки о службе учителей гимназии, 30. 06. 1901–15. 10. 1920 гг., 241 арк.
716. спр. 171. Личное дело учителя Вербера Эдуарда, 18. 05. 1909–26. 11. 1914 гг., 69 арк.
717. спр. 225. Переписка с попечителем Киевского учебного округа о личном составе гимназии, ремонте здания, 15. 07. 1900–10. 09. 1918 гг., 180 арк.
718. спр. 226. Переписка с Подольским губернатором о личном составе гимназии, Министерством народного просвещения о усилении надзора за учащимися, 19. 08. 1900–15. 12. 1908 гг., 243 арк.

719. спр. 244. Переписка с Министерством народного просвещения о посылке учителей в заграничную командировку, прошения учителей о предоставлении им должности в гимназии, 12. 01. 1912–24. 12. 1915 гг., 144 арк.

720. спр. 250. Переписка с Министерством народного просвещения о составе классных библиотек, подготовке учителей гимнастики, прошения учителей о предоставлении места работы в гимназии, 05. 01.–29. 12. 1914 г., 159 арк.

ф. Д-54. Винницкий учительский институт, 1912–1920 гг.

оп. 1

721. спр. 1. Циркуляры попечителя Киевского учебного округа, переписка с Киевским учительским и Глуховским институтами, 12. 07.–31. 10. 1912 г., 49 арк.

722. спр. 20. Приложения к протоколам заседаний педагогического совета за 1912–1913 гг., 120 арк.

723. спр. 21. Приложения к протоколам заседаний педагогического совета за 1912–1913 гг., 39 арк.

724. спр. 24. Протоколы заседания педагогического совета за 1913–1914 гг., на 115 арк.

725. спр. 25. Протоколы заседания педагогического совета за 1914–1916 гг., 247 арк.

726. спр. 27. Протоколы заседания педагогического совета за 1916–1917 гг., 134 арк.

727. спр. 28. Приложения к протоколам педагогического совета за 1916–1920 гг., 96 арк.

728. спр. 32. Переписка об организации Всероссийской выставки в городе Киеве. Статистические сведения по институту. Количество учащихся, состояние их здоровья, история организации института и т.п., 10. 10. 1912–12. 03. 1914 гг., 114 арк.

729. спр. 50. Переписка с попечителем Киевского учебного округа по вопросу составления учебных планов, приобретения учебных пособий и расписание уроков, 04. 03.–24. 12. 1916 г., 97 арк.

730. спр. 62. Годовой отчет о состоянии института, 31. 12. 1913–17. 01. 1915 гг., 110 арк.

731. спр. 65. Отчет о врачебно-санитарном состоянии института, 19. 05.–15. 10. 1914 г., 7 арк.

732. спр. 67. Отчеты о состоянии института, 28. 01. 1915–18. 01. 1916 гг., 74 арк.

733. спр. 68. Сметы, годовая отчетность, 07. 01. 1916–19. 01. 1917 гг., 113 арк.

734. спр. 69. Сметы, годовая отчетность, 19. 01.–21. 01. 1917 г., 84 арк.

735. спр. 73. Личное дело Запольского А. Д., директор института, 27. 09. 1912–05. 10. 1923 гг., 97 арк.

736. спр. 75. Личное дело Кривошея И. Я., преподаватель русского языка, 28. 07. 1912–16. 03. 1916 гг., 4 арк.

737. спр. 76. Личное дело Лавренюка П. О., преподаватель физики и естествознания. 09. 07. 1912–29. 12. 1914 гг., 42 арк.

738. спр. 79. Личное дело Полякова Е.М., преподаватель физики, 21. 01. 1913–14. 12. 1917 гг., 60 арк.

739. спр. 85. Личное дело Шульги И. М., 02. 07. 1912–27. 07. 1920 гг., 39 арк.

740. спр. 94. Переписка с попечителем Киевского ученого округа по личному составу, 06. 08.–30. 11. 1912 г., 13 арк.

741. спр. 96. Списки учителей института, 05. 01.–14. 12. 1913 г., 33 арк.

742. спр. 100. Именные списки преподавателей и служащих института, 05. 01. 1915–02. 01. 1916 гг., 31 арк.

743. спр. 103. Сведения по личному составу, 27. 01.–23. 12. 1916 г., 42 арк.

744. спр. 118. Дневник за 1914–1916 гг., 330 арк.

745. спр. 127. Ведомость приемных испытаний за 1912–1913 гг., 16 арк.
746. спр. 128. Документы, желающих держать экзамен на учительское звание (прошения, заявления), 16. 10.–19. 12. 1912 г., 15 арк.
747. спр. 129. Прощения и документы, поступающих в институт, 17. 07.–16. 09. 1912 г., 192 арк.
748. спр. 130. Списки студентов института с перечислением, сданных ими документов за 1912–1918 гг., 25 арк.
749. спр. 132. Ведомость приемных испытаний за 1913–1914 гг., 26 арк.
750. спр. 135. Прощения желающих держать испытание на учительское звание, 31. 01.–24. 10. 1913, 22 арк.
751. спр. 140. Документы, державших экзамены на звание учителя (прошения, послужные списки, секретные предписания), 27. 01. 1914–12. 05. 1915 г., 75 арк.
752. спр. 142. Документы окончивших курс института (свидетельства, аттестаты, удостоверения), 03. 06. 1915–15. 03. 1918 гг., 324 арк.
753. спр. 143. Документы выбывших из института (прошения, лекционные книжки, удостоверения), 30. 06. 1915–24. 09. 1918 гг., 334 арк.
754. спр. 146. Документы, державших испытания на звания учителя (контрольные работы, прошения), 13. 01.–18. 12. 1915 г., 88 арк.
755. спр. 158. Прощения и документы, желающих держать экзамены экстерно на звание учителя, 07. 03.–19. 06. 1917 г., 15 арк.
756. спр. 171. Учебные планы, списки учащихся и их документы и отчеты кратковременных курсов для учителей, 19. 04. 1915–02. 08. 1918 гг., 158 арк.
757. спр. 174. Копии свидетельств одногодичных педагогических курсов за 1916–1917 гг., 116 арк.
758. спр. 175. Переписка с Департаментом народного просвещения об открытии одногодичных педагогических курсов, прошения и документы, поступающих на курсы, 10. 05. 1917–04. 03. 1918 гг., 207 арк.
759. спр. 176. Программы и планы занятий за 1913–1914 гг., 58 арк.

760. спр. 178. Учебные планы, правила для учащихся, 07. 01. 1914–03. 03. 1915 гг., 70 арк.
761. спр. 179. Программы и планы занятий за 1914–1915 гг., 81 арк.
762. спр. 180. Программы и планы занятий за 1915–1916 гг., 27 арк.
763. спр. 181. Учебные планы и распределение уроков, 04. 01. 1915–19. 03. 1916 гг., 78 арк.
764. спр. 196. Ведомости выпускных экзаменов, 01. 04.–29. 04. 1915 г., 45 арк.
765. спр. 197. Книга копий аттестатов, 03. 05. 1915–12. 03. 1918 гг., 71 арк.
766. спр. 200. Характеристики воспитанников, окончивших курс (первого выпуска) за 1915 г., 18 арк.
767. спр. 201. Характеристики воспитанников, окончивших курс (второго выпуска) за 1916 г., 26 арк.
- ф. Д-56. Брацлавская женская гимназия общества содействия женскому образованию, 1917–1920 гг.
- оп. 1
768. спр. 2. Протоколы заседаний педагогического совета, 01. 09. 1917–19. 05. 1920, 58 арк.
- ф. Д-74. Могилев-Подольская мужская гимназия, 1911–1919 гг.
- оп. 1
769. спр. 24. Документы о введении преподавания греческого языка (прошения, переписка, сведения), 11. 08.–30. 10. 1914 г.
770. спр. 75. Документы о преподавательском составе гимназии на утверждение в звании учителя (списки, сведения, переписка), 22. 01. –30. 12. 1915 г.
771. спр. 85. Переписка с начальником учебных заведений о разрешении Доброхотову и Мербаху преподавания латинского языка, 30. 12. 1918–21. 04. 1919 гг.
772. спр. 109. Дневник гимназии, 20. 08. 1915–21. 05. 1916 гг.

773. спр. 121. Документы о сверхкомплектном приеме учеников в гимназию (списки, ведомости, справки), 22. 08.–28. 10. 1913 г.

ф. Д-79. Вторая Винницкая городская женская гимназия, 1911–1920 гг.

оп. 1

774. спр. 3. Переписка с Министерством народного просвещения об открытии VIII-го класса, 03. 06. 1916–13. 10. 1919 гг., 45 арк.

775. спр. 13. Общая ведомость успеваемости 8-го класса, прошения о зачислении в 8 класс гимназии, свидетельства об окончании 7-го класса, 14. 05. 1917–18. 05. 1918 г., 157 арк.

776. спр. 22. Ведомость о проведенных экстерных испытаниях, свидетельства об окончании разных классов гимназии, 12. 06. 1916–15. 08. 1917 гг., 294 арк.

ф. Д-82 Могилев-Подольская женская гимназия, 1907–1920 гг.

оп. 1

777. спр. 14. Личное дело учительницы немецкого языка Андржеевской Ж. Д., 17. 10. 1910–19. 05. 1917 гг., 16 арк.

778. спр. 15. Личное дело учителя арифметики Басенко В. И., 08. 09. 1908–18. 12. 1917 гг., 110 арк.

779. спр. 16. Личное дело преподавателя еврейского языка Верета М. Л., 12. 09.–01. 11. 1917 г., 3 арк.

780. спр. 32. Личное дело законоучителя Ясинского В. А., 21. 06. 1913–06. 12. 1917 гг., 44 арк.

ф. Д-173. Жмеринская частная женская гимназия А. Я. Лукашевич, 1909–1920 гг.

оп. 1

781. спр. 63. Переписка с попечителем Киевского учебного округа о введении дополнительных предметов и 8 образовательного класса, 07. 01.– 29. 11. 1917 г., 19 арк.

782. спр. 84. Отчет о состоянии гимназии, 06. 04.– 31. 12. 1918 г., 68 арк.

783. спр. 87. Протоколы и постановления попечительского Совета гимназии, 1908–1918 гг., 128 арк.
784. спр. 89. Книга протоколов заседаний педагогического совета гимназии. 1914 г., 74 арк.
785. спр. 139. Личное дело А. Л. Лукашевич, 05. 07. 1909–02. 07. 1914 гг., 41 арк.
786. спр. 185. Личное дело В. Н. Якубовской, 15. 04. 1910–25. 07. 1915 гг., 60 арк.
787. спр. 188. Материалы по открытию при гимназии 7-го класса, 24. 07.–16. 10. 1909 г., 4 арк.
788. спр. 223. Документы учеников, 28. 04. 1914–24. 10. 1919 гг., 172 арк.
ф. Д-182. Брацлавская мужская гимназия, 1914–1920 гг.
оп. 1
789. спр. 5. Циркуляры попечителя Киевского учебного округа, отчет о состоянии учебного заведения, 04. 01.–15. 10. 1915 г., 74 арк.
790. спр. 13. Отчет о состоянии учебного заведения за 1915 г., 01. 01. 1915–24. 07. 1920 гг., 51 арк.
791. спр. 17. Отчет о состоянии Брацлавской мужской гимназии за 1914 г., 11 арк.
792. спр. 22. Ходатайство об открытии в Брацлаве женской гимназии и прошения о поступлении в нее, 28. 07.–21. 11. 1917 г., 92 арк.
793. спр. 32. Личное дело преподавателя латинского языка Александра Ивановича Баршева, 23. 07.–02. 08. 1917 г., 13 арк.
794. спр. 33. Личное дело временно исполняющего обязанности учительницы приготовительного класса Екатерины Петровны Борковской, 15. 09.–10. 11. 1914 г., 14 арк.
795. спр. 34. Личное дело законоучителя Гавриила Петровича Григоренко, 12. 01. 1915–1. 06. 1916 г., 22 арк.
796. спр. 35. Личное дело законоучителя священника Григория Петровича Грышинского, 29. 08. 1916–04. 10. 1917 гг., 31 арк.

797. спр. 36. Личное дело учителя Акима Сильвестровича Зеленицы, 05. 04.–10. 07. 1915 г., 47 арк.

798. спр. 37. Личное дело преподавателя географии Глева Ивановича Корженевского, 29. 07. 1915–09. 08. 1920 гг., 58 арк.

799. спр. 50. Сведения по личному составу, 30. 01. 1916–14. 02. 1917 гг., 82 арк.

800. спр. 55. Протоколы приемных испытаний, требовательные ведомости на выдачу содержания личному составу и протоколы педагогических советов, 24. 08.–20. 09. 1917 г., 262 арк.

801. спр. 82. Переписка с директорами Винницкой, Гайсинской и Немировской мужских гимназий и реального училища о приемных экзаменах и переэкзаменовке, 20. 03.–20. 08. 1915., 53 арк.

802. спр. 86. Учебные программы, протоколы приемных экзаменов, 01. 01.–07. 08. 1915 г., 86 арк.

803. спр. 87. Документы по испытанию лиц на звание учителя начальных училищ (свидетельства, экзаменационные работы, прошения), 20. 01.–01.12. 1915 г., 152 арк.

ф. Д-188. Гайсинская женская гимназия Курчинской Е. Т., 1909–1920 гг.

оп. 1

804. спр. 9. Свидетельства об окончании гимназии, 28. 05. 1913–28. 02. 1914 гг., 38 арк.

ф. Д-189. Степашківська церковно-учительська школа другого класу, 1896–1918 рр.

оп. 1

805. спр. 20. Листування з Подільською єпархіальною училищною радою з питань освіти, 01. 08. 1905–31. 07. 1906 рр., 46 арк.

806. спр. 44. Листування з Подільською єпархіальною училищною радою з питань освіти, 01. 09. 1911–31. 07. 1912 р., 46 арк.

807. спр. 48. Звітні відомості, 01. 08. 1903–31. 07. 1912 р., 22 арк.

ф. Д-190. Забужанская второклассная церковно-приходская школа, 1913–1918 гг.

оп. 1

808. спр. 1. Переписка с училищным Епархиальным советом по вопросу приобретения школьных учебных пособий, протоколы заседания педагогического совета, 13. 11. 1913–30. 12. 1914 гг., 106 арк.

809. спр. 3. Протоколы заседания педагогического совета и списки учеников школы, 14. 01. 1915–29. 12. 1916 гг., 75 арк.

810. спр. 4. Журнал успеваемости учеников, 17. 04–06. 05. 1915 г., 48 арк.

ф. Д-200. Винницкий уездный предводитель дворянства, 1827–1916 гг.

оп. 1

811. спр. 286. Дело о введении преподавания польского языка в гимназиях, дворянских училищах Киевской, Подольской и Волынской губерниях, 27. 08.–29. 11. 1860., 8 арк.

ф. Д-230. Винницкая городская управа, 1871–1920 гг.

оп. 1

812. спр. 32. Переписка с Киевским учебным округом, губернским хозяйственным отделением о постройке учительской семинарии в городе, открытии общественного городского банка, 30. 10. 1879–04. 09. 1886 гг., 477 арк.

813. спр. 67. Протоколы городской Думы. Переписка с Министерством просвещения, с Подольским губернатором об открытии учебных заведений в г. Виннице, 17. 06. 1880–27. 02. 1909 г., 550 арк.

814. спр. 564. Циркуляры и распоряжения Подольского губернатора об учреждении пенсии слепым, об усилении санитарного надзора, ремонту подъездных железнодорожных путей, 03. 01. 1895–03. 06. 1897 гг., 225 арк.

815. спр. 1125. Переписка с попечителем Киевского учебного округа об открытии в г. Виннице учительской семинарии, 04. 08. 1906–29. 06. 1910 гг., 93 арк.

816. спр. 1278. Переписка с попечителем Киевского учебного округа об открытии городской женской гимназии в г. Винница, 13. 02. 1910 –28. 07. 1917 гг., 172 арк.

817. спр. 1279. Переписка с Министерством народного просвещения о постройке в г. Винница учительской семинарии, сметы, проект плана постройки каменной церкви на «Замостье», 25. 02. 1910–25. 09. 1914 гг., 259 арк.

818. спр. 1280. Переписка с попечителем Киевского учебного округа о постройке здания для Винницкого еврейского училища, расширения здания учительского института, 28. 02. 1910–25. 05. 1918 гг., 98 арк.

819. спр. 1620. Циркуляры Министерства внутренних дел, Подольской казенной палаты, Главного комитета по снабжению армии о сохранении полного содержания для военнопленных, о некоторых мерах к увеличению доходных поступлений в казну, о образовании военного дела, 20. 01.–06. 11. 1915, 132 арк.

ф. Д-255. Винницкая уездная земская управа, 1899–1920 гг.

оп. 1

820. спр. 50. Журналы заседаний управы, доклады о постройке новых железнодорожных веток, о постройке больницы имени М. Пирогова, 16. 05.–16. 10. 1915, 166 арк.

821. спр. 59. Журналы заседаний очередного земского уездного собрания, 12. 08. 1916–14. 04. 1917 гг., 188 арк.

822. спр. 344. Переписка о деятельности Потокской учительской семинарии, 24. 12. 1907–09. 11. 1908 г., 36 арк.

823. спр. 360. Доклады о мероприятиях по улучшению дела народного образования в уезде, 05. 07.–20. 07. 1913 г., 168 арк.

824. спр. 368. Журнал заседаний по вопросам народного образования, 15. 01.–12. 12. 1914 г., 89 арк.

ф. Р-256. Вінницька окружна інспектура народної освіти, 1923–1930 рр.

оп. 1

825. спр. 634. Протоколи засідань педагогічних рад профшкіл округи, відомості про особовий склад учбових профзакладів 19. 11. 1925–07. 10. 1926 рр., 772 арк.

ф. Д-262. Винницкая городская Дума, 1846–1920 гг.

оп. 1

826. спр. 1. Протоколы заседаний городской Думы, 14. 01. 1886–15. 15. 12. 1888 гг., 532 арк.

827. спр. 3. Протоколы заседания городской Думы, 14. 01.–17. 12. 1892 г., 154 арк.

828. спр. 11. Протоколы заседаний городской Думы, 20. 01.–12. 12. 1900 г., 589 арк.

829. спр. 12. Протоколы заседаний городской Думы, 23. 01.–10. 12. 1901 г., 517 арк.

830. спр. 18. Протоколы заседаний городской Думы, 16. 01.–03. 12. 1907 г., 157 арк.

831. спр. 19. Протоколы заседаний городской Думы, 18. 01.–02. 12. 1908 г., 164 арк.

832. спр. 20. Протоколы заседаний городской Думы, 12. 01.–01. 12. 1909 г., 151 арк.

833. спр. 23. Протоколы заседаний городской Думы, 25. 01.–02. 12. 1911 г., 174 арк.

834. спр. 26. Протоколы заседаний городской Думы, 15. 01.–22. 12. 1914 г., 129 арк.

ф. Д-281. Инспектор народных училищ 5-го района Подольской губернии, 1901–1918 гг.

оп. 1

835. спр. 49. Ведомость о состоянии 2-го женского городского училища и женских педагогических курсов, 14. 09. 1910–28. 09. 1916 гг., 8 арк.

836. спр. 58. Сведения об успеваемости церковно-приходских школ Винницкого уезда, 1905–1906 гг., 37 арк.

ф. Д-283. Винницкое уездное отделение Подольского епархиального училищного совета, 1885–1918 гг.

оп. 1

837. спр. 6. Переписка с Подольским епархиальным училищным советом о комплектовании учителей для церковно-приходских школ, по содержанию их, 14. 01. 1895–28. 12. 1913 гг., 315 арк.

838. спр. 25. Ведомости о церковных школах, подведомственных отделению за 1912–1913 гг., 15 арк.

839. спр. 37. Дела Винницкой двухклассной церковно-приходской школы со сведениями о лицах, окончивших школу, успехах учеников, о приходе и расходе сумм на ремонт и содержание школы; прошение учителей об их вознаграждении, 24. 02. 1899–05. 10. 1901 гг., 107 арк.

840. спр. 104. Сведения об учителях. Прошение учителей о назначении их на должность учителя. Справки об окончании учителями школ. Списки учителей церковно-приходских школ, 12. 09. 1897–26. 07. 1918 гг., 394 арк.

841. спр. 105. Прошение учителей о предоставлении им должности учителя в церковно-приходских школах и об увольнении с должности учителей, 25. 02.–22. 06. 1899 г. , 144 арк.

842. спр. 108. Переписка с Подольским епархиальным училищным советом о вознаграждении учителей и предоставлении кредитов на содержание церковно-приходских школ, 09. 01.–02. 12. 1906 г., 7 арк.

ф. Д-284. Майдано-Треповская второклассная церковно-приходская школа, 1906–1917 гг.

оп. 1

843. спр. 6. Сведения об учителях церковно-приходских школ об увольнении и утверждении учителей, о назначении им жалованья. 28. 06. 1906–15. 09. 1916 гг., 47 арк.

844. спр. 9. Журнал совета Майдано-Треповской второклассной церковно-приходской школы, 11. 01.–25. 11. 1906 г., 20 арк.

845. спр. 10. Прошения учеников о принятии их в старшие классы и группы, о назначении им стипендии, об увольнении их из школы, 07. 03. 1906–12. 12. 1917 гг., 259 арк.

846. спр. 14. Формулярные списки о службе учителей и их личные карточки за 1909–1916 гг., 62 арк.

847. спр. 20. Ведомости об успехах и поведении учащихся, прошения учителей о предоставлении им службы, журналы совета Майдано-Треповской второклассной школы, 11.04. 1911–18. 12. 1912 гг., 138 арк.

848. спр. 22. Формулярные списки о службе учителей, ведомости об успехах и поведении учащихся, журналы совета Майдано-Треповской второклассной школы за 1913–1915 гг., 137 арк.

849. спр. 24. Журнал совета Майдано-Треповской второклассной школы, отчеты об израсходовании сумм, поступивших на содержание школы, ведомость об успехах и поведении учеников, 20. 09. 1915–16. 07. 1916 гг., 45 арк.

ф. Д-286. Гайсинская городская управа, 1879–1920 гг.

оп. 1

850. спр. 77. Протоколы заседания Гайсинской городской Думы, 02. 01.–22. 07. 1907 г., 673 арк.

851. спр. 79. Протоколы заседания Гайсинской городской Думы, 30. 07. 1907–27. 01. 1908 гг., 683 арк.

852. спр. 81. Протоколы Гайсинской городской Думы, 11. 01.–23. 07. 1909 г., 643 арк.

853. спр. 107. Дело об открытии в г. Гайсине средне-учебных заведений и о постройке зданий, 03. 02. 1905–14. 07. 1910 гг., 604 арк.

854. спр. 113. Переписка со школами Гайсинского уезда о наличии учащихся в той или иной школе, их национальный состав и сколько каждый ученик уплачивает в год. Протоколы о выборе членов попечительского совета городских начальных школ. Протоколы заседания школьной комиссии Гайсинской городской Думы, 02. 01.–26. 12. 1919 гг., 162 арк.

855. спр. 134. Заявление жителей г. Гайсина о выдаче копии указа Подольского губернатора об укреплении участков земли за ними, находящихся в г. Гайсине. Переписка с Министерством народного просвещения об открытии мужской гимназии в г. Гайсине. Списки купцов 1 и 2 гильдии г. Гайсина, 03. 01.–29. 12. 1912 г., 145 арк.

ф. Д-349. Чуковская второклассная церковно-приходская школа, 1903–1920 гг.

оп. 1

856. спр. 1. Циркуляры Подольского епархиального училищного совета, Брацлавского уездного отделения упомянутого совета и экзаменационные списки учеников, 08. 01.–05. 12. 1903 г., 90 арк.

857. спр. 2. Циркуляры и распоряжения училищного совета при Синоде, Подольского епархиального училищного совета, экзаменационные ведомости и списки учеников, 28. 06.–25. 07. 1906 г., 190 арк.

858. спр. 3. Распоряжения Подольского епархиального училищного совета, экзаменационные списки и прошения учеников, 17. 01. 1907–30. 01. 1908 г., 394 арк.

859. спр. 4. Распоряжения Подольского епархиального училищного совета, отчет о состоянии работы школы в 1907–1908 учебном году, свидетельства учеников, 06. 01. 1908–25. 04. 1908., 118 арк.

860. спр. 5. Экзаменационные списки и прошения учеников, 05. 05.–27. 12. 1908, 195 арк.

ф. Д-351. Жмеринская мужская еврейская гимназия, 1917–1919 гг.

оп. 1

861. спр. 1. Прощения и метрические выписи, поступающих в гимназию, 18. 08. 1917–19. 01. 1919 гг., 525 арк.

ф. Д-444. Тульчинское духовное правление, 1888–1919 гг.

оп. 1

862. спр. 1. Свидетельства об окончании духовного училища за 1888–1902 гг., 60 арк.

863. спр. 5. Ведомость об уволенных священниках, послужные списки на священников, списки священнослужителей Казанской церкви, формулярные списки на служителей духовного училища, 28. 08. 1912–18. 07. 1917 гг., 68 арк.

864. спр. 8. Наградные анкеты на представителей духовно-учебных заведений Подольской епархии, 10. 11. 1916 г., на 5 арк.

865. спр. 9. Журналы правления Тульчинского духовного училища. Ведомости о назначении пособий воспитанникам училища. Протоколы экзаменационных комиссий учебной программы по отдельным предметам за 1917–1918 гг., 158 арк.

ф. Д-673. Немировская гимназия Киевского учебного округа, 1847–1857 гг.
оп. 1

866. спр. 1. Формулярный список о службе старшего учителя коллежского асессора Грудзинского Людвика Осиповича, 05. 1847 г., 2 арк.

867. спр. 2. Формулярный список о службе старшего учителя Симонова Матвея Терентьевича, 20. 11. 1852 г., 2 арк.

868. спр. 4. Формулярный список о службе директора Немировской гимназии Тулова Михаила Андреевича, 29. 12. 1854 г., 4 арк.

869. спр. 5. Формулярный список о службе старшего учителя Чайковского Ильи Павловича, 24. 11. 1855, 6 арк.

870. спр. 7. Формулярный список о службе учителя Шведова Артемия Афанасьевича, 6 арк.

Державний архів Хмельницької області

ф. 55. Летичівська чоловіча гімназія, 1914–1919 рр.
оп. 1

871. спр. 5. Книга протоколів засідань педагогічної ради гімназії, 01. 11. 1918–02. 10. 1924 рр., 134 арк.

ф. 64. Подольская духовная семинария, 1817–1920 гг.
оп. 1

872. спр. 1. Предписание правления Санкт-Петербургской духовной академии по Киевскому округу о составлении учебных планов на 1817 год, о снабжении учебниками. Расписание учебных занятий. Списки учителей уездных и приходских училищ, 24. 07.–18. 11. 1817 г. , 55 арк.

873. спр. 17. Свидетельства и аттестаты воспитаников об окончании духовной семинарии и других учебных заведений, 1896 г., 10 арк.

874. спр. 41. Журнал педагогических собраний Правления Подольской духовной семинарии за 1908 год, 130 арк.

875. спр. 42. Протоколы совещаний педагогического совета семинарии, 16. 08.–23. 12. 1908 г., 120 арк.

876. спр. 50. Протоколы совещаний педагогического совета семинарии, 13. 01.–15. 06. 1909 г., 134 арк.

877. спр. 63. Протоколы совещаний педагогического совета семинарии, 12. 01.–21. 12. 1911 г., 409 арк.

878. спр. 72. Протоколы совещания педагогического совета семинарии, 16. 01.–12. 06. 1912, 208 арк.

879. спр. 73. Протоколы совещаний педагогического совета семинарии, 17. 08.–21. 12. 1912, 204 арк.

880. спр. 84. Протоколы совещания педагогического совета семинарии, 17. 01.–25. 07. 1913 г., 168 арк.

881. спр. 92. Протоколы совещания педагогического совета семинарии за 1914 г., 07. 07.–18. 12. 1914 г., 122 арк.

882. спр. 100. Протоколы совещаний педагогического совета семинарии, 14. 01.–18. 12. 1915 г., 153 арк.

883. спр. 107. Протоколы совещаний педагогического совета семинарии, 21. 04. 1916–15. 10. 1920 гг., 48 арк.

884. спр. 108. Протоколы заседания педагогического совета семинарии и ведомости об успеваемости в поведении учеников, 16. 07. 1916–19. 04. 1920 г., 103 арк.

885. спр. 151. Послужные списки учителей Подольской духовной семинарии за 1897 г., 214 арк.
886. спр. 152. Формулярные списки учителей за 1900–1919 гг., 58 арк.
887. спр. 153. Формулярные списки о службе учителей и свидетельства об окончании семинарии, 1909–1914 гг., 194 арк.
888. спр. 154. Послужные списки лиц, служащих в Подольской духовной семинарии, 1911 г., 117 арк.
889. спр. 155. Послужные списки служащих семинарии, 1912 г., 157 арк.
890. спр. 157. Послужные списки учителей духовной семинарии за 1917 г., 7 арк.
891. спр. 162. Личное дело преподавателя семинарии Сергея Киржацкого, 1888 г., 11 арк.
892. спр. 164. Личное дело преподавателя Пугуля Александра, 1914 г., 2 арк.
893. спр. 165. Личное дело преподавателя Ивана Радулеско, 1905 г., 6 арк.
894. спр. 166. Личное дело о службе преподавателя семинарии Александра Флоринского, 1916 г., 5 арк.
- ф. 65. Каменец-Подольская Мариинская женская гимназия, 1864–1919 гг.
оп. 1
895. спр. 12. Дело об открытии гимназии, 23. 02. 1867–01. 06. 1868 гг., 20 арк.
896. спр. 44. Программы по педагогике, 1871 г.
897. спр. 141. Дело об открытии пригготовительного и педагогического классов, 01. 03. 1884–29. 06. 1889 гг., 73 арк.
898. спр. 223. Дело о вводе в программу курса бухгалтерии, 16. 03. 1895–24. 01. 1896 г., 9 арк.
899. спр. 236. Протоколы педагогических конференций, 19. 08. 1898–21. 01. 1903 гг., 104 арк.
900. спр. 363. Удостоверения и аттестаты служащих гимназии, 02. 05. 1908–10. 11. 1918 гг., 43 арк.

901. спр. 373. Учебные программы, 18. 03. 1908–10. 12. 1908 г., 116 арк.
902. спр. 433. Ведомость об успеваемости учениц 8-го класса за 1912–1913 гг., 44 арк.
- оп. 2
903. спр. 23. Отчеты о работе гимназии за 1913, 1914 гг., списки учениц, ведомости о доходах и расходах, 09. 12. 1868–29. 04. 1915 гг., 78 арк.
904. спр. 353. Отчеты гимназии за 1909, 1910, 1911 гг.: именной список личного состава; расписание уроков, 06. 04. 1909–22. 03. 1912., 110 арк.
- ф. 315. Подольская духовная консистория, 1795–1920 гг.
- оп. 1
905. спр. 465. Дело об открытии епархиальных училищ в Подольской губернии, 16. 05. 1863–08. 05. 1869 гг., 339 арк.
906. спр. 1029. Указ правительствующего Святейшего Синода и журнал заседания консистории о порядке применения нового Устава и штатов духовных семинарий и училищ, 07. 07.–21. 06. 1867 г., 7 арк.
907. спр. 4142. Указы Святейшего Синода о назначении учителями сельских школ учеников 1-го разряда семинарий и запрещении наставникам школ самовольно отлучаться из школ, 28. 03.–19. 06. 1849 г., 6 арк.
908. спр. 8919. Статистические сведения об учениках духовной семинарии, духовных училищ по епархии за 1874 год и списки учителей и служащих училищ, 21. 10.–13. 12. 1874 г., 30 арк.
909. спр. 9870. Предписания синодального обер-прокурора от 26 июня 1874 года о введении в Тульчинском епархиальном женском училище церковного пения и распределение уроков по методу трехклассного епархиального училища, 26. 06.–12. 08. 1874 г., 2 арк.
910. спр. 9904. Ведомости о духовных училищах, 23. 11.–22. 12. 1876 г., 26 арк.
- оп. 2
911. спр. 364. Программы епархиального училища при Винницком женском монастыре, журналы заседания консистории, о ревизии денежных сумм

училища при Немировском женском монастыре, об отпуске денег на содержание учителей и сиротского дома. Ведомости о количестве учащихся, их успеваемости и другие документы, 19. 06. 1870–21. 12. 1871 гг. (имеются документы 1860 г.), 200 арк.

ф. 319. Каменец-Подольская мужская гимназия, 1836–1918 гг.

оп. 1

912. спр. 129. Отчеты домашней учительницы Ивановой Надежды о проделанной работе, 06. 01. 1876–30. 12. 1878 гг., 15 арк.

913. спр. 264. Прошение о допуске к сдаче экзаменов на звание учителей городских и сельских приходских училищ, начальных народных и частных учителей, формулярные списки и свидетельства о сдаче экзаменов, 17. 02. 1882–25. 10. 1885, 155 арк.

914. спр. 338. Об испытании учеников 8-го класса на аттестат зрелости (протоколы, списки, аттестаты), 30. 03. 1885–11. 12. 1889 гг., 198 арк.

915. спр. 343. Прошение Романа Олизара о проведении испытаний на звание учителя французского языка в гимназии и прогимназии, 27. 08.–20. 12. 1885 г., 12 арк.

916. спр. 407. Списки преподавателей гимназии, 29. 09. 1887–1890 гг., 42 арк.

917. спр. 556. Прошение Пистерман Эстер о допуске к сдаче экзаменов на звание домашней учительницы математики, выписки из протоколов заседания экзаменационной комиссии, контрольные работы, переписка, 28. 01. 1894–09. 10. 1895 гг., 22 арк.

918. спр. 690. Статистические сведения о Каменец-Подольской гимназии, 1900–1911 гг., 51 арк.

919. спр. 701. Прошения, переписка с Академией художеств о сдаче экзаменов Биньковским И. Т. и Зворским И. А. на звание учителя рисования среднего учебного заведения, 26. 01.–23. 03. 1900 г., 9 арк.

920. спр. 718. Протоколы заседания предметных комиссий, программы по отдельным предметам, которые изучались в гимназии, 31. 10. 1901 г., 175 арк.

921. спр. 775. Отчет о деятельности гимназии с приложениями (ведомостями, рапортами и др.), 09. 12. 1903–09. 03. 1904 гг., 122 арк.
922. спр. 777. Учебные программы, 1903–1904 гг., 58 арк.
923. спр. 805. Предметные программы, составленные преподавателями, 25. 10. 1904 г., 54 арк.
924. спр. 839. Программа преподавания предметов в гимназии, 1905 г., 42 арк.
925. спр. 875. Программа преподавания предметов в гимназии, 1907 г., 109 арк.
926. спр. 878. Документы (прошения, экзаменационные листы) о сдаче экзаменов на звание учителя, 24. 09. 1907– 01.1909 гг., 161 арк.
927. спр. 915. Список учеников гимназии, выбывших до окончания курса, 22. 11. 1908–22. 09.1910 гг., 67 арк.
928. спр. 922. Ведомости и сведения о состоянии учебного процесса, составе учителей, служащих и учеников гимназии, 1909 г., 131 арк.
929. спр. 1163. Личное дело директора гимназии Анцино-Чукунского Анатолия Антоновича, 11. 02. 1911–06. 02. 1922 гг., 49 арк.
930. спр. 1167. Личное дело учителя русского и древних языков Барсова Павла, 25. 06. 1879–24. 01. 1911 гг., 76 арк.
931. спр. 1259. Личное дело директора гимназии Петра Вечеслава Ивановича, 15. 04. 1882–08. 08. 1883 гг., 31 арк.
932. спр. 1287. Личное дело директора гимназии статского советника Фирсова Михаила Егоровича, 17. 07.1885–17. 07.1892 гг., 45 арк.
- ф. 744. Приворотское духовное училище, 1900–1908 гг.
оп. 1
933. спр. 4. Журнал педагогического собрания правления Приворотского духовного училища, 08. 02. 1907–21. 04. 1908 гг., 505 арк.

**Меморіальний музей-садиба академіка І. А. Зязюна в с. Пашківка
Ніжинського району Чернігівської області**

934. Зязюн І. А. Виступ на святкуванні 100 річчя з дня заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського : [стенограма] // Із фондів меморіального музею-садиби академіка І. А. Зязюна.

935. Зязюн І. А. Доповідь на методологічному семінарі в Президії НАПН України 30.10.2013 р. : [рукопис] // Із фондів меморіального музею-садиби академіка І. А. Зязюна.

936. Зязюн І. А. Концептуальні підходи до розвитку багаторівневої педагогічної освіти в Україні : [рукопис проекту] // Із фондів меморіального музею-садиби академіка І. А. Зязюна.

937. Зязюн І. А. Невикористані ресурси психолого-педагогічної науки в розвитку особистості (виступ на теоретичному семінарі НАПН України 30 жовтня 2013 р.) : [стенограма] // Із фондів меморіального музею-садиби академіка І. А. Зязюна.

ДОДАТОК А**ДОВІДКИ ТА АКТИ ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ
ДИСЕРТАЦІЇ****Зузяк Тетяни Петрівни****«Тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі
(кінець XVIII – початок XX століття)»****зі спеціальності 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки*****(СКАНОВАНІ КОПІЇ)***

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 імені Михайла Коцюбинського

вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21001, Україна, тел. (0432) 26-52-20, факс (0432) 26-33-02, E-mail: info@vspu.net код ЄДРПОУ 02125094

18.12.2017 № 06/71

на № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Зузяк Тетяни Петрівни

**«Тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі
 (кінець XVIII – початок XX століття)»**

представленого на здобуття наукового ступеня

доктора педагогічних наук

зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Апробація та впровадження результатів дисертаційного дослідження Зузяк Тетяни Петрівни на тему «Тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі (кінець XVIII – початок XX століття)» упроваджувалися в навчально-виховний процес Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського впродовж 2016 – 2017 н.р.

Зміст навчальних курсів було доповнено матеріалами дисертаційного дослідження, зокрема тими, що стосуються загальнопедагогічної підготовки вчителів у чоловічих духовних училищах та семінарії; розвитку творчої особистості майбутніх учителів у жіночих духовних училищах; освітньо-виховної діяльності учительських шкіл; допрофесійної підготовки майбутніх учителів у чоловічих гімназіях; розвитку педагогічної майстерності в жіночих гімназійних установах; особливостей формування професійних педагогічних умінь і навичок в учительських семінаріях та інститутах; післядипломної професійно-педагогічної підготовки вчителя.

Т. П. Зузяк запропоновано для впровадження в освітній процес вищих педагогічних навчальних закладів хрестоматію «Педагогічна освіта на Поділлі (кінець XVIII – початок XX століття)», складниками якої є історико-педагогічні матеріали, що висвітлюють процеси становлення педагогічної освіти подільського краю впродовж кінця XVIII – початку XX ст., персонографічні описи, демонстрування невідомих та маловідомих фактів із організації освітнього процесу духовних та світських закладів освіти Поділля, окремі теми якої використовують викладачі кафедри в процесі викладання педагогічних дисциплін (педагогічна майстерність, основи педагогіки).

Проректор з наукової роботи

проф. А. М. Коломієць

Громов (0432) 61-80-72

ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
Барський гуманітарно-педагогічний коледж
імені Михайла Грушевського

23000, Вінницька обл., м. Бар, майдан Михайла Грушевського, 1, ідент. код 02904160, код 04341, факс 2-12-70, тел. 2-44-31, 2-12-70
 E-mail bar_bpu01@ukr.net

25 грудня 2017 р. № 397
 на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Зузяк Тетяни Петрівни

**«Тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі
 (кінець XVIII - початок XX століття)»**

представленого на здобуття наукового ступеня
 доктора педагогічних наук

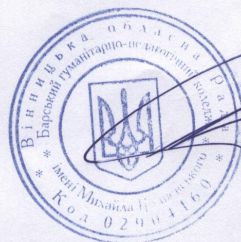
за спеціальністю 13.00.01 - загальна педагогіка та історія педагогіки

Матеріали докторської дисертації Зузяк Тетяни Петрівни на тему: «Тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі (кінець XVIII - початок XX століття)» знайшли практичне втілення в навчально-виховному процесі Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського шляхом впровадження в навчальний процес запропонованих дисертантом методичних матеріалів упродовж 2016-2017 рр.

Зузяк Т. П. запропоновано для впровадження в освітній процес педагогічних навчальних закладів хрестоматію «Педагогічна освіта на Поділлі» (кінець XVIII - початок XX століття), складниками якої є історико-педагогічні матеріали, що висвітлюють процеси становлення педагогічної освіти подільського краю упродовж кінця XVIII – початку XX ст., персонографічні описи, демонстрування невідомих та маловідомих фактів із організації освітнього процесу духовних та світських закладів освіти Поділля. Теоретичні та практичні змістові складові авторської хрестоматії Зузяк Т. П. знайшли застосування у викладанні навчальних дисциплін кафедри педагогіки, психології та фахових дисциплін.

Наукова робота Зузяк Тетяни Петрівни є значним внеском у розвиток вітчизняної педагогічної освіти. Результати дослідження, запропоновані авторкою, отримали високу оцінку викладачів та студентів і в подальшому будуть використовуватися в лекційно-практичній та науково-дослідницькій роботі Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського.

Директор,
 кандидат педагогічних наук

П.Н. Савчук

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ

вул. Проскурівського підпілля, 139, м. Хмельницький, 29013,
 тел./факс: (0382) 72-09-23, 65-65-52, тел.: 79-53-55, 79-59-45
 E-mail: kgpa@ukr.net Код ЄДРПОУ 02138872

Від 28.12.2017 р. № 708
 на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Зузяк Тетяни Петрівни
«Тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі
(кінець XVIII – початок XX століття)»
 на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
 зі спеціальності 1300.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Результати дисертаційного дослідження Зузяк Т. П. «Тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі (кінець XVIII – початок XX століття)» впроваджувалися у навчально-виховний процес Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії впродовж 2016–2017 н.р.

Матеріали розділів дисертаційного дослідження: «Педагогічні особливості формування майбутніх учителів у духовних закладах освіти Поділля наприкінці XVIII – на початку XX століття», «Еволюція педагогічної майстерності в гімназіях Поділля (перша половина XIX – початок XX століття)», «Освітньо-професійна діяльність педагогічних закладів Поділля наприкінці XIX – на початку XX століття» було використано під час написання студентами дипломних робіт.

Доповнення змісту навчальних курсів матеріалами дослідження сприяло розширенню знань студентів про тенденції розвитку педагогічної освіти кінця половини XVIII – початку XX століття.

Теоретичні та практичні складові авторської хрестоматії Зузяк Т. П. «Педагогічна освіта на Поділлі» (кінець XVIII – початок XX століття)» знайшли застосування у викладанні навчальних дисциплін кафедр педагогіки, дошкільної педагогіки, психології та фахових методик, зокрема: «Історія педагогіки», «Історія дошкільної освіти».

Результати дисертаційного дослідження, запропоновані дисертанткою, отримали високу оцінку викладачів і студентів, а тому заслуговують на подальше широке використання під час лекцій, практичних і семінарських занять, а також у науково-дослідницькій діяльності.

Проректор з наукової роботи

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Державний заклад

**"ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені К. Д. УШИНСЬКОГО"**

65020, м.Одеса, вул. Старопортофранківська, 26. Тел.: (048) 723-40-98, факс: (048) 732-51-03
E-mail: pdpu@pdpu.edu.ua

від 21.12.17 № 2932/24-03
на № _____ від _____

Акт

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Зузяк Тетяни Петрівни
**«Тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі
(кінець XVIII – початок XX століття)»**
на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Матеріали дисертаційного дослідження Т.П Зузяк на тему «Тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі(кінець XVIII – початок XX століття)» упроваджувалися в освітній процес упродовж 2016–2017 н.р. в Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

У зазначений період викладачі кафедри педагогіки використовували матеріали наукової роботи: передумови становлення педагогічної освіти, вплив західноєвропейської педагогічної теорії і практики на підготовку вчителів, особливості формування професійних педагогічних умінь і навичок в учительських семінарях та інститутах; післядипломна професійно-педагогічна підготовка вчителя в процесі викладання навчальної дисципліни «Історія педагогіки».

Зокрема, отримала схвалення авторська хрестоматія «Педагогічна освіта на Поділлі»(кінець XVIII – початок XX століття), складниками якої є історико-педагогічні матеріали, що висвітлюють процеси становлення педагогічної освіти подільського краю упродовж кінця XVIII – початку XX ст., персонографічні описи, демонстрування невідомих та маловідомих фактів із організації освітнього процесу духовних та світських закладів освіти Поділля.

Наукова робота Т. П. Зузяк має переконливі підстави для сталого використання у лекційно-практичній та науково-дослідницькій роботі педагогічного навчального закладу.

Результати дисертації Зузяк Тетяни Петрівни «Тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі (кінець XVIII– початок XX століття)» на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки обговорено і схвалено на засіданні кафедри педагогіки (протокол № 9 від 14 грудня 2017 року).

Проректор з наукової роботи,
доктор педагогічних наук,
професор

Т. І. Койчева

Завідувач кафедри педагогіки,
доктор педагогічних наук,
професор

З. Н. Курлянд

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
Вінницький обласний комунальний
гуманітарно-педагогічний коледж

вул. Нагірна, 13, м. Вінниця, 21019, тел./факс (0432) 68-62-25, тел. (0432) 55-68-92
 e-mail: vgrp@ua.fm, vgrp_nav@ua.fm Код ЄДРПОУ 05486450

«22» листопада 2017 р. № 01-02-119/17
 На № _____ від «___» _____ 20__ р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Зузяк Тетяни Петрівни

«Тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі
(кінець XVIII - початок XX століття)»

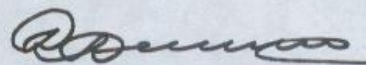
представленого на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
 за спеціальністю 13.00.01 - загальна педагогіка та історія педагогіки

Упродовж 2016-2017 рр. в освітньому процесі Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу здійснювалася апробація і впровадження результатів дисертаційної праці здобувача наукового ступеня доктора педагогічних наук Зузяк Т. П. «Тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі (кінець XVIII - початок XX століття)».

Зузяк Т. П. запропоновано для впровадження в освітній процес педагогічних навчальних закладів хрестоматію «Педагогічна освіта на Поділлі» (кінець XVIII - початок XX століття)», яка віддзеркалює основні періоди розвитку педагогічної освіти на Поділлі, розкриваючи процеси її становлення через призму історичного поступу освітніх закладів Поділля наприкінці XVIII – початку XX століття. Значна увага приділена висвітленню педагогічних ідей і творчого доробку видатних педагогів, теоретиків і практиків освітньої галузі, громадських і культурних діячів Поділля. Хрестоматія побудована таким чином, щоб у процесі самостійної роботи студенти мали можливість дібрати мінімум першоджерел з історії педагогічної освіти Подільського краю наприкінці XVIII – початку XX століття. Окремі теми хрестоматії викладачі кафедри шкільної педагогіки, психології та окремих методик використовують у процесі викладання педагогічних дисциплін.

Загалом наукова робота Зузяк Т. П. отримала позитивну оцінку студентів та викладачів Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу та є значним внеском у розвиток вітчизняної педагогічної науки. Наукова робота Зузяк Т. П. має переконливі підстави для сталого використання у лекційно-практичній та науково-дослідницькій роботі педагогічного навчального закладу.

 К. Ф. Войцехівський

Міністерство освіти і науки України
**Житомирський державний університет
імені Івана Франка**
Вул. В. Бердичівська, 40,
м. Житомир, 10008
телефон /факс (0412) 43-14-17
E-mail: zu@zu.edu.ua Web: www.zu.edu.ua
код ЄДРПОУ 02125208

Ministry of Education and Science of Ukraine
Zhytomyr Ivan Franko State University
40, Velyka Berdychivska Str.,
City of Zhytomyr Ukraine, 10008
Tel/Fax (0412) 43-14-17
E-mail: zu@zu.edu.ua Web: www.zu.edu.ua
USREOU 02125208

Від 13.12.17р. № 643/1
На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Зузяк Тетяни Петрівни

**«Тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі
(кінець XVIII – початок XX століття)»**

на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Апробація і впровадження результатів дисертаційної праці здобувача наукового ступеня доктора педагогічних наук Т. П. Зузяк. «Тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі (кінець XVIII - початок XX століття)» здійснювалася упродовж 2016-2017 рр. на кафедрі педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка.

У зазначений період викладачі кафедри педагогіки використовували матеріали наукової роботи, зокрема в змісті педагогічних дисциплін знайшли відображення: передумови становлення педагогічної освіти; вплив західноєвропейської педагогічної теорії і практики на підготовку вчителів; особливості формування професійних педагогічних умінь і навичок в учительських семінаріях та інститутах.

Запропонована дисертанткою хрестоматія «Педагогічна освіта на Поділлі (кінець XVIII - початок XX століття)» дістала схвалення серед викладачів. Загалом наукова робота Т. П. Зузяк отримала позитивну оцінку студентів і викладачів навчально-наукового інституту й підтвердження того, що монографія Т. П. Зузяк. «Становлення педагогічної освіти на Поділлі (кінець XVIII - початок XX століття)» і хрестоматія «Педагогічна освіта на Поділлі (кінець XVIII - початок XX століття)» є значним внеском у розвиток вітчизняної педагогічної науки.

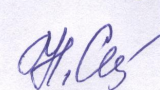
Зважаючи на актуальність і наукову значущість окресленої проблематики, колективом кафедри педагогіки були зроблені висновки про доцільність подальшого впровадження результатів дослідження у навчальний процес вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації.

Завідувач кафедри педагогіки
доктор педагогічних наук, професор

Проректор з наукової і міжнародної роботи
доктор педагогічних наук, професор

 О.Є. Антонова

 Н.А. Сейко

Чернігівська обласна рада
Управління освіти і науки
Чернігівської обласної державної адміністрації

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ
ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ ІМЕНІ К.Д.УШИНСЬКОГО
вул. Слобідська, 83, м. Чернігів, 14021, тел. (0462) 653-988, факс (0462) 727-028
E-mail: chippo@ukrpost.ua Код ЄДРПОУ 02139222

15.12.2017 № 78 В

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Зузяк Тетяни Петрівни
«Тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі (кін. XVIII – поч. XX ст.)»,
представленого на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за
спеціальністю 13.00.01 - загальна педагогіка та історія педагогіки

Апробація та впровадження результатів дисертаційного дослідження **Тетяни Петрівни Зузяк** на тему «Тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі (кінець XVIII – початок XX століття)» здійснювалися впродовж 2016 - 2017 н. р. у Чернігівському обласному інституті післядипломної освіти імені К.Д. Ушинського.

У практиці діяльності викладачів інституту застосовано такі матеріали дослідження Т.П. Зузяк: передумови становлення педагогічної освіти Поділля; вплив західноєвропейської педагогічної теорії і практики на підготовку вчителя; основні закономірності та тенденції розвитку педагогічної освіти на Поділлі в досліджуваний період. Доповнення змісту навчальних курсів матеріалами дослідження сприяло розширенню знань слухачів підвищення кваліфікації про тенденції розвитку педагогічної освіти кінця XVIII - початку XX століть. Отримала схвалення авторська хрестоматія Т.П. Зузяк «Педагогічна освіта на Поділлі» (кінець XVIII – початок XX століття), яка містить коментарі та додатки для самостійного опанування курсів «Історія педагогіки», «Основи педагогічної майстерності», «Історичне краєзнавство та джерелознавство», що розкривають сутність та особливості поступу педагогічної освіти наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Апробація навчально-методичних матеріалів, запропонованих Зузяк Т.П., дозволяє рекомендувати їх упровадження в навчально-виховному процесі педагогічних закладів освіти різних рівнів для широкого використання в процесах підготовки педагогів.

Матеріали та висновки дослідження здобувача використовувалися при читанні лекцій і проведенні практичних занять, підготовки слухачами курсів підвищення кваліфікації авторських творчих робіт.

Довідку про впровадження результатів дисертаційної роботи обговорено і затверджено на засіданні кафедри педагогіки, дошкільної та початкової освіти (протокол № 11 від 04 грудня 2017 р.).

Завідувач кафедри педагогіки,
дошкільної та початкової освіти,
доктор педагогічних наук, професор

С.Б. Пономаревський

Підпис С.Б. Пономаревського засвідчую.
Нач. відділу кадрів ЧОППО

О.І. Олешко

ДОДАТОК Б**ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ**

Зузяк Тетяни Петрівни

«Тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі

(кінець XVIII – початок XX століття)»

зі спеціальності 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки

Науково-практичні заходи міжнародного рівня:

1. XII міжнародна науково-практична конференція «Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми» (м. Вінниця, 20–23 травня 2014 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні; публікація статті «Розвиток освіти в Подільській губернії у кінці XVIII – XIX століть» у збірнику матеріалів конференції.

2. Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми та перспективи навчання технологій» (м. Кіровоград, 02–03 квітня 2015 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні; публікація статті «Соціально-економічні та політичні чинники розвитку педагогічної освіти Західного Поділля (сер. XVIII – XIX ст.)» у збірнику матеріалів конференції.

3. XIII міжнародна науково-практична конференція «Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми» (м. Вінниця, 16 – 18 травня 2016 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні; публікація статті «Особливості викладання навчальних дисциплін у Подільській духовній семінарії (кінець XIX – початок XX ст.)» у збірнику матеріалів конференції.

4. Міжнародна науково-практична конференція «Педагогіка і психологія: актуальні проблеми досліджень на сучасному етапі» (м. Київ, 31 березня – 1 квітня 2017 р.). Форма участі – заочна; публікація статті «Педагогічні погляди М. І. Пирогова та їх вплив на становлення чоловічих гімназій Східного Поділля» у збірнику матеріалів конференції.

5. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми реформування системи виховання та освіти в Україні» (м. Львів, 21–22 квітня 2017 р.). Форма участі – заочна; публікація статті «Особливості організації навчально-виховного процесу чоловічих гімназій Східного Поділля першої третини XIX ст.» у збірнику матеріалів конференції.

6. Міжнародна науково-практична конференція «Педагогіка і психологія : напрями та тенденції розвитку в Україні та світі» (м. Одеса, 14–15 квітня 2017 р.). Форма участі – заочна; публікація статті «Організація та зміст навчально-виховного процесу першої державної української чоловічої гімназії Західного Поділля на початку XX ст.» у збірнику матеріалів конференції.

7. Міжнародна науково-практична конференція «Сучасний вимір психології та педагогіки» (м. Львів, 26–27 травня 2017 р.). Форма участі – заочна; публікація статті «Становлення чоловічих гімназій Східного Поділля другої половини XIX ст.» у збірнику матеріалів конференції.

8. Міжнародна науково-практична конференція «Сучасна педагогіка та психологія : перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень» (м. Київ, 14–15 липня 2017 р.). Форма участі – заочна; публікація статті «Особливості організації навчально-виховного процесу у 8-му педагогічному класі Вінницької міністерської гімназії на початку XX ст.» у збірнику матеріалів конференції.

9. Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритетні напрями розвитку сучасних педагогічних та психологічних наук» (м. Одеса, 11–12 серпня 2017 р.). Форма участі – заочна; публікація статті «Становлення та розвиток Тернопільської учительської семінарії (кінець XIX – початок XX ст.)» у збірнику матеріалів конференції.

10. Міжнародна науково-практична конференція «Сучасна система освіти і виховання : досвід минулого – погляд у майбутнє» (м. Київ, 6–7 жовтня 2017 р.). Форма участі – заочна; публікація статті «Історіографія генези педагогічної освіти на Поділля кінця XVIII – початку XX ст.» у збірнику матеріалів конференції.

11. Міжнародна науково-практична конференція «Педагогіка та психологія сьогодні; постулати минулого і сучасні теорії» (м. Одеса, 20–21

жовтня 2017 р.). Форма участі – заочна; публікація статті «Естетизація освітнього процесу Вінницького вчительського інституту (початок ХХ ст.)» у збірнику матеріалів конференції.

12. V Міжнародна науково-практична онлайн-інтернет конференція «Проблеми та інновації в природничо-математичній, технологічній і професійній освіті» (м. Кропивницький, 10–13 жовтня 2017 р.). Форма участі – дистанційна; публікація статті «Впровадження західноєвропейських традицій у навчальний процес гімназії та вчительської семінарії Тернополя (кінець ХVІІІ – кінець ХІХ ст.)» у збірнику матеріалів конференції .

13. Naukowych Konferencji Miedzynarodowej Naukowo Praktycznej organizowanej dla pracowników naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych «Pedagogika Naukowa i Praktyczna Nauka światowa: problemy i innowacje» (Sopot, 31. 10. 2017). Форма участі – заочна; публікація статті «Особливості професійного становлення особистості майбутніх учителів у Подільській духовній семінарії (кінець ХVІІІ – перша пол. ХІХ ст.)» у збірнику матеріалів конференції.

14. II International Scientific and Practica Conference «Topical Problems of Modern Science» (Warszawa, Poland, November 18, 2017). Форма участі – заочна; публікація статті «Професійне становлення вчителя в Подільській губернії середина ХІХ– початок ХХ ст.» у збірнику матеріалів конференції.

15. International scientific-practical congress of pedagogues, psychologists and medics «Mind technologies: Retrospective and perspective» (Prague, Czech Republic, the 27 of October, 2017). Форма участі – заочна; публікація статті «Витоки педагогіки як науки в духовних навчальних закладах освіти Поділля (друга пол. ХІХ – початок ХХ ст.)» у збірнику матеріалів конференції.

16. Naukowych z Konferencji Miedzynarodowej Naukowo- Praktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracowników naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych oraz badawczych z państw obszaru byłego Związku Radzieckiego oraz byłej Jugosławii. (30.11.2017, Warszawa). Форма участі – дистанційна; публікація статті «Педагогічна діяльність поляків на Східному Поділлі на початку ХІХ ст.» у збірнику матеріалів конференції.

Науково-практичні заходи всеукраїнського рівня:

17. III всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених і студентів «Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень» (Вінниця, 23–24 листопада 2015 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні; публікація статті «Джерельна база дослідження духовних навчальних закладів Східного Поділля (кінець XVIII – початок XX ст.)» у збірнику матеріалів конференції.

18. IV всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених і студентів «Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень» (Вінниця, 21–22 листопада 2016 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні; публікація статті «Специфіка підготовки в педагогічних класах жіночих духовних училищах Поділля на початку XX ст.» у збірнику матеріалів конференції.

Науково-практичні заходи регіонального рівня:

19. Науково-практична конференція «Актуальні проблеми математики, фізики і технологічної освіти» (м. Вінниця, 9–10 квітня 2014 р.). Форма участі – виступ з доповіддю «Історичні аспекти розвитку освіти на Поділлі» на пленарному засіданні.

20. Науково-практична конференція «Актуальні проблеми математики, фізики і технологічної освіти» (м. Вінниця, 2016). Форма участі – виступ на секційному засіданні; публікація статті «Фахові періодичні журнали як допоміжний засіб в підготовці вчителя на Поділлі (середина XIX – початок XX ст.)» у збірнику матеріалів конференції.

ДОДАТОК В**СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**

Зузяк Тетяни Петрівни

«Тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі

(кінець XVIII – початок XX століття)»

зі спеціальності 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації***Монографія та хрестоматія***

1. Зузяк Т. П. Становлення й розвиток педагогічної освіти на Поділлі (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. 452 с.

2. Зузяк Т. П. Педагогічна освіта на Поділлі (кінець XVIII – початок XX ст.) : хрестоматія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. О. А. Лавріненка. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. 136 с.

Наукові статті у фахових (у т.ч. наукометричних) виданнях України

3. Зузяк Т. П. Розвиток освіти в Подільській губернії у кінці XVIII – XIX століть. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2014. Вип. 38. С. 271–276.

4. Зузяк Т. П. Підготовка вчителя на Поділлі : історичний аспект. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2014. Вип. 40. С. 256–259.

5. Зузяк Т. П. Політичні передумови розвитку педагогічної освіти Поділля другої половини XVIII століття. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2015. Вип. 41. С. 304–307.

6. Зузяк Т. П. Підготовка вчителя в духовних навчальних закладах Поділля. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці*

фахівців : методологія, досвід, проблеми : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2015. Вип. 42. С. 444–447.

7. Зузяк Т. П. Педагогічна діяльність М. І. Пирогова на Східному Поділлі як попечителя Київського навчального округу (1858–1861 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Педагогіка і психологія* : зб. наук. пр. Вінниця, 2014. Вип. 44. С. 232–235.

8. Зузяк Т. П. Законодавча база Австрійської та Російської імперій щодо становлення педагогічної освіти Поділля (кінець XVIII – початок XX ст.). *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2015. Вип. 43. С. 28–35.

9. Зузяк Т. П. Освітньо-виховна діяльність у другокласних церковно-приходських школах Поділля (кінець XIX – початок XX ст.). *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2015. Вип. 44. С. 170–174.

10. Зузяк Т. П. Особливості викладання навчальних дисциплін у Подільській духовній семінарії (кінець XIX – початок XX ст.). *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2016. Вип. 45. С. 195–199.

11. Зузяк Т. П. Підготовка вчителя в духовних учительських школах Поділля (кінець XIX – початок XX століття). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Педагогіка*. Тернопіль, 2016. № 3. С. 6–13.

12. Зузяк Т. П. Професійний склад наставників-викладачів духовних закладів освіти Поділля (середина XIX – початок XX ст.). *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2016. Вип. 47. С. 164–168.

13. Зузяк Т. П. Професійне становлення вчителя в жіночих духовних училищах Поділля (друга половина XIX – початок XX ст.). *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. Полтава, 2016. Вип. 66–67. С. 181–187.

14. Зузяк Т. П. Естетичні засади професійної підготовки майбутніх учителів у жіночих духовних училищах Поділля (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Житомир, 2017. Вип. 1 (87). С. 60–63.

15. Зузяк Т. П. Зміст курсу «Педагогіка» в жіночих духовних училищах Поділля (друга половина XIX – початок XX ст.). *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / Херсонський державний університет. Херсон, 2016. Вип. LXXIV. Т. 1. С. 33–37.

16. Зузяк Т. П. Допрофесійна підготовка майбутніх учителів у чоловічих гімназіях Східного Поділля першої половини XIX ст. *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / Херсонський державний університет. Херсон, 2017. Вип. LXXV. Т. 1. С. 34–37.

17. Зузяк Т. П. Допрофесійна підготовка майбутніх учителів у чоловічих гімназіях Східного Поділля на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Педагогіка*. Тернопіль, 2017. № 2. С. 55–62.

18. Зузяк Т. П. Розвиток педагогічної майстерності в Кам'янець-Подільській жіночій гімназії (кінець XIX – початок XX ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Педагогіка і психологія* : зб. наук. пр. Вінниця, 2017. Вип. 50. С. 127–132.

19. Зузяк Т. П. Розвиток післядипломної педагогічної освіти Поділля на початку XX ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки* : зб. наук. пр. Миколаїв, 2017. № 3 (58). С. 156–162.

20. Зузяк Т. П. Особливості становлення жіночої гімназійної освіти на Поділлі на початку XX ст. *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / Херсонський державний університет. Херсон, 2017. Вип. LXXVII. Т. 1. С. 18–22.

21. Зузяк Т. П. Основні закономірності та тенденції розвитку педагогічної освіти на Поділлі в кінці XVIII – початку XX ст. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2017. Вип. 48. С.114–120.

22. Зузяк Т. П. Вплив західноєвропейських діячів освіти на підготовку вчительських кадрів Східного Поділля (кінець XVIII – початок XX ст.). *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань : Візаві, 2017. Вип. 2. Ч. 1. С. 165–175.

23. Зузяк Т. П. Історичні витоки становлення другокласних церковно-приходських шкіл на Поділлі (кінець XIX – початок XX століття). *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи* : зб. наук. пр. / Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань : Візаві, 2017. Вип. 57. С. 263–270.

24. Зузяк Т. П. Становлення і розвиток педагогічної освіти на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст. : джерельна база дослідження. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Педагогічні науки*. 2017. Вип. 149. С. 240–244.

25. Зузяк Т. П. Прогностичне обґрунтування ідей та творче використання досвіду організації педагогічної освіти на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст. для модернізації освітньої теорії і практики в сучасній Україні. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Педагогіка і психологія* : зб. наук. пр. Вінниця, 2017. Вип. 52. С. 191–199.

26. Зузяк Т. П. Особливості формування професійних педагогічних умінь і навичок в Вінницькій учительській семінарії. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Педагогіка*. Тернопіль, 2017. № 3. С. 13–20.

27. Зузяк Т. П. Сутнісний зміст психопедагогічної підготовки у Вінницькому вчительському інституті. *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / Херсонський державний університет. Херсон, 2017. Вип. LXXVII. Т. 2. С. 17–21.

Наукові статті в зарубіжних виданнях

28. Зузяк Т. П. Практична професійно-педагогічна підготовка майбутніх учителів в духовних закладах Поділля середини XIX – початку XX ст. *International scientific-practical congress of pedagogues, psychologists and medics «Mind technologies : Retrospective and perspective»*. Prague, Czech Republic, the 27 of October, 2017 / Publishing Center of the European Association of pedagogues and psychologists «Science», Geneva, 2017. Т. 1. Р. 37–42.

29. Зузяк Т. П. Особливості професійного становлення особистості майбутніх учителів у Подільській духовній семінарії (кінець XVIII – перша пол. XIX ст.). *Zbiór artykułów naukowych Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej organizowanej dla pracowników naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych «Pedagogika Naukowa i Praktyczna Nauka światowa : problemy i innowacje»* (31.10.2017). Sopot, 2017. S. 70–76.

30. Зузяк Т. П. Професійне становлення вчителя в Подільській губернії середина XIX – початок XX ст. *Proceedings of the II International Scientific and Practical Conference «Topical Problems of Modern Science»* (November 18, 2017). Warszawa, 2017. Vol. 3. P. 66–70.

31. Зузяк Т. П. Педагогічна діяльність поляків на Східному Поділлі на початку XIX ст. *Zbiór artykułów naukowych z Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracowników naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych oraz badawczych z państw obszaru byłego Związku Radzieckiego oraz byłej Jugosławii* (30.11.2017). Warszawa, 2017. S. 148–150.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

32. Зузяк Т. П. Специфіка підготовки в педагогічних класах жіночих духовних училищах Поділля на початку XX ст. *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень* : зб. наук. пр. Вінниця : Планер, 2016. Вип. 6 (9). С. 227–229.

33. Зузяк Т. П. Джерельна база дослідження становлення духовних навчальних закладів Східного Поділля (кінець XVIII – початок XX ст.). *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень* : зб. наук. пр. Вінниця : Планер, 2015. Вип. 4 (7). С. 258–261.

34. Зузяк Т. П. Фахові періодичні журнали як допоміжний засіб в підготовці вчителя на Поділлі (середина XIX – початок XX ст.). *Актуальні проблеми математики, фізики і технологічної освіти* : зб. наук. пр. Вінниця : Планер, 2016. Вип. 13. С. 116–117.

35. Зузяк Т. П. Педагогічні погляди М. І. Пирогова та їх вплив на становлення чоловічих гімназій Східного Поділля. *Педагогіка і психологія : актуальні проблеми досліджень на сучасному етапі* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 31 березня – 1 квітня 2017 р. К. : ГО «Київська наукова організація педагогіки і психології», 2017. С. 18–21.

36. Зузяк Т. П. Особливості організації навчально-виховного процесу чоловічих гімназій Східного Поділля першої третини XIX ст. *Актуальні проблеми реформування системи виховання та освіти в Україні* : зб. тез наук. робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф., Львів, 21–22 квітня 2017 р. Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2017. С. 69–72.

37. Зузяк Т. П. Організація та зміст навчально-виховного процесу першої державної української чоловічої гімназії Західного Поділля на початку XX ст. *Педагогіка і психологія : напрями та тенденції розвитку в Україні та світі* : зб. наук. робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 14–15 квітня 2017 р. Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2017. С. 94–96.

38. Зузяк Т. П. Становлення чоловічих гімназій Східного Поділля другої половини XIX ст. *Сучасний вимір психології та педагогіки* : зб. наук. робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф., 26–27 травня 2017 р. Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2017. С. 93–96.

39. Зузяк Т. П. Особливості організації навчально-виховного процесу у 8-му педагогічному класі Вінницької міністерської гімназії на початку XX ст. *Сучасна педагогіка та психологія : перспективні та пріоритетні напрями*

наукових досліджень : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 14–15 липня 2017 р. К. : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017. С. 7–10.

40. Зузяк Т. П. Становлення та розвиток Тернопільської учительської семінарії (кінець XIX – початок XX ст.). *Пріоритетні напрями розвитку сучасних педагогічних та психологічних наук* : зб. наук. робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 11–12 серпня 2017. Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2017. С. 83–86.

41. Зузяк Т. П. Історіографія генези педагогічної освіти на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст. *Сучасна система освіти і виховання : досвід минулого – погляд у майбутнє* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 6–7 жовтня 2017 р. К. : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017. С. 10–12.

42. Зузяк Т. П. Естетизація освітнього процесу Вінницького вчительського інституту (початок XX ст.). *Педагогіка та психологія сьогодні : постулати минулого і сучасні теорії* : зб. наук. робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 20–21 жовтня 2017 р. Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2017. С. 97–100.

Наукові праці, що додатково відображають наукові результати дисертації

43. Зузяк Т. П. Наукові погляди на розвиток теоретичного компонента педагогічної психології у XVII – початку XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Педагогіка і психологія* : зб. наук. пр. Вінниця, 2014. Вип. 41. С. 349–352.

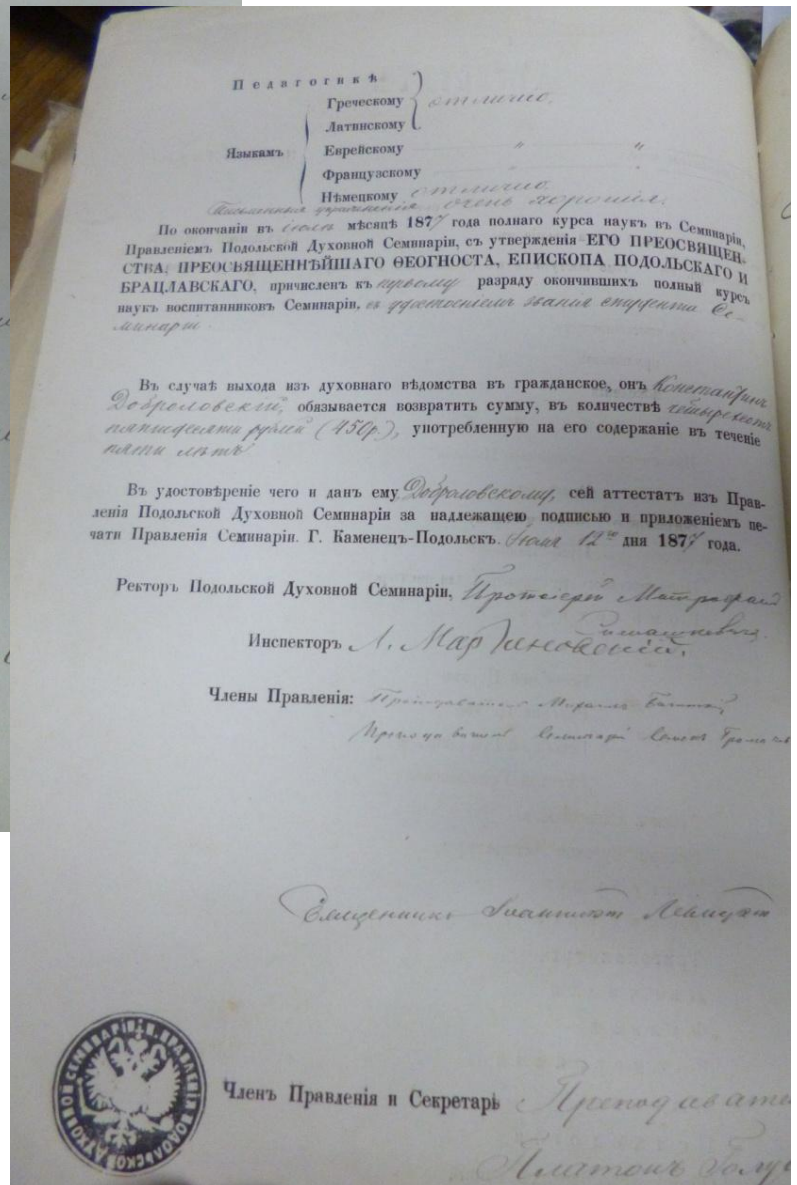
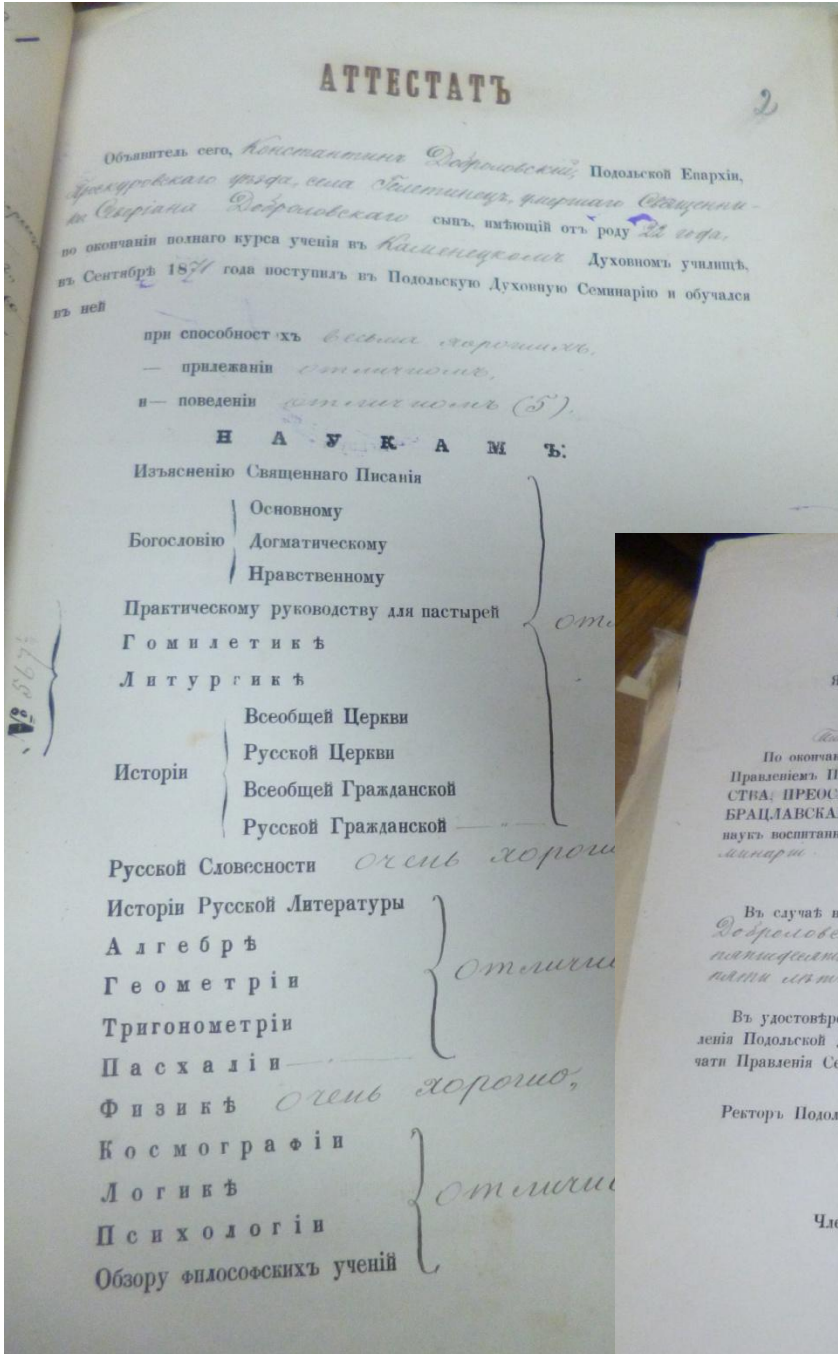
44. Зузяк Т. П. Соціально-економічні та політичні чинники розвитку педагогічної освіти Західного Поділля (сер. XVIII – XIX ст.). *Наукові записки. Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти / Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. Кіровоград : РВВ КДПУ імені В. Винниченка, 2015. Вип. 7. Ч. 1. С. 68–72.*

45. Зузяк Т. П. Впровадження західноєвропейських традицій у навчальний процес гімназії та вчительської семінарії Тернополя (кінець XVIII – кінець XIX ст.). *Наукові записки. Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти* / Центр. укр. держ. пед. ун-т імені Володимира Винниченка. Кропивницький : РВВ ЦДПУ імені Володимира Винниченка, 2017. Вип. 12. Ч. 2. С. 153–159.

ДОДАТОК Д

Атестат про закінчення Подільської духовної семінарії за 1877 р.

[873, арк. 2-2 зв.]

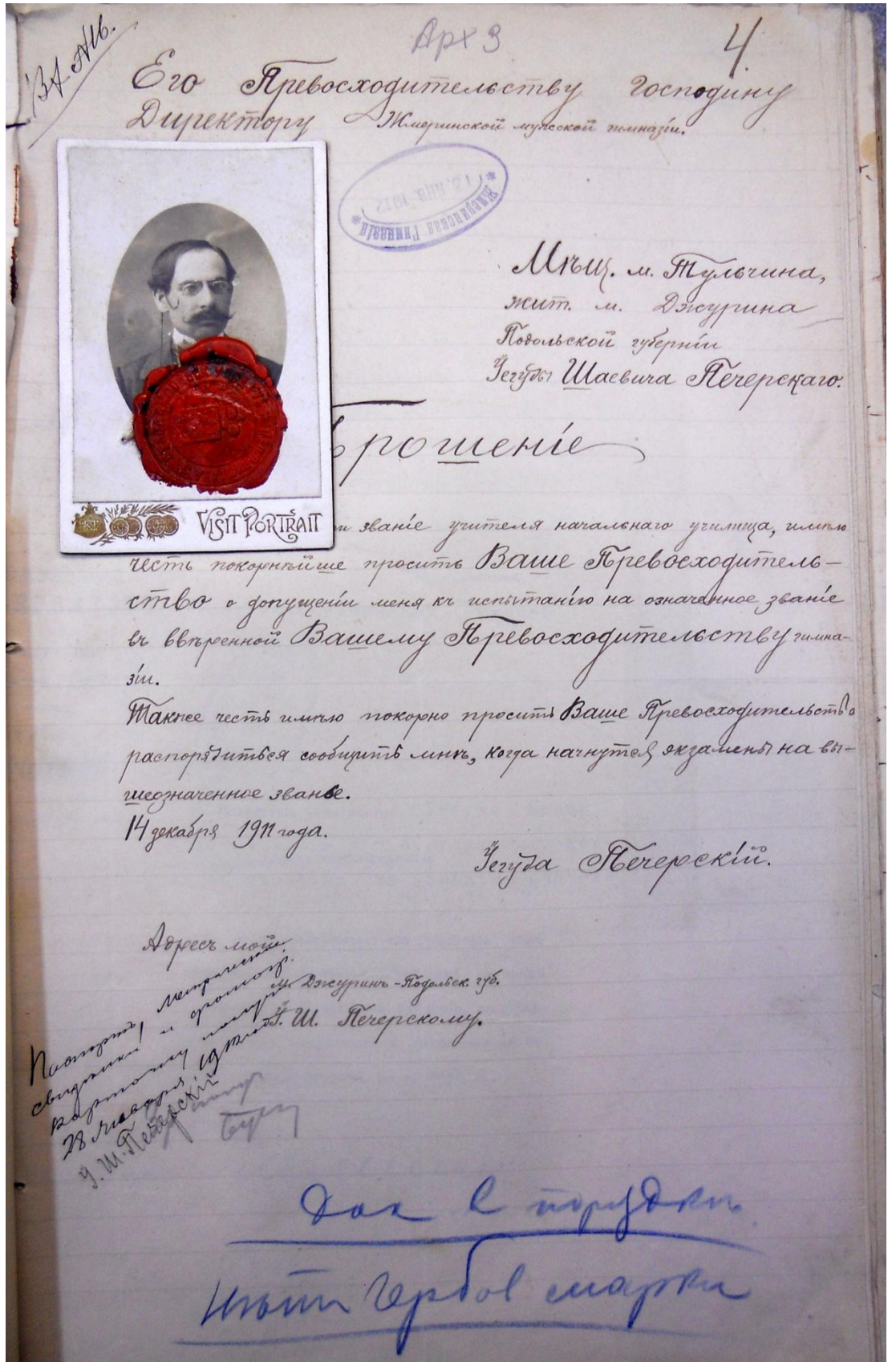
ДОДАТОК Ж

Розклад занять в Тульчинському єпархіальному жіночому училищі
на 1894-1896 рр. [359, с. 285]

		1 класъ.	2 класъ.	3 класъ.	4 класъ.	5 класъ.	6 класъ.
Понеділя веч.	1	Рускій языкъ	Чистописаніе	Церк.-слав. яз.	Ариметика	Законъ Божій	Дидактика
	2	Законъ Божій	Географія	Ариметика	Гражд. исторія	Словесность	Руководліе
	3	Ариметика.	—	Рускій языкъ.	Географія.	Гражд. исторія	Законъ Божій
	4	Пѣніе.	Рускій языкъ.	—	—	Руководліе.	Гражд. исторія.
Вторникъ	1	Законъ Божій	Руководліе	Пѣніе	Географія	Ариметика	Истор. рус. литер.
	2	Ариметика	Рускій языкъ	Географія.	Законъ Божій	Пѣніе	Законъ Божій
	3	Чистописаніе	Пѣніе	Ариметика	Гражд. исторія	Педагогика	Гражд. исторія
	4	Руководліе.	Ариметика.	—	Пѣніе.	Географія.	—
Среда.	1	Рускій языкъ	Законъ Божій	Руководліе	Словесность	Географія	Геометрія
	2	Руководліе	Ариметика	Законъ Божій	Чистописаніе	Физика	Истор. рус. литер.
	3	Чистописаніе	Рускій языкъ	Чистописаніе	Ариметика.	Законъ Божій	Физика
	4	Законъ Божій.	—	Церк.-слав. яз.	—	Руководліе.	Пѣніе.
Четвергъ.	1	Рускій языкъ	Законъ Божій	Ариметика	Рускій языкъ	Пѣніе	Дидактика
	2	Ариметика	Церк.-слав. яз.	Законъ Божій	Руководліе	Географія	Пѣніе
	3	Чистописаніе	Пѣніе	Чистописаніе	Законъ Божій	Ариметика	Истор. рус. литер.
	4	Пѣніе.	Ариметика.	Рускій языкъ.	Чистописаніе.	Гражд. исторія.	Законъ Божій.
Пятниця.	1	Чистописаніе	Руководліе	Рускій языкъ	Географія	Законъ Божій	Геометрія
	2	Чтеніе по русски	Законъ Божій	Ариметика	Руководліе	Словесность	Географія
	3	Ариметика	Чистописаніе	Законъ Божій	Рускій языкъ.	Физика.	Руководліе
	4	Законъ Божій.	Рускій языкъ.	—	—	—	Физика.
Суббота.	1	Рускій языкъ	Законъ Божій	Руководліе	Словесность	Ариметика	Географія
	2	Церк.-слав. яз.	Ариметика	Пѣніе	Законъ Божій	Гражд. исторія	Физика
	3	Чтеніе по ц.-слав.	Географія.	Законъ Божій	Пѣніе	Словесность	Гражд. исторія.
	4	—	—	Географія.	Ариметика.	Гражд. исторія.	—

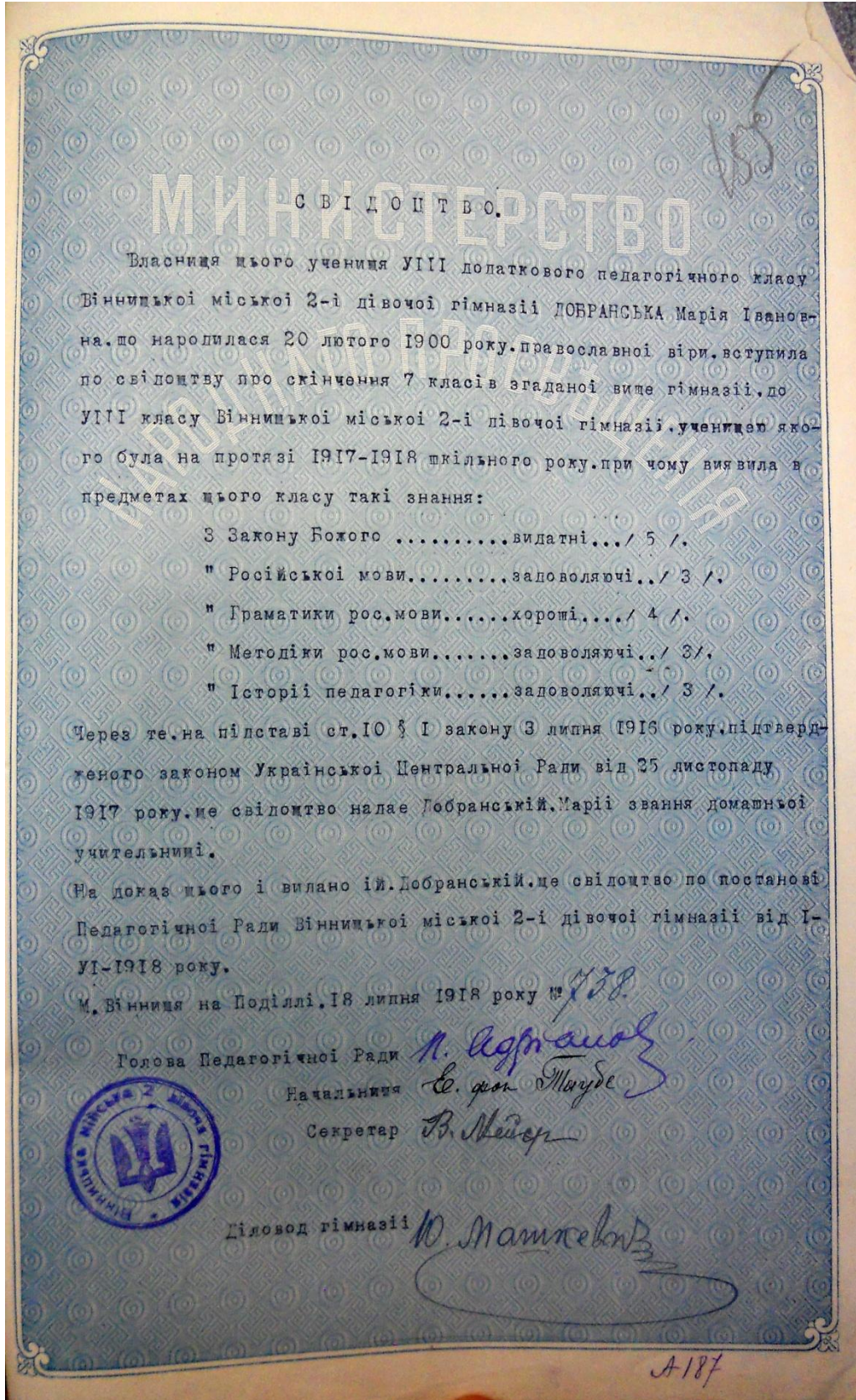
ДОДАТОК 3

Прохання на ім'я директора Жмеринської чоловічої гімназії про допуск до іспиту на звання вчителя початкового училища [683]

ДОДАТОК Й

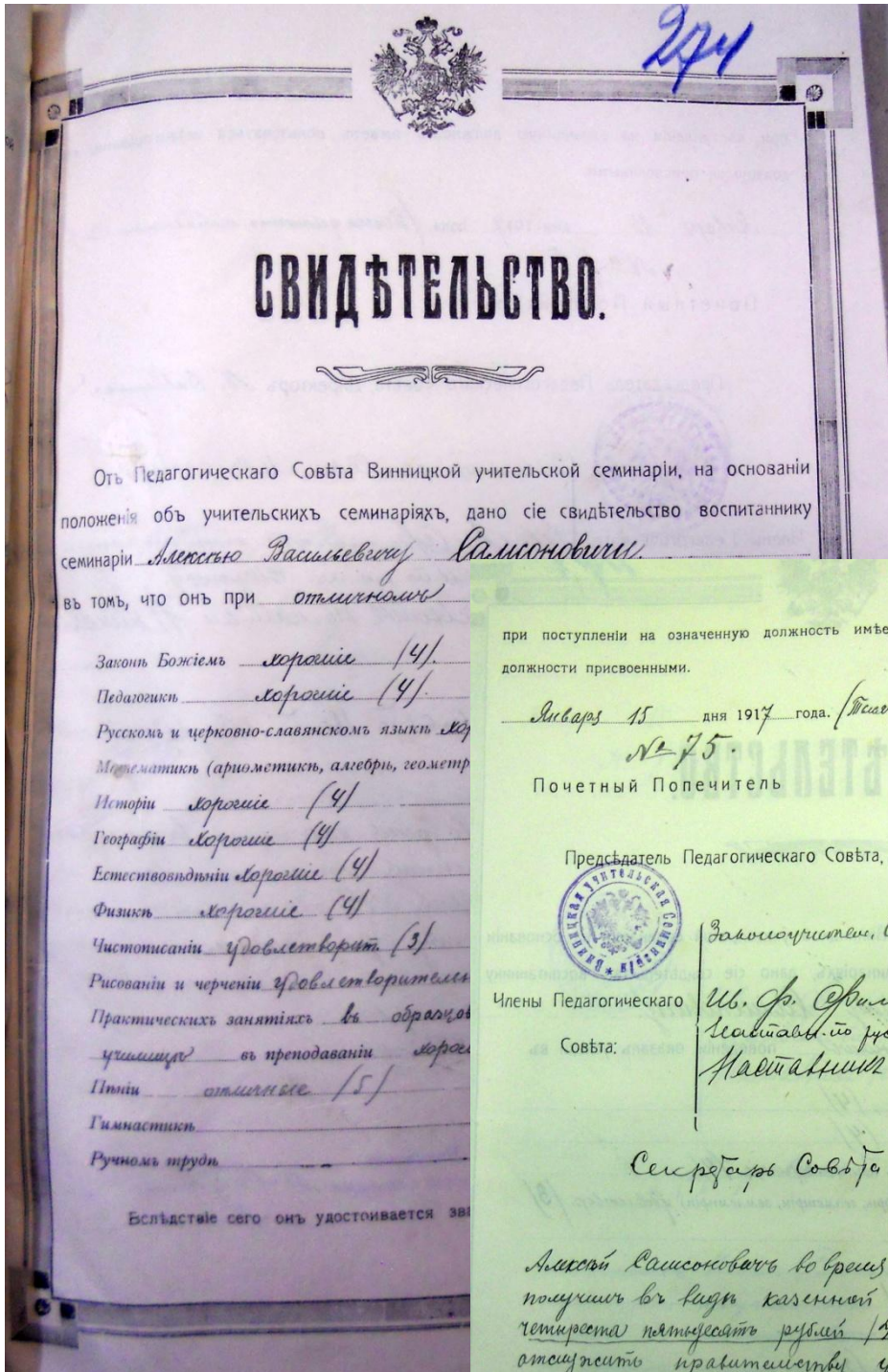
Свідоцтво про закінчення за 1918 р. додаткового VIII педагогічного класу Вінницької другої міської жіночої гімназії [775, арк. 155]

ДОДАТОК К

Свідѣцтво за 1917 р. випускника Вінницької вчительської семінарії

[658, арк. 274–274 зв.]

СВИДѢТЕЛЬСТВО.

Отъ Педагогическаго Совѣта Винницкой учительской семинаріи, на основаніи положенія объ учительскихъ семинаріяхъ, дано сіе свидѣтельство воспитаннику семинаріи Александръ Васильевичъ Самсоновичъ въ томъ, что онъ при отличномъ

- Законъ Божіеъ хороше (4)
- Педагогикъ хороше (4)
- Русскомъ и церковно-славянскомъ языкѣ хороше (4)
- Математикъ (арифметикъ, алгебръ, геометр
- Исторіи хороше (4)
- Географіи хороше (4)
- Естествознаніи хороше (4)
- Физикъ хороше (4)
- Чистописаніи удовлетворит. (3)
- Рисованіи и черченіи удовлетворителн
- Практическихъ занятіяхъ въ образц
- училищн въ преподаваніи хороше
- Пѣніи отлично (5)
- Гимнастикъ
- Ручномъ трудѣ

Блѣдствіе сего онъ удостоивается звѣ

при поступленіи на означенную должность имѣть пользоваться всѣми правами, той должности присвоенными.

Анваръ 15 дня 1917 года. (Исчисл. четверть шк. года 1916-17 г.)
№ 75.

Почетный Попечитель

Предсѣдатель Педагогическаго Совѣта, Директоръ В. Дежакинъ

Члены Педагогическаго Совѣта:

Законоучителъ, Свящ. М. Теровъ,
Ш. Ф. Свистунъ наст. по ист. и геог.
Кебича по рус. яз. В. Шумковъ
Навѣтнинъ по матем. В. Шумковъ

Секретарь Совѣта Н. С. Куродровскій

Александръ Самсоновичъ во время нахождения въ семинаріи получилъ въ казенъ казенной эмиссінѣ всего четыреста пятидесять рублей (450 р.) за которые обязанъ откупить правительству училищъ казеннаго училища три года или же возратить казенъ поученнаго въ эмиссінѣ деньги.

Анваръ 15 дня 1917 года.

Директоръ Винницкой учительской Семінаріи В. Дежакинъ

ДОДАТОК Л

Розклад уроків у Вінницькій учительській семінарії на 1910-1911 н. р.

[631, арк 82 зв.—83]

лад, 34) Караичева Кариний, 35) Кравчука
Василь, 36) Селуцкая Анастасия, 37) Славинск.
ского Освобод, 38) Сомкина Дмитрий, 39) Улан-
ку Албан, 40) Давыдовская Уригория, 41) Топола
Светлана, 42) Тихомирова Мария и 43) Тихонова
Василий.

В. Назначены кандидатами на поступи-
ние в семинарию писемсводителей ищущих, как
высшихших испытаний, но не принятых
в число воспитанников семинарии вследствие
конкуренции и недостатка мест: 1) Ахмедов
Завсидов, 2) Антонова Освобод, 3) Талаграткина
Илиодора, 4) Панафана Армений, 5) Не-
Владимир и 6) Сторожак Меркурий.

II. Из того же заведания Нева-
Сотани постановой распределены
двух и казань педони писемсводит.
образован в натуральном 1910-1911 н.
датысывают предв. в. Превода
Бенедиктова Попечителя Киевского у-
езда обр. утверждения его постан.
Расширил уроков в
в. Винницкой учительской семинарии
-1911 учебный год.

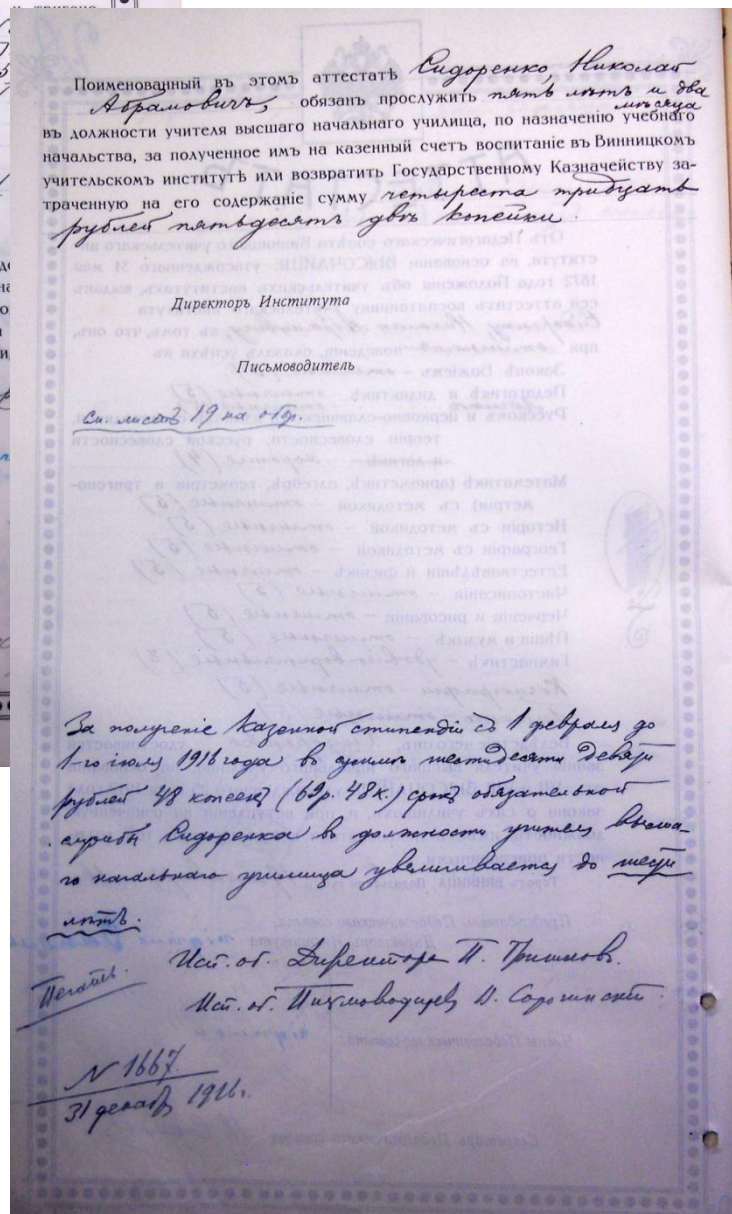
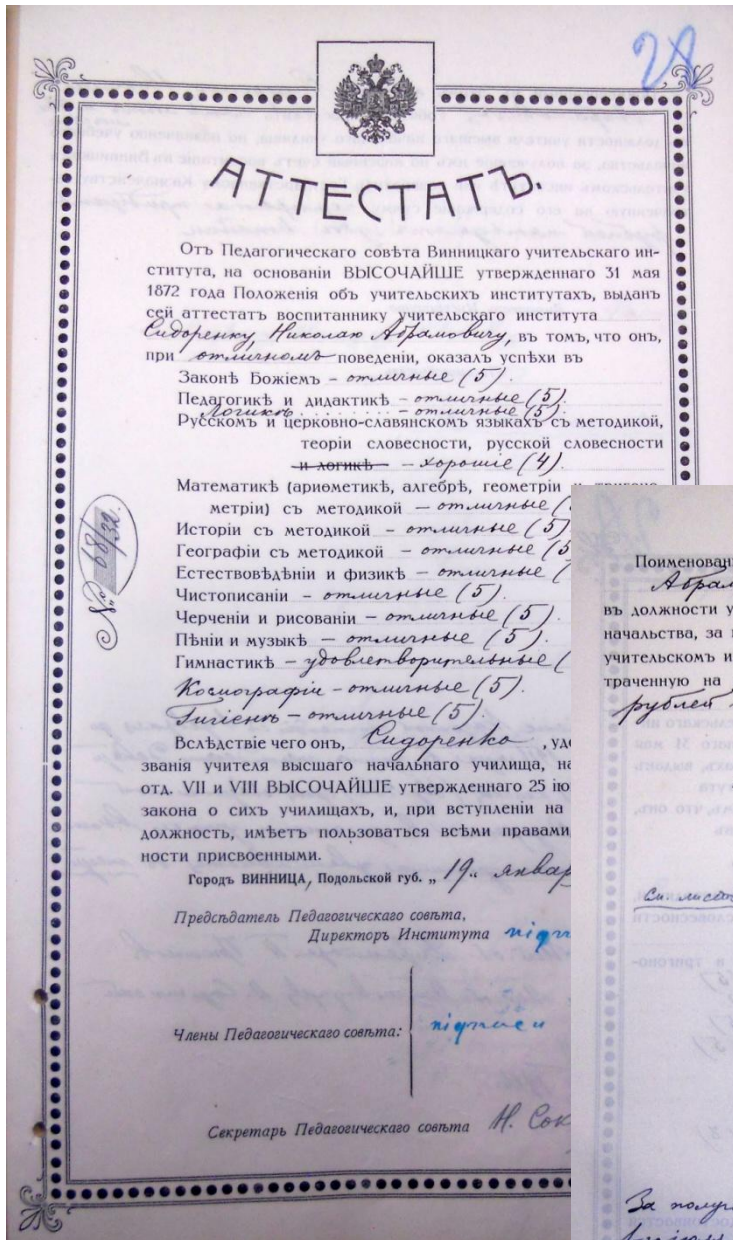
Возраст	Часы	I класс	II класс	III класс
1.	8/35 - 9/30	Законы Божии	Русский язык	Арифметика
2.	9/35 - 10/30	Русский язык	Законы Божии	Педагогика
3.	10/40 - 11/35	История	Естественные науки	Русский язык
4.	12 - 12/35	Арифметика	История	Естественные науки
5.	1/5 - 2г.	Русский язык	Арифметика	История
6.	4 - 6г. 60г.	Гимнастика (4-5)	Русский язык (4-5)	История (4-5)

Возраст	Часы	I класс	II класс	III класс	IV класс
1.	8/35 - 9/30	Геометрия	Русика	Русский яз.	Законы Божии
2.	9/35 - 10/30	Русика	Геометрия	Законы Божии	Русский язык
3.	10/40 - 11/35	География	Рисование	Геометрия	Практич. зан.
4.	12 - 12/35	Рисование	География	Русика	Практич. зан.
5.	1/5 - 2г.	Русский яз.	Русский язык	Рисование	История
6.	4 - 6г. 60г.	Русский труд (4-5)	Русский труд (5-6г.)	Гимнастика (4-5)	
1.	8/35 - 9/30	Законы Божии	Русский язык	Арифметика	Педагогика
2.	9/35 - 10/30	Русский яз.	Законы Божии	Педагогика	Арифметика
3.	10/40 - 11/35	Естественные науки	История	История	Практич. зан.
4.	12 - 12/35	Арифметика	Естественные науки	История	Практич. зан.
5.	1/5 - 2г.	История	История	Русский труд	Естественные науки
6.	4 - 6г. 60г.	Русский труд (4-5г.)	Русский труд (5-6г.)	Гимнастика (4-5г.)	История (4-5г.)
1.	8/35 - 9/30	Рисование	Геометрия	География	Русский яз.
2.	9/35 - 10/30	Геометрия	Законы Божии	Рисование	Практич. зан.
3.	10/40 - 11/35	Русика	Русский язык	Законы Божии	Практич. зан.
4.	12 - 12/35	Законы Божии	Рисование	Геометрия	География
5.	1/5 - 2г.	Русский труд	История	Естественные науки	Рисование
6.	4 - 6г. 60г.	Гимнастика (4-5г.)	Русский труд (4-5г.)	Русский труд (4-5г.)	Русский труд (5-6г.)
1.	8/35 - 9/30	Естественные науки	Арифметика	Педагогика	История
2.	9/35 - 10/30	Русский яз.	Русика	История	Геометрия
3.	10/40 - 11/35	История	Русский яз.	Рисование	Практич. зан.
4.	12 - 12/35	Арифметика	Рисование	Естественные науки	Практич. зан.
5.	1/5 - 2г.	Рисование	Естественные науки	Русский яз.	Педагогика
6.	4 - 6г. 60г.	История (4-5г.)	Русский труд (4-5г.)	Русский труд (5-6г.)	История (5-6г.)
1.	8/35 - 9/30	Законы Божии	Русский яз.	История	Естественные науки
2.	9/35 - 10/30	Русский яз.	Арифметика	Русика	Законы Божии
3.	10/40 - 11/35	География	История	Русский яз.	Практич. зан.
4.	12 - 12/35	История	География	Арифметика	Практич. зан.
5.	1/5 - 2г.	Рисование	Законы Божии	География	Русский язык
6.	4 - 6г. 60г.	История (4-5г.)	История (4-5г.)	История (4-5г.)	История (4-5г.)

ДОДАТОК М

Атестат про закінчення Вінницького вчительського інституту за 1916 р.

[765, арк. 28–28 зв.]

Документи випусників Вінницького вчительського інституту

[752, арк. 71–71 зв., 120–121]

СВИДѢТЕЛЬСТВО.

Предъявитель сего Константин Назаревич ГРЫНЬКЪ,
 крестьянинъ села Паланки, Ямпольскаго уѣзда,
 Подольской губерніи,.....
 родившійся въ 18 88 году мѣсяца Мая 21 - го _____ дня, право-
 славнаго исповѣданія, обучался съ 1906 года въ Винницкой Церковно-
 Учительской Школѣ, въ которой и окончилъ курсъ ученія въ 1909 году,
 оказавъ при отличномъ /5./ поведеніи слѣдующіе успѣхи:

- По закону Божію очень хорошіе /4./
- „ церковной исторіи, общей и русской удовлетворительные /3./
- „ дидактикъ и главнымъ основаніямъ педагогики удовлетворительные /3./
- „ церковному пѣнію, съ обученіемъ регентованію и музыкъ удовлетворительные /3./
- „ церковно-славянскому языку удовлетворительные /3./
- „ русскому языку, словесности и исторіи литературы очень хорошіе /4./
- „ исторіи всеобщей и русской очень хорошіе /4./
- „ географіи всеобщей и географіи Россіи удовлетворительные /3./
- „ математикъ: ариметикъ, алгебръ, главнымъ основаніямъ геометріи и землемѣрія очень хорошіе /4./
- „ свѣдѣніямъ о природѣ, ея силахъ и явленіяхъ (физикъ, химіи, ботаникъ и зоологіи) очень хорошіе /4./
- „ черченію и рисованію очень хорошіе /4./
- и „ гигиенѣ очень хорошіе /4./

№ 87

За каковыя и удостоенъ Советомъ сей Школы, на основаніи ст. 56 ВЫСОЧАЙШЕ утвержденного 1 апрѣля 1902 года Положенія о Церковныхъ Школахъ, званія учителя начального училища.

По сельскому хозяйству въ теченіе курса Школы онъ, Константинъ Грынѣкъ, обучался огородничеству, садоводству, пчеловодству и шелководству /очень хорошо 4./

По отбыванію воинской повинности онъ, Грынѣкъ пользуется, на основаніи п. 1 апрѣля 1902 года мнѣнія рѣда, установленною п. 2

Въ удостовѣреніе чего сіе свидѣтельство отъ Совета за надлежащимъ подписанъ Г. Винница, м. 1

Завѣдывающій и Пр

Члены С

Статья 14-я „Положенія о церковныхъ школахъ вѣдомства Православнаго Исповѣданія“:

„Казенные стипендіаты и стипендіатки церковно-учительскихъ школъ, по окончаніи курса ученія, обязаны прослужить на учительскомъ поприщѣ по вѣдомству Православнаго Исповѣданія не менѣе пяти лѣтъ. Въ случаѣ отказа отъ обязательной за стипендію службы, или оставленія ея по собственному желанію до истеченія обязательнаго пятилѣтняго срока, бывшіе стипендіаты и стипендіатки обязаны возратить полученныя въ видѣ стипендіи суммы безъ процентовъ по разсчету за непрослуженное время.

На основаніи сего правила, Константинъ Грынѣкъ обязанъ пользоваться казенной стипендіей въ теченіе трехъ лѣтъ обязанъ прослужить на учительскомъ поприщѣ по вѣдомству Православнаго Исповѣданія не менѣе пяти лѣтъ; а въ случаѣ оставленія имъ службы до истеченія обязательнаго срока и по собственному желанію, обязанъ уплатить израсходованную на его содержаніе сумму двадцати пяти руб. или часть ея, по разсчету за непрослуженное время.

Завѣдывающій школою и Предсѣдатель Совета, *В. В. В.*

Диплопроизводитель *М. В. В.*

ДОДАТОК П

Розклад уроків на 1914-1915 н. р. у Вінницькому вчительському інституті [760, арк. 38]

РАСПИСАНИЕ УРОКОВЪ НА 1914-1915 УЧЕБНЫЙ ГОДЪ.							
ни.	Часы и минуты.	уро-ки.	I классъ.	II классъ.	III классъ.	Дежурства.	
<i>вспомогат. занятия</i>	9 - 9, 50	1	Физика.	Законъ Божій.	Ариометика/мет./	38 А.В. Федосѣевъ	
	10 - 10,50	2	Законъ Божій.	Тригонометрія	Естествовѣдѣн.		
	11,5- 11,55	3	Чистописаніе.	Естествовѣд.	Геометрія /пр./		
	12,25- 1,15	4	Ариометика.	Чистописаніе.	Исторія слов.		
	1,25- 2,15	5	Русскій языкъ.	Геометрія.	Гр.иск.;пѣніе. /практич./		
<i>вспомогат. занятия</i>	8 - 8,40		Гимнастика.	-	-	и о ь	
	9 - 9,50	1	Теорія словесн.	Естествовѣд.	Исторія.		
	10 -10,50	2	Географія.	Ист.словесн.	Естеств./пр./		А.С.
	11,5-11,55	3	Естествовѣдѣн.	Исторія.	Р.яз. /практ./		Каратаевъ.
	12,25- 1,15	4	Геометрія.	Физика.	Р.яз./метод./		
1,25- 2,15	5	Рисованіе.	Русскій языкъ	Геометр./мет./			
<i>вспомогат. занятия</i>	9 - 9,50	1	Пѣніе.	Алгебра.	Физика /практ./	ь	
	10 -10,50	2	Алгебра.	Физика.	Педагогика.		Е.О.
	11,5-11,55	3	Физика.	Педагогика.	Алгебра.		Щерица.
	12,25- 1,15	4	Ариометика.	Ист.словесн.	Географія/пр./		
	1,25- 2,15	5	Р.грамматика.	Географія.	Космографія.		
<i>вспомогат. занятия</i>	8 - 8,40		-	Гимнастика.	-	и о ь	
	9 - 9,50	1	Исторія.	Педагогика.	Р.языкъ /пр./		И.М.
	10 -10,50	2	Ист.словесн.	Географія.	Рисованіе.		
	11,5-11,55	3	Рисованіе.	Р.грамматика.	Исторія.		Шульга.
	12,25- 1,15	4	Естествовѣдѣн.	Рисованіе.	Ариом./практ./		
1,25- 2,15	5	Алгебра.	Рисованіе.	Физика.			
<i>вспомогат. занятия</i>	8 - 8,40		-	-	Гимнастика.	и о ь	
	9 - 9,50	1	Геометрія.	Исторія.	Физика.		
	10 -10,50	2	Исторія.	Естествовѣд.	Р.языкъ /пр./		П.В.
	11,5-11,55	3	Теор.словесн.	Алгебра.	Исторія /пр./		Гришковъ.
	12,25- 1,15	4	Алгебра.	Педагогика.	Географія.		
1,25- 2,15	5	Пѣніе.	Географія.	Ариометика.			
<i>вспомогат. занятия</i>	9 - 9,50	1	Законъ Божій.	Черченіе.	Педагогика.	о.Элланскій и Н. А. Соколовъ.	
	10 -10,50	2	Рисованіе.	Ист.словесн.	Законъ Божій.		
	11,5-11,55	3	Черченіе.	Законъ Божій.	Ист.словесн.		
	12,25- 1,15	4	Исторія.	Пѣніе.	Ариом./практ./		
	1,25- 2,15	5	Географія.	Геометрія.	Гигіена.		